

Осман Кълъч е роден през 1920 г. в разградското село Ножарово. Завършва висшата степен на мюсюлманското духовно училище *Нювааб* в Шумен и става преподавател в него. През април 1948 г. е задържан с измислени обвинения и осъден на смърт. В продължение на повече от 14 години като политически затворник изтърпява несправедливото наказание в различни затвори, два пъти се намира на II обект на концлагера *Белене*. Освободен е при амнистия през юли 1962 г. Около две години и половина води борба да отиде при семейството си в Анкара, тъй като съпругата и дъщеря му са изгонени от страната още през 1951 г. Успява едва през януари 1965 г. и оттогава живее в столицата.

В мемоарите на Осман Кълъч, които са отпечатани за пръв път през 1989 г., са отразени важни събития от политиката на отечественофронтовското правителство за приобщаване на турците към комунистическата идеология и изкореняване на религиозните им убеждения, описани са репресиите срещу турската интелигенция и личности със силно обществено влияние. Наред с това са намерили място потресаващи и същевременно важни за българската историография епизоди от живота в затворите през 1948-1962 г., сведения за личности, обречени на пълно забвение, които жертват свободата и дори живота си за политическите си идеи и мечтите си за необвързана България, в която да има действащо законодателство и нормално човешко съществуване. В килиите на изолационните отделения той споделя съдбата на достойни за уважение известни български политици, става свидетел на бягства и опити за спасение от концлагера *Белене*, на произволни убийства.

ISBN 978-975-17-4694-8

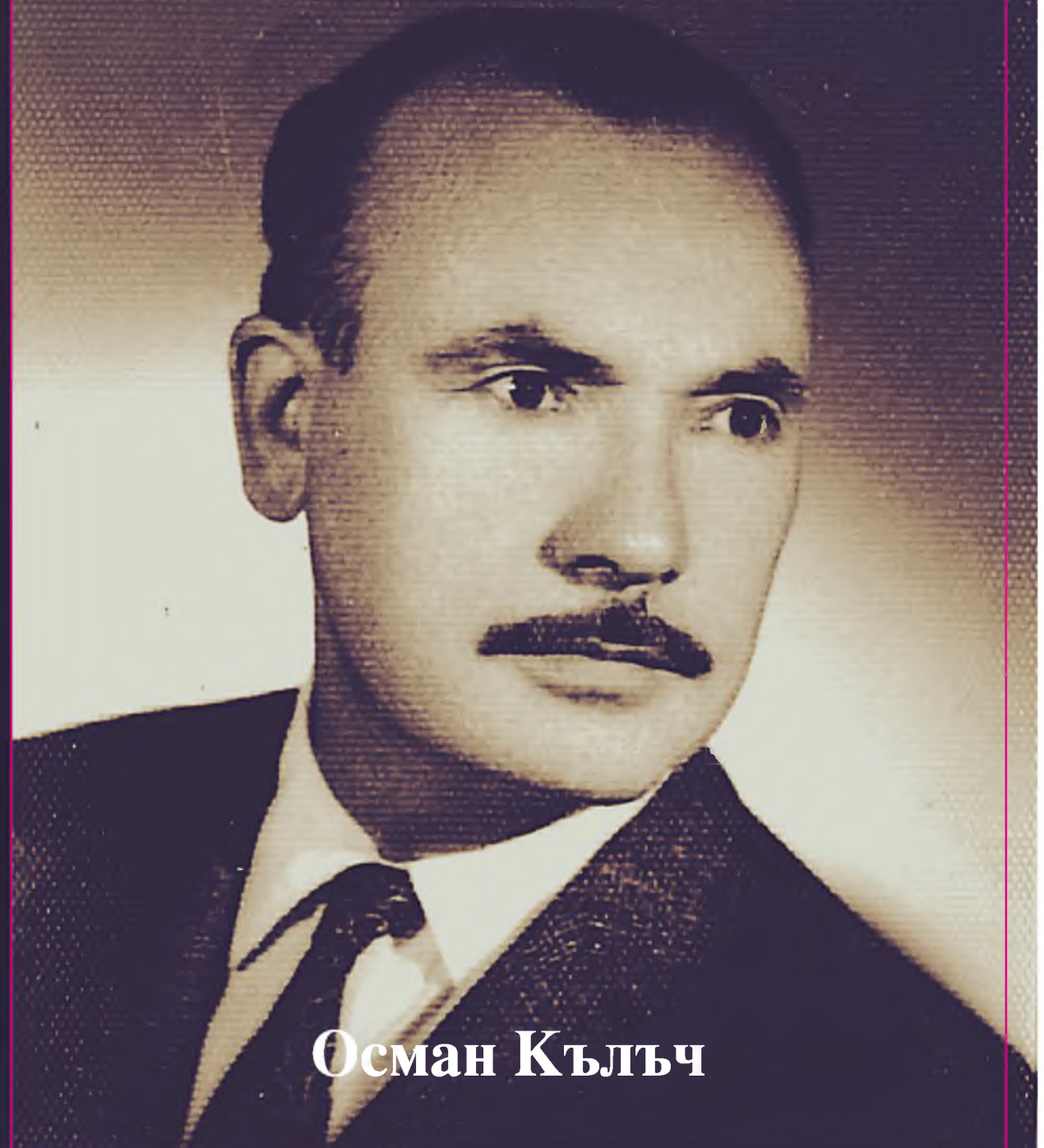

9 789751 746948

ЖЕРТВА НА СЪДБАТА

Осман Кълъч

ЖЕРТВА НА СЪДБАТА

Осман Кълъч

The image is a high-contrast, black and white photograph. It features a person's face, which is mostly obscured by deep shadows. The visible parts of the face, including the forehead, nose, and cheekbones, are highlighted against a dark background. The entire image is framed by a thick, irregular, and textured border that resembles a rough cut or a weathered edge. In the center of the image, the text "ЖЕРТВА НА СЪДБАТА" is written in a bold, black, sans-serif font, split into two lines.

ЖЕРТВА НА СЪДБАТА

Министерство на културата и туризма на Република Турция
Дирекция за турците в чужбина и сродните общности

ЖЕРТВА НА СЪДБАТА

Осман Кълъч

Превод от турски:

Зейнеп Зафер

Предпечатна подготовка:

Aynasanat

Художник на корицата:

Aynasanat

Печат:

Acar Basım ve Cilt San. Tic. A.Ş.
Beysan San. Sit. Birlik Cad. No: 26 Acar Binası
Haramidere / Beylikdüzü / İstanbul
Tel: (0212) 422 18 34 Fax: (0212) 422 18 04
Sertifika No: 44977

Първо издание:

Истанбул, ноември 2020

ISBN 978-975-17-4694-8

© Всички права са запазени. Нито една част на книгата не може да бъде възпроизведена под каквато и да е била форма без изричното съгласие на автора, преводача и Дирекцията за турците в чужбина и сродните общности. Части могат да се публикуват само при популяризирането ѝ.

YTB Yayınları : 5

Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı

Oğuzlar Mah. Mevlana Bulvarı No. 145 PK.06520 Balgat / Çankaya / Ankara

Tel: 0312 218 40 00 Faks: 0312 218 40 49

info@ytb.gov.tr kep adresi: ytb@hs01.kep.tr

ЖЕРТВА НА СЪДБАТА

Осман Къльч

Истанбул, 2020

*Посвещавам тази книга на турското малцинство
в България, на любимата ми съпруга и на
единствената ми дъщеря.*

СЪДЪРЖАНИЕ

ЗА ОСМАН КЪЛЪЧ И МЕМОАРИТЕ МУ	13
ПЪРВА ЧАСТ	19
ВЪВЕДЕНИЕ.....	19
ДОБРУДЖА И ДЕЛИОРМАН.....	21
ГАДАТЕЛКАТА.....	31
ВТОРА ЧАСТ	34
КУЛТУРЕН И СОЦИАЛЕН ЖИВОТ НА ТУРЦИТЕ В ЦАРСТВО БЪЛГАРИЯ.....	34
НАЧИН НА ЖИВОТ.....	38
ЖИВОТ НА СЕЛО.....	40
ВЪТРЕШЕН ДВОР	44
ОБЛЕКЛО	46
БУЛЧИНСКИ КОСТЮМ	48
ДОБРУДЖА.....	52
КЪРДЖАЛИ И РОДОПИТЕ	57
ТУРСКИ ОБИЧАИ И ТРАДИЦИИ	60
ТИТЛАТА “ХАФЪЗ”	65
СЮНЕТ	68
ТРЕТА ЧАСТ	75
ДУХОВНОТО УЧИЛИЩЕ “НЮВВАБ”	80
УЧЕБНА ПРОГРАМА	87
ИСТОРИЯ.....	88
ФИНАНСОВО УПРАВЛЕНИЕ НА “НЮВВАБ”	90

АДМИНИСТРАТИВНО УПРАВЛЕНИЕ	92
ДРУЖЕСТВО НА НАСТАВНИЦИТЕ	94
УПРАВЛЕНИЕ НА ДРУЖЕСТВОТО	94
НАУКА И ПРОСВЕТА НА ТУРЦИТЕ	97
ДЕВЕТОСЕПТЕМВРИЙСКА “РЕВОЛЮЦИЯ”	130
ЧЕТВЪРТА ЧАСТ	137
ОТЕЧЕСТВЕН ФРОНТ	138
ЗАВРЪЩАНЕ НА Г. ДИМИТРОВ И Г. М. ДИМИТРОВ	141
КОНФЕРЕНЦИЯ НА ТУРСКИТЕ ОТЕЧЕСТВЕНОФРОНТОВСКИ КОМИТЕТИ	145
ПЪРВИ КОНГРЕС НА СЪЮЗА НА РАБОТНИЦИТЕ	155
ПО ПРОСВЕТАТА	155
ПОЛИТИЧЕСКИ СЪБИТИЯ	164
ПРЕВОДАЧ НА ВАСИЛ КОЛАРОВ	167
ПРЕВОДАЧ НА ПЕНЧО КУБАДИНСКИ	171
ПРЕВОДАЧ ОТНОВО	176
ПРЕДЛОЖЕНИЕ ОТ ВИСОКО	179
ИЗЧЕЗВАНЕ НА УЧЕНИЦИТЕ	192
МОЕТО ЗАДЪРЖАНЕ	194
ПЕТА ЧАСТ	199
ПОДЗЕМИЕТО	200
ПОДАРЪК ЗА ТИТО	234
ГЛАДЕН РЕЖИМ	249
ШЕСТА ЧАСТ	266
ИСТИНАТА	267
СМЕКЧАВАЩИ ВИНАТА ОБСТОЯТЕЛСТВА	275
ПРОЦЕСЪТ	290

ПРЕКЪСВАНЕ НА СЪДЕБНОТО ЗАСЕДАНИЕ.....	303
СЕДМА ЧАСТ	320
ЖЕРТВА НА СЪДБАТА.....	324
В СМЪРТНА КИЛИЯ.....	326
ПРОЛУКА КЪМ ЩАСТИЕТО	328
НЕОБИЧАЙНО ПОСЕЩЕНИЕ	330
ЩЕ СЕ НАДЯВАМ, ДОКАТО ДИШАМ!	337
НАРОДНИТЕ ВРАГОВЕ НА ОБЛАСТТА НИ:.....	341
КОЙ ТИ КАЗА, ЧЕ ТРЯБВА ДА ЖИВЕЕШ?	345
ХОДЖАЗАДЕ ЕФЕНДИ	346
ЧЕРНА ВЕСТ	349
НОВ ВЪТРЕШЕН ПРАВИЛНИК, НОВ РЕЖИМ.....	354
ТЪРСЯТ СЕ ДРУГИ ЖЕРТВИ.....	359
МАСОВО ИЗСЕЛВАНЕ.....	362
БРАТЯ ПО СЪДБА	362
ТОРМОЗ.....	369
СПАСЕНИЕТО НА ЕМБИЯ	370
АДВОКАТЪТ	371
ВЪЗМОЖНОСТ ЗА ИЗСЕЛВАНЕ	373
УСИЛИЯТА НА РЕПУБЛИКА ТУРЦИЯ	374
ТИ СИ МОЯ, АЗ СЪМ ТВОЙ	377
АЛИШ ПЛАЧЕ ЗА МЕН	379
ПОМОЩТА НА СПАСИТЕЛЯ	383
ЕДИН ОТ “ПЕТНАЙСЕТДНЕВНИТЕ”	386
В НОВ ЗАТВОР	386
БЕЗ ОКОВИ.....	391

ОТНОВО ПРЕПОДАВАМ	393
ГЛАДНА СТАЧКА	394
БОСИЯТ ПОЛКОВНИК	395
ОСМА ЧАСТ	398
СПАСЕНИЕ ОТ ИЗОЛАЦИОННОТО	398
ОТНОВО В ИЗОЛАЦИОННА КИЛИЯ	402
УСТРОЙВАНЕ НА СЕМЕЙСТВОТО МИ	406
ЕДНА ГЛЪТКА ВОДА	408
ОТНОВО ВЪВ ВАРНА	411
НА ПЪТ ЗА “БЕЛЕНЕ”	416
ОСТРОВ ПЕРСИН	420
ЗАЩО ИЗБРАХА ПЕРСИН?	422
ОХРАНИТЕЛНИ ПОЯСИ НА КОНЦЛАГЕРА	425
ОТНОВО В ИЗОЛАЦИЯ	428
СВИЖДАНЕ	431
ОТ ДОЖИВОТНА НА 20 ГОДИНИ	435
ТУРСКИТЕ МЛАДЕЖИ	439
НОСАЧ НА ДЪРВА	440
ПОМОЩ, СПАСИТЕЛЮ!	441
ЛАГЕРИСТИТЕ В КОНЦЛАГЕРА “БЕЛЕНЕ”	445
ПОЛИТИЧЕСКИ ЗАТВОРНИЦИ В “БЕЛЕНЕ”	449
ПОТОП	452
ФЛОТЪТ НА КОНЦЛАГЕРА	455
ВАВИЛОНСКИ ПЛЕН	457
БАЛОН	459
ЦИРЕЙ	462

МАЙСТОР	466
КОСАЧ.....	468
БЕРАЧ НА БИЛКИ	470
УБИЙСТВА	473
СПАСЕНИЕ ОТ ЧЕРВЕНИЯ АД	476
ДЪЛБОКО РАЗОЧАРОВАНИЕ	479
СКРЪБНА ВЕСТ	482
ПЛЕТАЧ НА КОШНИЦИ.....	485
ОТНОВО В “БЕЛЕНЕ”	489
ЧУДО В КОНЦЛАГЕРА	495
СПАСЕНИЕ ОТ АДА “БЕЛЕНЕ”	503
ПЛЕВЕНСКИЯТ АД.....	508
ДЕВЕТА ЧАСТ	524
ПОЛИТИЧЕСКА ОБСТАНОВКА	529
АВАНС.....	537
КОМУНИСТИЧЕСКА ПРОПАГАНДА СРЕД ТУРЦИТЕ	540
КОРЕННИ СОЦИАЛНИ ПРОМЕНИ НА СЕЛО	549
СБОГОМ НА ОТКРИТИЯ ЗАТВОР БЪЛГАРИЯ	553
ВТОРОТО ПРЕДСКАЗАНИЕ.....	562
ОТНОВО НА ДУНАВСКИЯ БРЯГ	567
ПОСЛЕДЕН ДЪЛГ КЪМ ПОКОЙНИЯ ПОСЛАНИК НА ТУРЦИЯ.....	609
ПРЕДГОВОРИ КЪМ ТУРСКИТЕ ИЗДАНИЯ	612

ЗА ОСМАН КЪЛЪЧ И МЕМОАРИТЕ МУ

Кой е Осман Кълъч? Самият той се определя като *жертва на съдбата*. Сред турците в България през първите десетилетия на социалистическата диктатура за него се разказват легенди, той е герой на Делиормана. След освобождаването му от затвора през 1962 г., когато се прибира с автобус към родното си село, на спирките по пътя се събират много хора, дори ученици, които с възхищение и радост го сочат с пръст. Служителите на Държавна сигурност (ДС) го обявяват за изменник на родината и шпионин на Турция. В скалъпен процес, след като са изтръгнали с физически изтезания неверни показания от учениците му, през 1948 г. го осъждат на смърт, също както обвинените в шпионаж в полза на Запада и екзекутирани много видни български политици, общественици, творци и обикновени хора. И днес някои български медии продължават да спекулират с измисленото обвинение, че е работил за турското разузнаване.

Кой е Осман Кълъч? Ето някои биографични данни за него: роден е през 1920 г. в разградското село Ножарово. Завършва висшата степен на мюсюлманското духовно училище *Нювваб* и става преподавател в него. През април 1948 г. е задържан с измислени обвинения и осъден на смърт, въпреки смелото държание на учениците му на процеса, които се отричат от насилствено дадените показания пред следствието. Повече от три години стои окован във вериги в смъртната килия на Шуменския затвор. Върховният съд потвърждава смъртната присъда, но Президиумът на Народното събрание я заменя с доживотна. По-късно е променена на 20 години строг тъмничен затвор. В продължение на повече от 14 години като политически затворник изтърпява несправедливото наказание в Шуменския и Варненския затвор, след което лежи на II обект на концлагера *Белене*, в Пазарджишкия затвор, отново в Белене и накрая в Плевенския затвор. Освободен е при амнистия през юли 1962 г. Около две години и половина води борба да отиде при семейството си в Анкара, тъй като съпругата и дъщеря му са изгонени от страната още през 1951 г. Успява едва през януари 1965 г. с помощта на турски дипломати. Започва работа като референт

за България в дирекцията *Балкански държави* на турското Министерство на външните работи. Като преводач участва в турско-български преговори, провеждани в България и в Турция. В продължение на 8 години работи в турското консулство в Белград. Пенсионира се през 1983 година. Навърши 100 години, без да загуби изключителната си памет и жизнерадост.

Осман Кълъч е зет в много влиятелен шуменски род, известен като крепител на турската култура и исляма в града и в Делиормана, в цяла Североизточна България. Дядото на съпругата му Незихе, Ходжазаде Мехмед Мухиддин, завършил в Истанбул, е мюфтия на Шумен, след това на София и е първият главен мюфтия в България. Баща ѝ, Мустафа Решид Акалън, учил в Анкарската гимназия, дълги години преподава в прогимназията и във висшето духовно училище *Нювваб*. Този род трудно може да бъде превъзпитан в социалистически дух, идеологически е неудобен за режима, затова на него се гледа като на класов враг. Самият Осман Кълъч е най-младият учител в реномираното просветно средище *Нювваб*, във висшата степен на което преподават едни от най-образованите турци в България като Осман Нури – с докторска степен от Сорбоната – и петима възпитаници на университета *Ел-Езхер* в Кайро.¹ *Нювваб* се смята за една от най-големите пречки за реализиране на атеистичната политика сред турците. Срещу него се прилагат механизмите и репресиите, които преди това ефикасно са използвани спрямо всички опозиционни политически сили и *вражески елементи*, както и срещу другите деноминации в страната. Отечественофронтовски и партийни дейци и служители на ДС обвиняват младия учител в протурски национализъм и антидържавна дейност, а *Нювваб* обявяват за гнездо на предатели и народни врагове. Така успяват да нанесат съкрушителен удар върху центъра на турската просвета и мюсюлманска религия, да всеят страх сред турците и да предотвратят евентуалните им протести срещу закриването на училището. За властта Осман Кълъч не е по-малко *опасен* от Христо Стоянов (виден земеделец и министър по време на правителството на Александър Стамболийски), от известния шуменски адвокат Кънчо Миланов (министър на правосъдието през 1930-1931 г.) и от Мустафа Токалиев, притежател на фабрика за кожи – затова по време на местните избори в края на 1948 г. името му е изписано върху агитационните плакати, окачени на различни места в града:

¹ Джамбазов, Исмаил. Религиозната организация на мюсюлманите в България. 1878-2018. – София, 2019, с. 162.

НАРОДНИТЕ ВРАГОВЕ НА ОБЛАСТТА НИ:

Кънчо Миланов, Христо Стоянов, Осман Кълъч,
Мустафа Токалиев

В този момент Осман Кълъч е затворен в смъртна килия.

Исмаил Джамбазов², негов ученик е сред публиката на открития процес и става свидетел на изключително важни събития, които впоследствие описва. Въпреки натиска на ДС върху учениците и колегите на Осман Кълъч от *Нювваб*, нито един не се съгласява да свидетелства на процеса срещу него – всички са уверени в невинността му. Дори в града има опити за протести, нещо немислимо за периода на комунистическия терор. В самото навечерие на първото съдебно заседание, ученици разлепват по стените и вратите на залите и училищните стаи, по фасадата на общежитието лозунги като:

Да живее нашият любим учител Осман Кълъч!

Веднага освободете учителя и съучениците ни!

Свобода на Осман Кълъч, смърт на комунистическия терор! и др.³

Пропагандата сред делиорманските турци, събрани и докарани със специални автобуси и камиони пред Съдебната палата, не дава желания резултат. Те мълчат обидени и не се присъединяват към скандирането по високоговорителите: *Смърт на народните врагове!* Макар че милицията предишната вечер разпръсква придошлите от целия Делиорман турци в подкрепа на подсъдимите, има задържани. Сутринта преди заседанието Исмаил Джамбазов вижда група от 15-20 души с издигнато българско знаме и плакат, който гласи: *Свобода на Осман Кълъч и учениците!* Тя също е спряна от въоръжени милиционери⁴.

За Осман Кълъч с много добри чувства говорят в спомените си някои етнически българи, политически затворници, но тук ще цитирам само оценката на Стефан Вълков:

През 1950-1953 г. в новия Шуменски затвор властта събра своите най-големи врагове сред политическите затворници от всички затвори.

² Cambazov, İsmail. *Osman Kılıç Mahkemesi'nin Perde Arkası. Amlar-Belgeler* (Зад завесата на "Процесът Осман Кълъч". Спомени-Документи). — Sofya, 2010, (335 стр.).

³ Пак там, с. 70-72.

⁴ Пак там.

Тези, от чието влияние се страхувахме. Сред тях бяха Осман Кълъч (директор на религиозното училище в Шумен), Мехмед Фуад - секретар в консулството в Бургас, агронома от Нови-Пазар Лютви, бай Фехти от Русе и други, общо около двадесет честни граждани и политически затворници от турското малцинство. С повечето от тях се сближихме и станахме приятели за цял живот. И сега, след толкова години, аз си спомням за тях с отлични чувства...⁵

Историята на Осман Кълъч е част от историята на преследваната турска интелигенция и опозиция в условията на тоталитарния режим. В спомените му са отразени важни събития от политиката на отечественофронтовското правителство за приобщаване на турците към комунистическата идеология и изкореняване на религиозните им убеждения, описани са репресиите срещу турската интелигенция и личности със силно обществено влияние.

Наред с това са намерили място потресаващи и същевременно важни за българската историография епизоди от живота в затворите през 1948-1962 г., сведения за личности, обречени на пълно забвение, които жертват свободата и дори живота си за политическите си идеи и мечтите си за необвързана България, в която да има действащо законодателство и нормално човешко съществуване. В килиите на изолационните отделения той споделя съдбата на достойни за уважение известни български политици (като Константин Муравиев), подлагани на унижения и държани в нечовешки условия; става свидетел на бягства по време на конвоиране във вагони за животни, на различни опити за спасение от концентрационния лагер *Белене*, на жестоки произволни убийства. Още през втората половина на 80-те години Осман Кълъч вярва, че българският народ ще издигне паметник на безименните герои – жертва на комунистическия концлагер:

Въдворените без съд и присъда лагеристи – жертва на мъченията на комунистическите зверове, са безименни герои! И остров Магарец е мястото, на което един ден ще бъде издигнат паметник с надпис: “Телата им бяха погребани тук!”

⁵ Вълков, Стефан. Отворено писмо на Стефан Вълков до Ахмед Доган, 26 януари 2010, <https://www.svobodata.com/page.php?pid=2390&rid=35&archive=1> (10.09.2020)

Осман Кълъч започва да пише своите мемоари през зловещата 1984 г., когато се отрича съществуването на турци в България, те са обявени за българи и насилствено са сменени имената им. Авторът е наранен и обиден от това и пише спомените си под влияние на потискащата и страшна неизвестност от събитията в България. Завършва ги в началото на бурната и напрегната 1989 г., преди депортирането на много противници на режима и насилственото побългаряване, преминало в масово прогонване на стотици хиляди от страната. Всичко това неминуемо се отразява върху оценката му на някои събития. Чрез личния си разказ Осман Кълъч цели да запознае накратко обществото в Турция с историята и житейската съдба на своите братя турци в България и да разкрие истинското лице на социализма пред младото поколение в Турция, голяма част от което е увлечено по марксистическата идеология.

Мемоарите на Осман Кълъч са издавани четири пъти в Турция – през 1989, 1992, 2002 и 2017 г.⁶, предстои и пето издание. Авторът не ги е променял, единствено към последното издание е прибавил още една част, в която разказва за работата си в дипломатическото представителство на Турция в Белград. Само в предговорите към второто и третото издание, които прилагаме в съкратен вид в края на книгата, отразява някои свои мисли за последвалите промени в България след 1989 г.

През 80-те години на XX в., когато е писана тази книга, много събития и факти от историята на затворената за света социалистическа България не бяха известни и умело се скриваха от българската и международна общественост, а статистическите данни бяха манипулирани. По тези причини авторът не винаги се е опирал на надеждни източници и е използвал в мемоарите някои данни, които не се покриват с резултатите от изследванията след 1989 г. Със съгласието и съдействието му за българското издание бяха коригирани някои подобни грешки.

Българският читател трябва да има предвид, че гледната точка за някои събития трябва да бъде отнесена към времето на написване на мемоарите. Те са предназначени за турския читател, ето защо на места съдържат общоизвестна за нас информация и повторения. Също така се срещат спорни елементи и оценки, по които българските историци имат различно становище. Не трябва да се забравя, че става

⁶ Тук е преведено изданието от 2017 г.

въпрос не за историческо изследване, а за авторова истина, за собствена гледна точка при оценка на събития и политики, което неминуемо предполага емоционалност и субективност.

В мемоарите на Осман Кълъч може да се чуе гласът на турците, да се види интерпретацията им за исторически и политически събития, чувствата и преживяванията им, които рядко се регистрират в историографски, социологически и психологически изследвания в България. Шуменският процес⁷ срещу Осман Кълъч и учениците му е оставил най-трайни следи в наратива и тук са представени изключително интересни подробности. За този процес са публикувани още две книги с мемоари⁸ и едно изследване⁹, базирано на лични свидетелства и съдебните протоколи.

В България почти няма издадени спомени на турци и на мюсюлмани, тези общности не присъстват в българската мемоарна литература. Съществуват публикувани мемоари, но те са написани на турски език и в голямата си част – издадени в Турция. Събитията от житието на тези общности, случили се в България, техните болки и радости, принадлежат и на българската историография и социология. Само така може да се откrexне малко прозорче към света и преживяванията на другите, които иначе си остават почти непознати за българската общественост.

Зейнеп Зафер

⁷ Освен този процес, през 1947-1949 година комунистическите власти организират политически процеси срещу турското малцинство и в други райони, известни като Русенски процес, Бургаски процес и Софийски процес, на които са произнесени много смъртни присъди, като две от тях са изпълнени.

⁸ И двамата автори са осъдени на този процес, като първият получава доживотна, а вторият смъртна присъда. Gülmen, Osman. *Bir Bulgaristan Türkünün Anıları ve Düşünceleri* (Спомени и размишления на един турчин от България). — Ankara, 1999; Çavuş, Embiya. *Bulgaristan'da Türk Olmak* (Да бъдеш турчин в България). — İstanbul, 2009.

⁹ Cambazov, İsmail. *Osman Kılıç Mahkemesi'nin Perde Arkası. Anılar-Belgeler*. — Sofya, 2010.

— ❧ ПЪРВА ЧАСТ ❧ —

ВЪВЕДЕНИЕ

26 юни 1877 година. Горещ летен ден. Ехото на глухите гърмежи на руските топове, стрелящи от крайбрежието на тихия и спокоен Дунав, течаш на изток – към Черно море, се удря във върховете на Стара планина и оглушава всичко наоколо. Извиращите като от мравуняк московци вече са преминали реката при Свищов и, разделени на три части, бързо напредват към вътрешността на османската територия.

Да се преброят мравките на един мравуняк е възможно, но руската войска – не! Едната колона се придвижва на юг към Плевен, втората е насочена към София, а третата тръгва на изток, към Шумен. Турското население от района с все сила бяга, за да не бъде смачкано под ботуша на жестокия московец. Деца, жени и мъже, млади и стари, целият турски народ тръгва на път с волски и биволски каруци и за да се спаси, опитва се да стигне в Шумен, колкото се може по-скоро. Защото главнокомандващият на турската армия маршал Абдулкерим Надир Паша тук разполага своя щаб и чака руските войски, за които се предполага, че ще навлязат от север.

Малко преди това руснаците се опитват да преминат Дунав при Исакача с дехилиадна войска. Целта им е да заблудят турското главно командване, да създадат измамно впечатление, че имат намерение да навлязат в османската територия през Добруджа. И успяват. Турците очакват руснаците от изток, от Добруджа. Поради тази причина авангардните части на турските сили се съсредоточават към Делиормана, в територията между Разград и Русе. Те очакват най-голямото нападение в района на днешна североизточна България.

За съжаление, събитията не се развиват така, както очаква турският главнокомандващ. На румънска територия руският главнокомандващ и брат на царя, Николай Николаевич, тайно придвижва войските на запад и лесно преминава Дунава при Свищов.

Между злощастните турски бежанци, придвижващи се в паника пред руската армия в посока към Шумен, се намира и нашето семейство от двайсет и двама души. То тръгва от село Коджапънар Юрюклери¹⁰, разположено между днешните градчета Бяла и Попово.

Някои от тези нещастници, успели с хиляди премеждия да

¹⁰ Село Коджапънар Юрюклери, известно и като Коджапънар, е изтрито от картата на България

стигнат до Шумен, са приютени по джамии и медресета, по ханове и бани, а други, по-голямата част – по палатки, разпънати в равнината, там където днес е гарата. Местните жители и властите помагат на бежанците доколкото могат, но през дългата и мразовита зима започват смъртоносни епидемии и десетки хиляди умират от болести и студ, много родове се затриват напълно. Преживяват непоносими затруднения, понасят мъки и хиляди опасности и накрая пролетта настъпва, но от 22-мата членове на нашето семейство успява да се спаси само един човек, 22-годишният Хюсеин.

Невижданото геройство на известния Осман Паша в Плевен доста затруднява Руската армия, но накрая тя успява да превземе града. Главната причина е, че по време на тези трагични събития Мехмед Али Паша, зает с организирането на борби край Шумен, не насочва най-важните части от армията на запад, за да се притече на помощ на Осман Паша. Сюлейман Паша, който тръгва чак от крайбрежието на Адриатическо море, през Егейско море слиза на суша при Дедеагач, като истински спасител преминава през Родопите и Тракийската низина и стига до Шипченския проход. Целта му е да се притече на помощ на Осман Паша, който в Плевен твори чудеса. Но въпреки положените върховни усилия, не успява да премине Шипка. Накрая героят на битката при Плевен, който открива нова ера в областта на военната отбрана, е принуден да се предаде, тъй като очакваната помощ не идва нито от султанския дворец, нито от изток. Но първо той става “гаази”¹¹, защото вражески куршум го ранява в крака. Поради глада в обсадения град и раняването на Осман Паша, съпротивата не може да продължи.

След Плевен руските войски започват бързо да напредват на юг. Затова Североизточната част на днешна България остава извън сцената на военните действия. Така събитията се развиват в полза на този район и руските войски въобще не влизат в Шумен¹².

На 3 март 1878 г. в Сан Стефано се подписва примирие. Постепенно се установява мир, животът започва да се нормализира. С настъпването на пролетта останалият сам-самичък младеж на име Хюсеин се насочва малко по-на север, към Делиорманските села и започва да си търси прехрана.

през 1884 г. – Б. пр.

¹¹ Почетна титла за герой-победител, за геройски загинал или ранен воин. – Б. пр.

¹² Турското население в тези райони не е било избито или принудено да бяга на юг, към Анадола, по време на Руско-турската война и затова до днес запазва присъствието си в Североизточна България. – Б. пр.

ДОБРУДЖА И ДЕЛИОРМАН

Добруджа се нарича мястото между Черно море и крайната част и устието на река Дунав. Тя се дели на две части: Южна и Северна, от двете страни на Дунава. Северна Добруджа е на територията на днешна Румъния. Северната част на Южна Добруджа също е била румънско владение¹³. Тя никога не се е отказвала от стремежа си да създаде Велика България на Балканите и за да постигне тази своя национална идея, включва се към Тристранния пакт и остава вярна на Хитлер до 1944 г. По време на войната в Крайова се провеждат българско-румънски преговори¹⁴, в резултат на които България получава и северната част на Южна Добруджа. Понастоящем тези земи, с център град Толбухин (Хаджиоглу Пазарджик), се намират в държавните граници на България.

В Черноморската част на Добруджа са разположени крайбрежните пристанищни градчета Балчик и Каварна. А по брега на река Дунав пристанищни са Силистра и Тутракан. В централната ѝ част се намират градчетата Тервел (Куртбунар) и Дулово (Акадънлар).

Малко по-на юг от тях, местността между Черно море и Дунав се нарича Делиорман (Лудогорие). Територията на Дерлиорман продължава на юг, към полите на северните части на Стара планина и свършва около Шумен. Въпреки че Шумен се приема за център на Делиорман, истинският му център всъщност е Разград. Затова намиращото се на 25 километра северно от града с. Дурач е преименувано на Лудогорци. Освен градовете Шумен и Разград, в Делиорман са разположени селищните центрове Кубрат (Балпънар или Балбунар), Исперих (Кемаллар), Нови Пазар (Йени Пазар), Плиска (Агабаба) и Провадия.

Районът Делиорман, който по време на османското управление е включен в Дунавския вилает, е покрит с плодороден чернозем. По тези плодородни земи, разположени по дясното дунавско крайбрежие, няма много горска растителност. Това дунавско крайбрежие е много подходящо за земеделие, затова и известният валия на Дунавския вилает Мидхат Паша създава така наречения “Образцов чифлик” в една местност на разстояние 30-40 километра от Русе. Чифликът заема много важно място сред реформите на великия османски държавник Мидхат Паша, който има принос както в областта на земеделието,

¹³ 1913-1940 г. – Б. пр.

¹⁴ През 1940 г. – Б. пр.

така и в другите области на живота и историческото наследство. С течение на времето, земеделското стопанство “Образцов чифлик” изиграва значителна роля в историята на модерното селско стопанство на България. В него се полагат основите на новото и съвременно българско земеделие. Тук се развиват всички отрасли на земеделието и селското стопанство от пчеларството до животновъдството, от лозарството до винарството, птицевъдството и др. Разбира се, след Мидхат Паша чифликът се развива и се поставя на научни основи. Пътуващите по железницата Варна-Русе, която е построена някога в Османската държава от Мидхат Паша за свързване на Черно море с Дунава, сега минават именно през територията на чифлика.

Малко по-на юг от чифлика започват териториите на Разградски окръг, които се считат за централни за Делиормана. Както се подразбира и от самото име, някога тези места са били покрити с девствени гори. Но както навсякъде и тук с течение на времето горите са били изсечени, а равните земи – превърнати в обработваеми площи. Така Делиорман от гориста местност се превръща в земеделска. По плодородните му земи се отглеждат всички видове зърнени храни начело с пшеница и царевица и всякакви зеленчуци и плодове, с изключение на цитрусови. Дори памук може да се отглежда, но не се предпочита поради късото лято.

Макар и горите да са били изсечени, все пак са останали две: Паламара и Мазхарпаша. Паламара се намира на 40 километра северно от Шумен, между селата Борци (Бъйкълъ)¹⁵, Венец (Къоклюдже), Буйновица¹⁶ (Ташкълъ), Пчелина (Кованджълар), Здравец (Турсун)¹⁷, Владимировци (Хабиб)¹⁸, Ножарово (Кълъчкьой, Кълъч)¹⁹, Карамихал, Хашан Махаллеси (Голяма вода) и Ясенково (Чукуркьой). Днес в тази дъбова гора, заградена с телена ограда, се отглеждат сърни и елени, предназначени за лов. Правите като свещ дъбове, тънки и високи като борови дръвчета, в стремежа си да видят слънцето, стигат до 15-20 метра височина. Под тях няма никаква растителност, тъй като слънчевите лъчи не могат да проникнат. Земята наоколо е като измелена. Но когато есента листата опадат, върху нея се разстила покрив от листа с дебелина 5-10 сантиметра. Българският цар Борис III вижда

¹⁵ Известно е в района още и като Бююккю. Преименувано е през 1934 г. – Б. пр.

¹⁶ В оригинала погрешно е дадено като Осенец. – Б. пр.

¹⁷ Село Турсун или Торсун се състои от две по-малки, наречени Голям Торсун (Бююк Торсун) и Малък Торсун (Кююк Торсун). През 1943 г. двете села са обединени и новото населено място е наречено Симеоново. През 1947 г. е преименувано на с. Здравец. – Б. пр.

¹⁸ Известно е още и с името Саръ Хабиб. Преименувано е през 1934 г. – Б. пр.

¹⁹ Известно още и като Кълъчлар. Преименувано е през 1934 г. – Б. пр.

тази природна красота и чистия въздух и нарежда да му бъде построена лятна ловна хижа. Тук се прокарават и кръстосващи се пътища. Седейки на специално издигнатите за него кули, той стрелял в сърните, подгонвани от горските пазачи в негова посока. Ловната хижа сега се използва като детски почивен лагер. Това е една от поредните измами на комунистическата власт.

Гората Мазхарпаша се намира на 30 километра североизточно от Разград. И тя има издигащи се към небето високи дъбове. Тази горска местност е известна и с текето Демир Баба. Демир Баба теке е единственото съхранено известно теке от османския период не само в България, но и на Балканите. В моето детство то функционираше. Днес вече текето е отнето от турците. Отдавна това красиво място принадлежи на българската държава.

В това теке, което някога беше подвластно на Ислямската общност²⁰ в Разград, се помещаваше тюрбето на Демир Баба. То е седмоъгълно, с малки размери, но е много красиво произведение на изкуството. Изработено е в стила на османската архитектура. Местността също е изключително подходяща за подобно теке. Според преданието, Демир Баба обиколил околните села, искал да се засели някъде, но в нито едно от тях не му позволили. Накрая дошъл в тази местност, много му харесала и веднага започнал да строи седмоъгълното теке, като за единия ъгъл използвал стръмната скала. Върху текето има малък купол. Тюрбето се намира в неголям двор, който е ограден с каменна ограда.

Върху челната част на гроба в тюрбето има кавук, увит със зелена чалма, до него голяма чекия, с която, според преданието, били дялани камъните. А в долната част на гроба има железни обувки, средни по размер. Посетителите на текето ги обуват и казват: “Краката ми, коленете ми да бъдат здрави като желязо!” В двора на тюрбето има камък със средна големина. Нито е кръгъл, нито пък ъглест – без определена форма. На някои места има дупки, в които не могат да се мушнат човешки пръсти. Посетителите на тюрбето се опитват да повдигнат камъка. Но не всеки може да го направи. Камъкът не е много тежък, но не може да се обхване лесно, защото формата му не позволява. Само много силните, здрави мъже успяват да го вдигнат. Говори се, че имало и жени, които са успели да го повдигнат. Но аз не съм

²⁰ Ислямска религиозна институция (джемат-и ислямие), която е основното и най-масово звено в системата на изповеданието. Ислямски общности се изграждат във всяко населено място, където живеят постоянно най-малко 40 мюсюлмански семейства. – Б. пр.

ставал свидетел на такова нещо. Рядко се срещат силни жени, които да успеят.

Пред тюрбето има дървена сграда. На горния ѝ етаж се стига по стълба. Според разказите, имало силни и здрави мъже, които са успявали да се изкачат по стълбите с камъка в ръце и да го хвърлят от коридора. Преданието гласи, че Демир Баба с този камък чупел лешници и орехи.

На изхода на тюрбето има извор с обилна, бистра и буйна вода. Нарича се “Бешпармак” (Петте пръста). Според преданието Демир Баба разровил земята с петте си пръста и от нея веднага бликнала вода. Върху извора бързо била построена беседка. Водата на извора тече надолу през дола на Демир Баба и образува малка рекичка, дере. Малко по-нататък, над рекичката, е направен мост. Това е мястото за клане на курбани. Около него има няколко дървени постройки. Те също са направени в стила на турската архитектура. Една от тях се нарича Мейдан Еви (Къща-мегдан), защото е голяма колкото мегдан. Формата ѝ прилича на кръг. Триъгълните върхове на дъските се събират в една точка на тавана и в средата остава дупка. Посетителите и особено жените пхат пръста си в тази дупка и си пожелават нещо.

В комплекса Демир Баба теке има и джамия. Известно ми е, че през последно време там е била построена някаква сграда. Накратко, текето е своеобразен комплекс. Навремето Демир Баба е оградил целия комплекс с каменна ограда. Според преданието, тази ограда е била построена от него в един петък само до обедната молитва.

Скалата, за която тюрбето е залепено, е много стръмна. На равната ѝ върхна страна се стига по специална тясна пътечка. Върху скалата се намират следи от краката на Демир Баба. На мястото, където кланял намаза, има следи от краката, коленете, ръцете и челото, с които докосвал скалата при молитва. Малко по-напред е мястото, където ловувал. И тук има следи от него и от животни. Всичко това е част от преданието. Истината е, че става въпрос за много красиво тюрбе, за произведение на архитектурата. Видът и архитектурният му стил подсказват, че би трябвало да е построено от архитекта Мимар Синан или от негов чирак или калфа. За съжаление, по този прекрасен паметник на културата няма никакви надписи. Не е известно от кого и кога е построен.

Както е известно, Първата българска държава е създадена

през 681 г. по тези земи. Не се знае мястото на гроба на Хан Омуртаг, който идва на власт по време на Първата българска държава. Според данните, гробът на Хан Омуртаг се намирал някъде между Варна и Омуртаг. Затова българските власти извадиха мощите от тюрбето и направили научно изследване, за да установят дали тленните останки не принадлежат на хана. След като се разбра, че те принадлежат на човек, живял преди триста-четиристотин години, те бяха върнати обратно в гроба, защото Хан Омуртаг е живял много по-рано.

Демир Баба теке се намира между селата Мумджилярска могила (Мумджулар), Малък поровец (Кючюк Кокарджа или Кокарджа Махалле) и Драгомъж (Хюсеинлер), в гората Мазхарпаша. То се посещаваше от населението през четирите сезона на годината. Това теке, което се пазеше от турците като зеница на окото, не допаднало на българските власти. Защото свещеното място играело роля за съхраняване на националното самосъзнание на турците. Целта им била да утаят чувството на турците за национална принадлежност, затова си присвоили теке. Легендарната сила и мощ на личността, която е била погребана тук, вдъхнала сила и мощ на турците в България. Тук се колектирали обещанията по различни поводи курбани, ядяха се яхнии и се пиеше вода от извора “Петте пръста”. След обяда турците посещавали тюрбето с много чувства, четяха айети от Корана, молеха се. Така хем сплотеността им се заздравявала, хем вярата им за спасение от настоящите страдания се засилвала, хем духът им се повдигал. Това е причината, поради която турците били лишени от този извор на вдъхновение. Преди около 40-50 години, преди да започне печалната история с насилствената асимилация, българските власти ни отнели това светилище. Населението от български произход започнало да посещава тюрбето на всеки 3 август и да се весели, като че ли е негово. Омърсали духовно чистата атмосфера на Демир Баба, започнали да говорят различни мръсотии и да клеветят това свещено място. Но пак не успели да постигнат гнусните си цели. Да, на практика успели да вземат Демир Баба теке от ръцете на турците. Но една сутрин видели, че на покрива се развява турското знаме. Като протест за всичко това, смел наследник на стария турски воин бил окачил турското знаме на покрива на купола.

Районът Делиорман не разполага с достатъчно водоизточници. Оттам не минава никаква река. Освен река Лом, която тече през Разград и близо до Русе се влива в Дунав. Някога водата на тази река излизала от коритата и вредела много наоколо. После коритото ѝ

беше разширено и така наводненията се прекратиха. Разбира се, че стана с потта на турските младежи. С ръцете на млади турци, които изпълняваха своята военна служба като трудоваци, беше разширено коритото на реката. Тя включва Черни Лом и Бели лом. През Разград минава Бели Лом.

Въпреки че няма достатъчно водоизточници, валежите в Делиорман са достатъчни за земята. А особено по времето, когато девствените гори все още не са били изсечени, валежите били много по-обилни. Това слушах от нашите стари турци.

Младежът на име Хюсеин, който по време на поражението ни от Русия се спасил от епидемиите в лагера от палатки за бежанци край Шумен, през пролетта на 1878 г. тръгнал на север и започнал да търси работа и покрив над главата си по Делиорманските села. За известно време работел в няколко села и много скоро изпъкнал като честен, справедлив и трудолюбив младеж. Накрая отишъл в село Кълъчлар²¹ и станал приведен зет. От този брак му се родил син. Но съпругата му умряла. Впоследствие се оженил за Фериде Ханъм от село Китанчево (Къдър). От втория брак му се родила една дъщеря, която нарекли Хатидже.

Хаджи Хасан от село Ножарово имал син на име Хюсеин. Хатидже и Хюсеин се оженили и от този брак на 7 юни 1920 г. се раждам аз.

Ножарово, разположено на високо място срещу река Сенковец, е известно и с името “Бакаджак”²². Малката рекичка Сенковец тече под селото. Ножарово е на южно изложение. Реката Сенковец се влива в Дунав близо до добруджанското село Босна. Причината Кълъчкьой (Ножарово) да се нарича и “Бакаджак” е следната: Под него, в синевата се простира местност с дължина около 50-60 км. Особено през лятото под самото село в небосклона се разпростираат зелени поля и ниви. При ясно време се вижда пушекът, излизащ от локомотива на влака Русе-Варна. В югоизточната страна на Ножарово започва планината Паламара. Наред с това, точно до самото ни село има една несравнима кория, наречена Коджакору. Тя се намира в западната част на Ножарово. Не само корията беше на високо, но дъбовите ѝ дървета също се издигаха до небесата. Освен горите наоколо, тук-там има и широки обработваеми площи. Напролет всичко наоколо се раз-

²¹ Днешното Ножарово. – Б. пр.

²² Буквално – ще гледа. – Б. пр.

зеленяваше. Детството ми премина сред такава природа. Не мога да забравя прекрасната гледка. Стада с безбройни овце и агнета пасяха по мерата, а в насрещната гора се виждаха стада от биволици и крави. На шиите на дребния и едрия добитък звъняха чановете. Особено мелодията на малките чанове на овцете и агнетата, чуруликането на птиците караха човек да се самозабравя от удоволствие. Най-голямо въздействие оказваше ромоленето на река Сенковец, извираща се под гората Коджакору. До слуха ни достигаха прекрасни мелодии от кавалите на овчарите, пасящи стадата си в отсрещните гори и равнини. Вдишвахме разпръсквания се навсякъде прекрасен аромат на полските цветя, нацъфтели в гората на югозапад от село. Не мога да забравя разноцветните теменужки, моравия зюмбюл и моите учители, които в детството ми ни водеха там да берем цветя. А прекрасният жълт минзухар и кокичетата, предвестници на пролетта! Необикновено красива и незабравима гледка предлагаша кокичетата, които веднага след стопяването на снега никнеха навсякъде по равнините на Делиормана и обраслите с ниски храсти местности. Жълтите минзухари отдалече изглеждаха като горящи пламъчета на свещи. Въздухът на селото беше прекрасен. Дори и през най-горещите летни дни се чувстваше приятен полъх. Подухващият бриз разведряваше и разхлаждаше хората.

Дядо ми не беше грамотен, но се отнасяше с любов към науката. Беше религиозен човек. Силен и здрав, на младини се занимавал известно време и с борба. Неговият баща Хаджи Хасан също бил много силен. Но след смъртта на майка му, станало невъзможно да живее при мащехата и той си построил колиба в края на селото. Тогава всичко наоколо било гора и равна площ. Запретнал ръкави, изсякъл част от гората и си направил ниви. С течение на времето станал собственик на 120 декара земя. Оженил се за прабаба ми Фатма. Бил толкова силен и здрав, че с ръце изкоренявал тънките дървета и фиданки и само дебелиите дървета режел. Леел кървава пот, работейки по цял ден под силното слънце. Понякога свалял ризата от гърба си, изстисквал я с ръце и я слагал да изсъхне на някоя фиданка. А прабаба ми Фатма сама жънела със сърп житните посеви. Прадядо ми Хаджи Хасан през нощите не си почивал, а отивал на нивата и връзвал на снопи житните класове, които жена му жънела денем.

Цял живот денонощно работел и накрая станал много богат. Една година земята родила много. Хамбарите се напълнили с жито. Вече било време да отиде на хаджилък и той решил да го направи. Но за съжаление, не успял да осъществи това си желание. На негово мяс-

то единият от двамата му синове, чичо Февзи, отишъл на поклонение в Мека. Другият му син, дядо Салих, имал шест деца – трима сина и три дъщери.

Тогава, през постите на месец Рамазан, в село идвал един ходжа на име Хафъз Реджеп. Дядо ми много го уважавал и поискал синът му Хюсеин също да стане като него ходжа. Хюсеин, 11-12 годишен, току-що бил завършил начално училище. Дядо ми помолил Хафъз Реджеп да го заведе да учи в Истанбул заедно с още едно негово приятелче от село.

Така баща ми на доста малка възраст отишъл на учение в Истанбул. Влязъл в известното медресе “Фатих”, където работел и Хафъз Реджеп, започнал да учи там.

Баща ми много лесно се адаптирал към живота на истанбулското медресе, учението го привличало. Използвал всяка възможност, за да посещава джамии в града. Започнал да слуша изпълнителите на мевлиди, словата на проповедниците. По интересуващи го религиозни въпроси се допитвал до известни професори духовници. Когато аз вече бях поотраснал, в стаите за гости на село баща ми понякога разказваше за истанбулските професори и колко били високите на ръст.

Но баща ми нямал късмет. Не му било отредено за по-дълъг период да пие от извора на науката на медресето “Фатих”. Защото започнала Балканската война. Балканите, Тракия и Румелия били хвърлени в пламъци. Истанбул бил в опасност, а населението му – изплашено. Говорило се за евакуиране на столицата в Анадола. Стрелбите на далекобойните оръдия на вражеската войска достигали чак до Чатаджа, минаретата на истанбулските джамии ехтели от гърмежите им. Народът на кървани започнал да бяга към Анадола. Медресетата за известно време прекратили учебната си дейност. Баща ми заедно със своя ходжа Хафъз Реджеп също заминал за Анадола. За известно време работил при чорбаджиите в селата на Адапазарь. Накрая войната свършила. Животът започнал да се нормализира и той се върнал отново в Истанбул. Когато му се отдала възможност, качил се на един румънски кораб, по Черноморието стигнал до град Констанца и там, в Добруджа, слязъл на суша. Оттам, след това нещастно ученическо приключение на млади години, той успял да стигне до родното си село.

В навечерието на Първата световна война политическите

отношения между османското правителство и България сравнително се подобрили, защото и двете държави тръгнали след Германия и на фронта воювали като съюзнички. Във връзка с това в България отношението към турското население малко се нормализирало. Например, турските младежи служели като редовни войници в армията. Поверявало им се е оръжие. В Първата световна война десетки хиляди турци на различни фронтове загинали геройски, биейки се за чужди интереси.

През тези години почти във всички санджаци, където живеело турско население, имало турски прогимназии. В Шумен, Пловдив, Варна, Плевен, Видин, Русе, Свищов, Търново и Разград имало не само начални, но и класни прогимназиални училища. Политическите отношения между двете страни трябва да са се подобрили доста, защото в споменатите основни училища работели учители от Турция, които получавали заплатите си от турската държава. Например директорът на Разградската турска прогимназия Хюсеин ефенди е бил от Истанбул. Ето – този турчин е преподавал в България в турско училище и дори му е бил директор!

Баща ми, който все още не бил изгубил желание да учи, се записал в Разградската турска прогимназия²³ и я завършил. Всички знаем, че учебните програми на тогавашните прогимназии са били доста добри. Прави впечатление, че специално след Танзимата от 1839 г., по Румелийските територии на Османската империя е бил отбелязан значителен напредък в областта на образованието. Почти не е останало село без турско училище. В тях новият учебен метод се прилагал много стриктно. Използвало се е класно обучение. Имало е прогресивни млади учители, които под влиянието на младотурците, в някои училища са въвели учебни програми (Народът тогава наричал младотурците “джон”).

Тук ще отбележа, че до Танзимата от 1839 г. нито в една турска прогимназия в османските територии обучението не се е провеждало по учебни програми. През този период в империята действали само медресетата. В румелийските земи на Османската държава, в град Габрово имало една българска гимназия “Васил Априлов”, която била открита през 1835 г. Това е много очевидно доказателство за толерантността на тогавашното турско население и османската власт към другите общности. Същевременно представлява неопровержимо, ис-

²³ Обикновено те са били с педагогическо предназначение и са подготвяли начални учители. – Б. пр.

тинско доказателство за политиката на османското управление спрямо малцинствата, която се е основавала на принципите за справедливост и свобода. Освен споменатата гимназия, през тези години българите имали свои театри и читалища в градове като Шумен и Свищов. Каквото и да твърди Европа, каквото и да изтъкват народите на Балканите, това обстоятелство неоспоримо доказва какви широки права и свободи са били предоставени от турците или от мюсюлманското турско население на живеещите в империята други националности и малцинства. Толерантността към религиите е характерно качество на турците, свидетелстващо за превъзходството и великодушието им.

За посрещане на нуждата от учители в началните училища са били открити курсове за учители, образували са се изпитни комисии. Завършил Разградската турска гимназия, баща ми минал успешно през един такъв изпит в Шумен и получил правото да преподава в начални училища. По каприз на съдбата учителят на баща ми в Разград, Сюлейман Сърръ, по-късно щеше да бъде и мой учител в духовното училище “Нювваб” в Шумен. Помня го много добре. Когато покойният ми баща ме закара да ме запише в “Нювваб”, случайно и Сюлейман Сърръ беше в учителската стая. Баща ми му каза:

- Учителю, доведох ти сина си. Както учихте мен, така ще учите и сина ми. Поверявам го на Вас.

Започнал да учителства много млад, Сюлейман Сърръ до края на живота си служеше на турците в България с педагогическото си майсторство и с перото. Ненапразно беше наричан “заслужил учител на турците в България”. Наричаха го така, защото беше изучил няколко поколения. Какво голямо признание, колко ценно дело! Какво щастие за самия него и какво щастие за нас, турците! Не всеки може да постигне това. Мир на душата му!

Баща ми няколко години учителства на село, но работи и на други места. Например за известно време работи като учител в село Турсун. След това отново се върна в нашето село. Аз най-напред бях негов ученик. Той ми беше първият учител. Започнах училище шестгодишен. С негова помощ още първата година прочетох Корана. Всяка вечер учех на колене срещу него, върху рогозката, на слабата светлина на газовата лампа. Тогава учениците нямаха собствена стая, маса, електрическа лампа...

Ето точно през тези дни изживях нещо, което никога няма да забравя.

ГАДАТЕЛКАТА

Учех в началното училище. Още бях малко дете. Един летен ден покойната ми майка и комшийките ѝ се готвеха по някакъв въпрос да отидат на една гледачка в село Турсун, намиращо се на 5-6 километра от нашето. Тази жена беше станала известна в цялата област. Всеки, който се срещнеше с някакъв неразрешим проблем или имаше неизлечими дертове, отиваше при нея. Гадателката откриваше хора, които бяха в неизвестност. Спасяваше хората от неизлечими болести. Жената беше неграмотна, не беше ходила на училище. Но всички в региона я знаеха. Всеки, който имаше някаква неприятност, се обръщаше към нея за помощ, защото народът вярваше на невероятни неща, предразсъдъците му нямаха нищо общо с религията. Гадателката гледаше на някаква книга, но никой не се питаше дали може да я чете или не! Това беше книга за гадаене, която наричаха “Йълдъзнааме”. По звездите гадаеше на хора, които имаха неприятности. Говореше им за тяхното минало и бъдеще.

Майка ми ме взе със себе си. Може жените да са искали с тях да има и мъж, тъй като до село Турсун се минаваше през друго село и ниви. Тези села бяха големи, но и отдалечени едно от друго. За един ден щяхме да отидем и да се върнем. Като мъж аз щях да им бъда другар и пазител. Но че ме беше страх повече от тях, това вече е друго нещо...

По пътя, при всяко изскачане на жаба или показване на гущер, сърцето ми започваше да бие участено. Както и да е, стигнахме някак в селото. Къщата на жената беше пълна с хора, дошли преди нас. Жените подред влизаха и си казваха болката. С голямо внимание и ужас слушаха гадателката. Аз си играех сам в малката градина пред къщата. По едно време майка ми ме повика вътре и ѝ каза:

– Лельо, това е синът ми, може ли да му гледаш и на него?

– Добре, да му гледам.

Помня много добре. Разтвори книгата. Прелисти няколко страници. Запрозява се с широко отворена уста. Най-после започна да говори. Аз я слушах много внимателно. Казаното проникваше дълбоко в мен. Всяка нейна дума се забиваше в сърцето ми.

– Лельо, синът ти няма светло бъдеще.

Чувайки нейните думи, зениците ми се разшириха. Гледах към жената с отворена уста. Какво ли още щеше да каже?

– Много страдания ще изживее. Не е много ясно, но май че на 27 или на 28 години ще преживее много сериозна смъртна опасност. Над главата му витае смъртта. Но не се плашете, ще се спаси. И след това дълго ще живее.

Споменаването на смъртта ме караше да слушам с наострени уши и да оглеждам жената от главата до петите. Треперех от тези ужасни и страшни думи, излизащи от устата ѝ. Успокоих се малко, когато допълни, че няма да умра. Какво ли щеше да каже още?

Майка ми попита:

– Лельо, какво ще стане сетне?

Жената се прозя още веднъж. Долната ѝ челюст стигна до самите ѝ гърди. Затвори клепачите си за известно време. Почака малко и отново заговори:

– Ще живее дълго след спасението от смъртта, но ще преживее много мъки. Голяма част от живота му ще мине в мъчения и тъга по близки. Има дълга раздяла. Враговете му са много. Освен това два пъти ще сключи брак.

Всяка дума на жената засядаше на гърлото на майка ми. Чувайки за смъртната опасност, която грози любимото ѝ дете, тя се натъжи и започна да съжалява защо е поискала да гадаят на сина ѝ. А аз продължавах да слушам гадателката и да попивам всяка нейна дума. Понеже се отнасяше до моя живот, целият бях в слух.

Не е възможно да се предскаже бъдещето на човека. Никой не може да знае това предварително. Човек е създаден превъзходен във всяко отношение, той е най-висшето и гордо творение. Наред с това той е и достойно за съжаление създание. Човек не може да предскаже бъдещето – това е присъщо само на Аллах. Всичко е писано от Създателя. Съдбата ни зависи от него. Нищо не може да стане без негово знание. Да, в исляма няма място за суеверия. Не може да се вярва на предсказанията и гаданията, науката и религията ги отричат. Всичко това е така. Но от друга страна самата истина е, че предсказанията от жената неща едно по едно се сбъднаха, аз ги преживях. Ще се връщам отново на този въпрос, когато му дойде редът. Науката и особено ислямът отричат всякакви видове предсказания. Но как може да се обясни

моят случай? Може ли да се приеме за случайно съвпадение? Нима всичко това не се нуждае от обяснение?

Учителят ни в началното училище беше завършил “Нювваб”. Тогава там се прилагаше новата система на обучение. Освен това вече се преподаваше български език от учител българин. Учебната ни програма включваше предмети като Коран, правила за четене на Корана, религия, естествознание, аритметика и геометрия. По тези предмети учениците получаваха общи познания. Но имаше нещо друго, което ни затрудняваше. Ние трябваше да научим няколко азбуки. Най-напред се учехме на писмото на Корана, след това ни се показваше османотурската азбука. Латиницата също изучавахме. Като се прибави и българската азбука и българския език, може да се разбере каква досада са изпитвали турските деца в началното училище. В прогимназията към тези езици се прибавяше още френския.

През 1930 г. по тази учебна програма завърших начално училище. Какво щях да правя по-нататък?! Искях да уча. Ако не продължа учението, не ми оставаше нищо друго, освен да паса овцете на дядо. Да, дядо Салих искаше внукът му да стане учител. Но баща ми Хюсеин, който беше учител, имаше съвсем друго мнение. Той беше човек, който знаеше цената на науката. Не искаше синът му да стане учител като него, а да израсне като личност, която да служи на родината и народа. Но нямаше условия за такова нещо. В България турците можеха да учат само в своите турски прогимназии, в така наречените “рушди-ета”. Накрая започнах да уча прогимназия в община Кемаллар²⁴ и през учебната 1932-1933 г. завърших Разградската турска прогимназия.

²⁴ Кемаллар или Кемаллер. Преименува се като Исперих през 1935 г. – Б. пр.

❧ ВТОРА ЧАСТ ❧

КУЛТУРЕН И СОЦИАЛЕН ЖИВОТ НА ТУРЦИТЕ В ЦАРСТВО БЪЛГАРИЯ

За да мога да обясня при какви условия съм израсъл, в тази част би трябвало да нахвърля накратко културния и социален живот на турците от България.

Около три милиона е населението на България, която най-напред с подписания на 3 март 1878 г. предварителен Санстефански мирен договор и след това с последвалия го Берлински конгрес е създадена като малко княжество. Тогава там живее многобройно турско население.

След като османците завладяват Балканите, те заселват юруци от огузски произход от Анадола по крайбрежието на Дунав, за да го охраняват. Турците в България днес живеят най-компактно в три района: в Делиорман, в Добруджа, а също така в Кърджалийско и Родопите.

Най-напред ще разкажа за живота на турците от Делиормана, където аз съм израсъл. Както и в другите две области, турците в този район се занимават преди всичко със земеделие. Почвата е много добра за земеделие. От всички летни и зимни посеви, особено от зърнените храни, се добива много богата реколта. Турското население е съсредоточено основно в селата. Живеещите по градовете турци се занимават предимно със занаятчийство и търговия. Турците, които столетия наред обитават тези земи и ги възприемат като своя родина, най-напред се настаняват по градовете. И без това повечето от градовете по Румелия са създадени от тях. Те не идват по тези земи като окупатори, защото възприемат региона като свое отечество и го благоустрояват. Ако трябва да дадем пример, това е строителната дейност на валията на Дунавския вилает, на великия турски държавник Мидхат Паша. Той осигурява строителството на кея по брега на Русе, на пътя Русе-Търново, на моста над река Янтра при град Бяла и на първата

железопътна линия в Османската империя, свързваща Дунав с Черно море. Неговият “Образцов чифлик” край Русе, реформите му, общополезните земеделски каси, банките и занаятчийски училища още продължават да функционират и изобщо не са загубили значението си²⁵.

Да, турците прекарват първата железопътна линия в Делиорман. Те пренасят розата в Казанлъшката долина чак от Иран. Днес България прави най-голям износ на есенция от прекрасно ухаещата роза. Този износ е много важен за бюджета на българската държава. Могат да се дадат и други примери.

Във всеки български град непременно има стара турска чаршия, турски пазар. Джамиите, медресетата, хановете, обществените бани, часовниковите кули са дело на турците. Занаятите и търговията в големите градове като Варна, Русе, Шумен, Разград и Пловдив някога бяха в турски ръце.

Мутафчийството и гайтанджийството в балканските градове като Габрово са били едни от най-важните дейности на българските занаятчии, но по-големият капитал се намирал в ръцете на турските богаташи. Не е вярно твърдението, че турците работили само в сферата на администрацията и въоръжените сили. Гражданите се занимавали с всички тогавашни занаяти. Те са били кундураджии, кавафи, сарачи, дюлгери, дограмаджии, демирджии, арабаджии, терзии, бербери, кожари и др.

Турците от градовете обикновено не пращат децата си повече на училище след завършване на прогимназията²⁶, а ги дават да учат занаят. Турските деца и без това не се приемат в българските училища. Затова, след основно образование, те нямат възможност да продължат образованието си. Дори някои да са приети в български училища, нямат право да постъпят на работа в държавни учреждения.

Тъй като учителите в турските частни учебни заведения обикновено не получават заплатите си навреме, те не искат синовете им да изпитват материални затруднения и затова не предпочитат

²⁵ Тук искам да отговоря на едно несъстоятелно обвинение. Обикновено се говори, че османците са пренебрегвали Анадола и са съсредоточили цялата си строителна дейност в Румелия и другите завзети земи. Това не е вярно. Османците са оставили в Анадола велики и трайни творения. Ако все пак има някаква разлика в полза на тези райони, причината е, че земите в Румелия са много по-плодородни и подходящи за земеделие от тези в Анадола. Както казват, в тази почва дори човек да посадиш, ще прихване. С много малки усилия лесно може да се озелени дадено място. Климатът е подходящ, условията са прекрасни. Защо тогава да не насочат усилията си към този район на империята?

²⁶ След началното училище обучението в прогимназията продължаваше три години.

учението. През периода на монархическото управление турските училища в България са частни, разходите им не се поемат от държавата и това е причината да изпитват огромни финансови затруднения. Ето защо гражданите не проявяват интерес към учението, а предпочитат най-вече занаятите. Вместо науката, клонят към занаятчийството и търговията. И да учат, какво ще правят? По-добре да придобият някакъв занаят! Занаятът важи навсякъде. Син на един гражданин започва в някакъв дюкян, работи като чирак при някой майстор, става калфа, научава занаята хубаво и става майстор, отваря собствен дюкян и така се прехранва. Занаятът се цени като златна професия. Занаятчиията никога няма да остане гладен. Обикновено така се смята. Поради тази причина гражданите по правило не пращат синовете си да учат по-нататък, дори да са заможни. Много рядко, по изключение някой турски младеж има късмет да влезе в българско училище.

Тук искам да се спра на едно много съществено и неестествено обстоятелство. Нито едно момче от града не учи в духовното училище “Нювваб”, в което има прогимназиална, средна и висша степен на обучение. Да оставим другите градове, това се отнася и за самия Шумен. Този факт е много учудващ, защото дори учителите в “Нювваб”, живеещи в града, не записват децата си в него – от самото му откриване та чак до закриването му. Познавам доста градски интелегенти, които, макар че години наред преподаваха в турски училища, живееха в атмосферата на “Нювваб” и бяха любимци на учениците си, не записаха синовете си в това просветно средище.

Синовете на Ибрахим ефенди – Мустафа и Енвер – са изключения. Но дали записването само на тези две момчета в “Нювваб” е достатъчно, за да се наруши правилото? Дори циганинът Исмаил ефенди чак от Варна беше дошъл да учи в “Нювваб”, а турците от градовете избягваха да влязат под свещения покрив на този извор на знанието и да се възползват от него. Ниязи от Пловдив и синът на Ахмед ефенди също са изключения.

Гражданите с по-добро материално състояние се занимават с търговия. Някои имат магазини за търговия на едро и дребно, други – търговски кантори, трети създават фабрики за производство на кожи и други продукти. Но след като завърши основно образование, обикновено всяко момче от града връзва престилка, взема в ръка чук, тесла или трион и започва да учи занаята.

А селската част от народа? След завършване на начално образование, селските деца с по-добро материално положение отиват да учат в някоя прогимназия в близките градчета или в религиозната прогимназия “Медресе-и Алие”²⁷ в Шумен. Тези, които нямат възможност да продължат, се връщат на село и започват да се занимават със земеделие и това продължава цял живот. Някои по-заможни селяни дават синовете си в “Нювваб”, затова доста селски деца учат в това средище на познанието. След дипломирането си младежите учителстват в турските начални училища и прогимназиите из цяла България. Затова почти всички учители в турските училища в градовете са от селски произход. Много рядко в градовете се срещат учители, израсли в града. Особено след 1930 г. всички учители в турските училища са от селата. Затова наше човешко задължение е да споменем с признателност и уважение огромната дейност на селската интелигенция, която народът ни възпита, в областта на турското образование. Тези селски младежи изпълняваха достойната си дейност при много тежки условия и непоносими финансови затруднения.

Положението на турските учители е плачевно. Държавата не оказва никаква финансова помощ. Учителите получават заплатата си от Училищното настоятелство и Ислямската общност. Но кога? Когато им дадат. Понякога заплатите не се изплащат месеци наред, дори години. С молби, с доводи за приближаване на религиозен празник и ваканция, понякога могат да получат два-три гроша. Нима Училищното настоятелство не иска да им изплати заплатите? Разбира се, че иска. Но в касата няма пари. Няма постъпления от вакъфския имот, даден под наем. Дори да получат наема, той не стига. При тези условия учителите като просянци събират от учениците си седмичните училищни такси и при условие да дават пълен отчет за събраните суми, успяват да получат някакво възнаграждение и да се прехранят.

А турците от града или притежават магазинче, или се занимават с търговия и така печелят. Те въобще не се интересуват от проблемите на училищата. Нали така или иначе някой селянин от Делиормана или от друго място ще дойде, ще учи в “Нювваб” и след това полугладен ще стане учител на децата им.

²⁷ Медресе-и Алие в Шумен представлява духовна четиригодишна прогимназия, в която се подготвят ученици преди всичко за средната степен на духовното училище “Нювваб”. – Б. пр.

НАЧИН НА ЖИВОТ

Несъмнено градският живот се различаваше от селския. Това беше така не само по начина на хранене, но и по облеклото им. Тогава животът на гражданите изглеждаше по-цивилизован и по европейски маниер. Специално младежите обличаха сако и панталон и според възможностите си се опитваха да бъдат в крак с новото време. След реформите в областта на облеклото в Република Турция гражданите започнаха да слагат шапки. Само възрастните продължиха да носят фесове. С изключение на фесовите, може да се каже, че старото облекло напълно изчезна.

Гражданките най-напред не се съобразяваха с реформите в облеклото. Както и преди продължиха да прикриват лицето си с наметало, наречено “бюргю”. Младите туркини дори да носят манто, непременно слагаха забрадка на главата си. С течение на времето и мъжете, и жените – всички граждани започнаха да се обличат по европейски.

Незихе и Осман Кълъч като младоженци

По селата мъжете обикновено обличаха аба и потури. А на главите си слагаха фес, увит с чалма. На кръста опасваха пояс, обуваша емении. Жените носеха шалвари и фереджета. Младите момичета

се обличаха малко по-различно. Докато неженените момичета не използваха фередже, а покриваха раменете си с покривало²⁸, което се наричаше “мендил”.

Момиче, покрито с мендил

Живеещото около чаршиите турско население, почти във всеки град построява собствена махала. Дори с времето да се разпръсква по различни махали на даден град, обикновено това население е съсредоточено на едно място. Другите малцинства също живеят в собствени махали. Например в градовете има еврейска махала, арменска махала и т. н.

Повечето от турските къщи са стари постройки, направени от дърво в стила на турската архитектура. С този свой облик турските махали веднага се отличават от другите. Това се наблюдава почти във всеки румелийски град. Чак до Сараево, Скопие и Битоля в Югославия²⁹.

Турските махали имат тесни сокаци, покрити с калдъръм.

²⁸ За разлика от тъмното фередже, мендилът е по-цветен или шарен. – Б. пр.

²⁹ На целия Балкански полуостров само в столицата на Босна и Херцеговина – Сараево турската чаршия е съхранена по старому. В някои градове на Македония чаршиите частично са запазени, но са променени доста. Например турската чаршия в Скопие. Но в Сараево главната чаршия е съхранена напълно. Дори тя беше изцяло реставрирана през 1984 г. по повод провеждането на Зимните олимпийски игри. Според някои специалисти, в архива на Виенската община се съхраняват микрофилмите на чаршията и вътрешната част на сградите. Ръководните кадри на Сараевската община реставрират чаршията по оригиналните снимки от микрофилмите, които вземат от Австрия.

Със своите еркери, веранди, летни кухни и решетки на прозорците, постройките са с типичната за Анадола градска архитектура.

Мисля, че тук ще е добре да подчертая, че в България определят и описват този вид строителство като български национален архитектурен стил. Истината е, че въпросният архитектурен стил е пренесен на Балканите от турците. След това българският народ също започва да строи къщите си в този стил. Например известният български архитект и майстор Кольо Фичето години наред е чирак в Истанбул, после става калфа, след това се връща в родния си край и построява в този стил сгради, ханове, обществени бани и мостове. Дърворезбата в никакъв случай не е българско откритие и не може да се определя като българска народна декорация.

Лека-полека старите дървени къщи започнаха да се събарят и на тяхно място да се строят сгради от камък и тухли. Въпреки усилията за запазване на старите постройки, както навсякъде, така и в България с всеки изминал ден броят на тези стари къщи в турски стил намаля и на тяхно място започнаха да се появяват други постройки в нов стил.

Когато преподавателят ни Шейх Юсуф Зияеддин Ерсал искаше да си купи къща в Шумен, той търсеше стара турска постройка по собствен вкус, защото не харесваше новите. След дълги усилия успя да намери такава и то много близо до джамията “Шериф Халил Паша”³⁰. Беше с рафтове, вестибюл, дървени стълби, решетъчни еркери и дърворезба на тавана.

ЖИВОТ НА СЕЛО

По-голямата част от турското население в България живее по селата. Понеже се занимават предимно със земеделие, селските им къщи са построени така, че да бъдат подходящи за земеделска дейност. Къщата на турския земеделец се състои от две части: вътрешен и външен двор.

Да влезем в къщата на един делиормански земеделец най-напред през външния двор. Първо искам да подчертая, че всяка селска къща, малка или голяма, прилича на отделен чифлик. Селските по-

³⁰ Известна е още като Томбул джамия. – Б. пр.

стройки се отделят една от друга чрез голямо дворно пространство. Обградени от всички страни, селските къщи приличат на крепости. Дуварите им са кирпичени, каменни или дървени. Някои дървени огради са покрити с керемиди. Тези къщи се наричат “къщи с керемидени дувари”. Повечето от тях по протежението на улицата имат дълъг сайвант. На сайвантите се намират портите, през които се влиза във външния двор. Портите на тези къщи са високи. Изработени са обикновено от дъски или преплетени клони. Състоят се от три части или крила. Двете големи крила се отварят при влизане на каруца. Освен това има по-малко крило, предназначено само за влизане на хора. На него по селата му викат “малка вратичка”. Портите имат железни халки и дръжки. Затова сред народа е разпространена следната приказка: търси високи порти с големи халки. Понеже всяка селска къща е оградена с такъв дувар, тя е напълно изолирана и отвън не може да се види нищо. Така самата къща е закрита за чужди очи. Дори постройката да граничи със самата улица, тя е скрита от нея, защото сградата на къщата се прави в задната част на двора.

Външният двор прилича на своеобразен чифлик. Там се намират всички земеделски инструменти от мотиката, лопатата, кирката и вилата до ралото. В едната му страна има навес и курници, нужни за подслон на домашни животни като овце, кози, гъски, кокошки и др., а в другата му страна – сайвант за каруца, плуг, рало, гребло, вършачка и др. селскостопански принадлежности, както и заслони, използвани за предпазване от дъжд. Земеделските оръдия на труда се съхраняват именно тук.

В по-стари времена земята се оре с волове и биволи. Конете се използват само за езда. Освен това специално за вършеене се хранят диви коне, наричани “хергеле”. За впряг се използват преди всичко биволи и волове; конете по-късно започват да се използват като впрегатни животни. В по-ранни времена почвата се оре с рало, теглено от волове. Волските коли се изработват от дърво, колелата и спиците им – също. Колелото на волската кола се състои от три части: спици, наплати и главина. По селата има специални майстори на каруци.

За да бъдат заздравени дингилите (дървени оси), във вътрешната им част се поставят специални железни халки. В главините също се наместват такива халки. Осите и халките се намазват с катран, за да се въртят лесно и да не скърцат. Волските каруци са с четири колела,

а от лявата и дясна страна, отпред и отзад имат ритли. В предната им част имат аръш. За него се захваща дървеният хамут за впряга.

Дървеният хамут е най-важната част за волската каруца. Трябва да се изработи много майсторски, за да не наранява вратовете на животните. Затова има майстори за производство само на хамути. Те се правят от здраво дряново или крушово дърво.

Биволските коли са по-големи от волските. Тежките товари се превозват с биволски и волски коли. Тези товари не биха могли да се превозват с конски каруци, които имат железни дингили. В една биволска или волска кола може да се натоварят 120-130, та дори 140 шиника жито. Турските земеделци от Делиорманския край именно с тези коли години наред превозват зърното си от селата до пристанищата на Черно море или река Дунав.

След като Мидхат Паша построява железницата Варна-Русе, на гарите се създават центрове за изкупуване на зърнени храни. Понеже Делиорман не разполага с достатъчно водни източници, до далечните воденици житото също се превозва с въпросните коли.

Накрая в употреба навлизат конските каруци, когато започват да се правят железни такива. Но най-напред те се използват като превозни средства за ходене до града или други далечни места. Не могат да се товарят толкова много, но са доста по-бързи от волските. По това време конските каруци са ценни като сегашните автомобили.

Защо се спирам така дълго на тези превозни средства ли? Да ви обясня. Аз в България и преди всичко в Делиорман не съм виждал и не съм чувал да се използват волски двуколки. Може да са се използвали в много по-старите времена, но през периода на моето детство и младост в този район не се знаеше нищо за тях. Някога пътищата не бяха хубави. Нямаше дори пътища с каменна настилка, имаше само черни пътища. Когато през зимата започваха валежите, ставаше кал до колене. Затова по тези пътища е можело да се превозва товар само с волски коли.

Един път, когато бях на 7-8 години, пътувах до Шумен с волска кола. Селото ми се намира на 50 км от града. Тогава имахме и волска кола, и конска каруца. Доколкото си спомням, беше месец октомври и до Шумен стигнахме за един ден. Оставихме колата пред джамията “Шериф Халил Паша”. За пръв път отивах в голям град.

Възхищавах се на широките главни улици, дюкянните, високите сгради и големите джамии. Особено величието и големината на джамията “Шериф Халил Паша” ме смаяха. След малко влязохме вътре, за да разгледаме медресето и джамията. Шадраванът, който видях пред помещението на медресето, изцяло ме омагьоса и завладя. Учениците с червени фесове на глава, увити с бели чалми, влизаха и излизаха от медресето.

Гледайки ги и на мен от сърце ми се прииска да уча като тях. Преди на село по време на месец Рамазан виждах такива ходжи. Много им завиждах. Защото ходжите се стараеха да получат уважение и признателност от селяните. На село бяха посрещани с голяма почит. Чичо ми до мен на излизане ми каза:

– Да те доведем и теб тук да учиш, да станеш ходжа. – При тези думи сърцето ми започна силно да бие. Обхвана ме силно желание.

Понеже бях малък, не зависеше от мен. Но в душата ми се появи пламенно желание да уча в тукашното медресе. Оттогава за миг дори от паметта ми не се изтри споменът за величествения купол, за издигащото се към небосвода остро минаре и блъбукащия красив шадраван на джамията “Шериф Халил Паша”. Никак не можех да забравя учениците с червени фесове и бели чалми. Сънувах ги през нощта. Изгарях от желание и аз да стана като тях. Ето тук за пръв път в мен се запали искрата да уча, да стана голям духовник.

Конските каруци бяха железни. По-точно някои от по-важните им части се правеха от желязо. С прибавяне в дингилите на специални парчета, наречени “чампара”, се осигуряваше издаването на специален звук. В Делиормана са известни преди всичко разградските и провадийските каруци.

Каруците се боядисваха в различни цветове, шареха се. Някои велики големи правеха много красиво нарисувани каруци. Майсторски ги изписваха бояджиите. Колелата на всяка каруца притежаваха свой специфичен звук. Затова селяните в повечето случаи познаваха каруците си по техния звук и разбираха, че каруцата им идва.

Волската кола има само един дървен хамут, а за впрягане на конете са нужни специални ремъци. Освен тези хамути от ремъци, използват се и юзди. Юздите имат две части: юлар и повод. Юларът

се надява на главата на коня, а с поводите каруцарят управлява конете.

Хамутът също се състои от две части. Едната, главната му част, се надява на врата, а другата – на гърба на животното. Хамутите и юларите се правят от сарачи. Има различни видове каиши. Най-качествените се изработват от специален материал, наречен “бланк”. Точно на средата на челото на коня се закачват цветни пискюли. Освен това хамутите се украсяват с различни по форма и цвят кабари. Хората, които имаха шарени каруци с юлари и поводи от бланков материал, по това време бяха като днешните собственици на луксозен автомобил. С такива каруци се отиваше в града или пък на панаир.

Най-напред за оране на земята се използваха рала, но след това излязоха и железни плугове. Конете също бяха впрягани в плугове, снабдени с колела. Лека-полека волските коли изчезнаха. Всеки започна да използва конски каруци за полски труд и превоз. Когато вечер селяните се връщаха от полето, особено по жътва, каруците се надпреварваха една с друга в равнината покрай село. Макар че бяха много опасни, тези състезания също носеха на хората удоволствие.

ВЪТРЕШЕН ДВОР

Къщите на селяните са във вътрешния двор. Пред къщата, според мястото, непременно има малка градинка. Вътрешният двор е напълно изолиран от външния. Животните и каруците са далеч от него. Обикновено външният двор граничи с улицата, а вътрешният двор, в който е истинската постройка за живеене, се намира далеч от улицата. В градината пред къщата има овощни дръвчета и различни цветя като лалета, зюмбюли, мушкато, кокичета, замбак, гергини, хризантеми, балсамина, теменужки, рози, люляк, теснолистна миризлива върба и др.

Къщите обикновено са от дървен материал. Направените от камък и кирпич постройки са малко на брой. С керемиди са покрити и къщите, строени с дървен материал, осигуряван от околните гори. Стените между гредите са свързани с плет от клони, измазан с глинена мазилка. След това непременно се варосват. Таваните са от дъбови дъски, дограмата им също е от този дъб. Вратите и прозорците са с нормални размери. Заможните селяни правят доста големи къщи.

Сред народа те се наричат “къщи върху мазета”. Те са като двуетажни. През зимата на първия етаж живеят животните.

В Делиормана зимите са сурови. За климата в този район е характерно това, че летата са горещи, а зимите – студени. Долният етаж е много удобен за животните през зимата. На горния етаж живеят хората.

Стаите на горния етаж са свързани с коридор. Пред тях има веранда. Обикновено две по две от стаите на къщата са преходни една в друга. Едната от тях се използва за кухня. Във вътрешната, наречена “софа”, се съхраняват чеиза или най-ценните неща на семейството. Дюшеците, юрганите и други вещи се държат в гардероби, наречени “юклоци”. По стените няма рафтове както в градските къщи. Използваните съдове са от бакър, който се калайдисва. Всяка година калайджиите обикалят селата и калайдисват съдовете.

Може да не са толкова хубави като порцелановите, но бакърените съдове също са красиви. Особено външните страни на саханите с капаци с тяхната украса. Освен сахани, за ядене се използват тепсии с различна големина, в които се приготвя бюрек. Големите казани се използват за варене на петмез от дини, захарно цвекло и захарна тръстика.

Селските къщи се обзавеждат с възглавници и дюшеци, напълнени с вълна. По селата няма миндери, каквито се използват в градовете. На земята се постилат най-напред рогозки от папур или царевична шума. Върху тях се слагат дюшеци. Във вътрешната стая, наречена “софа”, вместо рогозки се застилат ръчно изработени килими с турски мотиви. Няма легла, маси и столове. За гостите върху килимите се постилат специални дюшеци. Възглавниците се пълнят или със слама, или с гъша перушина, а юрганите – с вълна. Лицевата част на всекидневните юргани е от басма, а тези за гости – от атлаз. Преди да се омъжат, момичетата приготвят чеиза си. Подготовката на чеиз в бащиния дом се нарича “сепинмек”. Изработването на чеиз в бащиния дом според случая и материалното състояние на семейството продължава месеци, дори една-две години. В една от стаите се слага стан, тук се тъче платът за възглавници, дюшеци и др. Мотивите им, изработени от боядисана вълнена прежда, са много красиви. Това ръчно изкуство е много важно. В Делиорманско се тъкат само тънки килими, персийски няма. Мотивите им са турски. В чеиза на момиче от семейство със средно материално състояние непременно има поне

един килим. Нарича се “килим за намаз”, но той е по-голям от килимчетата за молитва. Обикновено този килим се застила за гости, които заедно с мъжете домакини кланят намаз върху него.

Умението да се тъче не се придобива на някакъв курс или в занаятчийско училище. Селянките са самоуки и сами изработват тези свои произведения на изкуството. Те усвояват всичко това от своите майки, по-големи сестри или комшийки. Изкуство, което се предава от майка на дъщеря!

Прекрасни са цветните вълнени чорапи и чанти, малките кесийки за пари, а също така везаните кърпи и кесии, слагани в бохчатата на младоженеца! А копринените кърпички за мъжете! Тези ръчни изделия показват нивото на даден народ, което той е достигнал в областта на цивилизацията и изкуството, отразяват вкуса и силата на неговото въображение.

Тук не мога да не се спра на някои изящни ръкоделия на младите туркини от града. Може би затова, че момичетата от града завършват прогимназии или посещават курсове за шев и бродерия, техните ръчни изделия са много по-изтънчени. Младите туркини от града по-добре умеят да изработват подобни произведения на изкуството. Например много по-красиви и фини са бродериите и дантелите за бельото и ризите, които приготвят за чеиза си. За разлика от селските момичета, те плетат различни дантели и плетива. Прекрасни са филетата, покривките за легла, дантелите за горната част на възглавниците, цветните ковъори за стените, до които са сложени леглата. Малките и големи копринени кърпи са много красиви. Бродираните бохчи са толкова хубави, че никога не могат да изгубят художествената си стойност.

ОБЛЕКЛО

Мъжете слагат на главите си фес, обвит с чалма. Увиващите се около феса или такето чалми, обикновено се тъкат на стан от жените. Става въпрос за тези, които се носят ежедневно. Някои от тях са бели, а други – цветни. А чалмите за празници и специални случаи се изработват от коприна.

На кръста се опасва пояс. Ръчно се изработват и поясите, половината от които са със зелен, а другата половина – с червен цвят. Платът се тъче вкъщи. Поясът е много полезен за здравето. Държи кръста стегнат и го топли.

През лятото мъжете носят черни потури от тъкан домашен плат, приличащ на американ. Под тях обличат бели долни гащи, които са от по-тънък плат. На гърба си обличат дълги ризи, тъкани от мора³¹, а върху нея – антерия, шита от многоцветни басми. Антериите са без яка, не са вталени и отпред се закопчават с копчета. Младежите носят ризи с различна бродерия, шита на машина.

Селяните обуват кундури. Възрастните носят еминии, които са плитки и с отрязан връх, а младежите – кундури. Когато обработват земята, селяните носят тънки цървули, а през зимата увиват на нозете си навуца до коленете и така обуват цървулите. Освен това около белите навуца завиват черни върви, които дори са украсени със специални мотиви. Така чифтът цървули притежава своя специфична красота.

През зимата мъжете обличат аба и чакшир³². Те се шият от вълнен плат, също наречен аба. Платът се тъче на стан вкъщи. След това се тепа на тепавици, разположени на малки реки.

Много е интересно това, че зимните дрехи на турските селяни – абата и чакширът – се шият от шивачи-българи. Обикновено тези терзии идват от Габрово. Градът се намира в източната част на Коджа Балкан. От много отдавна българското население в тоя край се занимава с гайтанджийство и мутафчийство. В Османската империя габровци посрещат нуждите от гайтан на турци и българи. Ако се върнем малко по-назад ще видим, че българите шият униформата на еничарската войска в Истанбул. В историческите източници пише, че повече от хиляда българи работят като шивачи в еничарската работилница.

Абите и чакширите се украсяват с един, два или три реда гайтани. Дрехите на богатите са с повече гайтан. Чакширите от аба са ежедневни дрехи. Въпреки че е много здрава като плат, абата не е нещо луксозно. Затова освен от този плат се шият и други празнични аби и чакшири. Те се правят от по-тънък фин вълнен плат, наречен “чуха”, който е син на цвят, по-изящен, мек и качествен. Дрехите на

³¹ Фабрични памучни конци. – Б. пр.

³² Мъжки потури. – Б. пр.

младоженеца непременно се шият от чуха. Платът не може да се тъче от жените в домашни условия. Затова абите и чакширите от чуха се купуват готови от магазините. По възможност всеки младоженец се снабдява с такива дрехи. Слага си фес, увит с копринена чалма и обувки отворени отпред кундури, също купени. На кръста си запасва шарен пояс обикновено от копринен плат. От предната страна на пояса на младоженеца се показва върхът на подарена от булката триъгълна кърпа. В по-стари времена като аксесоар мъжете окачват на шиите си часовници със сребърни синджирчета.

БУЛЧИНСКИ КОСТЮМ

Платът за женското долно облекло се тъче от селските жени и момичета. Ризите се правят от материя, тъкана от мора³³ или коприна. Всяка туркиня от село облича като бельо риза с дълги поли, шита от ръчно тъкан плат от мора. Носи шалвари, шита от разноцветна басма. Крачолите на шалварите не са много широки. От басма са и елечетата им, които отпред са отворени. А като върхна дреха носят антерия. Късите елечета, които делиорманските туркини носят върху дългите си ризи, са много впечатляващи. Закопчават се с едно или две копчета над корема и изпълняват функцията на сутиен. Разликата е в това, че се носят не като бельо, а като горна дреха.

Ризата на булката се шие от чиста коприна. Раменната ѝ част се украсява с разноцветни конци. Ръкавите на ризата се декорират с везба и изглеждат като дантелено продължение на раменната им част.

По селата се отглеждат буби, които се поверяват обикновено на младите момичета. С произведената ръчно естествена коприна се правят различни женски принадлежности и дрехи, а по селата тази коприна се прибавя и в плата за чалми. Така мъжете могат да носят по-красиви и по-качествени чалми и други дрехи.

Костюмът за булката се купува от града. Обикновено той включва следните неща. Едно таке, много изящен, изтънчено декориран и украсен по края с дантела чембер, риза от естествена коприна, отворена отпред елече, антерия от атлаз и шалвари от атлаз, наречени “биндаллъ” и украсени със сърма. Специални майстори изработват украсата върху атлаза. Интересно е защо селските момичета не са

³³ Фабрични памучни конци. – Б. пр.

се научили да шият и украсяват този костюм? На кръста си препасва колан, който се връзва отпред; той също е атлазен и е декориран със сърма. Отзад се връзва учкур от чембер.

Момичета с шалвари биндалъ, елеци и ризи, които са взети за модел при изработването на костюми за турски ансамбъл през социалистическия период. Снимката е от личния архив на Нуртен Ремзи

Веждите на булката се почернят. На бузите ѝ се залепват фигурки, направени от разноцветни пулчета. Ръцете ѝ се къносват, косата ѝ се сплита, плитките ѝ отзад стигат до кръста. Освен това се прави було от много тънки метални нишки. Като връхна дреха булката се намята с фередже от вълнен плат – чуха.

Градските туркини като булки също обличат шалвари “биндалъ”. Но постепенно тази традиция изчезва както по градовете, така и по селата.

Освен вътрешен и външен двор, селските къщи имат и харман. По някои места на хармана казват “къшла” или “ясак”. На хармана се вършее, но там също се сядят лук, чесън, бакла, картофи. Точно до хармана се намира и плевнята.

След жътвата започва връзването на класовете на снопи. Те стоят известно време на нивата, изправени по девет. Превозват се с удължени каруци. На хармана се правят два вида купи. Едните се оформят така, че класовете на снопите да останат във вътрешната страна. Купата постепенно се издига и стеснява нагоре по такъв начин, че сно-

пите ѝ въобще не се мокрят от валежите. Този вид купи са най-подходящи за опазване на снопите от намокряне и гниене. Специални майстори така изострят нагоре снопите, че когато вали, водата да се стича надолу по тях. Колкото и да вали, класовете не се мокрят и зърното не загнива.

Понякога се закъснява и купите цяла зима стоят неовършени. Вършеенето става чак напролет. Но те се оформят така качествено, че да могат да издържат цялата зима. Другите купи са четиригълни и в горната им част класовете на снопите остават навън.

Вършее се или с диканя, или със специални за тази цел коне, наречени “хергеле”. Хергелетата цяло лято свободно живеят по къра. Пет-шест коня се връзват с въжета, които се въртят в кръг.

Харманът или вършитбата става през месец август. Нужна е горещина; по икиндия овършаното се събира на куп. Целият ден горещината е непоносима. Няма никакъв вятър. Но ето че Аллах си знае работата, надвечер, когато трябва да се вее, леко започва да полъхва. С дървени вили и лопати работниците започват да хвърлят нагоре овършаните класове, а вятърът отделя зърното от плявата. Рядкост е овършаното да остане за другия ден.

Житото се събира в чували. Всяко семейство си има хамбар. Те се правят от дървен материал или във външния, или във вътрешния двор. Строят се по специален начин, който позволява доброто съхраняване на зърното.

Навремето вършеенето беше една от най-трудните селскостопански дейности. Изисква много работа. Първата трудност идва от големите горещини. Освен това самата работа е много тънка, при това е неотложна. След като се разхвърлят снопите по хармана, същия ден трябва да се овършеят и житото да се отвее. Особено ако времето се заоблачи и има вероятност да завали, трябва да се действа сръчно и овършаната част своевременно да се прибере. Когато облаците надвиснат над селото, на хармана настава истинска паника. Всеки се заема с някаква задача и така житото се спасява.

През последно време излязоха специални машини – веялки и земеделците с материални възможности се възползват от тях. Но и те изискват физическа сила, затова само мъжете могат да работят с тях.

Докато през лятото цялото семейство е заето с хармана, деца-

та също играят наоколо. Още помня много добре как като дете играех акраните и как се качвахме на диканята, а и как го влачехме. И днес усещам вкуса на гозбите, които ядахме с наслада в сянката на купите. През август вече дините и пъпешите зрееха. Не мога да забравя тия дини и пъпеша, които изстудявахме в кладенци или в течаща вода.

Отглежданите в Делиормана култури са летни и зимни. С настъпването на пролетта се излиза на нивата и земята се разорава. Сеят се боб, царевица, слънчоглед, пъпеша, дини, бели тикви. Белите тикви в Делиормана са много известни. Захарното цвекло и захарната тръстика също са много качествени. От пъпешите, дините, захарното цвекло и захарната тръстика се прави петмез. Най-сладки тикви се отглеждат в село Бисерци (Настрадаин), община Кубрат (Балбунар). Тиквата в разградските и шуменските села също е хубава и суха. Затова народът нарича “кабакчий (кабакчъ)”³⁴ живеещите в района на Делиормана турци.

Есента се сеят култури като пшеница, ечемик, ръж. В този район земята не се оставя незасята и всички ниви ежегодно се обработват. Преди да излезе изкуственият тор, почвата се тореше с естествен. Изключително рядко само много изтощените ниви, една година могат да се оставят за угар³⁵. Угарта в годината се оре три пъти. Особено оранта през август е много полезна.

Земята, заета от ниви, се нарича “екинлик”³⁶. Едната ѝ част е за зимни, а другата – за летни култури. Там, където са летните култури, е много красиво. Земята се зеленее от пъпешите, дините, царевицата и слънчогледа, така прилича на голяма градина. Но и частта за зимни култури става много хубава особено през пролетта. По Хъдърлез³⁷ ръжта пуска класове. Като зелен килим тази житница разведрява всичко наоколо. След жътва и прибиране на снопите, стърнищата вече са на разположение на животните. Ако не се изорат бързо, стърнищата се ползват като мера за дребния и едър рогат добитък чак до края на зимата.

По селата в Делиормана рядко се срещат лозя и овощни градини. Грозде и плодове за продаване не се отглеждат. Но във вътрешните дворове на къщите има асми и плодни дръвчета.

Освен това, например покрай реката, която тече под наше-

³⁴ Тиквари. – Б. пр.

³⁵ Изорана, но незасята нива. – Б. пр.

³⁶ Житница. – Б. пр.

³⁷ 6 май. Съвпада с християнския Гергьовден. – Б. пр.

то село, всеки си има зеленчукова градина. Селяните отглеждат в тях зеленчуци като чушки, домати, зеле и никой не купува тези неща от пазара, защото своите им стигат.

Между зеленчуците селяните засаждат цветя и с тях разхубавяват градините си. Украсена с полски цветя, всяка градина разпръсква наоколо прекрасен мирис. Помня как наесен, когато беряхме последните чушки и домати, късахме цели букети от гергини, балсамина и др.

Освен впрегатните животни, във всяка къща има и животни като биволици и крави за млечни продукти. Отглеждат се също овце и кози. Но в последно време в Делиорман биволиците и козите се срещат много рядко.

Отглеждат се още гъски, кокошки, патки. Всички изброени животни са за нуждите на семейството, не за продан. По мое време в бита на хората все още не бяха навлезли индустриалните продукти. Селянинът познаваше само селскостопанските култури като житото, ечемика, царевицата, слънчогледа, боба, лещата. В голяма част от земите на Делиорман хората произвеждаха и тютюн, който се продаваше.

Някои семейства гледаха за продан на пазара животни като овце, кози, телета, жребци. Селянинът продаваше жито или животинско с цел да купи от града продуктите, които са му нужни за зимата. След като се снабди с газ, сол, сапун и дрехи, селянинът вече спокойно може да преживее зимата.

ДОБРУДЖА

Добруджа се нарича мястото между Черно море и края на река Дунав, вливаща се в морето. По черноморското крайбрежие на Добруджа най-голям е румънският град Констанца. А най-голям от българските добруджански градове е Хаджиоглу Пазарджик (Толбухин)³⁸.

По-голямата част от населението в Добруджа и преди всичко това по селата е турско. По време на румънското управление в селата

³⁸ Днес Добрич. – Б. пр.

са заселени румънци. Местното население ги нарича “колонисти”. В района рядко се срещат българи. Преди тези земи да бъдат присъединени към България, голяма част от живеещото тук българско население се изселва в южните ѝ части. Хората в Делиорман наричат тези българи “добруджанци”. Те са настанени по турските села на Делиорманския край, но създават много проблеми на турското население.

Турското население в Добруджанските села се занимава предимно със земеделие. Най-много се произвежда пшеница и царевица. Затова Добруджа се нарича “житницата на България”. Сред българите е известна и като “златна Добруджа”.

Площите са равни като тепсия. Не се виждат нито хълмове, нито гори. Реки също няма. По тези земи, наподобяващи необятен чифлик, се отглеждат преди всичко зърнени и летни посеви. Но най-много се произвежда пшеница и царевица. Отглежда се и голямо количество слънчоглед.

Животът на турското население в този край прилича на живота на делиорманските турци. Но за разлика от другото турско население в България, турците в Добруджа преживяват много по-хубави и щастливи дни по време на румънското управление. Например турските начални училища и прогимназиите се издържат от румънската държава. Всички румънски училища са отворени за турците. Младежите не само че имат право да учат в румънските училища, но и да служат в редовната армия. Дори сред офицерите в армията се срещат турски имена.

По време на румънското управление в тези територии на Добруджа към гражданите от български произход не се отнасят много добре. Или казано по-точно, отношението на румънските власти към турците е по-добро, отколкото към българите. Най-важната причина за това са териториалните претенции на България към Южна Добруджа. Както в годините на Първата световна война, така и през последвалата я Втора световна война България винаги се е стремяла да получи тези земи. Накрая с помощта и на Хитлеристка Германия районът е върнат на България. Необяснимо наистина! Въпреки че във войната България заедно с Германия е сред капитулиралите страни, успява да запази тази територия³⁹. Така съдбата на турците от Добруджа и тези от Делиормана вече става еднаква.

³⁹ Българските историци имат друга представа за историята на Южна Добруджа. – Б. пр.

Навремето в добруджанските градове Силистра, Хаджиоглу Пазарджик и Балчик е имало турски прогимназии. По-рано в Силистра е имало и медресе. Освен това във всяко турско село – начално училище.

Великата Байракли джамия⁴⁰ в Силистра, останала от османско време, е сред най-известните архитектурни паметници и религиозни храмове на прадедите ни. По размери не е голяма, но като архитектурен стил е несравнима. Арабски пътешественик отбелязва, че не е виждал по-обаятелна джамия от нея в целия ислямски свят.

В годините на Първата световна война, през краткото българско управление на Добруджа, е направен опит за разрушаване на красивия храм. Но времето не стигнало на властите да реализират своето намерение. Сред народа но се разказва следното:

Инженерът, който подготвял новия план на Силистра, мислел да събори джамията. Пътувайки един ден от Аккадънлар (Дулово) за Силистра с файтон, от небето се изсипал проливен дъжд. Станало наводнение и водата повлякла инженера заедно с файтона.

Но през Втората световна война българското правителство успява да превземе тази територия и този път, без да губи много време, разрушава Байракли джамия⁴¹. Така се променя и турско-ислямският облик на Силистра, която столетия наред е турски крайбрежен град. В този град, където се развива действието на пиесата на великия ни национален поет Намък Кемал “Отечеството или Силистра”, днес почти не са запазени културни паметници от турско време⁴². В паметта на посещаващите града турци оживява единствено споменът за легендарната преданост на любимите им герои Ислям Бей, Абдуллах Чауш и Зекие Ханъм.

Град Хаджиоглу Пазарджик е истинският център на Южна Добруджа. Днес той е преименуван на Толбухин. По време на Втората световна война Съветската армия навлиза през този край в територията на България.

Обикновено пшеницата в Добруджа се съхранява в подземни

⁴⁰ Известна в България още и като Байрактар джамия. – Б. пр.

⁴¹ Разрушена през 1941 г., джамията е построена по нареждане на Султан Абдул Меджид, посетил града през 1846 г. Известна е още като Селим Паша джамия. – Б. пр.

⁴² Останала е само Куршунлу джамия, третата с историческа и архитектурна стойност след шуменската джамията “Шериф Халил Паша” (Томбул джамия) и разградската “Ибрахим Паша”. – Б. пр.

хранилища. Характерните за Делиорман хамбари от дъски в Добруджа не се срещат често. Подземната вода е на много голяма дълбочина. За да се стигне до нея, трябва да се изкопаят 50-60 метра. Изтегля се с помпи.

В някои добруджански села живеят и кримски турци⁴³. Бягайки след поражението в Крим, те се настаняват в предпочетените от тях земи във вътрешността на Османската империя. В рамките на изселническата спогодба между Република Турция и Кралство Румъния от 1934 г., голям брой турци от района се изселват в нашата страна.

Добруджа заема място и в османската военна история. По време на Първата световна война турските войски, които със свой корпус в съюз с Германия и България се включват във войната срещу Румъния, проявяват истинско геройство по тези земи. Например турските щикове отблъскват руснаците от добре укрепените руски позиции при селата Татар Атмаджа и Бюлбюллер. Турските войски тук провеждат изключително съдбоносни сражения, разбира се с цената на многобройни човешки жертви. Населението от района все още пази скъпи спомени за турския войник. Святата кръв на този пожертвователен и смел народ е била толкова много, че е стигнала да напои и земята на този край. Същите години друг наш корпус заедно с Германия се бие срещу руснаците в Галац.

Тук непременно трябва да се спра на нещо, което е характерно за турците в Добруджа. Местното население, особено младите, знаят румънски. А турците от Делиормана не знаят български. Причината за това е, че румънското управление приема турците в училищата и армията си. Турските младежи заедно с румънските са били заедно в училище и в армията, играли са, учили са заедно и са се сближили. Това е много деликатен въпрос. Ако дадено мнозинство иска да глътне, да асимилира малцинствена общност, то не държи малцинството далеч от себе си, а го приема при себе си. Това е най-прекият път за асимилиране на едно малцинство. След това отново ще се спирам на този въпрос. Тук трябва да подчертая и факта, че в сравнение с българския, румънският език е много по-лесен.

Крайбрежният дунавски град Силистра също е много развит. През управлението на комунистическата партия, дошла на власт след 9 септември 1944 г., свързват Силистра с Разград чрез железопътна линия. Причината за построяването ѝ е да се създаде възможност на

⁴³ В Турция татарите се наричат кримски турци или кримски татари. Авторът е предпочел първото. – Б. пр.

руските сили при необходимост да могат да нахлуят във вътрешността на България от Бесарабия и Румъния, преминавайки през Дунава. Линията е прокарана със стратегическа цел. Проектът е направен още по време на Първата световна война от германците. Тъй като преминава през Делиормана, тя изиграва важна роля за икономическото развитие на селата от района. Но трябва да подчертая също, че в България пътищата задължително се строят от народа. Държавата само предоставя нужния материал. За прокаране на линията Силистра-Разград стотици хиляди лева бяха осигурени от околните села. Народът направи траверса на железопътната линия, без да получи никакви пари. Селяните, живеещи на 70 километра разстояние от двете страни на линията, бяха докарани тук насила да работят под предлог, че ще се възползват от линията. Работата около подготовката на терена под траверса също беше направена от селяните. В селото идва някакво служебно лице – партиен или държавен служител. Сяда в селския съвет при председателя и заедно определят сумата, която всяко семейство трябва да даде. Например този селянин колко може да даде, другия с колко да обложим. От нашето семейство взеха 70 000 лева. При такива условия не е проблем да се прокара железопътна линия.

Турците от Добруджа са с по-голям късмет. Преди Южна Добруджа да се върне на България, през румънското ѝ управление те са видели много бели дни и са живели щастливо. Турците от този край дължат цялото си благоденствие и щастливия си живот на турския посланик в Букурещ Хамдуллах Супхи Танръйвер.

Заслужаващият дълбоко уважение Хамдуллах Супхи Танръйвер е известен не само като най-добрия оратор на неговото поколение в Турция, но и като най-способния посланик на Министерството на външните работи. Той спечелва доверието на страната, в която е назначен за посланик⁴⁴ на Турция, има изключителен принос за развитието на двустранните отношения, с дейността си сред турското население допринася за неговото културно развитие. Не стои затворен в резиденцията си, а прекарва времето си сред турското население. Обикаля всички добруджански градове, изнася доклади пред турското население и прави така, че турското малцинство наистина да се превърне в мост между Турция и Румъния.

Хамдуллах Супхи Танръйвер тогава модернизира турското медресе в Меджидия и с дейността си то достига нивото на гимнази-

⁴⁴ 1935-1944. – Б. пр.

ите. Дори от Турция му осигурява учебници и учебни пособия. След като Южна Добруджа беше присъединена към България, в този район срещнах много възпитаници на медресето. Тези младежи посрещаха нуждите на добруджанските турци в областта на образованието и религията и изиграха положителна роля. След това момчетата от Добруджа започнаха да идват да учат в “Нювваб” и за кратко време се адаптираха към условията в страната. От селата на Добрич, Силистра, Дулово и Тервел голям брой младежи идваха и учеха в Шуменския “Нювваб” и след дипломирането си, се пръскаха по селата да стават учители.

КЪРДЖАЛИ И РОДОПИТЕ

Кърджалийският район е другият край, където живее компактно турско население. Намира се в Родопите. Това място е планинско и не е подходящо за земеделие, но тук се произвежда много качествен тютюн. Селското население се прехранва с отглеждане на тази култура. По малките ниви, намиращи се в планинските поли, по баири и тепета, се отглежда известният джебелски тютюн, жълт като злато. Този тютюн е един от най-важните доходи за бюджета на България. Защото той е сред най-важните продукти за износ. През последните години в страната се полагат усилия за изнасянето му в обработен вид. Но тук важното е, че тютюнът се отглежда от турците. Както вече беше споменато, той има високо качество. Листата му са много дребни, златисти, имат приятен вкус. Ароматът му не се среща при тютюна от другите места.

Кърджалийските турци са много умни, находчиви и работливи. Но за съжаление, отглежданият от тях тютюн не е достатъчен за прехранването им. За да си осигури допълнителен доход, населението от тоя край се занимава с търговия, един мъж от семейството непременно работи някъде навън. Търси начин да започне малка търговийка, идва по далечните турски села на Северна България и на гърба на едно магаре продава мъниста, буквари с азбуката на корана, броеници, забрадки и др.

Производството на тютюн е почти единственият поминък на селското население от района на Кърджали. Животновъдството се среща много рядко. Тези неплодородни земи са направили турците тук

находчиви и работливи. Много бързо намират решения. Непременно намират начин да развият някаква търговийка и да се прехранят. С парите от продадения тютюн гледат да си осигурят необходимото жито и брашно. Ако могат да завъртят и малко търговийка, всичко е наред.

Поради неравната местност пътуването не е лесно. Не използват превозни средства като волски коли и конски каруци. Ползват коне, катъри и магарета.

В сравнение с Делиормана и Добруджа, тези земи на България сравнително по-късно са откъснати от територията на Османската империя и може би затова е естествено местното турско население в кърджалийския край да познава по-добре турските национални и религиозни традиции и да бъде по-религиозно и консервативно от това в североизточната част.

Освен това част от турското население в България живее в Източна Стара планина, в нейните северни поли и по-точно в районите, наречени Тозлук⁴⁵ и Герлово⁴⁶. Това население събира плодове от диви овошки, изсушава ги и ги продава за ошав. Турците в района наричат тези сухи плодове и с името “гак”⁴⁷. Те най-напред се набиват, надупчват с нож и после се изсушават на слънце. Затова по прякор наричат хората от района “гакчий”. Освен това някои турци изкарват прехраната си от гората. Например снабдяват с дърва и въглища близките градове.

Българските историци пишат, че след като са дошли на Балканите, турците се настанили в плодородните земи и равнините, а българското население било принудено да избяга в планините. Някои известни български манастири наистина се намират в планински райони. Например, в планината са Бачковският манастир и Рилският манастир, които изиграват много важна роля през Възраждането. Но такова твърдение може да се опровергае с факта, че в планинските райони на Сливен, Айтос и Карнобат има чисто турски села. И това е така по-специално в северните поли на Стара планина. В Преславско и Еленско има големи чисто турски села. Дори да не е толкова често както в Делиормана и Добруджа, в някои турски селища като Чифлик

⁴⁵ Тозлук или Тузлук сега е местност Сланник, Търговишко. – Б. пр.

⁴⁶ Герлово (или Герилово) е хълмиста котловина и историко-географска област в Източния Предбалкан, в Търговищка, Шуменска и Сливенска области. – Б. пр.

⁴⁷ В тълковния речник на съвременния турски език названието е дадено като “как” (kak). – Б. пр.

махале⁴⁸ и Киремитлик⁴⁹ имаше турски медресета. По това време в тези села много рядко се срещаха българи.

Сега искам накратко да се спра върху националните и религиозни обичаи и традиции на турците и по-специално на тези от Делиормана. Най-напред трябва непременно да подчертая, че характерният за турчина морал и неговата духовна същност имат тясна връзка с исляма и турско-османското управление. Ислямската религия е основата на обичаите и традициите на турската общност. От исляма произтичат всички морални ценности и добродетели, които делиорманските турци притежават.

Преди комунистите да дойдат на власт, в нито едно турско село нямаше кръчма. Никъде открито не се пиеше алкохол и не се ядеше през месец Рамазан. Дори кафенета се срещаха много рядко в Делиормана. Преди да започне полската работа, през пролетните месеци, селяните се печаха на слънце и разговаряха до дуварите на къщите. Със започване на полската работа, те се разпръскваха по нивите.

През зимните месеци си намираха някаква работа из къщи. По тези села не се чуваше за убийства. Много рядко, през много години можеше да има единичен случай. И той се разказваше дълго време сред хората. В тези места нямаше традиция на кръвно отмъщение.

По селата понякога се срещат случаи на крадене на мома. Дори да става рядко, то може да се определи като вредна болест. Защото обикновено двете страни не се разбират и стигат до съд. И мъжката, и женската страна хващат адвокати, харчат пари, влизат в конфликт. Създава се вражда, предизвикват се сръдни и караници. Това предизвиква разединение сред селското население.

Би трябвало да обърна внимание и на това, че в някои делиормански села има представители на различни религиозни течения. В този район живеят малко къзълбаши. Някъде се срещат и религиозни шейхове. Например като Мухтар Баба в Кемаллар (Исперих) и Ръза ефенди в Дъшбудак (Полковник Савово). А в Русе има теке на фракцията накшибенди. В някои села на Дулово, Исперих и Разград живеят турци къзълбаши. А село Джаферлер (Джеферлер, Севар), недалеч от Кубрат, изцяло е населено с бекташии. По характер къзълбашите са находчиви и работливи. Те се проявяват като предприемчиви хора във всяка област на живота. Отворени са за всички нови неща.

⁴⁸ Днес с. Билка, Бургаско. – Б. пр.

⁴⁹ Днес с. Люляково, Бургаско. – Б. пр.

Турците в делиорманския край имат силно развито чувство за взаимопомощ и то е много характерно за района. През лятото и особено по жътва и вършитба хората се заемат да помагат на съседите веднага, щом свършат своята работа. Помагат в жътвата, притичват се на помощ за овършаване на житото или за пренасянето му в хамбарите. Бях още много малък, но помня добре: баща ми беше купил част от гората на едно съседно село. За превозване на дългите дъбови дървета до село, съседите ни веднага бяха дошли на мястото с каруците си. За един ден с около 40 каруци всички дървета се превозиха до село, а то беше на 20 километра далеч от гората. Малките водохранилища покрай селото ни, които се използват за поене на добитъка, при нужда се почистваха с участието на цялото население. Понякога благотворители от селото плащаха за почистването им. Започвах работата с тъпан и зурна, собствениците на водохранилищата гощаваха работещите съселяни с чорба, яхния и пилаф.

ТУРСКИ ОБИЧАИ И ТРАДИЦИИ

Някои от най-важните обичаи и традиции на турците от делиорманския край са сватбата и сюнетът⁵⁰, мазните борби на тези сватби, конните състезания, молитвите при присъждане на титлата “хафъз”⁵¹, молитвите за дъжд...

Бъдещето на един народ се гарантира от неговата религия и националните му обичаи. Отдалечилият се от своите обичаи и традиции народ е обречен на гибел. Традициите играят много важна, положителна роля за съхраняване на националното самосъзнание. Това не се нуждае от коментар. Ако днес в Делиормана, по Дунавското крайбрежие, в Добруджа и в Родопите живеят повече от милион турци⁵², това се дължи на съхраняването от тях национални обичаи и традиции. Ако религията и езикът са най-важните предпоставки за поддържане живота и трепета на националното единство, на религиозните чувства, веднага след тях се нареждат народните обичаи и традиции. Затова накратко ще се спра на сватбения обичай, който е важна част от живота на делиорманските турци.

⁵⁰ Обрязване. – Б. пр.

⁵¹ Човек, който знае Корана наизуст. – Б. пр.

⁵² Както е известно, по това време не се дават точни данни от резултатите от преброяванията на населението, затова по въпроса за броят на турците се правят различни предположения. – Б. пр.

В повечето случаи младите се женят чрез посредници. Обикновено близки жени от мъжката страна посещават къщата на момата, за да я огледат. Момата отива при жените да ги поздрави с “добре дошли” и да ги почерпи. По време на почерпката жените оглеждат момата от главата до петите. Когато момата няма влечение и не иска да се ожени за въпросния момък, тя не се показва пред гостите. По този начин тя изразява отказа си. Ако дойде при жените и те я харесат, мъжката страна изпраща сватовница, която се нарича “дюнюрбашъ”. Сватовницата вече става посредник между двете семейства до свършването на сватбата.

Ролята на сватовницата е от голямо значение за благополучното приключване на всичко. От нея зависи много. Ако при осъществяване на посредничеството се допусне и най-малката грешка, тя може да предизвика големи главоболия след това. С умела сватовница от самото начало всичко се решава много открито.

Сватовницата идва и пазарлъкът започва. Бащата на момата иска определена сума, която се нарича “башлък парасъ”. Но тези пари въобще не трябва да се възприемат като определена цена за момата. Те се използват за приготвяне на чеиза ѝ. Бащите на селските моми с готов чеиз обикновено не искат пари. В градовете този обичай вече не се среща.

Освен това женската страна иска вълна за чеиза на момата. Същевременно от мъжка страна се искат дарове за майката, бащата, братята, сестрите и другите близки роднини. Момата също като отиде в къщата на младоженеца, дарява близките му с дарове, сложени в бохчи.

Най-важното при женитбата са накитите, които се искат за момата. Например жълтици, златна гривна, обици и други ценности, които завинаги си остават притежание на невестата.

След постигане на съгласие по тези въпроси се прави годеж. За годежа мъжката страна приготвя костюм за годеницата. Поръчват се обувки и годежни пръстени. Момата приготвя годежна бохча за момъка. Ако чеизът на момата все още не е готов, тя остава още известно време в бащината къща, за да продължи с подготовката. Това изчакване за приготвяне на чеиза се нарича “сепинмек”. Сроктът на годежа зависи от количеството и качеството на чеиза. Една-две години се приемат за нормален срок.

След приготвяне на чеиза се дава официалното обещание, което се нарича “кавил”. Женската страна поканва мъжката на гощавка. Със свои близки, които могат да се нагостят на няколко софри, мъжката страна отива в къщата на годеницата. За сватбата се разговаря след яденето. Ако всичко обещано при пазарлъка е изпълнено, денят на сватбата се насрочва веднага.

Сватбеното тържество започва в сряда и в двете къщи. Мъжката страна осигурява музиката. Приготвят се красиви сватбени колачета и се раздават на съседи и роднини. Музикантите с тъпани и зурни обикалят селото. Минават през всички къщи и калесват селяните на сватбата, като за това домакините на къщите го даряват. В сряда и четвъртък вечер се организират тържества по повод кьносване на булката, наречени “къна геджеси”. В четвъртък през деня вземат булката.

Сватбената каруца⁵³ се приготвя много внимателно. Обикновено се предпочита волска кола, защото хем е голяма, хем може да превозва по-тежък товар. Чеизът отгоре се покрива с цветен турски килим. А предната и задна страна на товара се покриват с чаршафи, опънати добре. Рогата на воловете и хамутите се украсяват с пъстър станиол с телени нишки. На сватбената кола се качват най-близкият на младоженеца приятел и най-скъпите му гости.

Зад сватбената кола се нареждат другите каруци на селяните, които са поканени на тържеството. Така се образува дълга сватбена процесия. Най-напред вървят музикантите, веднага зад тях се нареждат сеймените⁵⁴. Когато приближат до селото на булката, спират на удобно място. Тогава се пускат най-малко два състезателни коня да правят кушия, които се надбягват до къщата на булката. Конят-победител се награждава от булката. В същото време с тези коне се дава знак за пристигането на сватбената процесия. Освен това звуците на музиката и пукотевиците от оръжията на сеймените също дават хабер на женската страна. Известни майстори-стрелци правят състезание за улучване на мишена, стрелят по подвижни и статични мишени. Тогава, преди 1944, притежаването на оръжие беше свободно.

Близките на булката и цялото село излизат да посрещнат мъжката сватбена процесия. Младежите от селото застават пред процесията, пресичат пътя и искат пари за правото да пуснат външни хора

⁵³ На турски – “булчинска каруца”. – Б. пр.

⁵⁴ Сеймен – в случая облечен в национална носия и въоръжен младеж на кон, който заедно с група сеймени участва в традиционното вземане на булката от дома й. – Б. пр.

в територията на землището. Мъжката страна дава достатъчно пари на младежите. След това се влиза в селището. Всички селяни посрещат сватбарите от мъжката страна и всяко семейство приема гости. Нахранват всички, никой не остава на пътя. След ядене всички се събират пред къщата на булката. Тук се прави сватбата. Момичетата пеят песни и играят. Ергените оглеждат момичетата. По такъв начин колкото и женитбата да става чрез искане на момата, без да се среща с момъка, всеки младеж на тези сватби отблизо вижда и избира момата, за която иска да се ожени. И то когато тя играе. Тоест, не може да се говори за женитба, без младите да са се видели предварително.

Танцът “чифтетелли”⁵⁵ се играе малко по-различно в Делиорман. Танците на турците в града също се отличават от тези в селата, макар не много.

На сватбите жените се събират отделно от мъжете. Но когато жените и момите танцуват, ергените от удобно място наблюдават играещите и пеят песни. Това се прави на открито в двора, ако не вали. Ако времето не позволява, сватбата се празнува под сайвант или на друго подходящо място.

Булката е облечена в антерия и шалвари “биндаллъ” от атлаз. Или пък с шалвари “биндаллъ” и елече. Освен това е украсена с тънки блестящи нишки, алено сватбено було (дувак) и жълтици. До нея непременно стоят наскоро оженени млади невести, които също са облечени в булчинските си костюми.

Булката играе най-накрая. До този момент от мъжката страна никой не присъства. Дори младоженецът не е тук. Младоженецът не влиза в селото заедно със сватбената процесия. След танца на булката, тя се завежда при свекървата, придружавана дотам от снаха им. Целува ръка на свекърва си, която ѝ дава подарък и ѝ окачва накити. След това я даряват роднините и съселяните. Басмите се окачват на раменете на булката, а парите се дават в ръката ѝ. През цялото време се пеят традиционни за случая песни. След това всичките ѝ роднини, начело с родителите ѝ, застават до сватбената кола. Булката целува ръка на баща си, майка си и на другите си близки, прощава се с тях. И така с тъжни песни, в които се разказва за прощаване и със сълзи на очи, тя се разделя с бащин дом.

Между другото, сватовницата непременно получава някакъв

⁵⁵ Турски народен танц, разпространен в много райони на Турция и на Балканите. В България той е известен като “кючек”. – Б. пр.

дар от булката. Този дар може да е риза, кърпа или забрадка. Даровете се закачат на дръжка, на върха на която има знаме със звезда и полумесец и се издигат и развяват нависоко от някой младеж. Специално даровете за младежите се носят окачени най-отпред на сватбеното шествие, редом с музикантите и се разпродават, като получените пари се използват лично от тях. Близките на булката хвърлят бонбони върху насъбралото се население. На някои места заедно с бонбоните се хвърлят също жито, монети и стафиди.

Начело с музикантите и сеймените, дошлите да вземат булката сватбари се връщат в селото си. При влизане музиката отново започва да свири. Тук има нещо много важно. Когато шествието минава покрай гробище или джамия, музикантите спират да свирят. В знак на почит към паметта на починалите и религиозните светилища край тези две места се минава мълчаливо и тихо. След това музиката отново се възобновява и шествието бавно се придвижва към къщата на младоженеца. Някои младежи с въжета пресичат пътя, откъдето минава булката и искат подаръци. След като получат кърпа или пешкир, младежите отварят пътя.

Накрая сватбеното шествие стига до къщата на младоженеца. Тук я посрещат свекървата и близките на момъка. Според обичая през цялото това време булката почти не говори. Тя не слиза веднага от колата, а иска от свекървата подарък, която се приближава до колата и казва:

– Слез, момичето ми, подарявам ти биволица. Подарявам ти овца.

Чак тогава булката слиза от колата.

Закараният много по-рано чеиз е подреден в стаята, определена за булката. Тя влиза в стаята. На вечеря са поканени гости. След вечеря мъжете отиват в джамията на последната за деня молитва. Младоженецът е задължен да присъства на този намаз. След намаза всички мъже от джамията начело с имама отиват в къщата на младоженеца, за да го затворят в стаята. На вратата на стаята прочитат молитва. Имамът избутва отзад младоженеца в стаята. Ето, такава е подготовката на младоженеца за брачната нощ.

На следващата сутрин булката целува ръка на всички близки. След седмица родителите ѝ канят мъжката страна на баклава. Този обичай в Делиормана е много разкошен. В повечето случаи цялото

село се поканва. Най-напред отиват младоженецът и младежите на селото. След тях възрастните мъже и най-накрая – жените. Приготвя се храна за 15-20 големи софри, цялото село се гошава. Децата искат от младоженеца да направи някои неща, за да получат подаръци. Задачите са, примерно, да преброи някакво количество жито, да подкове котка и др. подобни. Разбира се, че това са неизпълними работи. Младоженецът дава пари на децата и така се спасява от тези трудни задачи.

Обичаят за канене в къщата на родителите на булката сред турците се нарича различно. Например някъде му казват “покана на баклава”, другаде – “къзардъ”. След това идва редът на младоженеца да кани. Женската страна също отива на баклава у мъжката. С това се приключва празнуването на сватбата.

Храната, която се готви и предлага както на сватбите, така и на други турски празници, е обичайна за района. Съгласно традицията, гозбите се поднасят в определен ред. Най-напред се предлага чорба, след това бял боб с месо или постен, а през пролетта се предлага зелен боб или спанак. Освен това баница с каймак, зеле, кешек⁵⁶, сютляш, баклава, екшиашъ⁵⁷ и ошав, наречен “соуклук”.

Когато се канят гости при клане на курбан или при обет за клане на курбан, непременно се поднася яхния. Гозбите в женската къща се приготвят много трудно, защото гостите са много. Както вече беше подчертано, по този случай се готви храна за 15-20 софри. Но понеже тези обичаи са останали от времето, когато турците са живеели в голямо благоденствие и щастие, те се спазват доскоро. Когато се вари голямо количество, гозбите не стават толкова вкусни. Но важното е, че народът е бил в състояние да спазва този не така лек обичай, че е имал финансовите възможности да го реализира на практика.

ТИТЛАТА “ХАФЪЗ”

Обичаят за присъждане на титлата “Хафъз” има една от най-важните роли за поддържане на националното самосъзнание и религиозния дух на турците.

Както е известно, четвъртото свещено послание, т.е. Свеще-

⁵⁶ Хубаво начукана пшеница, варена дълго време с накълцано месо. – Б. пр.

⁵⁷ Кисело ястие. – Б. пр.

ният Коран е бил предаден на Пророка Мохамед. Тази свещена книга е най-големият феномен на последния Пророк. Има много начини за съхранение на Корана и единият от тях е научаването му наизуст.

В районите с мюсюлманско население има ходжи, които подготвят хафъзи. Тези ходжи също са хафъзи, обучават деца на 8-10 години. Специално в Делиормана традицията е много разпространена и известна.

Веднага трябва да подчертая, че научаването наизуст на Писанието изисква голям труд. Въпреки че е на арабски, който е чужд език за турците, Коранът се наизустява лесно, когато има решимост за полагане на усилия. Малки момчета и момичета, които все още не знаят добре родния си език, тези мънички мозъци, пеят като чучулиги и дори да е механически, научават наизуст Корана и след това пред многобройни слушатели тържествено го изпълняват от началото до края.

В Делиормана някои селяни искат да видят синовете си като баш пехливани, а други мечтаят децата им да станат хафъзи. Заедно с момчетата голям брой момичета също са се изучили за хафъзи.

Родителите, които искат децата им да се изучат за хафъзи, най-напред намират някой ходжа-хафъз. На времето имаше много такива ходжи, които обучаваха деца. Бащата завежда детето си в къщата на ходжата и го оставя там. Разбира се, хафъзът получава за това определена сума. В продължение на една или две години в къщата на ходжата детето се учи по определена програма и наизустява целия Коран. Когато се приключи с научаването му, ако ходжата живее в друго село, бащата на детето кани вкъщи най-напред съседите си. На селски език в Делиорманския край тази покана се нарича “данъшъклък”⁵⁸. На гостите се дава обяд. След яденето домакинът казва на поканените си съседи:

– Комшии, имам намерение да отпразнувам титлата “хафъз”. Ще ми дойдат много мусафири⁵⁹. Ще ми помогнете ли да ги посрещна, да ги нагостя?

И ако сезонът е подходящ за събитието, селяните му отговарят:

– Готови сме да ти помогнем.

Така се решава присъждането на титлата “Хафъз” да се от-

⁵⁸ В превод „съветване” – Б. пр.

⁵⁹ Гости. – Б. пр.

бележи тържествено с молитви и се определя денят. Отпразнуването не става по жътва и вършитба или когато има усилена селска работа. Всички селяни с каруците си образуват дълго шествие и отиват в селото на ходжата, за да го докарат в своето заедно с малкия кандидат. Конските каруци се нареждат една след друга като дълъг керван. Пред кървана се развява зелено знаме. Цялата околност е обхваната от религиозна атмосфера. Отвсякъде се чуват религиозни песни за възхвала на Аллах. Изпълняват се призови за молитва и части от Корана. Гласовете ехтят навсякъде. Религиозният възторг достига най-високата си точка, а сърцата пулсират с любов към Аллах.

След като го докарат в селото, младият хафъз започва да рецитира мелодично молитвите от Корана. Празникът продължава четири дни. Околните села са поканени на молитвата. Идват мъже, жени, деца. Има случаи, когато са канени по 80-100 села. Делиорманските села са много големи. Има доста села с жители между хиляда и две хиляди души. Затова в селото, където се провежда молитвеното тържество, се събират хиляди. Надошлите от други места се разпределят по семействата. Всяко поканено село е гост на определен род. Групата от всяко село от Организационния съвет научава рода, където ще гостува.

След сутрешния, обедния и следобедния намаз малкият хафъз изпълнява наизуст пред ходжата и присъстващите по 3-4 части от Корана, наречени “джуз”⁶⁰. А насъбралото се население слуша с благоговение малкия хафъз, който пее като чучулига. Мъжете и жените не са заедно. Те имат предварително определени места.

Преди да дойде време за намаза, процесия отвежда малкия хафъз от къщи в джамията с мелодично изпълнение на текбир⁶¹. При всяко отиване в джамията пред процесията се вее зелен байрак. Заедно с байрака многобройни участници в тържеството придружават малкия хафъз, пеейки текбир. След молитва отново го връщат вкъщи. През четирите празнични дни атмосфера в селото е божествена и свещена. Душите на хората са във възвишен екстаз. Надошлите от околните села мюсюлмани стават по-сплотени, между тях се създават здрави връзки. С нарастване на въодушевлението се засилва и чувството за религиозна сплотеност. Хиляди мюсюлмани-турци прогласяват единството на исляма и величието на Корана.

⁶⁰ “Джуз” буквално означава част. Коранът е разделен на 30 приблизително равни части, всяка една от които се нарича “джуз”. – Б. пр.

⁶¹ Аллаху екбер. – Б. пр.

На четвъртия ден рецитацията на младежа стига до последната част от текста на Корана. Изпълнението на последната, тридесета част⁶², представлява истинско масово религиозно празненство. Хафъзите, които по-рано са получили своите титли, в последния ден идват на помощ на малкия или млад хафъз. Всички се нареждат в кръг около малкия кандидат за хафъз и пред ходжата общо изпълняват последната част от Корана. Всеки подред изпява по една сура. Така Коранът от началото до края се представя пред множество.

След това започва втората част на празненството. Известни мюсюлмански духовници от страната проповядват – канят се двама различни проповедници поотделно за жените и мъжете. Духовниците запознават мюсюлманското население с въпроси на вярата, разказват му за Корана и начините за неговото научаване наизуст, подчертават неговата вечност и светост. След проповедите един хафъз с много хубав глас прочита части от Корана и се прави всеобща молитва. Младият кандидат, положил успешно изпита пред народа от цялата околност, пред всички се обявява за “хафъз”.

Младите хафъзи обличат зелена горна дреха. Момчетата слагат на главата си зелена чалма, а момичетата – зелена кърпа. Накрая всички се черпят с шербет.

СЮНЕТ

Сред обичаите и традициите на турците в България и специално на делиорманските турци, за които тук става въпрос, се нареждат и празниците при обрязването на момчетата. По-заможните семейства правят специални сватби на момчетата си при обрязването им. Този обичай е наследен от старите славни времена на турците. В османските истории пише, че султаните организирали 40-дневни празници по повод обрязването на принцовете. Когато някой реши да направи сватба на сина си или внука си, той се съветва със съселяните, както вече разказах по-горе, след което кани жителите на стотици села. Събират се десетки хиляди на сватбите, които продължават два дена и по време на които се организират пехливански борби и кушии с коне.

В много райони на Делиорман селяните отглеждат състезателни коне. Конят от тази порода се нарича “юрук”. На първия или

⁶² Последният джуз. – Б. пр.

втория ден на сватбата се организират мазни пехливански борби и кушии. Когато надбягващите се юруци се появят отсреща в галоп към застланата със слама последна част от пътя, зурните и тъпаните започват да свирят. Конете не са оседлани. Обикновено ездачите са юноши, които се връзват за коня само с един ремък. Разстоянието е много дълго. Както при борбата, така и при кушиите има различни състезателни категории. Тези категории на турски се наричат “чардак”, “кючук орта”, “бююк орта” и “баш”.

Селяните, които отглеждат състезателни коне, се наричат “юрукчий”. Те са добри познавачи на коне. Отглеждат ги по специален начин, хранят ги много добре и със специална суха храна. Телата им почитват непрекъснато, а краката им масажират със специално масло. Всеки ден ги изкарват да бягат определено разстояние, така им провеждат тренировката.

Тези коне, които се наричат “баш”⁶³, понякога пробягват шестчасово разстояние. Някои от тях се подготвят за къси разстояния. В началото на надбягването темпото е забавено, но с напредване на времето започват да галопират по-бързо. Затова има коне за дълги и коне за къси разстояния. Собствениците на коне-юруци, които ускорят бягането в края на пътя, предпочитат разстоянията на кушиите да са по-дълги.

Победилите коне се награждават с големи награди. Собствениците на тези бегачи украсяват конете си с различни покривала и гиздила. Подобно на муските на гърдите на пехливаните, на шиите на конете се връзват гердани с полумесец и звезда. След състезанието конете се разхождат с покривала на гърба, за да си отдъхнат. Конят трябва да се движи дотогава, докато изсъхне потта по гърба му. Преди състезанието конете се хранят със суха зърнена храна като жито и ечемик. Освен това им се дава малко кърма от леща.

Има случаи, когато по пътя са падали коне със спукан корем. Причината за това е, че тези коне-юруци не са били добре гледани и преди кушията не им е била дадена специалната за случая храна.

Кушиите на тези коне-юруци, които се следят от населението с голямо удоволствие, понякога приключват с малки инциденти. Или момчето пада от коня или пък конят се надува и се просва на пътя. В повечето случаи проблемът с коня е свързан с грешките, които се

⁶³ Първи, над всички, първенец. – Б. пр.

допускат по време на храненето и тренировката в периода на подготовката им за кушията. Конете за къси разстояния бягат като стрели. Човек не може да се нагледа на тези коне-стрели, които обикновено са дребни.

А конете-юруци за дълги разстояния бягат по-бавно, защото тяхното състезание продължава дълго. Те са много упорити и побеждават не с бързина, а с издръжливост. Обучени са така, че с напредването по пътя постепенно да ускоряват бягането. Затова често някои издръжливи коне, които в началото на кушията са много назад, с приближаването към края на пътя се ободряват и когато наближат застлания със слама път, се втурват напред и побеждават.

Освен кушиите, на сватбите-сюнети се организират и мазни пехливански борби. Тези зрелища, които доставят истинско удоволствие на турците, като вид спортни състезания протичат много вълнуващо и приятно. Вярно е, че “борбата е национален спорт на турците” и това се потвърждава в Делиорманския край. Защото всеки делиормански турчин мечтае синът му да стане преди всичко пехливанин и го подкрепя по тоя негов път. Момчетата най-напред се опитват да станат борци. Ако не могат, тогава избират някой друг занаят, но ако не успеят да го усвоят, отиват на полето. Защото не им остава никакъв друг избор.

Делиорман е люлка на борбата. От Тозлук и Герлово също са излезли големи борци. Но световноизвестните пехливани са възпитани в самия Делиорман. Несравнимият пехливан Коджа Юсуф е роден в шуменското село Каралар⁶⁴. Нуруллах Хаджи Филиз, който като физика няма равен на себе си по света, също е роден в шуменското село Бъйъкли⁶⁵. Казъкчъ Кара Бекир от Разградско и Махмуд Пехливан от Къзълджък, Добруджанско, са израсли именно в тази атмосфера. Споменатите покорители на света – от Коджа Юсуф та чак до Мехмед Пехливан от Куртдере⁶⁶, от чиято сила произлиза изразът “силен като турчин” – са деца на нашия край. Родното село на Коджа Юсуф, което е с чисто турско население, се намира близо до гара Шейтанджик⁶⁷. Малко по-на север, в самата гора Паламара, е разположено село Борци, където е роден Нуруллах Хаджи Филиз.

Лично посетих село Черна и видях родната къща на Коджа

⁶⁴ Днес Черна. – Б. пр.

⁶⁵ Днес Борци. – Б. пр.

⁶⁶ Днес Вълчи дол. – Б. пр.

⁶⁷ Днес Хитрино. – Б. пр.

Юсуф. Тя е със слънчево изложение: наоколо е открито и слънцето прониква в цялата къща, още от рано сутрин тя се къпе в лъчите му. В южната част на селото има кория, която е много близо до селото и в която има тюрбе, а в него – гроб на някакъв почитан човек, но не можах да установя кой е. Селяните разказват, че в тази кория Коджа Юсуф тренирал – изкоренявал с ръце дебели дъбови дървета. Израсли-те в Делиорман най-известни баш пехливани са: Коджа Юсуф, Хаджи Филиз, Казъкчъ Кара Бекир, Хергеледжи Ибрахим... Изброените тук пехливани са със световна известност. Непременно трябва да се споменат и имената на Мехмед Пехливан от Куртдере, Кара Ахмед от Филибе⁶⁸ и много други. Всички те са родени и израсли в Румелия и са постигнали световна известност. Нашите великани в Европа научават и борбата на тепих⁶⁹, наречена алафранга, така разнасят славата на турчина по света.

Да, майсторите и първенците на мазната борба са родени и израсли в Румелия. Например в Дунавската равнина (в Плевен) е роден и Кел Аличо – дългогодишният победител в Къркпънар и баш пехливанин на Султан Абдулазиз, също пехливанин и почитател на мазната борба. Не само че са силни, всички тези пехливани са хора с висок морал. Придобиват известност по света както със силата си, така и с голямата си честност. Те изобщо не познавали измамата. Никога не се продавали за пари.

В годините на моето детство сред баш пехливаните мога да изброя имената на Теккелерли Молла, Караагачлъ Адем, Караларлъ Ариф и Узунларлъ Хюсеин⁷⁰.

Тук искам да обърна внимание на нещо важно. Следващите поколения пехливани са по-слаби от старите. Тази тенденция продължава до днес. Мисля, че едновременно пехливани от категорията “бююк орта” са били много по-добри от днешните баш пехливани.

Имам основание да се спирам на тези обичаи и традиции. Националното самосъзнание и националният дух на турците в България са се съхранили благодарение на техните традиции. Турският национален дух се е поддържал с ритуалите за връчването на титлата “хафъз” и молитвите за дъжд, с въодушевените проповеди на мюсюлманските оратори, наречени “хатипи” и с религиозните обре-

⁶⁸ Пловдив. – Б. пр.

⁶⁹ Класическа борба. – Б. пр.

⁷⁰ Някои от пехливаните носят и името на родното си място. Затова в оригинала са дадени така. – Б. пр.

ди, извисявал се е при гледането на борещите се като лъвове турски пехливани. Всъщност ние в България нямахме други зрелища. Извън представените тук традиции имахме и религиозни празници, но тях ги отбелязвахме в чужда страна, сами по домовете си, затворени в себе си и при скромни условия. Не празнувахме като тук 30 август⁷¹ или 29 октомври⁷². Само чувахме за тях. В последно време излезе едно от изобретенията на техниката като радиото и ние турците от България, особено вечер, изобщо не се отделяхме от него. Единственото ни желание беше да чуем нещо от майката-родина. Ето защо представените накратко национални традиции пуснаха корени в живота ни като много здрави подпори на националното ни самосъзнание.

Покойният ми дядо много обичаше борбата. Самият той като млад е бил пехливанин. Стигнал е до категорията “бююк орта”, носил е много киспети⁷³. Никога не пропускаше празненствата на сюнетите и винаги ме водеше със себе си. Тогава бях само едно дете и именно тези пехливани в моите детски очи бяха истински примери за подражание. И до днес си спомням тези хора с копринени чалми и пояси, с къси до коленете потури от вълнен плат “чуха”. Когато тръгваха да събират пари от зрителите и се приближаваха до нас, гледах с внимание и възхищение тези мъже-великани, които на шиите си имаха окачени часовници със сребърни синджири, а на краката си – кундури. Завиждах им, казвайки си наум: “Ах, да можех и аз да бъда като тях!” Присъщите на всеки пехливанин специфични движения на ръцете, умения и начин на борене много ме интересуваха и аз се опитвах да им подражавам. Искях да приличам на тях във всяко отношение.

През тези години интерес представляваха за мен баш пехливаните, но същевременно внимателно следях известните ходжи, достойни за подражание. В областта на спорта имах мерак да приличам на пехливаните, но същевременно вниманието ми привличаха големите ходжи, които видях благодарение на дядо и те се издигаха в очите ми като достойни за подражание личности. Когато слушах мюсюлманските духовници да произнасят проповеди пред хиляди слушатели, присъстващи на тържествата по повод присъждането на титлата “хафъз” и на молитвите за дъжд, все се питах: “Ах, дали един ден

⁷¹ 30 август – Ден на победата. След края на Първата световна война по споразумение на Великите сили гръцката армия дебаркира през 1919 г. в Измир и постепенно завзема голяма част от Мала Азия. Разбита е от войските на Мустафа Кемал в боевете при Думлупънар на 30.08.1922 г., след което Мала Азия остава изцяло турска. – Б. пр.

⁷² 29 октомври – Ден на републиката. На тази дата през 1923 г. Кемал Ататюрк обявява създаването на съвременна Република Турция и впоследствие е избран за неин пръв президент. – Б. пр.

⁷³ Киспет – специални кожени гащи за пехливанска борба. – Б. пр.

ще мога да стана като тях?” Те бяха известни духовници, възпитани някога в училищата на Истанбул. Няма никога да забравя един случай. Едно момиче от нашето село беше свършило обучението си за хафъз в голямото съседно село Чукуркьой⁷⁴. Хората от нашето село с дълго шествие, включващо стотици каруци, отидоха да я вземат. Мъже и жени, десетки хиляди вървяха след зеления байрак с религиозно благоговение и в дълбок екстаз. Младото момиче-хафъз беше облечено със зелена връхна дреха, на главата му имаше зелена забрадка. Около момичето като ореол бяха застанали ходжи и млади хафъзи, получили званието по-рано, наоколо се чувстваше душевно вълнение. От сърцата на всички искреше национално и религиозно чувство. От земята до небето се разнасяше мелодичното “Аллаху екбер”. На молитвата за хафъз от “Нювваб” бяха поканени учители и ученици. Понеже баща ми и особено дядо ми много уважаваха учителите, те ги взеха в нашата каруца. Докато стигнем до селото, аз непрекъснато гледах в тях. Силно впечатление ми направиха чалмите и брадите им и почитанието, с което дядо ми ги слушаше. Следях всичко внимателно и си мислех: “Ах, дали някога ще мога да стана учител като тях!” По едно време единият ми каза:

– Ще станеш ли и ти учител?

От срам не можах да му отговоря, но вътрешно си казах: “Разбира се, че един ден ще стана учител като вас!”

Години след това научих, че този въпрос ми е задал учителят в медресето Неджип Асъмов. Ето в такава турска атмосфера, сред тази турска общност бях възпитан, тя живееше с описаните по-горе от мен обичаи и традиции⁷⁵.

Началното ми обучение премина в същата среда. Учителят в нашето училище беше възпитаник на “Нювваб”. Тогава в училище се

⁷⁴ Днес Ясенково. – Б. пр.

⁷⁵ Хъдрелез е сред празниците на турците в България, който на 6 май се отбелязва като празник по повод настъпването на пролетта. Чества се доста тържествено както от селяните, така и от гражданите.

От много стари времена един ден преди Хъдрелез започват да се пеят четиристишия, наречени “мани”, от всяка къща се взема по нещо като пръстен, обици, гривна и други подобни предмети. Слагат се в някакъв съд, който се закопава до корена на голям розов храст. На сутринта на празника, на 6 май, съдът се изкарва оттам и с пеене на манита и песни се занася на мястото, където са събрани младежите. Избира се малко дете, което да изважда един по един предметите от съда. Преди да извади даден предмет, момичетата изпяват едно четиристишие. Съдържанието на манито предсказва живота на собственика на предмета за една година. След този ритуал се пеят песни, танцува се и се организират различни състезания. Връзват се люлки, на които младежите се люлеят цял ден.

На религиозните празници Курбан Байрам и Рамазан Байрам младите момичета също пеят и се

използваше и старата⁷⁶ и новата⁷⁷ азбука. Освен това учехме и български език. Преподаваха ни и на азбуката на Корана. Например вестник “Догру йол”⁷⁸, издаван от Мехмед Джелил, се отпечатваше и с двете азбуки. Половината излизаше със стари букви, а другата половина – с нови.

Мехмед Джелил, стоял някога начело на фонд “Духовенство и вакъфи”, беше интелигентен и напредничав човек. Стремеше се да разпространява сред турското население реформите на Ататюрк. Разбира се, това не можеше да се скрие от българските власти. Той не беше в добри отношения и с ходжите, непрекъснато имаше конфликт с тях. Накрая го обвиниха в кемализъм. Веднага го задържаха и през 1939 г. почина в тъмните и влажни килии на Софийската полиция в резултат на изтезания и мъчения. Остави след себе си жена и сиротно момче. Познавам сина му Шехабеддин Калгай, който след смъртта на баща му със семейството си дойде в Турция. Известно време работехме заедно. Беше се пенсионира от Централната банка. Почина пред микрофона, когато четеше новините в радиопредаването на български език.

веселят. Курбан Байрам е символ на благодарението. Месото на закланите като курбан животни се раздава на бедни и съседи и сред турската общност се отбелязва като празник на веселието, взаимопомощта и подкрепата. Тези дни не могат да се окачествят като обичай, те по-скоро са наше религиозно задължение. По мое време правителството не беше забранило празнуването на тези религиозни празници. Мюсюлманите свободно можеха да извършват религиозните си задължения. Българите все още не бяха станали безверници в истинския смисъл на думата. Това продължи така до 30-те години.

⁷⁶ Арабска. – Б. пр.

⁷⁷ Латинска. – Б. пр.

⁷⁸ На български дословно “Прав път”. – Б. пр.

❧ ТРЕТА ЧАСТ ❧

През 1930 г. завърших селското ни училище. Какво щях да правя по-нататък?! Искях да уча. Ако не продължа учението си, не ми оставаше нищо друго, освен да паса овците на дядо. Да, дядо Салих искаше внукът му да стане учител. Но баща ми Хюсеин, който беше учител, имаше съвсем друго мнение. Той беше човек, който знаеше цената на науката и не искаше синът му да става учител, а да е личност, която служи на родина и народ. Но нямаше условия за това. В тази страна турците можеха да учат само в своите турски прогимназии, наречени “Рушдие”.

Една сутрин баща ми впрегна каруцата и ме извика. Беше през есента, когато ставаше записването в училищата. С много сериозен глас ме попита:

– Искаш ли да учиш?

Отговорих без каквото и да е колебание:

– Разбира се, че искам!

– Тогава скачай в каруцата!

След час вече бяхме в сградата на Турската прогимназия в Кемаллар⁷⁹. Направо отидохме в стаята на директора. Мехмед Мурад бил съученик на баща ми в Разградската прогимназия. Веднага ме записаха, защото след седмица учебната година започваше.

Учих първи и втори клас на прогимназията в Кемаллар – в нея все още нямаше трети клас. Затова по-късно продължих в Разградската турска прогимназия. През учебната 1932-1933 г. се дипломирах там.

Въпреки че бях малко дете, усещах напрегнатото положение в страната. През 1933 г. българите в града разрушиха Разградските турски гробища. Изпочупиха надгробните камъни, разровиха гробовете. Задържаха видни турци, към които беше проявена грубост. Сле-

⁷⁹ Преименува се като Исперих през 1934 г. – Б. пр.

дяха много образовани наши хора, биеха ги в килиите на полицията. Стотици интелигенти бяха подложени на мъчения и изтезания.

Разбираше се, че българските шовинисти бяха предприели вражеска кампания срещу турците. По някои села нападناха джамии, хвърлиха свинско месо в някои кладенци. Имаше редки случаи на изнасилване и убийства.

В резултат на тези инциденти се появи и напрежение в турско-българските политически връзки. Студентите в Турция остро протестираха срещу ставащото в България. Проведоха се протестни митинги и инцидентите в турските райони бяха порицани и осъдени с пламенни речи.

Политическите отношения между двете страни все повече се усложняваха. Много младежи намериха начин да избягат в Турция. Може би българските националисти целяха именно това. С натиска и заплахите си срещу турците в сърцето на Делиормана може би целяха да оставят населението в района без лидери.

Когато вече бях в Разград в третия, последен клас на прогимназията, директорът на училището Акиф ефенди от Балпънар⁸⁰ замина по някакъв начин за Турция. Все през този период интелигенти като Махмуд Неджметтин и Ариф Неджиб Каскат избягаха в Турция. Само така успяха да останат живи⁸¹.

Когато учех в Разградската турска гимназия, учителят ни Хамди ефенди тайно ни преподаваше и турска история. Защото изучаването на турска история в нашите училища беше забранено. Това беше много деликатен въпрос. (Този възрастен и дълбоко уважаван човек навремето е бил учител и на баща ми в същата прогимназия). Сега той си играеше с огъня, слагаше си главата в торбата. С радост вършеше тази опасна работа, целяща да повдигне националния дух на учениците. Разказваше ни за турската националноосвободителна война⁸², изреждаше големите заслуги на Ататюрк за създаването на Република Турция след разпадането на Османската империя. Тъй като ние

⁸⁰ Кубрат. – Б. пр.

⁸¹ Ариф Неджиб Каскат не можа да избяга от съдбата си. Годици наред служи на родината и народа си в Одрин и впоследствие, по време на изпълнение на служебното си задължение, беше убит на границата от български служители. Този всеотдаен син на турския народ дълги години с перото си служеше на своята общност в България и в края на живота си пак беше убит от български куршум. Мир на душата му!

⁸² Войната на турския народ за независимост срещу гръцките, френски и арменски окупационните сили (1919-1922). – Б. пр.

осъзнавахме, че прави това тайно, слушахме го много внимателно.

Когато имахме свободни часове, Хамди ефенди идваше в класа ни и тихичко разгръщаше знаменитите страници от турската история, така капка по капка в нашите сърца преливаше обич към майката-родина и турския народ. И ние всмуквахме знания за великата ни история, което играеше изключително полезна роля за развитието на нашето национално самосъзнание.

След като Акиф ефенди замина за Турция, за директор на прогимназията поканиха нашия съселянин Ахмед Шевки. Той беше възпитаник на “Нювваб”. Като директор би трябвало да е знаел всичко за училището, затова не може да не е научил и за тайните уроци на Хамди ефенди. Но предполагам, че той също си е затварял очите за тази му дейност, тъй като е мислел като него, защото не е възможно като директор да не е бил запознат с всичко, ставащо в училището⁸³.

За съжаление, по онова време нямаше единство между турското население, надхвърлящо един милион души. От самото начало българското правителство правеше всичко възможно да унищожи турците, останали в български територии след разпадането на Османската империя. Най-напред разделиха народа на две: на консерватори и прогресивни или по-точно на ходжи и кемалисти.

⁸³ Моят далечен роднина Ахмед Шевки за кратко време си спечели обичта на разградските турци. Като възпитаник на “Нювваб” той имаше блестящи успехи. Посещавах го, когато имах възможност. Тогава дистанцията между ученик и учител се стопяваше и на четири очи разговорите ни протичаха задъшевно. Препоръчваше ми да продължа образованието си в духовното училище “Нювваб” в Шумен.

След няколко години стана зет на Разградския окръжен мюфтия Абдуллах Съджъ ефенди, който много скоро беше назначен за главен мюфтия в София. Ахмед Шевки също замина на работа в Главното мюфтийство. Вече управлението на Главното мюфтийство беше в неговите ръце. Като млад възпитаник на “Нювваб” той направи много неща в полза на турския народ. Преобразуването на управлението на главното и окръжните мюфтийства и специално приносът му за уреждането на някои проблеми на “Нювваб” са достойни дейности, които трябва да се отбележат с признание. Той остана на този пост, докато Абдуллах ефенди беше главен мюфтия. И когато комунистите отстраниха от длъжност Абдуллах ефенди, Шевки ефенди се върна на село. По това време завърши задочно висшата степен на “Нювваб”. Известно време учителства в турската прогимназия на село Владимировци (Хабибкьою). Когато през 50-те години започна голямото насилствено изселване, българската комунистическа власт даде по 15 дена срок на видните турци, за да напуснат страната си. Шевки ефенди също беше сред “петнайсетдневните”. Неверниците изобщо не искали да отложат заминаването му. Задръжали го за няколко дни и го подложили на нетърпими изтезания и тормоз. Освободили го със заповед да напусне страната за 15 дни. След това станали пишман, искали да го задръжат отново и отишли чак до границата, издирвали го със специална заповед. Шевки ефенди е имал късмет, защото точно по това време вече бил преминал границата и се намирал в Турция.

В Турция беше назначен за мюфтия в гад Ушак. Още в София беше започнал да се интересува от суфизъм. Вярата му в Аллах беше много силна. Преди да замине за Турция, беше дал на покойния ми баща определена сума пари за мен. Аллах да го дари за всичко това и да му даде мир на душата!

По онова време правителството смяташе кемалистите за по-опасни. Ходжите за известно време стояха на втори план. В страната ни беше създадена Турска спортна младежка организация “Туран”. Тази организация се управляваше от прогресивни младежи. По-голямата част от турската младеж членуваше в нея. Под егидата на формацията сред турската младеж започна усилена културна и спортна дейност, създадоха се читалища, сформираха се спортни и театрални групи. Членовете на “Туран” провеждаха дейност във всички области на живота, на сцената се поставяха пиеси, които обикновено целяха запознаване на турското население с реформите на Ататюрк. Младежите представяха културни програми, с тях се опитваха да просвещават и учат народа. Така в продължение на няколко години Турската спортна младежка организация “Туран” се оформи като прекрасна гражданска инициатива, която с всеки изминал ден процъфтяваше. Турските младежи на официалните празници излизаха със специални униформи, представяха мюзикъли и народът ги аплодираше със сълзи на очи. Това не убягна от вниманието на властите. Правителството не можеше да го възприеме, прие го като опасност за страната и реши да разтури Турската спортна младежка организация “Туран”. Как го направи ли? Много лесно. Обявиха участниците в ръководството на организацията за кемалисти и ги изгониха от страната или ги принудиха да я напуснат. Така турската интелигенция беше разбита. Които успяха да избягат, се спасиха, задържаните убиха.

Ходжите останаха безучастни наблюдатели в този конфликт. Тогава тях не ги закачаха. Но никой не предполагаше, че ще дойде и техният ред. За кратко време пламъците обхванаха къщите на интелигентите, но всичко това засягаше само тази част от турското население.

Казах вече, че сред турците нямаше никакво единство, това е самата истина. Например организацията “Туран” работеше много добре, но независимо от успеха ѝ, се създадоха други турски младежки организации като “Знаменосец”⁸⁴, “Златна орда”⁸⁵, “Щастлива родина”⁸⁶. Стана точно това, което българските власти искаха. Да се раздробим на колкото се може повече парчета. Имаше хора, които противопоставяха тези организации едни на други, разединението между младежите се подклаждаше от българските власти. Работата стигна дотам, че членуващите в отделните организации започнаха да

⁸⁴ “Алемдар”. – Б. пр.

⁸⁵ “Алтънорду”. – Б. пр.

⁸⁶ “Шенюрт”. – Б. пр.

се поздравяват по различни начини. Докато членовете на “Туран” се поздравяваха с “Бъди здрав!”, членовете на “Щастлива родина” – с “Бъди щастлив!” Постепенно всичко излезе извън контрол. Семената на разединението и неразбирателството дадоха такива плодове, враждуващите членове отидоха толкова надалеч, че започнаха да проявяват арогантността да се предизвикват с обидни думи, с псувни... Българите наблюдаваха всичко това с удоволствие и потриваха ръце. За какво ни трябваше да образуваме други организации при тази ползотворна дейност на “Туран”? Но българските власти не се задоволиха само с гледане, те приложиха в политиката си старата и класическа формула “Разделяй и владей”⁸⁷ или принципа “Най-напред раздроби, а след това управлявай”.

Когато вече интелигенцията и кемалистите бяха изчистени, редът дойде и на ходжите. С все сила се нахвърлиха върху тях и върху силно вярващите обикновени турци. След като опасността почука и на вратите на ходжите, всичко стана ясно като бял ден – но вече беше много късно. Ходжите се окачествяваха от властите като неграмотни. Затова най-напред не ги считаха за опасни и ги оставиха за по-късно. Но ходжите не бяха неучи. И сред тях имаше учени, образовани хора, а също личности, които бяха в крак с духа на времето, които притежаваха национално самосъзнание. Затова най-напред преследваха само духовниците с напредничави идеи, с национално самосъзнание и ги отстраниха от работа. Издирваха и назначаваха за мюфтии най-неспособните, най-безхарактерните и най-безопасните от тях. А способните и компетентните духовници изгониха отвсякъде.

Всички тези събития ставаха пред очите ми. Тогава все още бях ученик в прогимназията. Но нищо не можеше да убегне от погледа ми и трагичните развития ми влияеха. Докато в тези борби се решаваше съдбата на турската общност, аз завърших прогимназията (през учебната 1932-1933 г.). Намирах се на много важен кръстопът. Замислих се какво да правя по-нататък. Дядо Салих повтаряше само това:

– Аз искам Осман да стане учител.

Докато баща ми въобще не мислеше да ме остави в тая стра-

⁸⁷ За съжаление, спасилите се от българския ад изселници и постигнали щастието да дойдат в Турция днес все още не са се отървали от това болестно състояние, затова и в Турция, дори във всеки град има по няколко изселнически организации. Много жалко! Какво не можем да поделим в майката-родина? Или ръцете на врага ни достигат и дотук? Няма ли да се поучим от историята? Нима историята не ни дава поука? Ако вземахме поука от едни и същи събития и проблеми, щеше ли историята да се повтаря?

на. Надяваше се да ме изпрати да продължа образованието си в Турция, на каквато и да е цена. Но за съжаление, това беше невъзможно. Първо, за учене в чужбина трябваше да се изхарчи цяло състояние, а по онова време не можехме да посрещнем тези разходи. Второ, вкъщи дядо решаваше всичко. Баща ми беше безпомощен. Тогава за турците в България след прогимназията имаше само един център за образование и наука – “Нювваб”. Нямахме друго учебно заведение за нас, турците, със средна и висша степен на обучение освен него. А и аз изгарях от желание да стана учител и накрая влязох в “Нювваб”. Обаче Турция въобще не ми излизаше от ума.

ДУХОВНОТО УЧИЛИЩЕ “НЮВВАБ”

Когато след подписания на 3 март 1878 година Санстефански мирен договор се създава Княжество България, в българските територии живее голям брой турско население. За да се отговори на образователните, религиозните и културните му потребности, са нужни голям брой интелигенти, учени и духовници. Но турската общност не притежава цивилни и религиозни учебни заведения, които да подготвят необходимите ѝ кадри. Да, в доста градове има голям брой медресета, но те въобще не са в състояние да възпитат кадри в съответствие с нуждите на времето.

Първоначално турците се задоволяват с наличните кадри. Има духовници, които горе-долу могат да посрещнат всички нужди. Но постепенно те намаляват, а времето си тече. Паралелно потребностите на народа стават все повече и повече. Той изпитва неотложна нужда от учебно заведение, което да подготвя учители и духовници. За посрещане на тази потребност в центъра на Делиормана, в град Шумен през 1922 г. се открива духовното училище “Нювваб”.

Всъщност “Нювваб” е подарък на турците в България от майката-родина. Още османското правителство навремето не забравя сънародниците си в Румелия. Въпреки че търпи поражение през Балканската война, по искане на османското правителство в Българо-турския протокол от 29.09.1913 г. се постига специално съглашение за откриване на училище за мюфтии и заместник-мюфтии. Майката-родина дори в тези тъмни времена мисли за невинните си чедра, останали в чужди ръце. Приносят по просветния въпрос на ня-

когашния Министър на вътрешните работи, Шехид Талят Паша, който участва в турската делегация, е много голям и не трябва да се забравя. Въпреки че е с религиозен характер, духовното училище “Нювваб” никога не е било смятано за медресе в старото значение на тази дума. Може да се каже, че “Нювваб” е средище за наука и просвета, каквото няма никъде по света. Единственият му недостатък е, че в програмата му са включени много различни предмети, което я прави изключително натоварена. Но тя е резултат от потребностите, които се изпитват навремето, защото турското население има нужда от учители, а в страната няма турско педагогическо училище. Нуждите са различни, а училището – едно. Затова е нормално програмата му да е объркана. В духовните четиригодишни прогимназии от типа на “Медресе-и Алие”, които са модел на духовното училище “Нювваб”, се подготвят имами и хатиби за селата. А в средната степен на “Нювваб” се предвижда обучение на всички учители за турските училища в страната. Затова в програмата трябва да има предмети по педагогическа теория и практика. Но тъй като на мюсюлманите в страната са нужни и мюфтии, се предвижда във висшата степен на “Нювваб” да се подготвят мюфтии и прогимназиални учители.

Духовното училище “Нювваб” изиграва много важна и положителна роля в областта на просветното дело на турците в страната. Години наред това училище посреща потребностите му от кадри в областта на образованието и духовната сфера, то поддържа неговото национално и религиозно чувство. “Нювваб” е като звезда, осветяваща тъмния хоризонт на турската общност. То е неговата национална и духовна гаранция, благодарение на него се съхранява националната ни идентичност и памет. Възпитаниците на “Нювваб” осветяват забукания хоризонт на турците. С лъчите на науката и знанието разпръскват вечната тъмнина.

Тук трябва да обърна внимание на нещо съществено: шалварите на туркията не трябва да се окачествяват като символ на изостаналостта. Чалмата на главата на делиорманския турчин, потурите му са нашата народна носия, която преди всичко ни напомня за индивидуалността ни и турската родова памет. Тази носия не трябва да се възприема като противопоставяне на реформите на Ататюрк в областта на облеклото, през ума дори не ни е минавала подобна мисъл. Всеки турчин, получил паспорт за изселване в Турция, веднага слагаше на главата си каскет. Народната ни носия се явяваше белег на нашето национално оцеляване през онези страшни времена в България, кога-

то живеехме като сираци далече от майката-родина и без каквито и да е връзки с нея. Това беше пределно ясно на българските власти, затова свалиха насила чалмите на мъжете, разкъсаха шалварите на жените и ги захвърлиха на земята. Но целта им категорично не беше да издигнат турците до нивото на съвременната цивилизация.

Да си помислим само, какво ли щеше да стане с турското население в страната, ако не съществуваше духовното училище “Нювваб”? Безсъмнено това щеше да доведе до смъртта му. Може ли дори за миг да си представим съществуването на турското население без “Нювваб”. Разбира се, че това духовно училище има своите недостатъци. Лишено от необходимите средства, от него не може да се очаква да бъде модерно във всяко отношение и в пълния смисъл на думата. Първо, държавата не отпускате за училището ни нито грош. “Нювваб” изцяло принадлежеше на турското население, което се опитваше да го поддържа, отделяйки от залъка си. Затова учебното заведение беше много тежък товар на гърба на потиснатото малцинство. Но не само полза ни носеше то, а беше жизнено важен извор, поддържащ нашето физическо съществуване. Възпитаваните тук интелигентни и родолюбиви младежи отиваха сред мюсюлманското население и разпръскваха по тези места искри, носеха светлина и живот. В царящата навсякъде тъмнина те бяха единственият осветяващ лъч.

Разбира се, че българското правителство виждаше това, но беше принудено да проявява търпимост, понеже се съобразяваше със света. Наред с това не искаше духовното училище “Нювваб” да изглежда като модерно учебно заведение. Очакваше да рухне под тежестта на недостатъците, които притежаваше. Възпрепятстваше подготвянето на истински учени в социалните и природни науки. Българските власти искаха това училище да прилича на старите медресета. За тях не беше изгодно в него да се възпитават младежи с национално самосъзнание. Но същевременно нямаха смелостта да го закрият. Властите търпяха “Нювваб” да продължава да съществува със своите икономически проблеми, това се приемаше и от турците. Но въпреки представата на българското правителство за училището като за старо медресе, в непрекъснатото изпитващото материални нужди духовно средище “Нювваб” турските младежи полагаха големи усилия за самоподготовка, за усвояване на науката и придобиване на знания. Заедно с това в “Нювваб”, където царуваше турска атмосфера, започна да се възражда и поддържа националния ни дух. Затова “Нювваб” има изключителни ценни заслуги за турците в страната.

За да се разбере истинската цена и мястото на духовното училище “Нювваб” в областта на образованието на турското малцинство, трябва накратко да се спра на най-новата история на България.

Изглед от стария Шумен

Както е известно, славолюбивият цар Фердинанд довежда България до голям крах през Първата световна война. Служейки на великобългарските идеали за създаване на Велика България, той се включва във войната на страната на Германия. Накрая, заедно с Турция, България е победена. Лидерът на Българския земеделски народен съюз – най-голямата политическа партия в страната – Александър Стамболийски, тогава е в затвора. Когато след поражението цар Фердинанд напуска страната, Стамболийски застава начело на правителството.

Българският земеделски народен съюз е широко разпространена сред масите партия. По това време 80% от народа поддържа Земеделския съюз, 80 % от турците също го подкрепят. Стамболийски много добре вижда това и за да ги спечели на своя страна, им предоставя широки права и привилегии в областта на образованието. Без каквото и да е колебание мога да кажа, че от самото създаване на България турското население в тази страна за кратко вижда бели дни само и единствено през управлението на Стамболийски.

В договора, подписан в Истанбул след Балканската война,

е предвидено откриване на училище за подготовка на мюфтии и заместник-мюфтии, което да посреща нуждите на турското население от учители и духовници. Но Първата световна война възпрепятства това да бъде реализирано.

Когато накрая пламъците на войната угасват, обстановката се поуспокоява. Съдбата е предопределила двете страни да вземат участие в тази война в общ блок, турските и българските войски да се бият на общ фронт. Освен това между лидера на Българския земеделски народен съюз Стамболийски и Ататюрк се създават близки приятелски връзки. Дори по време на националноосвободителната война на Турция, Стамболийски позволява да се проведе кампания за оказване на помощ на Турция. Така на турците в България е дадена възможност да подпомагат според възможностите си своя народ в майката-родина. Населението от сърце се включва в кампанията и дарява всичко, с което разполага. Туркинята дава гривната си, пръстена си или жълтицата на шията си – единствени спомени от сватбата ѝ – а някои селяни предават на Комитета за събиране на помощи впрегнатия в ралото вол, кравата си. Според някои висши ръководители на Българския земеделски народен съюз Стамболийски дори изпраща на Ататюрк два кораба с боеприпаси по Черно море.

Главният мюфтия Сюлейман Фаик разбира, че в тази приятелска атмосфера е дошъл моментът за откриване на духовното училище, предвидено в Истанбулския протокол от 1913 г. и веднага се заема с реализиране на задачата. Издава заповед, създава комисия, която да подготви устава, програмата и правилника на “Нювваб”. Членове на комисията са:

1. Бившият главен мюфтия Ходжазаде Мехмед Мухиддин⁸⁸.
2. Пловдивският мюфтия Ходжазаде Садеддин.
3. Шуменският мюфтия Хюсеин Хюсю.
4. Директорът на фонд “Духовенство и вакъфи” при Главното мюфтийство Мехмед Джелил.
5. Председателят на Мюсюлманските училища във Варна Осман Нури.
6. Председателят на Мюсюлманските училища в Русе

⁸⁸ Ходжазаде Мехмед Мухиддин е първият мюфтия, който е избран в резултат на проведени избори.

Мехмед Масум.

7. Учителят Сюлейман Съррѝ (Токай).

8. Учителят хафъз Абдуллах Фехми (Мечик).

*Убитият директор на фонд “Духовенство и вакъфи”
при Главното мюфтийство Мехмед Джелил (в средата)*

Начело с Ходжазаде Мехмед Мухиддин и Ходжазаде Садеддин всички членове на комисията са изключителни личности във всяко отношение. Духовниците в комисията са завършили образованието си в Истанбул. Ходжазаде М. Мухиддин е мъдър и виден учен с образова-

ние и научна степен. Тъй като е много добър специалист по ислямско право, той е уважаван и обичан в цялата страна, а със справедливостта и неотклонността си от науката получава голяма известност. Другите членове години наред работят като учители и така служат на своята общност. Те много добре познават нуждите на турското население в областта на образованието.

Комисията работи изключително сериозно в турското училище на шуменската махала “Къляк”⁸⁹ и в резултат създава много целесъобразна програма. Скелетът на духовното училище “Нювваб” е готов. Теоретически не е толкова сложно да се напише програма. Но трудността започва при самото ѝ прилагане на практика. Брашното, олиото и захарта са осигурени, но кой ще свари халвата? Ето, Аллах дарява на турския народ майстора и героя Емруллах ефенди. Той не е сред членовете на комисията за създаване на учебната програма и не изпъква на преден план в периода на подготвителната дейност. Но когато идва времето да се свари халвата, Емруллах ефенди се устремява с цялата си сила, запретва ръкави и започва борбата.

За да се разбере истинската цена на даден исторически паметник, е необходимо да се знаят условията на неговото създаване. Ето защо трябва да устремим поглед към онези дни, в противен случай не бихме могли да разберем голямата борба на Емруллах ефенди.

Когато той развява байрака на това велико дело, най-напред среща съпротивата на някои ходжи. Дори членът на комисията Хюсеин Хюсню и негови съмишленици застават срещу Емруллах ефенди и влизат в противоречие със собствената си програма, изтъквайки някакви си несериозни доводи.

Наред с това срещу Емруллах ефенди застава и кръгът, който обществото смята за “интелигенция”. Борбата се изостря до такава степен, че по едно време животът на Емруллах ефенди е в опасност. Този борец за вяра, принуден сутрин и вечер при отиване и връщане от работа да ползва охрана, може да не притежава знанията на Шейх Юсуф Зияеддин Ерсал, но с борческия си дух доста превъзхожда всички наоколо. Този безподобен герой остава съвсем сам на света, но продължава да напредва по избрания път, изправя се срещу всички трудности и търси всякакви изходи. Тези, които искат да научат колко неумолима е била борбата и какви опасности е преодолял Емруллах ефенди, може да говорят със сина му Мехмед, който е жив свидетел на

⁸⁹ Днес кв. “Гривица”. В някои документи в България се изписва като “Къллек”. – Б. пр.

всичко. Той ще им разкаже как в прегръдките на майка си е треперел при нападенията на интеллигентите, които заобиколили къщата им с мотики, лопати и балтии с цел да убият баща му и ако в сърцата си имат дори мъничко чувство за справедливост, ще приемат всичко това за истина. Да, Емруллах ефенди не прекланя глава и въпреки всичко създава духовното училище “Нювваб” и го оглавява. Двадесет години е директор на училището, борбата му продължава цял живот по същия начин. И като че всичко това не му стигаше, ние учениците от време на време провеждахме бойкот и постилайки пътя му с тръни, го карахме да лее кървава пот. Ех, младост, младост!.. Да можеше човек в началото на живота си да разсъждава както в зряла възраст!..

Дългогодишният преподавател в “Нювваб” Сюлейман Съррѐ Ходжа вече в Турция преди смъртта си споделя следното пред някои мои съученици: “Колко голям човек е бил Емруллах ефенди! Той е бил велик чинар. А ние сме били безсилни и слаби хора като изтънялата и посърнала трева под чинара. С успехите на възпитаниците на “Нювваб” в Турция днес неговият успех се удвоява още веднъж. Възпитаниците на “Нювваб” дължат всичките си постижения на този велик герой.”

Духовното училище “Нювваб” има средна⁹⁰ и висша⁹¹ степен на обучение. Средната степен е петгодишна, а висшата – тригодишна.

УЧЕБНА ПРОГРАМА

Турците в България имат различни образователни нужди. Понеже духовното училище “Нювваб” е създадено за тяхното посрещане, естествено е в програмата му да има различни дисциплини. Населението се нуждае от учители и духовници. Тъй като няма друго подобно училище, всички кадри трябва да се подготвят в “Нювваб”. За учителите е нужна педагогическа подготовка, а за духовниците – религиозна. Тъкмо затова изучаваните предмети са така различни.

Учебната програма на средната учебна степен в “Нювваб” включва следните дисциплини: Коран, турски (граматика и четене, турска литература, история на литературата), български (граматика и

⁹⁰ Тали. – Б. пр.

⁹¹ Али. – Б. пр.

литература), арабски (граматика), персийски, Ислямско право, ботаника, зоология, обща история, обща география, математика, тригонометрия, психология, анатомия, здраве, история на исляма, ислямски морал, космография, природни науки (геология), философия, химия и физика, дидактика, методика, догматика, история на цивилизациите, българска история, българска география, логика, практически дисциплини.

Във висшата степен се изучават предметите: тълкуване на Корана, свещени предания, висше шериатско право, обща теория на ислямското право, принципи на ислямското право, шериатски процедурни правила, международно право, въведение в правото, съдопроизводствени правила, научна икономика, административно управление, постановление на шериата за вакъфите и българско законодателство (наследствено право, граждански кодекс, съдопроизводствени правила, административно управление и др.).

Както се вижда, духовното училище “Нювваб” има широкообхватна и разнообразна учебна програма. Разбира се, че някои от предметите не се преподаваха достатъчно подробно. Например в българските гимназии физика се изучаваше 3 часа седмично, а в “Нювваб” – 2 часа. Така оставаше време за професионалните дисциплини.

Ще бъде уместно тук да подчертая още, че “Нювваб” е духовно учебно заведение – това е неговата отличителна черта. Но в него религиозните дисциплини се преподаваха в хармония с науката и живота. В същността си ислямът не противоречи на позитивните науки и религията се преподава съобразно научните критерии. Например не можете да намерите нито един възпитаник на “Нювваб”, който да твърди, че земното кълбо се крепи върху рогата на вол, тъй като той е изучавал космография. Той няма да твърди, че дъждовната вода се стича от крилата на ангелите, защото е учил физика и много добре познава законите на природата.

ИСТОРИЯ

През първите години след откриването, в духовното училище “Нювваб” владее набожна и религиозна атмосфера. Главно значение се отдава на богословските науки. Повечето от възпитаниците му се

обучават за ислямски духовници.

Но понеже в страната няма друго средно и висше турско-мюсюлманско училище, в това средище се учат всички образовани и интелигентни кадри – имами, хатиби, учители и мюфтии. Затова с течение на времето все по-важно значение придобиват дисциплините, които нямат богословски характер.

Както вече беше подчертано, турските деца не бяха приемани в българските училища. Завършилите начално и основно училище младежи бяха принудени да се записват в “Нювваб”. Откритото през 1918 г. Педагогическо училище⁹² е просъществувало само 8-9 години и през 1928 г. е затворено. Така единственото просветно средище остава духовното училище “Нювваб”. Приблизително петдесет години то осветява затъмнения хоризонт на турците. Години наред само възпитаниците на “Нювваб” служат на турското просветно дело. Учителите в началната степен и прогимназиите изцяло са негови възпитаници.

Завършилите средната степен на духовното ислямско училище са назначавани в началните ислямски училища и училищата за имами, а дипломираните се от висшата степен – стават мюфтии или учители в прогимназиите. Същевременно последните работят и като шериятски секретари в мюфтийствата.

По някое време възниква идеята за разделяне на духовното училище “Нювваб” на две отделни части. Намерението е средната му степен, в която срокът на обучение да стане шест години, да се раздели на две части: общообразователна и богословска част. В общообразователната част да се преподават само точни и други науки, а в другата – само богословски науки. Но мнозинството гласува за запазване на учебното заведение като едно цяло и така идеята за разделянето му не се реализира, тъй като разцеплението на ислямското духовно училище “Нювваб” на две би представлявало първата крачка към неговото затваряне. В крайна сметка последвалите по-късно събития доказаха правилността на решението за запазване характера на този просветен център.

⁹² Четиригодишно средно педагогическо училище за подготовка на прогимназиални учители с държавна издръжка. – Б. пр.

Учители и ученици от първия випуск на “Нювваб”

ФИНАНСОВО УПРАВЛЕНИЕ НА “НЮВВАБ”

Това просветно средище, което няма подобно на себе си в целия ислямски свят, бе оригинално дело на турците от България. Икономически слабият турски народ бе обременен с финансовата издръжка на училищата си, въпреки че този заваля плащаше като всички граждани данъци, с които да се поддържа образованието в страната. Според българската конституция началното образование в страната бе задължително. Въпреки това държавата не отпускате нито грош за турските начални и прогимназиални училища, които бяха над хиляда, но контролираше учебния процес в тях. През 30-те години в районите с компактно турско население имаше около 15 прогимназиални училища.

Мюсюлманското население бе принудено да поддържа финансово и духовното училище “Нювваб”. Учащите се плащаха такси и това даваше част от доходите на училището. През последните години от всеки се вземаше по 2 000 лева такса при записването. Но този доход беше много малка част от нужните за издръжка на училището средства. То се крепеше най-вече на Нюввабския фонд.

Този фонд се обезпечаваше от други постъпления. Всеки

склучващ брак мюсюлманин беше длъжен да вземе разрешителен документ за брак, който струваше 600 лева. От тях половината отиваха за държавата, а другата половина постъпваха в Нюввабския фонд. Ето с тези средства се посрещаха разходите на училището.

Понеже през последните години от неговото съществуване нямаше друго подобно училище и понеже турците не ги приемаха в българските училища, броят на учениците се беше увеличил изключително много. Например през 1948 г. в “Нювваб” се учеха към 1200 младежи. Само в неговата средна степен на обучение работеха приблизително 30 учители. За въпросния персонал годишно бяха нужни повече от половин милион лева. А единствено с въпросните постъпления от склучване на брак и от учебните такси не можеха да се посрещнат тези нужди. Броят на учениците се увеличаваше, имаше голяма нужда от учебни помещения и педагози. Накрая се направиха постъпки до българското правителство за оказване на помощ. Но за съжаление, такава не беше отпусната.

Духовното училище “Нювваб”, което изпитваше големи нужди от средства, беше пред опасността да се бъде закрито.

Джамията “Шериф Халил Паша” в Шумен

Поради тези условия учителите през месец Рамазан тръгваха по селата, в продължение на един месец даваха проповеди и внасяха

в Нюввабския фонд зекята⁹³ и фитрето⁹⁴, които им бяха давани накрая на оруча.

Когато броят на учениците нараства, дирекцията на училището купило една допълнителна сграда. Тя се намиралше точно срещу джамията “Шериф Халил Паша”. До сградата на училището беше построен и пансион. Тези три постройки придаваха специална атмосфера на град Шумен. Особено по време на намаза над хиляда турски младежи напълваха до краен предел джамията. А когато излизаха от нея, изпълваха пространството между храма и училището. Тогава човек като че ли се намиралше в турска атмосфера. Разбира се, че всичко това дразнеше българите.

При тази обстановка дори духовното училище “Нювваб” да не правеше нищо, да не учеше на нищо учениците си, то играеше много положителна роля за поддържане и възраждане на турското национално самосъзнание. Езикът, дрехите и духът бяха турски, сърцата пулсираха в унисон с идеалите и мечтите, с вълненията и възжеленията на турската общност. Ръководството на “Нювваб” направи всичко възможно за поддържане на тази обстановка, за съхраняване светлината на познанието, озаряващо тъмния хоризонт на турците в страната.

За съжаление, въпреки всичките старания, духовното училище “Нювваб” най-напред беше превърнато в гимназия, а след това – закрито от страна на комунистите, които посегнаха на училището ни през 1947 г.

АДМИНИСТРАТИВНО УПРАВЛЕНИЕ

Понеже по характер “Нювваб” е частно училище, то беше подчинено на Главното мюфтийство. А последното от своя страна беше подвластно на Министерството на външните работи и вероизповеданията.

Учителите се назначаваха от Главното мюфтийство и се увърждаваха от министерството. В духовното училище “Нювваб” през

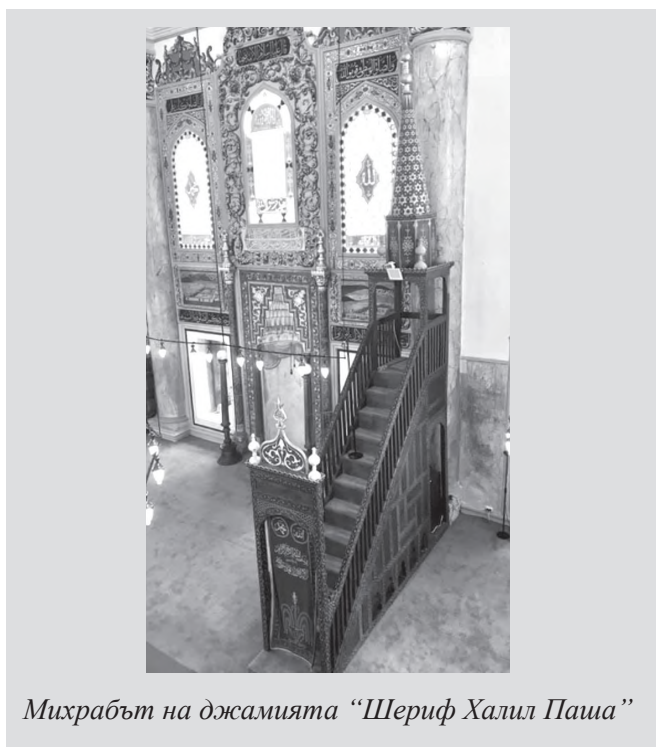
⁹³ Зекят – годишна милостиня за бедни, давана от заможните мюсюлмани и представляваща 2.5 % от имуществото им. – Б. пр.

⁹⁴ Фитре – милостиня, която всеки мюсюлманин дава за себе си и за семейството си на бедните през месец Рамазан. – Б. пр.

различните периоди като преподаватели са работили:

Емруллах Фейзуллах ефенди, Юсуф Зияеддин (Ерсал)⁹⁵, Мустафа Хайри (Джошкун), Сюлейман Съррь (Токай), Хасип Сафвети (Айтуна), Осман Нури бей, Али Васфи бей, Хафъз Назиф Осман (Конук), Мехмед Халил (Йозтюрк), Исмаил Ибрахим (Акдере), Хаджи Ахмед Хасан (Давутоглу), Осман Сейфуллах (Кескиоглу), Хаджи Исмаил Мехмед (Езхерли), Хаджи Мухаррем Абдуллах (Деведжиоглу), Осман Хюсеин (Кълъч), Ибрахим Халил (Танър), Халил Али Осман (Айдогду), Ахмед Мустафа Ахмед, Мехмедали Мехмед, Хафъз Ахмед Черенджели, Ахмед Кемал, Халил Хасан Помак, Али Галип (Явуз), Рюстем Видинли, Мустафа Решид (Акалън), Бейтуллах Ахмед Шишманов, Шакир Ибрахим (Хаксъоз), Юсуф Алиш, Хафъз Юсуф Шинаси, Тодор Каргалов, Димитър Стаматов, Илия Антонов, Али Ръза.

Емруллах Фейзуллах ефенди беше първият директор на училището, което ръководи от 1922 г. до самата си смърт през 1941 г. След това за директор на “Нювваб” е назначен Шейх Юсуф Зияеддин Ерсал.

Михрабът на джамията “Шериф Халил Паша”

⁹⁵ В скоби са дадени фамилиите им в Турция. – Б. пр.

ДРУЖЕСТВО НА НАСТАВНИЦИТЕ

При откриването на “Нювваб” учениците са много ученолюбиви, затова полагат големи усилия за реализиране на неговите цели. Те не знаят какво е кино и театър и денонощно се занимават и обогатяват знанията си. През месец Рамазан училището излиза във ваканция и възпитаниците му се пръскат из селата. Учениците от по-горните класове изнасят проповеди, така обогатяват ораторското си майсторство. Тази хубава религиозна традиция играе изключително положителна роля за израстването на учащите се в тази област, а също така е от голяма полза за съхраняване и обогатяване на религиозните чувства на турското население.

Тъй като обучението се провежда на турски език и се изучава турска литература, учениците доста добре овладяват езика. През всеки месец Рамазан ходят на стаж като изнасят лекции на религиозни и научни теми, проповядват. Първите възпитаници на духовното училище “Нювваб” търсят и други начини за обогатяване на знанията си, за заздравяване на единството и братството помежду си, за поддържане на чувството си за взаимопомощ, с една дума, за да се подготвят за живота, те създават ученическо сдружение, което наричат Дружество на наставниците. Дружеството, гнездо на голям брой съратници-пътеводители, които бленуват за правия път на исляма и работят за насочването на народа към него, изиграва много полезна роля за подготовката на възпитаниците на “Нювваб”.

УПРАВЛЕНИЕ НА ДРУЖЕСТВОТО

Дружеството се състои от три органа. Ръководна комисия, Контролна комисия и Комисия на Хафъзската библиотека. Ръководната комисия включва петима членове. Единият е председател, другият секретар, а останалите са членове-съветници.

Контролната комисия също включва трима души, които през определени периоди ревизират дейността на Дружеството.

Дружеството на наставниците създава богата библиотека. Комисията, която отговаря за Хафъзската библиотека, се грижи за нея

и през определени дни и часове раздава на учениците книги за четене.

Ръководството на Дружеството се избира ежегодно. Всяка седмица се провеждат сбирки, на които един или двама ученици прочитат текста, който са подготвили по избрана от тях тема. След това се минава към нейното обсъждане, когато се разгарят остри спорове. Благодарение на подобни разисквания учениците се учат на красноречие и разширяват знанията си в областта на определена тема. Представят се религиозни, научни и исторически теми. Ако по време на обсъждането не се стигне до единодушие, се извиква някой учител като съдия, търсят се пътища за стигане до истината и помиряване на двете страни.

Новите ученици имат възможност да прочетат и проучат записките на по-големите си батковци, които са учили тук преди тях и са представили темите си. Изнесените теми се записват в голям тефтер. Тези записки дълго време се предоставят на разположение на учащите се, водят се протоколи на обсъжданията.

За съжаление, шовинистичното управление в България през 30-те години на XX век ограничава правата на малцинствата и закрива подобни сдружения. Поради натиска на правителството и промените в управлението на духовното училище “Нювваб” са унищожени книгите, които са в противоречие с великобългарските национални идеи и които съдържат критика срещу държавата. След това всички книги се прехвърлят в училищната библиотека.

Като ученик в “Нювваб” и аз се намерих в редовете на Дружеството на наставниците. Подготвяйки се в аудиториите на духовното училище, започнах да работя и в дружеството. В горните класове предприех усилена дейност, участвах в разискванията на сбирките. Когато бях в трети курс и аз говорих на тема: “Защо изостанахме?” Според подготовката си и вижданията си се опитах да обясня на присъстващите защо турската общност е изостанала. Моите вдъхновители бяха стихотворенията и другите ценни статии на Мехмед Акиф Ерсой, отпечатани в списание “Себилюррешат”⁹⁶.

На другия ден се намерих в тесните килии на българската полиция, въпреки че все още бях ученик. Служители на Държавна сигурност ме взеха и ме затвориха в една килия, където останах задържан 24 часа. Не можах да разбера какво става. Когато ме извикаха на разпит, на масата на следователя видях обявлението за моя доклад. В

⁹⁶ Започва да излиза през 1908 г. – Б. пр.

съобщението, което бях залепил на дъската за обяви, се съобщаваше следното:

Днес, в пет часа следобед, ще се проведе сбирка в Дружеството на наставниците. Дневният ред на сбирката е следният:

1. Ще бъде прочетен докладът “Защо изостанахме?”.
2. Ще се проведе обсъждане на доклада.
3. Други теми.

Едва тогава разбрах, че правителството следи духовното училище “Нювваб”. Някой е отлепил обявата от дъската и я е занесъл в полицията. Може ли българските власти да понесат да бъде изнесена сказка за турската история, за напредъка и издигането на ислямския свят. По този повод още като много млад аз вече бях записан в Черната книга. Като млад ученик ме освободиха, но от този ден нататък до края на живота ми в България винаги бях под наблюдение. Непрекъснато ме преследваха, никога не ме оставяха на спокойствие, чувствах го на всяка крачка. Тези мои предположения се потвърдиха и от следващите събития в живота ми.

В Царство България за турците в страната имаше специална Черна книга. В тази книга бяха записвани турските интелигенти и родолюбци. Винаги се следяха младежите, които имаха национално самосъзнание и които работеха за развитието на общността и родния си край. Всеки младеж, който придобиваше някаква известност сред обществото, се вземаше под око и се окачествяваше като враг на българите. Използваха се всички възможности за неговото унищожаване.

Политиката на българските правителства спрямо турското население в страната никога не се промени. Която и партия да дойде-ше на власт, вражеското отношение към него си оставаше същото. Дори при идване на власт на комунистите след свалянето на фашистите в Царство България, тази Черна книга не се унищожи. Българите по принцип от самото начало се отнасят към турците като към врагове. Дори българската история се създава на базата на омразата към турците. Единствената цел е да не се позволява на турското население да напредне, а да се смаже под чувството му за малоценност. Денонощно се работи за унищожаването на турците като народ. Всъщност отношението на българите към турците се базира на три основни цели: да не им се позволи научно, икономическо и физическо развитие. Ще се спра поотделно на всяка една от тях.

НАУКА И ПРОСВЕТА НА ТУРЦИТЕ

Когато се създава Царство България, за известно време турците посрещат своите нужди в областта на науката с наличните кадри. И понеже няма средства за обучаване на нови специалисти, постепенно положението се влошава. Не се подготвят млади интелегенти, които да заменят старите. Не само че няма образовани хора за назначаване на учители в началните училища и прогимназиите, но почти не остават духовници и мюфтии, които са нужни за посрещане на религиозните потребности на мюсюлманите. За определен период се решава на учители от Турция да работят в турските училища, но това не продължава дълго. И без това образователните средища, наричани турски училища, са в окаяно материално състояние, защото българското правителство не поема издръжката им, без да се взима предвид, че това отношение спрямо турците е изключително несправедливо.

Според конституцията на страната началното образование е задължително. Следователно държавата би трябвало да издържа и турските училища, тъй като турското население плаща данъци на държавата. Вземат пари от него под формата на данъци, но не му се осигурява нищо, не му се предоставят каквито и да е услуги. Затова турското население е обременено и да изплаща данъци, и в същото време да издържа училищата си. Същевременно учителите са с недостатъчна подготовка, нямат педагогически умения и преподават срещу заплащане в натура, получавайки зърнени храни. Освен това правителството изпраща в турските училища учители по български език, които да учат децата, но от Министерството на образованието те получават указания да се занимават с учениците само формално. Когато комунистите дойдоха на власт по-късно, официално направиха изявления по въпроса. Показаха ни копия от заповедите, изпращани от компетентни учреждения до учителите по български език. Освен това задължителни образователни дисциплини бяха българска история и българска география. Но най-лошото беше, че работещите в турските училища учители българи също нямаха педагогическа подготовка. Обикновено бяха завършили гимназия. Тези, които не намираха работа в други държавни учреждения, се назначаваха с предимство за учители в турските училища, без да притежават каквото и да е педагогическо умение и получаваха заплати като колегите си в държавните български училища.

Разбира се, че като официален език на страната български език трябваше да се преподава в турските училища. Никой не може да се обяви против това. Но учителите бяха инструктирани така, че турските деца да не получават знания и да не напредват. Официално беше доказано, че на тези учители е заповядвано да не се съобразяват с образователните изисквания. Това бяха български шпиони, които привидно се назначаваха да преподават български, а на практика не трябваше да го правят. Но турското население трябваше да им плаща заплати. Селяните, които в края на учебната година плащаха на турските учители със зърно в натура, трябваше да осигуряват заплати на учителите българи и то такива, каквито получаваша другите държавни учители. Така върху слабите плещи на турците, освен държавните данъци, беше стоварена и издръжката на училищата.

Началните турски училища и прогимназиите бяха под контрола и управлението на Министерството на народното просвещение. Държавата не отпускаше средства, но контролираше училищата, изпращаше инспектори за проверка на учителите. Назначаването на учителите турци се извършваше от министерството. Турските училища се управляваха и от училищни настоятелства, но те се занимаваха единствено с организацията и осигуряването на средства за изплащане на заплатите. Една трудно изпълнима задача, защото хората нямаха материална възможност. С турските учители беше лесно, наесен им даваха малко от зърнената реколта. Но българските учители искаха пари, които не се намираха у народа. Какво можеха да направят членовете на турските настоятелства, след като не можеха да съберат пари от хората? Правеха и предаваха на кметството списък на семействата на учениците, в който се описваше кое от тях колко деца има в училището и колко пари трябва да плати. Веднага по къщите тръгваше бирникът на съвета, събираше насила парите от хората и ги предаваше на учителя по български език, който така получаваше цялата си заплата. А учителят турчин? Той при всякакви лишения, срещу няколко шиници жито полагаше старание да ограмоти турските деца и изпълняваше служебния си дълг.

На много места турското население искаше училищата да се затворят, за да се спаси от тежкото положение, в което се намираше, защото мюсюлманските училища бяха частни, а българските държавни, хората искаха децата им да могат да се учат в официалните и национални български училища и така да се отърват от непосилните данъци и задължения да осигуряват пари за образованието. Но нима

беше възможно? Държавата не приемаше и това. Тя лишаваше турските деца от възможността да получават образование в българските училища. Защото, ако им позволят това, те ще се изучат и така ще се издигнат, ще напреднат, което не се желаше от властта. Целта на държавата беше турското население да се остави напълно непросветено. Това е доказана истина, защото Министерството на народното просвещение беше издало разпореждане за неприемане на турските деца в българските училища. Някои директори българи, макар и рядко, допуснаха някои турски младежи да учат в български училища с хиляди трудности и по собствена инициатива, поемайки големи рискове. Понякога това ставаше с рушвет и преди всичко беше характерно за районите с малобройно турско население.

Трябва да подчертая отново, че турските учители получаваха заплатите си от училищните настоятелства, но се назначаваха от българските власти. Те им издаваха “Разрешително за работа”. Учителите бяха длъжни ежегодно да вземат разрешително от компетентните инстанции, като за неговото получаване трябваше потвърждение от полицейските власти. На турците, които смятаха за вредни, от полицията не се даваше потвърждение, в резултат на което те не получаваха и разрешение за учителстване. Тези, които бяха неблагонадеждни, бяха лишавани от правото да преподават в училищата.

В началото на всяка учебна година нашите учители седмици наред чакаха пред инспекциите по образованието, за да получат въпросното разрешително. Тогава опетняването и обвиняването им в кемализъм най-много се използваше за лишаване на учителите от разрешение за работа. Един кемалист, т.е. един интелигентен и напредничав турчин, не трябваше да работи като учител. Според българските компетентни власти, за да бъдеш достоен за учител, трябва да притежаваш следните качества: да бъдеш ходжа, да си противник на реформите на Ататюрк, да преподаваш на учениците си само религия и да ги учиш на Коран, да нямаш широк светоглед. За престъпление се смяташе родолюбието, турското самосъзнание, любовта и привързаността към Турция.

Дори много рядко, има и случаи на уволнени учители, обвинени в подкрепа на комунистическите идеи. Почти беше невъзможно един турчин в България да е привърженик на комунизма. Но целта беше да се намери някаква причина за отстраняване от работа на учители, които не се харесваха на властта и се считаха за опасни.

Турците в България нямаха никакви връзки с Турция в областта на науката и културата. Днес също е така, дори може би сегашното положение е по-лошо⁹⁷. До тях не достига никакъв турски вестник, никакво списание, те не могат да прочетат никаква книга, отпечатана в Турция. С една дума, турците в страната не знаят нищо за науката и културата в майката-родина. Няма достъп до произведения на турската литература, те са лишени от възможността да следят новите литературни течения. Не знаят нищо за днешните поети и писатели, не могат да се ползват от удоволствието да четат научни и литературни произведения.

Езикът и литературата се развиват всекидневно. Щом като цивилизацията е постижение на цялото човечество, турското население в България също желае да следи и да има представа както от развитието на световната, така и на турската култура. Като представители на турската нация ние сме длъжни да черпим с пълни шепи от извора, от основния източник. По религия и език сме свързани с майката-родина, това е наше най-естествено право. За съжаление, повечето днес не владеят литературния турски език, защото са лишени от възможността да го изучават. Речникът на турския селянин включва 200-300 думи, които той използва не в литературния им вид, а според диалекта на региона.

Началното ни и прогимназиално образование не се признаваше официално. Завършилите нашите училища турчета нямаха право да се ползват от правата, които имаха завършилите държавните училища етнически българи. Специално в градовете, за да се изучи някакъв занаят, за да се отвори магазин или работилница, беше нужно прогимназиално образование. Както вече беше споменато, повечето от гражданите се занимаваха със занаятчийство или търговия. Но завършилите турски прогимназии младежи трябваше да представят официална диплома за прогимназиално образование, за да получат сертификат за майсторство или да отворят дюкян или работилница. Калфите и майсторите ни, завършили турско прогимназиално образование, не можеха да отворят дюкян с тази диплома, която не се признаваше официално. Понеже нямаха право да учат и в българските държавни училища, колкото и да са добри в занаята, беше практически невъзможно да достигнат до най-високата му степен, затова си оставаха на средно ниво. Така те бяха поставяни пред опасността да изостанат в образованието си и да не могат да достигнат до голямото майсторство. Поради

⁹⁷ Става въпрос за втората половина на 80-те години, когато авторът пише мемоарите си. – Б. пр.

тези и много други причини турците в България през фашисткия период си останаха необразовани.

Не бяха малко и финансовите проблеми на турците в страната. Например имаше Земеделски спомагателни каси, в които членуваха всички земеделци. Внасяха се определени такси, в резултат на което земеделците щяха да се пенсионира и да получат пенсии. Наистина някои взеха пенсии, но само българите, на турците не дадоха, въпреки че насила ги записваха за членове на Земеделските спомагателни каси. Събираха от турците такси, но после не ги пенсионираха⁹⁸.

Третата цел на българската политика спрямо турското население наистина е много болезнена. Стремяха се да оставят турския народ физически слаб, безсилен. И то такъв народ, който беше откърмил безброй победители, юнаци, герои, храбреци специално в райони с прекрасни природни условия като Делиорман. Представителите на народа, възпитал чедата като Коджа Юсуф и Хаджи Филиз, днес са с пожълтяла кожа, зачервени очи и посърнали лица, защото като стане време за военна служба вземат всички младежи в казармата като трудоваци и насила ги карат да работят. Не им дават оръжие в ръка, а кирка и лопата. Работят при най-тежки физически условия в тресавища, прокарват канали, правят пътищата на държавата. Хранени много лошо, в продължение на две години те работят по канали, в блата, по пътни строежи, в строителството на планински проходи и се връщат вкъщи в неузнаваем вид, пожълтели и физически слаби. Като че ли тези яки младежи току-що са прекарвали смъртоносна болест. Няма и следа от тяхната сила. Ако от вкъщи не се изпраща храна на младежите, които две години вършат този принудителен труд, ще умрат от глад, защото работата им е много трудна, а храната – слаба...

Така турските младежи изграждат страната. Процъфтяваща България е дело и на нашите младежи, във всяко нейно учреждение е вложен техният труд. Камък да стиснеш, ще пусне потта на младите трудоваци. Крайдунавската дига, която се простира от Видин до Силистра, е дело на нашите младежи. Те работят и на каналите покрай Варна, в Девня, обезводняват блатата в Провадия. Но не само там,

⁹⁸ Познавам един селянин на име Караали от с. Шарви [Браничево], Шуменско. Много работен и старателен, всичко при него беше отлично. Къщата, дворът, каруцата, греблото, ралото, харманът, сайвантът, стаите – всичко беше чисто и излъскано. Произвежданите от него продукти също бяха най-хубави и първо качество. Дори подпорите под стрехите на керемидения покрив на зиданата ограда на двора бяха украсени. Затова години наред Земеделските спомагателни каси му даваха първо място. Но въпреки това, не го пенсионираха. Единственият му кукус беше, че е турчин.

турците прокарват и пътищата по чуждите земи на Сърбия и Гърция, които по време на Втората световна война България превзема с помощта на Германия. Колко наши младежи загубват здравето си и умират при прокарването на стратегическите пътища от Югозападна България към вътрешността на Македония! Освен тях турците на 30-40 годишна възраст също са свиквани запас и са карани да работят по тези места. Но не само те, а и животните, конските каруци също ни бяха взети насила и използвани, докато се счупят. Не бяха върнати обратно ездитните ни коне, които бяха предоставени на окупационните български войски в Сърбия. Затова селяните не можах да изорат нивите си, да използват каруците си. Семействата на призованите в армията младежи и свиканите запас мъже останаха гладни и сам-самички в ръцете на съдбата.

В тези условия аз продължавах да уча в залите на духовното училище “Нювваб”. Бях в последния курс, когато отново ме сполетя неприятност. И без това вече бях записан в Черната книга заради доклада в ученическото дружество. Случаят, който ще разкажа, стана причина в досието ми в Държавна сигурност да бъде прибавено още едно черно петно.

През пролетта от училището бяха организирали екскурзия, която имаше научна цел. Учениците с намаление пътуваха по железниците и обогатяваха познанията си по история и география. Аз също се бях включил в екскурзията, която обхващаше посещения в Търново, Плевен, София и Видин. От Видин по Дунава стигнахме в Русе и оттам се върнахме в Шумен.

В България 24 май се празнува като Ден на българската просвета и култура. А следващият ден, 25 май, за турците е Празник на училищата. На този ден всички турски училища в Шумен излизаха на излет в местността “Колонялар”⁹⁹. От началните училища до висшата степен на “Нювваб” – всички наши учебни заведения в града участваха в празника. В тези години в Шумен имаше три начални училища, една прогимназия, духовната прогимназия “Медресе-и Алие” и “Нювваб”. Учениците им заедно образуваха доста внушителна група.

В западната част на Шумен се намира известната на всеки красива местност, наречена “Кьошковае”. Естественят ѝ изглед е много красив и приятен. А местността “Колонялар” е високо плато. Намира се сред зелена растителност и от него се разкрива гледка на

⁹⁹ Някъде над “Кьошковае”. – Б. пр.

далечина 40-50 км, която се простира чак до хоризонта. На този ден учениците тичат, играят, провеждат помежду си различни състезания.

Ученици на “Нювваб” пред общежитието

Ето че на Празника на училищата учителят ни по литература и математика Сюлейман Сърръ по едно време дойде при мен и ми каза:

– Ти участва в екскурзията и видя много места. Но някои наши ученици не можаха да се включат в нея. На днешния Празник на училищата излез пред всички и разкажи за посетените места и впечатленията си от тях. Разкажи им, за да научат и те.

Наблизо имаше сграда, пред която се простираше широка зелена поляна. Беше следобед и времето захладяваше. Празникът беше на свършване, затова се готвехме за връщане. Звънецът удари и дадох знак за събиране. Качих се на стълбите на сградата и започнах да говоря пред насъбралото се множество от ученици, струпали се тук след знака на Сюлейман Сърръ. Сред учителите имаше и българи, разбира се. Специално преподавателят по български език в “Нювваб” Карталов предаваше всичко видяно и чуто на властите, без да изпуска нищо. Аз говорех пред учениците за посетените градове, историческите паметници и впечатленията си от видяното. Накрая стигнах до Плевен. Както е известно Плевен е историческо място, където Осман Паша показва чудеса, където се демонстрира турската сила и решителност.

17-годишен ученик съм. Сърцето ми пулсира с обич към оте-

чувството на моите деди и към народа. Не разбирам нито от политика, нито от опасността, която съществува. Карам направо и без да се съобразявам, говоря за доста опасни неща. Разказвайки, навлязох в “Скобелевия парк”, където има всичко... Останалите от битките на Осман паша топове са изложени в парка. В центъра му има музей, където в специални витрини посетителите могат да видят кости и черепи на руски войници, загубили живота си в сраженията. Говорейки за всичко това, се спуснах да обяснявам в подробности за сраженията под ръководството на Осман Паша. Разказвах за победите, за успешните операции на Осман Паша за спасяване от обсадата. Темата беше изключително деликатна. Но както се казва, ах, младост! Заедно с мен слушателите също бяха въодушевени. Помня, че продължих със следните думи:

– Под парка има дол, който се нарича “Мъртвата долина”. Руските армейски части, които са спрени от стоманената воля на Осман Паша, нямат край. Нападат отново и отново. Една сутрин отново започват щурм. Осман Паша също е готов за евентуално нападение. Тук се провеждат кървави сражения, в резултат на които руските войски отстъпват, отблъснати и този път от Осман Паша. По време на сраженията в долината руснаците дават 14 000 жертви. Затова тя е наречена “Мъртвата долина”. Този път великата турска армия, шепа воини, разбиват руската армия, наброяваща 200 000 войници.

Напълно се бях самозабравил и продължавах да говоря. Нямах си и представа, че тези мои думи са обидни за някого, че ще ни създадат проблеми. Не знам какво съм щял да разкажа още, ако не бях чул провикването на директора на “Нювваб” Емруллах ефенди, който се беше изправил:

– Стига, Осман, млъкни!

Аз се сепнах от това предупреждение. Като че ли дойдох на себе си. Казват, че и стените имат уши. Тук също всичко се следи от властите. Като непълнолетен ученик на мен могат да ми простят. Но там присъстваше самият директор на духовното училище “Нювваб”. Всичко това беше казано пред него, пред учители и ученици. Аз бях един обикновен ученик. А директорът на училището? Тогава моята младежка кръв кипеше. Не мислех за настоящото политическо положение. С повдигнато национално чувство говорех открито за всичко. Директорът на училището носеше отговорност за това, което някой от учащите разказва в негово присъствие. Предполагаш последствията

от думите ми, директорът Емруллах ефенди, рахметлията, ме накара да дойда на себе си с едно предупреждение, след което аз се опитах да сменя темата. Но станалото – станало! Прибавено беше още едно черно петно към името ми, намиращо се в Черната книга. В българските регистри бях записан като “националист” и “враг на българите”.

Не се занимавах много сериозно с учебните дисциплини. Не че пренебрегвах уроците си, но преди всичко исках да прочета подробно книгите в библиотеката. Най-важната ми цел беше да обогатя знанията си, да разширя научните си познания. Полагах усилия да се подготвя за бъдещето.

Втората световна война продължаваше с голяма жестокост, с трагични събития. Немците окупираха цяла Европа. Междувременно през Румъния навлязоха и в България. Още от самото начало тя се беше включила към Тристранния пакт. Министър-председателят Богдан Филев предано беше свързан с Берлин. Всички българи, младо и старо, с цветя посрещнаха немците. Съдбата на страната беше зависима от съдбата на Германия. Особено в първите години на войната, когато немците напредваха на всички фронтове, настроението на българското население беше отлично. И как да не се радва, когато благодарение на Хитлер народът щеше да постигне великобългарските си национални идеали, а именно създаване на Велика България! Да, в територията на Балканите българското знаме се развяваше от Адриатическо до Черно море, от Егейското крайбрежие до Дунав! Македония и Беломорска Тракия бяха присъединени към България!

Единственото нещо, което очакваха вече, беше германската армия да нападне Турция. С радост говореха, че течащите като реки германски моторизирани бойни единици ще смажат Турция. Германската армия в България усилено се подготвяше. Скоро окупира и Сърбия. След шурма към Гърция, превзе о-в Крит и по море се насочи към Сирия. Целта на Германия беше оттам през иракската територия да стигне до Персийския залив. Като излезе на Индийския океан, щеше много лесно да се съюзи с японците, стигнали вече до Бирма. Големи подмазвачи, нямащи равни на себе си, българските историци също се бяха сродили с японците. Проф. Мутафчиев безсрамно пишеше, че българите се равнявали с японците.

От една страна, продължавах да ходя на училище, а от друга страна се опитвах колкото се може да следя произтичащото по фронтовете на Втората световна война. Когато България се вълнуваше от

победите на Хитлеристка Германия по различните фронтове, аз през 1940 г. се дипломирах от гимназиалната степен на духовното училище “Нювваб”. На официалното връчване на дипломите се изказах от името на съучениците ми. Присъстващият на тържеството главен мюфтия Ахмед Шевки, след приключването му, ме зарадва с една хубава новина. Главното мюфтийство щеше да направи постъпки до Софийския университет за моето приемане. Това беше осъществено през лятната ваканция. Мюфтийството се опитваше да уреди приемането ми в Историко-филологическия факултет на Софийския университет, за да мога да работя след това като учител в духовното училище “Нювваб”. Цяло лято чаках с нетърпение. Денонощно се подготвях по български език. Следях войната и четях. За съжаление, усилията на Главното мюфтийство не се увенчаха с успех. Българските власти отказаха да ме приемат в университета. Понеже беше невъзможно да отида да се уча и в Турция, откриващият се единствен възможен път пред мен ме отведе във висшата степен на “Нювваб”.

С надеждата в бъдеще да стана мюфтия, навлязох в широкия лабиринт на ислямските науки, започнах да уча в аудиториите на висшата степен на училището, което се равняваше на днешните ислямски богословски факултети, а и с някои свои особености ги надвишаваше.

Випускници на “Нювваб” от учебната 1939-1940 г. заедно с главния мюфтия Абдуллах Съткъ и учителите

Същевременно през месец Рамазан и аз като всички ученици тръгнах по селата. Това беше изключително полезна и плодотворна дейност. Благодарение на тази религиозна традиция, която години наред играе най-важната роля за поддържане на турския дух и ислямската религия, връзката между мюсюлманския народ и учениците на “Нювваб” никога не се прекъсва. Както вече беше споменато, учениците се разпръскваха сред народа и по време на едномесечните пости в месец Рамазан го просвещаваха. Наред с това тази многобройна група от праведници отблизо следеше положението на мюсюлманската общност и установяваше нейните нужди. Затова в рамките на осемгодишното ми обучение в духовното училище “Нювваб”, аз бях на стаж най-вече в турските села на Делиорман, отблизо проучих положението на народа ни, със собствените си очи можах да наблюдавам страданията и теглата, нуждите му. И аз бях чедо на народа, бях роден и израсъл на село, като селско дете бях изживял тези тегла. Лично станах свидетел и преживях теглата и физическите мъчения на турското население, които властите допускаха да изживее. Сърцето ми се пълнеше с омраза към виновниците. С всеки изминал ден се засилваха моите чувства на ненавист. И как да не се засилват, когато надхвърлящото милион турско население живееше в недоимък и подчинение, лишено от много граждански права.

Ако размислим съзнателно и хладнокръвно, можем да стигнем до извода, че дължим нашето просъществуване именно на съществуващата към турците в България омраза, защото турският дух се издигаше и извисяваше толкова високо, колкото отношението към народа ни ставаше по-лошо, колкото натискът върху него растеше и страданията му се увеличаваха. Това може би беше ясно и на самите български власти, но ненавистта им към нас надделяваше. Ако бяха водили малко по-гъвкава политика, може би щяха да спечелят. Винаги и навсякъде турците бяха подценявани в сравнение с българите, никъде не ги приемаха като равни. Не ги приемаха в държавните училища, в редовната армия. И тъй като турската младеж не участваше заедно с българската в залите за танци, в хората по мегданите, в спортните състезания, не ходеше заедно на екскурзии, на почивка, тя остана под влиянието на собствената си среда, съхрани националния си дух. Да, може младежите да си оставаха необразовани, но живеяха като истински турци, запазиха своята чистота. А днешните комунисти допуснаха до себе си турците не за осигуряване на тяхното благоденствие и щастие, а за да ги побългарят. Закриха турските училища и позволиха на

турчетата да учат заедно с българчетата. Стремят се да ги научат на български и да усвоят българските традиции.

Вече турските младежи споделят едни и същи условия с българските и под влияние на българската среда несъзнателно загубват идентичността си. Затова казвам, че благодарение на ненавистта към турците в България, продължаваме да съществуваме като малцинство. Когато българите не ни приемаха между себе си, живеехме изолирано в собствената си среда, но с турско самосъзнание, съхранявайки чистотата си, идентичността си, религиозния си дух. А сега, когато турците са приемани в българска среда, те безсъмнено се влияят от нея. Съществува опасност да се претопят в тези условия и да изчезнат. Не може да се отрече въздействието на средата, много е трудно да ѝ се противопоставиш. Понеже комунистите знаеха много добре това, приеха турските младежи във всички области на живота и науката с изключение на една: казармата. На турците и сега не поверяват оръжие¹⁰⁰.

Годините си минаваха, времето си течеше. Продължавах да уча във висшата степен на “Нювваб”. Както вече споменах, през войната България получи южната част на Добруджа. Така към Северен Делиорман се присъедини голяма територия с турско население, защото в повечето от населените места живееха турци. Ръководството на “Нювваб” реши през месец Рамазан да изпрати група ученици по Добруджанските села. 15-20 ученици отидохме в Мюфтийството в Силистра. Мюфтията Хаджи Хафъз Хасан ефенди ни посрещна много добре. Той и без това беше ортак на директора ни Емруллах ефенди. Направи много хубаво изказване пред нас, дошлите тук по повод постите. Определи на учениците от духовното училище “Нювваб” най-хубавите и най-големи села. За мен определи село Чиллер¹⁰¹, община Дулово.

Работейки през месец Рамазан в Чиллер, имах възможност да видя и околните турски села. Там можеш да изминеш сто километра, без да срещнеш нито един българин. Вижте имената на селата в района: Чиллер, Къзълбурун, Доярулар, Камерлер, Емирлер, Каракоч, Караягмурлар, Догджалар...

Традициите и битът на хората са еднакви. Тези села всъщност не приличат много на добруджанските. Животът на обитателите

¹⁰⁰ При описанието на комунистическия режим, този въпрос ще бъде засегнат по-подробно.

¹⁰¹ Преименувано през 1942 г. на Яребица. – Б. пр.

им е по-близък до този в делиорманските села. Но населението тук не може да забрави румънското управление. Турците съжаляват защо не са заминали заедно с румънците, тъй като някои отворени турци успели да предвидят бъдещето и заминавали с румънците. След това много лесно от Румъния се изселили в Турция. А останалите по родните си места турци впоследствие бяха уловени в мрежата и заедно с нас започнаха да се пекат на адския огън. На някои места срещах възпитаници на медресето в Меджидие. Освен това разговарях с възпитаници на това училище, които са работили като учители сред гагаузите в Бесарабия във времето, когато в Букурещ посланик на Турция е бил Хамдуллах Супхи Танрѝйовѝр. Истината е, че в сравнение с турците от другите части на България, добруджанските турци са живеели по-добре по време на румънското управление.

Междувременно, във Втората световна война започна да се забелязва малка промяна. Германските въоръжени сили се загубиха сред руските степи. Да, най-напред войските им напредваха светкавично, стигнаха близо до Москва, до Ленинград. Но тези градове не се предаваха. Говореше се, че германските генерали, специалисти във военното дело, оценявали много добре положението и заявявали:

– В руските земи, при студ до -60°C , не можем да постигнем какъвто и да е успех. Да се насочим към изток, към Кавказ от юг, през Черноморското крайбрежие. Оттам лесно ще стигнем до руския петрол. Има възможност да се съединим с японците, дошли от Далечния изток в Бирма.

Хитлер не слушал генералите, опиянен от съновиденията за планираните в съзнанието му победи, не искал да се откаже от намеренията си. При всяко посещение на германските армейски щабове, казвал:

– Аз ще се обърна с реч към народа от балкона на Кремъл, ще вляза в града на Ленин!

Но генералът зима правеше необходимото. Хитлер беше подчинил цяла Европа, беше разбил руските сили, но по никакъв начин не можеше да се справи с генерала зима. Горивото на немските танкове замръзна на температура -60°C . Ленинград остана под обсада години, но жителите не се предадоха. Изкопаха паветата по улиците, изораха или изкопаха земята, отгледаха зеленчуци като картофи, гладуваха, ядоха семе от метла, но пак не предадоха града на Хитлер.

Не падна нито Москва, нито Ленинград. Напредващите на изток германски войски бяха спрени пред Сталинград. Не можаха да напреднат нито крачка, на фронта настъпи застой. Каква беше тази сила, възпрепятстваща германските войски, смазали цяла Европа? Може ли това да се свързва само с геройството на руските въоръжени сили и самопожертвованието на руския народ? Да, както някога Наполеон се беше ударил в стената, днес Хитлер се съкрушаваше от същите природни условия. Природата продължаваше да властва, казваше си своята дума. Но най-важният фактор за настъпването на тази очевидна повратна точка в положението беше помощта на Запада, начело със Съединените американски щати, оказвана на Сталин. В края на войната Сталин също беше принуден да признае и приеме това. Един ден той заяви:

– В тази война най-важна роля изиграха машините. Да, ние имаме човешки ресурси, но нямаше достатъчно оръжие, военни съоръжения и мотори. Америка и Западът притежаваха оръжието и машините.

Ясно е, че Сталин със сигурност щеше да капитулира пред германската армия, ако Западът не му се беше притекъл на помощ. Руските сили накрая щяха да бъдат съкрушени, тъй като не бяха въоръжени с модерно оръжие. Това се потвърждава от непрекъснатите молби на Сталин пред Запада да открие втори фронт. Ако англосаксонците открият втори фронт на запад, притиснатата на изток Червена армия щеше да си отдъхне малко. Така и стана, американската помощ пристигна. Немците се изненадаха много, когато на фронта бяха вкарани американските и английски танкове, идващи от Мурманск. Подвижността на германците беше пресечена. Руснаците при изключително тежки условия творяха чудеса пред Сталинград. По време на Втората световна война, особено на Източния фронт, Хитлер направи много грешки. Тук ще бъде на място да спомена една от тях.

Живеещ години наред под комунистическата диктатура, руският народ наистина очакваше някакъв освободител. Съветският народ не беше приел доброволно комунистическата система. Ако Хитлер беше малко по-умен и беше разбрал най-чувствителното място на хората, щеше да спечели много. А какво направи той? Например окупира Украйна, назначи фанатично окупационно управление и започна да ограбва народа. Експлоатираше населението, което имаше други очаквания. Трябваше само да позволи назначаването на местно правителство. Можеше да постави някоя марионетка, вярна на германците,

но управлението да беше избрано от народа. Поне щеше да мисли, че става въпрос за някакво освобождение от комунистическата диктатура. Но Хитлер не го направи и народът се убеди, че нищо не се беше променило, само един деспот беше заменен с друг, но и страната беше окупирана. Тогава започна много силна вътрешна протестна вълна. Историята се повтаряше. Както по времето на Кутузов, и сега народът водеше много тежка съпротивителна борба срещу окупационните сили. Най-напред стотици хиляди руски войници минаха на страната на германците. Под командването на генерал Власов се сформира руска армия, включваща повече от 100 000 души. Тя щеше да се бие срещу Сталин, срещу съветската система. Като се убедиха, че в окупираните земи Хитлер не дава очакваната свобода и демокрация, стана обратното. Хитлер не успяваше да воюва срещу руските въоръжени сили на фронта поради вътрешното съпротивително движение и партизанската война по обширните съветски територии. В тила за германските войски също имаше много голяма опасност.

Когато германските войски най-напред започнаха да се задържат задълго на различни фронтове, когато след това започнаха и да отстъпват, съпротивителното движение в страната също се засили, което до известна степен постави Хитлер в трудно положение.

Значителният западен принос в съпротивителната борба срещу германската окупация изигра най-голямата роля. Най-напред ще се спира на България.

Комунистите грабнаха оръжие в ръка и излязоха по горите. Започнаха безмилостна борба срещу фашисткото управление в страната. Наричаха ги партизани, а сред народа бяха известни и като шумкари. Те се биеха, организирани в чети, които имаха свое командване и политически комисари. Пряко бяха подчинени на Съветския съюз, откъдето получаваха помощ. Руски самолети с парашути пускаха съоръжения и оръжие на партизаните. Така им се осигуряваше продоволствието. Управлението на Царство България създаде специална моторизирана жандармерия, за да се справи с партизаните. Освен това военни части заедно с жандармерията тръгнаха по горите на лов за партизани. Започнаха безмилостни сражения между въоръжените сили и комунистическите чети. Залавяните партизани бяха убивани на място, главите им бяха окачвани на показ по градските чаршии. Къщите на партизаните бяха опожарявани, а семействата им оставяни без подслон. Партизаните също нападаха държавни учреждения, взривяваха пътища и мостове със стратегическо значение. В същото време

извършваха нападения срещу конвоите за снабдяване на германските войски и според възможностите си се опитваха да помагат на Съветската армия, биеща се на Източния фронт.

Българското правителство беше разположило многобройни войски в Македония и Беломорска Тракия. Хитлер беше притиснат на Източния фронт, затова поиска помощ от българския цар Борис III. Хитлер му каза:

– Дадохме ви Македония и Тракия, освен това Южна Добруджа. Хайде сега да ни помогнете, изпратете войска на Източния фронт.

Цар Борис беше извикан в Берлин, където открито му се каза да изпрати военна помощ на Източния фронт. Царят не знаеше какво да прави. Изтъкна, че българският народ изпитва голяма симпатия към руския народ, че го възприема като свой освободител и затова не е уместно да се изпращат български войски срещу него, което ядоса много Хитлер. Цар Борис повтори, че е готов да направи всичко, но не може да изпрати военни сили срещу руснаците.

Но исканията на Хитлер нямаха граница. Поиска живеещото в България еврейско население да бъде предадено на Германия. Известно беше, че при евентуално предоставяне на евреите в германски ръце, те ще бъдат изпратени за избиване в лагерите на смъртта. Царят се противопостави и на това. Не предаде евреите на Хитлер, но не можа да не изпълни последното желание на фюрера. Многобройна еврейска общност беше интернирана от столицата¹⁰².

Един ден видяхме, че хиляди софийски евреи са дошли в Шумен, където също живееха доста местни евреи. Посрещнаха кръвните си братя с голяма обич. Взеха в домовете си, при себе си богатите и познати еврейски семейства. За останалите наеха хановите и хамамите в града. Евреите отвориха кесииите си, в казаните се готвеше топло ядене и се раздаваше на нуждаещите се.

Но картината беше много потресаваща. Всеки от тях на гърдите си носеше закачена еврейска звезда, отличителен знак. Забранено им беше да се движат свободно – примерно, да влизат в държавни учреждения, в големи ресторанти, да пазаруват в чаршията и в магазините. За да се спасят, евреите се опитваха да използват всичко възможно. Бяха принудени да дадат много злато на фашистите, за да не бъдат

¹⁰² Някои евреи са затворени в трудови лагери в България. – Б. пр.

изпратени в трудовите лагери. Голямо щастие за всеки евреин беше, ако можеше да остане в Шумен.

Цар Борис не предаде евреите в България на Хитлер, но не можа да се спаси. Хитлер продължаваше да настоява, защото на Източния фронт имаше нужда от човешка сила. Когато накрая царят категорично отказа да изпрати български войски, той беше убит. Българският цар Борис III почина на 28.08. 1943 г., но синът му Симеон Търновски беше непълнолетен. Поради това на негово място беше назначен Регентски съвет, в който участваха княз Кирил, Богдан Филев и генерал-лейтенант Никола Михов.

Правителството в никакъв случай не можеше да се справи с партизаните. Въпреки строгите мерки, всеки ден по един-двама души се присъединяваха към партизаните. Това зачести още повече, след като германските войски започнаха да отстъпват на Източния фронт. Беше ясно вече, че западните сили ще победят. Само българското правителство не го осъзнаваше. При пускане на радиото слушахме единствено за германските победи.

Опозицията не наблюдаше събитията с вързани ръце. Мобилизира се и създаде Отечествен фронт за борба срещу монархическото управление. Фронтът включваше четири опозиционни партии: Българската работническа партия (комунисти), Българския земеделски народен съюз, Българската работническа социалдемократическа партия и Политическия кръг “Звено”.

От 30-те години насам съдбата на страната беше в ръцете на двора. Националистите около цар Борис не искаха да отстъпят властта на други политически сили. Партиите бяха забранени¹⁰³, беше създадена жестока диктатура. Но споменатите опозиционни партии продължаваха политическото си съществуване, бореха се нелегално. Тогава участващите в Отечествения фронт леви и десни фракции все още не бяха започнали открита враждебна борба помежду си.

За социалдемократите нищо не може да се каже. Защото разликата между техните и комунистическите цели беше в това, че социалдемократите не бяха привърженици на свалянето на управлението с оръжие. Те вярваха, че един ден ще дойдат на власт, когато условията и събитията позволят това. Докато комунистите изтъкваха, че въоръжената революция е единственият път за завземане на власт-

¹⁰³ През 1934 г. – Б. пр.

та. Защото капиталистите по законен начин няма да отстъпят властта си на трудещите се. Революцията и въоръженото въстание са единствените възможни начини за вземане на управлението от ръцете на капиталистите.

И земеделците по много въпроси мислеха като комунистите. Те най-вече желясеха в страната да се установи републиканско управление, частната собственост да бъде ограничена. Навремето лидерът на земеделците Стамболийски малко ли се беше борил срещу цар Фердинанд?

Най-интересен беше Политическият кръг “Звено”. Навремето ръководителите на тази партия бяха националисти и съюзници на двора. Например такива бяха генерал Дамян Велчев и Кимон Георгиев. Обръщайки се на 180 градуса и те се разбраха с комунистите и влязоха в Отечествения фронт.

Партиите от Отечествения фронт с все сила продължаваше дейността си. Те имаха секции вътре и извън страната. С тайна радиостанция от Одеса правеха предавания срещу царското управление. Всяко вечерно предаване включваше остра критика срещу фашисткото управление и германските въоръжени сили. Вълко Червенков, който след това щеше да стане министър-председател от комунистическата партия, говореше по това радио. В радиопредаванията се твърдеше, че Германия непременно ще загуби войната, затова българският народ трябва с оръжие в ръка да се бори за свалянето на фашисткото правителство, да не се дава нищо на германците, населението според възможностите си да се включи в освободителното движение срещу фашистите и Германия и др.

Положението в Сърбия беше доста по-сериозно в това отношение. Йосип Броз Тито беше организиран много широкомащабно и силно съпротивително партизанско движение. Затова немците бяха принудени да отделят военна сила от 300 хиляди души за борба срещу четите в Сърбия. Мога да кажа категорично, че съпротивителното движение на Тито беше най-важното от всички подобни, борещи се срещу германските войски по време на Втората световна война. Това се приемаше и от немците. Вярно е, че разположената в Сърбия германска армия включваше доста възрастни войници, но през тези дни Хитлер изпитваше такава нужда от войска, че едва ли беше в състояние да отдели специални части за въоръжена борба срещу Тито.

Тук ще бъде уместно да кажа няколко думи за Тито. Той беше започнал такова мощно съпротивително движение, че дори Чърчил оцени неговото значение и изпрати сина си Рандолф Чърчил в щаба на Тито, който има значителен принос в делото на съюзниците, в общата борба срещу Хитлер. Няколко пъти Тито разби германските войски. В качеството му на вожд на съпротивителното движение на Балканите българите също изразяваха признателност към Тито. Освен това български партизани, за да спасят живота си, понякога преминаваха в Сърбия и се присъединяваха към отрядите му.

Внимателно трябва да се разгледа и въпросът дали турците в България подкрепиха комунистическото съпротивително движение. Някои овчари и говедари по горите и полята са давали хляб на партизани, които са им поискали. Намиращи се в опасност партизани са били укривани в турски къщи в някои райони, населени с компактно турско население. Но тази помощ не е оказана в името на комунизма. Тя е резултат на присъщото на нашето турско население гостоприемство и чувство за подпомагане на нуждаещите се. Турците дават милостиня на всеки, протегнал ръка, като “божи гост” приемат всеки, потропал на вратата им, подпомагат нищите. Един от партизаните, получили помощ от турци, е Пенчо Кубадински, който след това стана член на Политбюро и заместник-председател на Министерския съвет. Кубадински е ял турски хляб и се е укривал в турска къща, затова дължи живота си на турците ¹⁰⁴. Могат да се назоват още няколко подобни случая.

Докато при Тито положението е съвсем различно. Въпреки опасността, босненците от Босна и Херцеговина подкрепят Тито и на практика се включват в съпротивата. Много голяма е ролята им за победите на Тито срещу огромната германска военна сила в планинските райони на Югозападна Югославия. Подкрепата на босненците до такава степен оказва влияние в тази война, че след победата, въпреки сериозните възражения, Тито заслужено ги възнаграждава и създава независима мюсюлманска федерация за тях в центъра на славянския свят. Босненците заслужават това с жертването на живота и с кръвта си. Но Тито не прави само това за тях. Като един от най-близките му съратници, босненецът Джемал Биедич два последователни мандата беше председател на Съюзния изпълнителен съвет на СФРЮ. Един босненец може да оглавява министерството на външните работи на страната. А в България един турчин, който помага на намиращия се в

¹⁰⁴ Като благодарност, години по-късно П. Кубадински е в групата-инициатор на насилствената

опасност комунист и го приема в дома си, слагайки главата си в торбата, след идване на комунистите на власт може да стане само обикновен пазач в селския съвет, толкова¹⁰⁵.

В системата за колективното управление на държавата, създадена след смъртта на Тито, днес председателите на шестте федерални и две автономни републики подред ръководят Социалистическа федеративна република Югославия. В комунистическата система това е връх на демокрацията, до която българските комунисти не биха могли да достигнат дори в мечтите си.

Втората световна война продължаваше и на Изток, и на Запад. Вече бях във втори курс на висшето духовното училище “Нюв-ваб”. Тогава изживях третата опасност в живота си. Шакир ефенди, счетоводител и секретар на училището, беше дошъл в нашето село. Тъй като бяхме в лятна ваканция, аз също се намирах на село. Съпругата на Шакир ефенди е моя леля, освен това сме далечни роднини от страна на дядо.

В петък в околийския ни център Исперих ставаше пазар. През един горещ летен ден тръгнахме пеша към града хем да подишаме чист въздух, хем да се поразходим. Аз бях с червен фес и бяла чалма, а той си беше сложил само червен фес. Беше с черни слънчеви очила. Вървахме по десния тротоар на пътя, много рядко срещаме някои познати. С някои от тях само се поздравявахме, а с други разменяхме няколко думи и продължавахме. Видяхме, че отсреща приближава полицейският управител в блестяща униформа. В ръката си държеше ловджийска пушка. Кой знае от кой гражданин я беше взел. Той вървеше по отсрещния тротоар и като ни забеляза, се взря в нас и ни огледа с отвращение. По улицата в двете посоки минаваха коли и хора. Видяхме го и не че не помислихме да го поздравим. Но понеже вървеше по отсрещния тротоар и помежду ни имаше голямо разстояние, решихме, че не е възможно. Освен това движението между нас ни закриваше и понякога той, а понякога ние не се виждахме. Влязохме в едно кафене и започнахме да слушаме радио. След това обядвахме в един приятел на горния етаж на сградата, където се намираше ка-

смяна на имената на турците и в началото на 1985 г. ръководи специална временна комисия, която координира нейното реализиране. – Б. пр.

¹⁰⁵ Тук искам да разкажа един случай, който е много рядко изключение. Синът на един турски селянин, който нахранва някакъв партизанин и му дава убежище вкъщи, излагайки се на хиляди опасности, беше записан във военното училище и в армията успя да стане майор. Но чак след като стана верен комунист. Въпреки всичко продължавам да подкрепям изразеното по-горе свое мнение, защото този случай е само едно изключение.

фенето. Разговаряхме надълго и нашироко, пихме кафе. Но не можех да се освободя от враждебния поглед на полицейския управител Ботьо. Можеше ли да преглътне в подчинената му община двама турци интелегенти с фес и чалма на глава да се разхождат свободно? Той е господар на тази държава, а турците са нейни роби. Те са хора второ качество и трябва да му се поклонят, да го поздравят с голямо уважение. Негов национален дълг е да им отмъсти за потисничеството и мъченията, които някога турците уж са извършили срещу неговите деди. Така смятат българите. И тъй като Черен Ботьо се вижда сега в ролята на Христо Ботев, той смята за първостепенен свой дълг да накаже тези двама безпомощни и нещастни турци. Той възприема феса и чалмата като символ на турското самосъзнание, като олицетворение на османското управление.

Време беше да се връщаме на село. Отново щяхме да вървим пеша. Затова побързахме и излязохме от дома, в който гостувахме. Тръгнахме надолу и след няколко крачки пред нас застана полицай. Спря ни на тротоара и каза да го последваме. Макар и да се опитахме да разберем от него за причините и накъде ни води, той ни отговори строго и кратко:

– Началникът на полицията ви вика!

Всичко ни стана пределно ясно, полицейският управител искаше да ни унищожи. И без това той ни изглежда кръвожадно, така, сякаш беше готов да ни удави в капка вода. Влязохме в кабинета му и що да видим: с камшик в ръка удряше лъскавите си ботуши, не можеше да стои на едно място и се движеше напред-назад. Каза ни:

– Документите!

Веднага ги извадихме и му ги подадохме. След като ги разгледа внимателно, ме изгледа и промърмори:

– А-а, значи ти си синът на даскала Хюсеин! Знам...

Да, при всички обиколки из турските села, които влизаха в задълженията му, идваше у нас, хранеше се. Познаваше баща ми много добре. Когато имаше някаква нужда, събираше първенците на селото, казваше за какво е дошъл и получаваше исканото. Баща ми беше бивш член на Земеделския съюз. Няколко пъти беше съветник в кметството. Беше и кмет на селото. Всеки гост го познаваше, рахмет-лията много добре знаеше как да се държи с българите. Казваше ни,

ако имаме някаква работа с тях, да оставим той да се оправя.

След мен се обърна към Шакир ефенди и като го изгледа с чувство за отмъщение и погнуса, започна да му задава въпроси:

– Ти кой си?

– Секретар съм на духовното училище “Нювваб”. От Шумен съм. Жена ми е от Ножарово. Дойдох на гости.

– Така ли, чак от Шумен си дошъл, от колко дни си тук?

– Сега пристигнах. 24 часа не са минали.

– Уведоми ли местните власти?

– Не, не знаех, че има такова нареждане.

– Аз сега ще те науча! – каза това и стана на крака. Хвърли документите ни за самоличност в чекмеджето. Взе една голяма тетрадка от масата си.

Направи две крачки към нас, с все сила я вдигна нагоре и я стовари върху рамото ми. С кръвясали очи и със силно чувство за отмъщение в гласа се развика:

– Махайте се от кабинета ми! Излезте навън!

С бързи крачки се отдалечихме от кабинета на чудовището, като че ли бягахме от ада. По коридора се насочихме към външната врата. Той идваше след нас. Ето тогава стана, каквото стана. Шакир ефенди при излизане от кабинета завъртял главата си на една страна. Може ли да избегне от очите на неверника?

Изтика ме навън през вратата, викайки:

– Ти ли ще ми се противопоставяш, бе!

Сграбчи Шакир ефенди за ръка и го вкара обратно. Аз останах отвън, до ушите ми долитаха следните крясъци:

– Ще се противопоставяш на полицейския управител, на служебно лице, така ли, сега ще ти покажа, арестуван си! Свалете го в мазето!

Ситуацията беше пределно ясна. Шакир ефенди беше задържан. Можеше да представи случая както си иска. Да каже например, че

е излязъл извън селищната система и не е уведомил местните власти. Освен това баща ми също можеше да пострада, защото го е приел у дома. Можеше да изтъкне редица причини, за да го задържи.

При това положение аз не можех да направя нищо. Стиснах юмруци и летейки като птица, извървах 10-те километра до село и разказах на баща си за случилото се. Веднага впрегна конете в каруцата, взе със себе си дядото на Шакир ефенди и вуйчо ми и потеглиха за Исперих. Слънцето вече залязваше. Аз треперех от умора и от преживения случай. Цялото ни семейство се разтревожи. С нетърпение очаквахме завръщането на баща ми. В началото на селото имаше дежурещи, които следяха идващите по пътя. Пристигнаха късно. Баща ми беше спасил Шакир ефенди от лапите на чудовището. Но цялото му тяло беше в синини, защото в мазето са го били жестоко. Веднага заклаха една овца и го завиха в топлата ѝ кожа. Спа като мъртъв до сутринта и дойде на себе си на другия ден по обяд.

След този случай същата година не се включих в проповедите по селата през постите през месец Рамазан. Останах си вкъщи и така се отървах от риска, който ме грозеше заради този случай.

Втори курс в духовното училище “Нювваб” беше превратна точка в моята младост. Преди още да съм се дипломирал, през 1942 г. реших да се задомя, понеже имах още трима братя, които също бяха стигнали почти на възраст за женене. Нашите вкъщи също искаха да създам семейство.

С посредничеството на Шакир ефенди се сгодихме Незихе – дъщерята на Мустафа Решид, който беше зет на Ходжазаде ефенди. Същата година през зимата се оженихме.

Снимка от сватбата на Незихе и Осман Кълъч

През 1943-та, в края на учебната година завърших и висшата степен на “Нювваб”. Тази година се дипломирахме само трима. Директорът на училището Шейх ефенди ни връчи дипломите в учителската стая, произнасяйки кратка реч. Тримата бяхме много близки приятели, привързани един към друг. Единият от нас, Хюсеин, имá щастието да дойде в Турция. За съжаление, другият, Хаккъ Исмаил, остана в онзи ад, цял живот тъгува по майката-родина и живя в страх.

Какво щях да правя след завършването? Веднага започна проблемът с казармата. Ако беше нормална казарма, добре. Но казармата за турските младежи си беше истинска трудова повинност. Досега се бях спасил от повинността благодарение на учението ми. Известният дядо на съпругата ми Ходжазаде ефенди намери някакъв изход. След един обяд ми каза:

– Дълги години аз преподавах в Ески джамия. Баща ми, рах-

метлията, също преподаваше там. Бях имам на джамията, накрая преотстъпих мястото на Али Ръза ефенди. Все още той е имам на джамията. Иди при него, поздрави го от мен, кажи му да преотстъпи мястото си на теб и така ще се спасиш от казармата. В действителност той ще продължи да изпълнява длъжността си и да получава заплатата. Но официално ти ще се водиш като имам и така ще се спасиш от трудната повинност.

В очите ми се появи пламъче надежда. Военните разпоредби предвиждаха от служителите в градските джамии трима да бъдат освобождавани от военна служба. Един хатип, един имам и един мюезин не ходеха в казарма. А в селските джамии от това предимство се ползваха само двама – един хатип и един имам.

Веднага отидох в Шуменското мюфтийство и направих постъпки. Назначението ми щеше да се осъществи от Главното мюфтийство. Веднага ме назначиха, но потвърждението от Министерството на външните работи и вероизповеданията се протакеше. Един ден получих много скръбно писмо от Шевки, според което директорът на духовната прогимназия “Медресе-и Алие” в Шумен, Хазрет¹⁰⁶, накрая пак си показал рогата, Аллах да го убие. Изпратил много лош донос за мен до министерството, в който написал, че аз съм правел пропаганда, твърдейки, че “северната граница на Турция е река Дунав”.

Това беше такава опашата лъжа, че Аллах да ме закриля, можеше да ми струва живота! Обвиненията му бяха толкова неверни, тежки и опасни, че можеха да ме доведат до бесилото!

Докато потвърждението ми за назначение от Главното мюфтийство чакаше на масата на Министерството на външните работи и вероизповеданията, получих повиквателна заповед за влизане в казармата. Заповедта беше такава, че незабавно трябваше да се явя. Аз бях регистриран във Военното окръжие в Разград, където имах приятели. Казаха ми, че в Деветнайсети полк имало един капитан, името му не искам да напиша, който срещу неголяма сума уреждал нещата. Отидох на работното му място с фес и чалма. Седеше гордо на бюрото си в горния ъгъл на широк кабинет. Около него имаше доста военни и цивилни служители. Минаваше единайсет часа. Разказах за проблема си, по лицето му нямаше изражение на отмъстителност и омраза. Изглеждаше искрен и от време на време се усмихваше. Зададе ми различни въпроси, искаше да разбере какво представлява училището, което съм завършил. В разговора ми каза:

¹⁰⁶ Хазрет е прякор на Мехмед Ахмед Хюсеин, изчезнал безследно след 9 септември 1944 г. – Б. пр.

– Аз много обичам турците и Турция. Имах късмет да видя тази страна, когато бях включен в българската военна команда, участваща в погребалната процесия на Ататюрк. По този повод видях Истанбул и Анкара.

– Разбрах какво цели. Чакаше никой да не остане в стаята от работещите при него. След малко стана дванайсет. Служителите излязоха, останахме сами и той започна:

– Не мога да те спася изцяло от казармата. Но искам да ти помогна. Дълго време ще протакам отиването ти. Сега можеш да не се явяваш в поделението, което се посочва в повиквателната заповед. Дотогава може да ти се подпише назначението от Министерството на външните работи и вероизповеданията.

След това мушна в ръката ми визитната си картичка с думите:

– Това е адресът ми, жена ми си е вкъщи.

Разбрах какво искаше, благодарих му и излязох. По пътя сложих хиляда лева в един плик, стигнах на адреса, позвъних, жена му излезе. Подадох ѝ плика, който тя прие с лека усмивка, когато казах, че идвам от името на съпруга ѝ. Не забрави да ми благодари, преди да затвори.

Аз летях от щастие, защото засега се бях спасил от трудовата повинност, наричана военна служба. Отидох на село, беше пролет, приближаваше Хъдрелез. Разказах всичко на баща си, който изпрати на същия адрес едно агне и прясно масло. Това е единственият рушвет, който съм дал през целия си живот.

Минаха осем месеца оттогава. Получих втора повиквателна заповед. Нашият приятел е успял да ме крие осем месеца. Този път отидох при ординареца на командира на Шуменския гарнизон генерал Ковачев. Заповедта беше подписана от него. Понякога го виждах в чаршията. Придружаван от красиви момичета, всяка седмица ординарецът на Ковачев излизаше на разходка в местността «Къшкочеве».

Разказах му за своето положение. Слушаше ме внимателно, когато му обяснявах за назначението ми като имам и потвърждението, което всеки момент очаквах да получа от министерството. Оказа се, че преди това бил военен аташе в Българското посолство в Токио и там имал приятелски отношения с аташето на Турция. Като видя феса и чалмата, започна да ме пита за старата ни азбука и дали е близка с

японската. Говорихме дълго, след което ми заяви:

– Тъй като имате втора заповед, непременно трябва да се явите в съответното поделение. Като имам сте освободен от военна служба, но трябва да притежавате заповед за назначение. Сега идете на мястото, за което сте определен. Като дойде заповедта Ви за назначение, ще Ви спася от службата.

Нямах друг изход, събрах си багажа и тръгнах на път. Близко до Балчик имаше държавна ферма. Тя действаше като част от фермата “Кабююк” покрай Шумен. Имаше седемнайсет хиляди декара площ. Освен коне и едър добитък, там се отглеждаха десетки хиляди овце. Около триста турски младежи бяха взети в този чифлик, където трябваше да изпълняват военната си повинност. Тези младежи трябваше да обработват седемнайсет хиляди декара земя и да гледат животните във фермата. Най-интересното беше, че по-малкият ми брат също беше получил повиквателна заповед след мен и отдавна се намирал на същото място.

Една сутрин и аз пристигнах във фермата с куфар в ръка. Начело на батальона беше един младши офицер. Месец февруари, земята беше покрита със сняг и времето – студено. Закараха ме в кабинета на офицера, който веднага ме запита:

– Къде беше досега и защо закъсня?

Разказах му за положението си, след като помисли малко, заключи:

– От днес ще ми бъдеш секретар. Ще се занимаваш с преписката на батальона и в същото време ще преподаваш на трудоваците.

Полската работа все още не беше започнала, понеже беше зима. Турските младежи се занимаваха само с гледането на животните. С настъпването на пролетта те щяха да започнат обработването на седемнайсетте хиляди декара земя. Момчетата ме наобиколиха. Всички бяха от нашия край, сред тях беше и брат ми. Младежите от района на Шумен и Исперих бяха дошли тук един-два месеца преди мен. Само те и Аллах си знаеха това, което бяха преживели. Младшият офицер ги биел, без каквато и да е причина с лопатата в обора. Осакатил някои от тях. Условиата във фермата бяха много примитивни. Един от оборите беше варосан и превърнат в помещение за спане. Наровите бяха двуетажни. Бяхме облечени в използвана, остаряла униформа. Управлението на фермата беше цивилно, която се ръководеше от на-

чалник. Дори униформените цивилни нощни пазачи имаха оръжие, а ние военнослужещите – не. Засега ни хранеха във фермата, но през лятото всичко щеше да ни излезе през носа. Занаятчиите бяха подбрани. Между тях един железар упражняваше занаята си под навеса, дърводелецът правеше дограма наоколо, а двама бръснари бръснеха трудоваците. Освен това имаше двама работещи във фурната и двама готвачи. Всички останали бяха в спалното помещение. Аз им преподавах там след сутрешната проверка. Обяснявах им военния закон, какво представлява военната дисциплина, значението на военната клетва, военните чинове и др. Само няколко младежи знаеха български.

От деня на моето идване в батальона биенето на младежите беше спряло. Младшият офицер се беше укротил. Трудоваците бяха много доволни от положението и ме прегръщаха, говорейки:

– Ага, ти дойде и ни спаси от побоя! Аллах да те закриля!

А то аз търсех начин колкото се може по-скоро да се махна оттук. Чаках потвърждението на моето назначение от Министерството на външните работи и вероизповеданията. Дните минаваха. Сутрин ставахме в 3-4 часа, младежите се пръскаха по оборите със сънливи очи и до осем часа решеха конете. Въпреки че имаше електричество в оборите, някои трудоваци заспиваха на по-тъмно място, хванали се за шиите на конете.

Не може да се каже, че тези турски младежи бяха единни, защото бяха намерили един негодник и му бяха казали:

– Ти ще командваш батальона!

Направили са го ефрейтор. Той беше човекът, който утежняваше положението на младежите. Този изменник, който слухтеше навсякъде, предаваше всичко на младшия офицер. Понеже трудоваците го знаеха какво представлява, не говореха пред него. Но караше лека служба за сметка на момчетата. В оборите заставаше до младежите и предаваше заповедите на младшия офицер и цивилното началство, крещейки: “Търкай!” Гребените за коне се наричат четки, с тях се решат гърбовете и краката на животните. Ефрейторът непрекъснато крещеше на главите на момчетата и им заповядваше да търкат. Ако в някой ъгъл видеше заспало от умора момче, веднага го докладваше на младшия офицер и така ставаше причина за неговото наказване.

Момчетата всекидневно бяха контролирани от някой дневна-

лен. Всеки трудовак ставаше дневален подред. Даваше му се щик и той осигуряваше реда и спокойствието. Следеше готвенето на храната, печенето на хляба, определяше нужните помощници на готвачите, контролираше работите в кухнята.

Един ден Нури от село Страхилица, Шуменско беше дневален. Среден на ръст и набит, той май че се беше занимавал малко и с борба. Не знаеше нито дума български. Във фермата нямаше питейна вода. Караха я с един кон на име Арден от чешмата в село Момчил, намиращо се на брега на Черно море. За нещастие, точно този ден питейната вода в кухнята свършва. Бобът в казана ври, ще изгори, а няма капка вода. Готвачът казва на Нури:

– Веднага нареди да докарат вода, ако не осигуриш това бързо, казанът ще загори. Не само че яденето няма да стане навреме, но ако изгори казанът, следващите дни няма в какво да готвим.

Нури веднага намира трудовака, който кара вода. Но ако отиде със същия кон, който знае след колко часа ще се върне. А дотогава казанът ще загори. Избира един млад и бърз кон и казва:

– Вземи тоя и бързо донеси вода.

На работещия в кабинета началник му доскучало, запалил една цигара и пушейки, се загледал през прозореца. И какво да види. Младежът сложил юздите на неговия кон и върви за вода. Изхвъркнал навън и излязъл пред ездача:

– Кой ти даде тоя кон?

– Дневалният...

– Кой е той, че да се разпорежда?

Аз преподавах военния закон на младежите и бях дал почивка. Те пушеха навън. Разхождайки се, случайно влязох в кухнята. Един от работещите каза:

– Началникът идва.

Зачудихме се какво може да търси началникът тук? Очите му бяха изскочили навън от яд, питаше за дневалния трудовак. Не стана нужда да го търсим, защото Нури се появи. Началникът се нахвърли срещу него и започна да го удря по главата и по лицето.

Добре че Нури не извади от ремъка си щика. Без да се пази от ударите, хвана българина за кръста и въпреки късия си ръст така го подхвърли нагоре, че той се залепи на бетона и в тишината се чу само едно “хък”.

Високият началник се беше проснал на бетона и лежеше. Стана, каквото стана! Но ефрейторът без да губи време веднага уведоми за случая младшия офицер, който дойде след няколко минути. Според военния закон дневалният отговаряше за всичко и имаше право да направи нужното за нормалното протичане на всяка дейност. И той правеше необходимото, за да не загори казанът и яденето да се свари навреме. Но въпреки високия си ръст, началникът лежеше проснат на земята. Накрая Нури беше предаден на военния съд. Научихме, че се е спасил с леко наказание, тъй като по закон никой нямаше право да докосва дневалните.

Бяха минали четирийсет дни, когато моето потвърждение за назначаването ми дойде. Не исках да закъснея дори ден, грабнах куфара си и отидох в Балчик. Тази нощ прекарах като гост в къщата на хатипа на Балчик Хафъз Мухарем, когото познавах от по-рано. На другия ден с автобус отидох във Варна и оттам с влак пътувах до Шумен. Така прекарах четирийсетдневната си трудова повинност.

Като безработен стоях в Шумен и през 1943 г. Предлагаха ми оттук-оттам да стана учител. Шефкати ефенди, член на училищното настоятелство на прогимназията в Добрич, където имаха нужда от учител, много настояваше, но беше доста далеч. Въпреки че ми обещаваха, че ще положат всички усилия за оказване на всякаква помощ, не намерих смелост да отида.

Тези години икономическото положение в България беше много лошо. Германците бяха взели всичко, което имаше в страната. Имаше купонна система, хората не можеха да намерят дори хляб. В ресторантите вместо хляб предлагаха варени картофи. Въобще нямаше месо, мляко, масло и яйца. Да се намери бучка захар беше толкова трудно, колкото и парче изумруд.

Към всичко това се прибави и страхът от бомбардировките. Въздушните сили на Съюзниците вече имаха превъзходство и бяха започнали въздушни нападения. Самолетите, излитащи от военното италианско летище в Бари, минаваха през въздушното пространство на България и бомбардираха румънските петролни рафинерии в Пло-

ещ. Накрая дойде ред и на България. Взе се решение градовете да се затъмняват. Скривалищата бяха готови отдавна и при свирене на сирените хората бягаха извън града. В градовете се осъществяваше евакуация и най-вече това важеше за столицата. Дори Главното мюфтийство в София беше преместено в Разград. Държавните учреждения бяха разпръснати из провинцията. В страната царуваше абсолютна суматоха. Дори ние закарахме на село по-ценните си вещи. При всяко предупреждение бягахме по горите край Шумен. Страшното бучене на американските самолети се чуваше още при влизането им в страната през Югославия. Завивайки при Горна Оряховица на север, те блестяха ослепително. При скриването им в румънското въздушно пространство след прелитането им над Русе, ние се завръщаме в града.

Самолетите, летящи за Румъния, накрая прелетяха и над София. Хвърлените в София бомби бяха 250 кг. Но те се оказаха достатъчни за столицата, чиято въздушна отбрана беше организирана от Германия. Управлението се опита да се противопостави някак на съюзническите въздушни сили, но не можеше да се очаква, че ще има какъвто и да е успех. България не разполагаше с кой знае какви съоръжения, но се опита да се бие с американските самолети. Пилотът Списаревски свали два американски самолета, а за унищожаването на третия, жертва самия себе си и толкова. Следствие на бомбардировките в града, димът от горящата София се издигаше до билото на Витоша. Красивата българска столица беше опожарена. Разказвах, че затъмняването на града е било съвсем ненужно. Американците през нощта запалили лампи над цяла София и я осветили изцяло. По улиците можело да се види дори игла, пилотите можели да намерят желаната от тях цел.

В тази ситуация не можех да започна работа като учител. Имах образование, спасил се бях от военна повинност, но бях без работа. По едно време един учител в Турското начално училище “Къляк” в Шумен беше отишъл в казармата. Търсеха заместник, което аз веднага приех и започнах работа. Учителите тук бяха все възпитаници на духовното училище “Нювбаб”.

При тези условия мина 1943 г. Дори слепите вече виждаха, че немците ще загубят войната. Германските войски в много тежко състояние бягаха от Източния фронт. След поражението при Сталинград, навсякъде се виждаха войници от войските на Паулус. Голямата разлика беше доста очевидна. Германските синеоки войници, които

някога правеха впечатление с румените си бузи и избръснати лица, сега в окъсани униформи, с дълги коси и брадясали, слаби и изтощени се бяха пръснали по пътищата и отстъпваха към Берлин. Къде бяха изчезнали онези телесно здрави военни сили, които видяхме на отиване?! Неузнаваеми бяха сега някогашните немци с огладени панталони. Руските степи бяха погълнали дисциплинираните германски момчета, които преди това дори в студените снежни дни спираха автомобилите си на пътя, бръснеха се и се къпеха. Армиите на Хитлер бяха в положението на някогашните армии на Наполеон.

Осман Кълъч с учениците си в турското начално училище в махала "Кълък" през 1944-1945 г.

Безсъмнено настоящото положение беше съкрушило привързаността на българското правителство към блока на Хитлер. Ръководителите с прогермански нагласи бяха загрижени за бъдещето на страната. Не можеха да оставят България да сподели съдбата на Германия в името на предаността си към Хитлер.

България беше пред национална катастрофа. Управниците в двора започнаха да търсят изход за извеждане на страната от пагубното положение. Не беше останал и помен от летците, които някога изпълняваха песни със следното съдържание: "Ще летим и над Англия и ще вършим чудеса!" Кой ще изведе сега страната от блатото, в което беше затънала? Изведнъж си припомниха за старите дипломати. Всеки отдавна мислеше, че трябва да се направи връзка със Съюзниците и да се потърси начин за спасение, но кой щеше да го осъществи

на практика? Кой можеше да успее? Каква щеше да бъде реакцията на Съюзниците? Щяха ли да приемат България в своите редове, ако се откажат от Хитлер? Рудолф Хес беше избягал в Англия сам, но не получи какъвто и да е резултат. Никак не беше лесно. Намериха един от бившите лидери на земеделците Константин Муравиев и така образуваха правителство, но беше малко късно. Веднага изпратиха стария дипломат Стойчо Мошанов в Египет. Търсеха възможности за сближаване със Съюзниците, за което се осъществиха контакти с генерал Монтгомъри. Английският генерал не бързаше, защото Съюзниците едва ли щяха да се зарадват на това. Не се държаха много любезно с българската страна, беше практически невъзможно. Не беше толкова просто една страна съюзническа на Хитлер да напусне стария си блок и лесно да мине на страната на Съюзниците. Не можеше да се преглътне всичко, което България беше извършила в името на предаността си към Германия.

Муравиев прекрасно знаеше всичко това и затова най-напред взе мерки за обезоръжаването на окупационните германски войски в страната. Но беше невъзможно да се осъществи на практика. Въпреки всичко, Муравиев издаде заповедта, която в бъдеще щеше да спаси живота му.

Немците твърдяха следното:

– Не се мъчете, не проливайте напразно кръв. Ние по собствено желание планирано ще се изтегляме от Балканите. Като му дойде времето, ще напуснем и българските територии.

Правителството на Константин Муравиев се образува в началото на септември. Немските войски бягаха към Берлин пред Червената армия, която интензивно напредваше от изток на запад. Съветските войски под формата на три лъча течаха в западна посока. Моторизирани части под командването на маршал Жуков напредваха направо към Берлин, към сърцето на Европа.

Начело на военните сили на юг, които се спускаха към Балканите, стоеше маршал Толбухин. През Бесарабия и Румъния Червената армия напредваше към Балканите.

Разбира се, по същото време настроението на партизаните се беше повишило. Много скоро и тяхното слънце щеше да огрее. Съветска Русия и без това никога не ги беше оставила без помощ. През нощта тайно им спускаше с парашути в гората оръжие и провизии.

Накрая руските войски под командването на маршал Толбухин стигнаха до българската граница. Той чакаше заповед да навлезе в българската територия. Съветска Русия най-напред обяви война на България и тогава влезе в страната. По-късно комунистите щяха да се хвалят с това по следния начин: “Братският Съветски съюз ни помогна, обявявайки война на България.” Разбира се, че това е пропагандната страна на въпроса. Всъщност руските въоръжени сили бяха навлезли в страната като вражески и бяха стигнали до Шумен. Затова българите от Добруджа и Делиорман се изпокриха по турските къщи, за да се спасят от издевателствата и изнасилванията на руснаците. Съдбата беше отредила така, че българите, които довчера смятаха турците за второ качество хора, сега да искат помощ от тях.

Понеже Република Турция също беше на страната на Съюзниците, първоначално отношението на руските войници спрямо турците беше сравнително добро.

Съветските войски под командването на маршал Толбухин не бяха моторизирани. Срещаха се само каруци, но повечето от тях те вземаха по пътя от селата. Една каруца се теглеше от 5-6 коня. Малко по-нататък войниците продаваха един кон за шише алкохол. Пиеха алкохол вместо вода, докато свършеха конете. Когато ги разпродадяха, от следващото село отново вземаха един-два коня, които по-нататък щяха пак да разменят за шише ракия.

След като първите части от Съветските войски стигнаха в Шумен, щабът на маршал Толбухин беше разположен покрай Суворово, Варненско. Накрая София се увери, че Германия напълно е загубила войната и правителството на Муравиев падна. Създадено на 1 септември, то можа да издържи само една седмица.

На 9 септември 1944 г. слезлите от гората партизани с помощта на Червената армия окупираха държавните учреждения. Отечественят фронт, включващ четири партии, завзе властта в страната. Но в действителност управлението беше завзето от комунистите.

ДЕВЕТОСЕПТЕМВРИЙСКА “РЕВОЛЮЦИЯ”

На 9 септември 1944 г. не стана “революция”, както твърдят комунистите. Да, промяната на 9 септември не е резултат от окупаци-

ята или пък от блестящата победа на партизаните. Истината за това събитие е тази, че на тази дата Червената армия със силата на оръжието доведе на власт комунистите, слезли от горите.

Един ден отново бяхме заедно с Шакир ефенди. Все още учебната година не беше започнала. Бяхме слезли на Кошуйолу¹⁰⁷, за да подишаме на открито. Когато стигнахме на площада¹⁰⁸ пред кметството, забелязахме нещо необикновено. Нямахме много хора наоколо, но от балкона няколко души се готвеха да говорят пред насъбралите се. Ние също зачакахме, за да видим какво ще стане. Пред кметството се бяха наредили две редици от въоръжени партизани с автоматични пушки в ръце и раници на гърба. Бяха брадясали и с дълги коси. С кръвясали очи, с отмъстително изражение на лицата хвърлеха страшни погледи наоколо и оглеждаха обстановката. Чухме от хората тук, че това били партизани, слезли от гората. Сигурно приготовленията на балкона бяха свършили, защото след малко един започна да говори. По-късно разбрахме, че бил партизанинът-комунист Писков. От двете му страни стоеше по един въоръжен партизанин. Освен това присъстваше някакъв съветски офицер, което личеше от униформата му. Тези дни в една местност покрай Шумен военни части на Червената армия се бяха установили на палатки. Червената армия беше окупирала града. Чухме много разгорещена реч, в която Писков хулеше царското управление. След това дълго говори за признателността на страната към Съветите, отправяйки различни благодарности. Накрая речта свърши и слязоха от балкона. Един даде команда на партизаните, след което те потеглиха. Никакви протести не се виждаха наоколо, народът не знаеше нищо за ставащото. А всъщност правителството беше свалено, партизаните бяха завзели властта и в страната започваше нова епоха. В Шумен нямаше нито кмет, нито областен директор. Заемащите тези постове държавни служители отдавна бяха задържани. Командирът на Шуменския гарнизон генерал Ковачев беше затворен, бившите народни представители – задържани. Само няколко полицейски служители в Областното полицейско управление проявиха смелост да се противопоставят. Партизаните, които получиха заповед да тръгнат, продължиха към Полицейското управление, което се намиреше от другата страна на площада. Ние минахме сред тълпата и когато вървахме към тротоара, дочухме стрелба на автомати. Разбрахме, че пар-

¹⁰⁷ Старото име на главната търговска улица на Шумен от края на Казанджийската чаршия до днешния Руски паметник. В превод означава “път за куший”. В някои карти и картички на стария Шумен се изписва погрешно като “Кушир” – Б. пр.

¹⁰⁸ Днешният пл. “Освобождение”. – Б. пр.

тизаните тръгнали да окупираат Полицейското управление и в резултат на това няколко полицейски служители открили огън отвътре. Партизаните отговориха на огъня и на площада започна престрелка. Те се залепиха на земята и стреляха по прозорците на сградата. Сигурно полицейските служители вътре не искаха да се предадат, затова бяха намерили смелост да открият огън срещу партизаните. Хората тичаха наляво и надясно и търсеха място да се скрият, за да не бъдат улучени от рикоширащи куршуми. Ние също трудно успяхме да се прикрием в един тесен сокак. Престрелката продължаваше все по-силно. По едно време отдолу, от страна на гарата, се чу бучене. След малко се видяха съветски танкове. Когато стигнаха до площада, стрелбата отвътре спря. Партизаните влязоха в сградата и заловиха намиращите се вътре хора. Беше 9 септември 1944 г.

На следващия ден видяхме въоръжени партизани да се движат по улиците. Влизаха в някои къщи, извеждаха мъжете, които търсеха. Задържаха всички държавни служители. Освен това затвориха всички, които в периода на съпротивителната борба се бяха противопоставили на партизаните по някакъв начин. Само да си се закарал с пръст на някои от тях, веднага те очистват. Седмици наред в страната цареше истинско беззаконие.

Денонощно се чуваха изстрели. Всички държавни учреждения и казарми бяха завзети от партизаните, армията беше разпусната. Някои казарми бяха ограбени, известно време в страната царуваше законът на джунглата. Въоръжени партизани колежа и бесеха както си искат, откъсваха, избиваха противниците си. Непосредствено след образуването на отечественофронтовското правителство, в което най-важно място заемаха комунистите, съевременно осъществиха контакти със Съветския съюз и една българска делегация потегли за Москва. Подписаха спогодба, според която се слагаше край на войната със Съветска Русия. Червената армия влезе в българската територия като вражеска и само след седмица с тържествени слова беше посрещана като освободителна и братска армия. Българският народ, който посрещна преди това германците с цветя, сега пък обсипваше с цветя съветските войски. Наблягаше се на това, че руснаците за втори път освобождават българите... Към Сталин се отправяха патетични слова, по страната празнуваха с лозунги като: “Да живее Съветският съюз!”

Както някога след Руско-турската война Княжество България се устройваше от руските държавници, така и сега за втори път руснаците полагаха основите на българското управление. Разликата беше

в това, че този път на шапките на руските войници имаше петолъчки. Всичко се вършеше в комунистически стил, Москва се вземаше за пример. Взели властта благодарение на Червената армия, дошли на власт с помощта на преврат, комунистите не се задоволиха с малки промени. Сменена беше формата на управление, монархията беше премахната, България беше обявена за република. Четирите партии от Отечествения фронт отдавна се бяха разбрали по този въпрос, понеже и земеделците бяха против монархията. Социалистите много преди това имаха същото мнение. Ръководителите на “Звено”, в която партия мнозинството бяха националисти, също лесно се договориха с комунистите, тъй като в началото получиха от комунистите това, което искаха. Например Кимон Георгиев беше назначен за министър на външните работи. Тогава сред комунистите нямаше или почти нямаше подготвени кадри, които да могат да упражняват тази длъжност. Дамян Велчев беше избран за министър на войната. Но комунистите много скоро започнаха да показват истинския си характер. Велчев успя да си издейства да го назначат посланик в Берн, откъдето поиска политическо убежище и така се спаси от бесилото на комунистите. Кимон Георгиев беше политик в истинския смисъл на думата. Дълго време запази добри отношения с комунистите, в българската история няма друг политик, който по-дълго да е заемал министерски постове. Разбира се, с течение на времето, комунистите също подготвиха свои кадри за работа в областта на външните работи и така вече от него нямаша нужда. Но след това той се съгласи да бъде министър на електрификацията, мелиорацията и водното стопанство, понеже беше свикнал да управлява. Освен това правителството на Отечествения фронт търсеше възможности за присъединяване към Съюзниците. За тази цел веднага се сформира армия, командвана от генерал Стойчев. Съдържаща трийсет хиляди военнослужещи, тя изцяло се предостави на маршал Толбухин. По такъв начин българските комунисти на последвалите преговори щяха да имат възможност да представят страната като участник във войната на страната на Съюзниците, твърдейки, че са се намесили във войната срещу Хитлеристка Германия и са участвали в борбата срещу нея.

Няколко години преди това българските войски бяха навлезли в Сърбия и Македония заедно с германците като окупатори. Какво ли не направиха по тези земи? Този път българската армия заедно с руснаците и уж като освободителка навлизаше в същите територии. Българските комунисти се опитваха да допринесат за съкрушаването на Хитлеристка Германия, за да говорят след това, че са спасили Маке-

дония, Сърбия и други места. Но начело с македонците, сърбите отрекоха тези твърдения с горчива усмивка. И по-специално македонците изразиха ненавистта си към българските комунисти с думите: “Нима е възможно днес наша освободителка да бъде армия, която вчера ни смаза?”

Докато от изток руснаците, а от запад Съюзниците напредваха към Берлин, в България се сформира Народен съд. Бившите участници в управлението, които по някакъв начин бяха останали живи непосредствено след преврата от 9 септември 1944 г., бяха изправени пред Народен съд, който започна да работи в първите месеци на 1945 г. Тъй като много важни исторически събития протичаха пред очите ни, не можехме да останем равнодушни. Пак заедно с Шакир ефенди ходехме в Шуменското читалище, където ставаха съдебните заседания. Много добре си спомням как съдеха командира на Шуменския гарнизон генерал Ковачев¹⁰⁹ и областния управител Стефан Пенев. И за двамата се искаше смъртна присъда, затова крайт им беше известен. Преди още да бъдат изправени пред съда, те бяха показани на гражданите на един митинг на площада пред кметството. Правеха се различни представления. Най-напред един комунист с речта си от балкона настрои слушателите срещу фашистите, разказвайки разпалено как бившите управници са убивали комунистите и партизаните, как са ги измъчвали. Тогава изкараха пред тълпата генерала и областния управител, които като животни за курбан бяха с белезници и побледнели. Предварително подготвените клакьори ги заплюваха в лицата и викаха:

– Смърт на убийците и кръвопийците!

Наблюдавахме всичко това съвсем отблизо. Ако им беше позволено, младите партизани и комунисти щяха да убият тези жертви още там, на място. Но не им разрешиха, защото трябваше да бъдат изправени пред съда. Помня, че на това съдебно заседание областният управител се опита да възрази с плътния си глас, казвайки:

– Не, не, господин съдия, това не е вярно!

А генерал Ковачев отговаряше строго:

– Аз получавах заповеди, изпълнявах своя дълг. Както вие

¹⁰⁹ Вероятно става въпрос за генерал Георги Ковачев, командир на Беломорския отряд (1941) и на Четвърта пехотна преславска дивизия (от 25 ноември 1941-6 юли 1944 г.). Авторът няколко пъти го споменава преди това като генерал Ковачев. – Б. пр.

сега изпълнявате нечии заповеди, така и аз някога правех това, което ми нареждаха.

Тези неща ставаха в един окръжен град като Шумен, а в София се случваха много по-интересни събития. Богдан Филов, който свързва съдбата на България с Хитлеристка Германия, години наред изпълнява длъжността министър-председател на страната и стана регент след смъртта на цар Борис, по време на деветосептемврийските събития потърси спасение, подслонявайки се в Турското посолство¹¹⁰.

Турция, която тогава беше на страната на Съюзниците, посрещна този важен гост с присъщото турско гостоприемство. Но не можеше вечно да го крие или пък да му осигури бягство от България. Разбира се, че беше длъжна да предаде този военен престъпник, когато го поискат. Накрая Турското посолство предаде Филов на комунистическите палачи, без да се съобразява с молбите му. Той беше изправен пред Народния съд и осъден на заслужената смъртна присъда. Подобни присъди в България засенчват тези от Нюрнбергския процес, по време на който много управници на Германия последваха тяхната съдба. Ако Хитлер беше спечелил, в историята щеше да се представя за гений. Нима неговият противник Сталин беше по-добър? Както Хитлер в името на някаква безчовечна и ненормална идеология изгоря милиони хора, така и Сталин унищожи милиони в името на противоестествени и нерационални, безсмислени и болни доктрини. Но първият беше победен, а вторият – победител... Когато Хитлер в скривалището си в Берлин пиеше смъртоносна отрова заедно с любовницата и кучето си, Сталин си пушеше лулата и по повод победата позираше между Рузвелт и Чърчил.

Никой не знае колко струваше на България превратът от 9 септември 1944 г. Но със сигурност можем да кажем, че никоя революция не е постигнала поставената си цел. Революциите дават толкова, колкото и отнемат. В първите дни след преврата и по време на дейността на Народния съд бяха избити десетки хиляди. За страна с население около седем милиона тази цифра е много висока.

Наред с това воюващите под командването на Маршал Толбухин от Първа българска армия дадоха близо трийсет хиляди жертви¹¹¹. Преследвайки германците заедно с руските войски, българските вой-

¹¹⁰ Във вилата на турската легация в Чамкория. – Б. пр.

¹¹¹ Давайки тази цифра, авторът по всяка вероятност се основава на предположенията, които чува от репресирани опозиционери. – Б. пр.

ски стигнаха чак до Унгария, до брега на езеро Балатон. Единствената цел беше България да бъде приета сред Съюзниците, за да не заплати военни обезщетения. И наистина съветският министър на външните работи¹¹² Андрей Вишински по време на мирните преговори положи големи усилия тя да бъде приета като страна от блока на Съюзниците. Беше много трудно западните страни да се съгласят с това. Същевременно под закрилата на Съветска Русия комунистическа България се отърва с много леки репарации, въпреки че по време на войната заедно с германците участва в окупирането на Македония, Сърбия и Беломорска Тракия, въпреки че българите във всички завзети територии, без Сърбия, бяха извършили всевъзможни злодеяния. Въобще не преувеличавам като казвам, че няма българско семейство, у което да не се намери някаква домашна вещ, задигната от Македония или Тракия. Не стига, че тези места бяха ограбени от германците, българите след тях още веднъж обграха населението. Не е възможно да се забравят и извършените беззакония. България трябваше да заплати много големи обезщетения и за тези престъпления, но се спаси доста леко.

¹¹² Андрей Вишински заема този пост между 1949-1953 г. – Б. пр.

❧ ЧЕТВЪРТА ЧАСТ ❧

Учебната 1944-1945 г. започна в пламъците на деветосептемврийския преврат. Аз продължавах да преподавам в Турското начално училище “Кълък”. Училищното настоятелство ме премести в прогимназията, където работих в продължение на десетина дни.

По това време в Главното мюфтийство станаха промени. Шуменският мюфтия Сюлейман Юмер ефенди беше назначен за главен мюфтия. Отношенията ми с него винаги са били много добри. Заедно с малка група отивахме в местността “Кьошквете”, провеждахме дълги беседи.

През последните години ежедневно се увеличаваха учениците както в “Медресе-и Алие”, така и в “Нювваб”. Затова имаше нужда от увеличаване на учителските кадри. Веднага ме назначиха в медресето, като същевременно преподавах и в “Нювваб”, където бях най-младият учител.

Осман Кълъч сред учениците в залата на “Нювваб” след 1944 г.

След деветосептемврийския преврат пред мен се разкри поле за широка дейност. Като млад учител денонощно участвах в някакви активистки дейности. Извън училището също работех много, защото в страната бяха станали коренни промени.

Всеки вярваше, че започва нов период на демокрация и свобода. Иначе за какво беше преживяна Втората световна война?! Напразно ли беше спечелена войната, която през дваисети век причини смъртта на приблизително петдесет милиона души?! След като Хитлер в скривалището си в Берлин сложи край на живота си с едно хапче, човечеството не само че се спаси от един славолюбив умопобъркан, но и погребва в останките на Берлин неговия нацизъм, пагубен и противоречащ на човешкото естество. Казвам това, защото положението в страната по време на образуването на правителството на Отечествения фронт след 9 септември 1944 г. даде надежда на турското малцинство, тормозено години наред от фашистките управници на Царство България.

ОТЕЧЕСТВЕН ФРОНТ

Както вече споменах, по време на Втората световна война в страната начело с комунистите се беше сформирал политически блок срещу фашисткия режим. В този блок влизаха Българската работническа партия (комунисти), Българският земеделски народен съюз, Българската работническа социалдемократическа партия и Политическият кръг “Звено”.

Това бяха политическите сили, включени в първото коалиционно правителство след 9 септември 1944 г. Освен правителството на Отечествения фронт, беше сформирана и надпартийна организация, наречена също Отечествен фронт.

Това беше масова организация, обхващала цялата страна. Националният ѝ комитет се подвизаваше в София, чийто генерален секретар беше известната жена-комунист Цола Драгойчева. Тя беше възпитана като комунистка още от малка, в годините на Царство България и съпротивителната борба беше лежала в затвора и като нелегална беше участвала активно в борбата срещу фашизма. В затвора забременява и така се беше спасила от изпълнението на смъртната

присъда. Поради това се ползваше с голямо уважение в комунистическите кръгове.

Когато цялата страна се организираше в отечественофронт-овски комитети, ние турците също запитахме правителството дали имаме право да създадем такива, на което получихме следния отговор:

– В страната започна нова епоха на широка демокрация и свобода. Вие също можете да организирате живота си така, както пожелаете. Турците също имат право да създадат местни турски отечественофронт-овски комитети. Огря слънцето на свободата! Всяка общност свободно може да организира своя национален и религиозен живот, образованието си.

В резултат на това турското малцинство в България запрет-на ръкави. Навсякъде образува свои турски отечественофронт-овски комитети. На пръв поглед изглеждаше, че имаме пълното право да организираме такива, защото българските власти все още не си бяха показали дивите и окървавени зъби и на този етап и самите те не знаеха какво да правят. Причината за това отношение беше, че в София се намираше Съюзната контролна комисия, в която участваха представители на Великобритания, Америка и Съветския съюз, които упражня-ваха контрол. Съюзниците бяха спечелили войната и понеже Турция също беше част от този блок, в началото българските власти остави-ха на свобода турците с усмивка на уста. Като доказателство на това може да се посочи фактът, че милиционерите не само че не пречеха на населението ни да посещава турските дипломатически представител-ства в България, но му показваха пътя към тях. Тогава пред турските дипломатически представителства нямаше милиционери, както сега. Хората, които по някакъв повод отиваха в посолството, спокойно мо-жеха да се върнат вкъщи, те не бяха обявявани за изменници на роди-ната.

Турската общност организира не само свои отечестве-нофронт-овски комитети, но и младежки организации. Обикновено те бяха сформирани в окръжните градове. Например в Шумен тази орга-низация се наричаше Културен и спортен младежки клуб “Светлина”. В Русе, Варна и Разград също започнаха да действат подобни мла-дежки формации. Като гъби никнеха подобни сдружения в районите с компактно турско население като Делиорман, Добруджа и Родопите.

Отечественият фронт играеше много важна роля в полити-

ческия и социален живот на страната. Може би правителството имаше намерение по такъв начин да организира гражданите, които не са включени в политическите партии. През тези комитети минаваше пътят за разрешаване на проблемите на България, на която бяха нанесени дълбоки рани по време на Втората световна война. Въпреки приключването на войната, купонната система се прилагаше навсякъде. Отечественофронтовските комитети дори бяха упълномощени да раздават на гражданите купоните. Те разпределяха сред магазините и населението купоните за дефицитните стоки, затова за много кратък срок комитетите навлязоха в живота на гражданите. С течение на времето те все повече придобиваха политически характер. За постъпване на работа, за някакво назначение, за всичко се искаше “разрешително” от местните отечественофронтовски комитети.

В тази положителна свободна атмосфера решихме да възобновим и някогашния ни Съюз на турските учители. За тази цел начело с учителите от “Нювваб” започнахме работа и създадохме Съюза на турските учители. Това беше един вид съживяване на стария съюз. Между нас имаше учители в пенсия, които години наред бяха работили в Дружеството на учителите мюсюлмани¹¹³. Ние се учехме от ценните педагози като Сюлейман Съррър и Али Галип, които години наред бяха служили в областта на образованието. Али Галип, който някога е бил в управителния съвет на старото Дружество на учителите мюсюлмани, ни предостави неговия устав и протоколите от заседанията. Въпреки грозящата го опасност, дълго беше съхранявал тези ценни документи. На сбирка в духовното училище “Нювваб” отново създадохме Съюза на турските учители.

Участниците в първия конгрес на Дружеството на учителите мюсюлмани в Шумен през 1906 г.

¹¹³ Дружеството (в последствие – Съюз) на учителите мюсюлмани в България е учредено през 1906 г. В Шумен се провежда и първият му конгрес, въпреки забраната на местните власти. С името Съюз на турските учители просъществува до 1934 г. – Б. пр.

Той щеше да бъде център на всички турци-учители в България. Шуменските учители от началните турски училища и прогимназиите, от духовните училища “Медресе-и Алие” и “Нювваб” станахме членове на новосъздадения съюз. Учителят от “Нювваб” Осман Сейфуллах (Кескиоглу) беше избран за председател на съюза, а аз – за негов секретар. Бившите учители и пенсионерите, които някога бяха работили в предишното дружество, също се включиха, цялата турска интелигенция се обединяваше под едно знаме. Специално участващите във въпросното дружество бивши учители с голямо въодушевление си спомняха за старото време, тържествуваха и летяха от радост заради възможността да се поставят в услуга на народа. Сред цялата турска интелигенция се чувстваше оживление и солидарност. Изживявахме необикновени дни. Подобно на своите колеги българи и ние щяхме да си имаме професионална организация. Вече ще можем да се събираме и да търсим разрешение на проблемите в просветното ни дело. Така щяхме да поставим основите на своето образование, което имаше доста недостатъци, щяхме да излекуваме кървящите му рани.

Времето течеше, народът се вълнуваше от настъпилата след 9 септември 1944 г. свободна атмосфера. Но сватбеното тържество не продължи дълго. Комунистите изведнъж пресякоха всичко. Уповавайки се на щика на Червената армия, те започнаха да овладяват управлението във всички сфери на живота. Участващите в коалицията други политически партии разбраха за пръв път с кого си имат работа. Бяха се договорили предварително по много въпроси, но или не можаха да предположат, че в страната открито ще се установи комунистически режим, или пък си бяха внушили, че с помощта на Запада ще намерят начин за избавяне от тази опасност.

ЗАВРЪЩАНЕ НА Г. ДИМИТРОВ И Г. М. ДИМИТРОВ

Лидерът на Комунистическата партия Георги Димитров се намираше в Москва. Навремето беше избягал от страната с близкия си приятел Васил Коларов след неуспеха на въстанието срещу монархията в Царство България. Най-напред бяха намерили убежище в Сърбия, след това Георги Димитров се озовава в Съветския съюз. Разви широка международна комунистическа дейност, в резултат на което стана генерален секретар на Комунистическия интернационал. През 1933 г. беше обвинен, че е участвал в палежа на сградата на Райхстага

в Берлин. Задържан и изправен пред съда, той успя да се защити гордо срещу свирепите нацисти като райхсмаршал Гьоринг благодарение на свободата и толерантността на европейската цивилизация. Както днес и тогава Европа се отнасяше глупаво към комунизма. Например след като го затворили в килия, Димитров поискал да му донесат книгите на Ленин. Нима комунистите в своите затвори даваха същото право на затворниците. Дори на учениците от гимназията, попаднали по някакъв начин в затвора, не се позволяваше да получат учебници, за да се подготвят за изпитите. Те можеха да ползват учебници само при условие, че станат членове на Работническия младежки съюз.

Димитров се възползва от толерантността на нацистка Германия, пред съда говори без какъвто и да е страх и заклеими фашизма. Той можа да каже, че още преди немците да постигнат нивото на цивилизован народ, българският народ е достигнал такова високо културно равнище, че е дарил всички славянски народи с писменост, че фашизмът навсякъде е див и варварски. Тъй като Димитров блестящо защити комунизма, той стана много по-ценен за Москва. След оправдаването му, младият български комунист отлетя за Москва със съветски самолет. Дълги години остана там и беше начело на комунистическата партия. Той се подготвяше за ръководител на България. Отдавна в главата си беше планирал как ще присъедини България към лоното на комунизма. Москва денонощно работеше за присъединяването на целия свят към комунистическата система.

Накрая часът настъпи и Димитров тръгна към България. В София беше посрещнат блестящо. Той не идваше само като лидер на комунистическата партия, целта му беше да оглави правителството и да създаде комунистически режим в страната. Но в първите дни умело прикриваше тези свои намерения, заявявайки:

– В България никога няма да се създаде комунистическа система. Никой няма да бъде принуден да стане комунист.

А лидерът на земеделците Георги Михов Димитров идваше от Запад, където години наред беше живял в емиграция. И за него накрая изгря слънцето на свободата, пред него се откри поле за широка дейност. Нямаше смисъл да остава повече извън страната. Трябваше да оглави Земеделския съюз, да продължи делото на Ал. Стамболийски и да приложи на практика неговото историческо дело. Г. М. Димитров през Средния изток влезе в Турция и оттук премина в България. И него земеделците посрещнаха великолепно. Но той като Георги Ди-

митров не слезе в София от самолет. Керванът от каруци, посрещаци земеделския лидер, стигаше чак до Пловдив. Посрещането на лидера от десетки хиляди български селяни и земеделци смая комунистите.

Това не се хареса на Г. Димитров. Г. М. Димитров се издигаше пред него като трудно преодолима преграда. България не беше индустриална страна и работническата класа не представляваше голяма сила. Селяните бяха много повече от комунистите. При евентуални свободни избори, земеделците биха победили, тъй като селяните бяха 80 % и всички те подкрепяха Българския земеделски народен съюз. Това беше добре известно на комунистите. Но те се уповаваха на разположената в страната Червена армия и започнаха да налагат своята воля навсякъде и във всичко. Това пролича най-напред в Съюзната контролна комисия. Руският генерал-полковник Бюриззов започна да се държи така, като че ли се намира у дома. Представителите на другите страни-членки в комисията нямаха никаква тежест. Това започна да се чувства във всички сфери на живота.

Все още светът не се беше разделил на противоположни блокове. Не съществуваха нито НАТО, нито Варшавският договор. Но в България се чувстваше силно руско влияние. Не само в България, Балканите изцяло бяха под съветско влияние. Само Гърция не беше засегната от него. Но много скоро Москва щеше да започне дейността си за вземане и на тази страна под свой контрол. Накратко може да се каже, че цяла Източна Европа до Берлин беше изоставена под силния натиск на Червената армия. Така на хоризонта на Европа започнаха да се оформят очертанията на противопоставянето. На изток се създаваше Съветски блок. Българските власти започнаха открито да обявяват на коя страна са с думите: “Москва е единствена на света и нейната дума е закон за нас!”

Разбира се, че всичко това влияеше върху коалицията в Отечествения фронт. Започнаха да се появяват първите противоречия. Въпреки че имаше подкрепата на народните маси, Г.М. Димитров не можеше да направи нищо против комунистите. Може би вече съжаляваше, че се е върнал в страната.

Руснаците постигнаха някогашните си мечти. Вече владееха Балканите, което ги беше доближило на крачка от Босфора. През войната от 1877-1878 г. с цената на кръвта на 200 000 руски войници бяха стигнали до Йешилкьой¹¹⁴, но въпреки това, руското влияние не

¹¹⁴ Сан Стефано. – Б. пр.

се задържа дълго както в България, така и на Балканите. Защото българският министър-председател поиска от Европа и направи княз на България принц Фердинанд, който произхожда от клона Сакс-Кобург-Гота. По-късно българският държавник Стамболов щеше да каже:

– Изборът на Фердинанд за княз на България е най-голямата грешка, която съм направил през живота си.

Да, това е така, защото принцът от немски произход въведе България в Първата световна война на страната на Германия, а след Балканската война започна кървава война със съюзниците си. По време на дългото си царуване два пъти доведе страната до национална катастрофа. Накратко искам да кажа, че България беше създадена в резултат на Руско-турската война, но влезе не под руско влияние, а под влиянието на германското управление. Дълго време корабът на българската власт плаваше в германски води, но сега той хвърли котва на руското пристанище. Този път руснаците бяха категорични, че няма да оставят Балканите на Запада.

И през 1878 г. техните намерения са същите. След създаването на Княжество България назначават Николай Каулбарс за временен дипломатически агент на Русия¹¹⁵, който е отговорен за всичко в страната. Но това е посрещнато с големи протести. По време на преврата от 1886 г. княз Александър Батенберг е отстранен от българския престол и на негово място идва принц от немски произход. На практика това означава край на руското и начало на германското влияние в страната, през който период руският генерал Николай Каулбарс вече не се намира в България.

Има един виц за руско-българските връзки по онова време, който и днес не е загубил актуалността си. Сушал съм го от българи и съм го чел някъде на български.

Един руснак казал:

– Колко кръв сме пролели за вас!

На това българинът му отвърнал:

– Колко кръв сме изплюли от вас!

¹¹⁵ Септември 1886 г. – Б. пр.

КОНФЕРЕНЦИЯ НА ТУРСКИТЕ ОТЕЧЕСТВЕНОФРОНТОВСКИ КОМИТЕТИ

И така, докато събитията продължаваха да текат, започна подготовката за Конференцията на турските отечественофронтовски комитети.

Коалиционното правителство на Отечествения фронт вреше отвътре, но все още не се беше разцепило. Когато комунистите продължаваха усилията си за овладяване на властта в него, правителството оповести за провеждането на Конференцията на турските отечественофронтовски комитети. Беше през суровата зима на 1945 г.¹¹⁶ От Шумен многолюдна група потеглихме към София. След 9 септември 1944 г. учителската стая на духовното училище “Нювваб” от само себе си се беше превърнала в център на турското малцинство. Вечер всички учители, интелегенти и първенци на Шумен се събирахме там. Вярвахме, че в страната наистина е настъпил период на свобода и демокрация, тъй като ни бяха казали, че можем да организираме живота си в съответствие с националните си и религиозни традиции. В резултат на това проведохме много събирания, планирахме какво ще правим, изцяло реорганизирахме образованието си. Взехме решение за реформи в образователната ни система, изслушахме предложенията за религиозните ни институции. Мислите и желанията си по тези въпроси изложихме под формата на програма. Сформирахме многочленна комисия, в която с най-голямо уважение се ползваше дългогодишният ни учител Сюлейман Сърръ, който имаше най-богат опит в тези дела. Беше учителствал дълги години и преподавал на всички ни, освен това беше народен представител в събранието на Царство България. Членуваше в Българския земеделски народен съюз. Познаваше много добре националните, религиозни и просветни институции на турското малцинство. Когато по време на подготовката възникваха незначителни спорове, накрая приемахме неговото мнение. Той беше нашият съдия и съветник.

В лицето на Сюлейман Сърръ, Али Галип, Ахмед Кемал, Хафъз Юсуф Шинаси, Осман Салих, Хаккъ Меджид и Осман Къльч¹¹⁷

¹¹⁶ Конференцията се провежда на 27 и 28 декември 1944 г. – Б. пр.

¹¹⁷ Осман Къльч навсякъде използва тази своя фамилия, защото още от ученическите години е известен с нея, понеже е от село Къльчкьой (Ножарово). Само към края на мемоарите си дава трите имена, с които се води по документи за самоличност в България, а именно Осман Хюсеинов Салихов. Известен така преди затвора и като затворник, в Турция той се регистрира

град Шумен и духовното училище “Нювваб” се превърнаха в средище на турското малцинство, където пулсираше неговото сърце. Това беше много естествено, защото в този град се бяха събрали най-видните турски учени на страната. Подготвената от нас проектопрограма беше много целесъобразна, защото при създаването ѝ имахме предвид настоящите условия и нужди и според тях изложихме исканията си. Така се сформира турската делегация от Шумен, която щеше да участва в Конференцията на турските отечественофронтовски комитети. Членове на делегацията бяха:

1. Сюлейман Съррь – бивш учител в “Нювваб”.
2. Али Галип – бивш учител.
3. Ахмед Кемал – бивш учител в “Нювваб” и журналист.
4. Хафъз Юсуф Шинаси – учител в Шуменското “Медресе-и Алие” и в “Нювваб”.
5. Осман Салих – председател на Управителния съвет на Ислямската общност в Шумен.
6. Хаккъ Меджид – председател на Културния и спортен младежки клуб “Светлина”.
7. Осман Кълъч – представител на новосъздадения Съюз на турските учители.

Тогава София беше напълно разрушена. Софийските улици все още не бяха почистени от останките от скорошните бомбардировки. Мръзнихме в хотел “Балин”, където се бяхме настанили. В града нямаше никакво отопление. В кафенето на хотела за подсладяване на чая и кафето се използваше петмез. Животът в столицата се нормализираше постепенно, но голяма част от населението търпеше големи лишения и живееше в оскъдица. Трябваше да мине още доста време, докато се заличат кървавите следи на войната. Доста познати от всички страни на България бяха дошли в София като делегати на конференцията. Между тях имаше и възпитаници на “Нювваб”. Освен това, трима представители на учениците на духовното училище бяха избрани за делегати:

1. Хюсеин Хафъз Хюсеин.
2. Ахмед Зекерия.

именно с фамилията Кълъч. – Б. пр.

3. Мехмед Етем.

Ние от шуменската делегация бяхме готови. В чантата си носехме плана и програмата, които съдържаха вижданията ни за религиозните и научни институции на турското малцинство. Шумен трябваше да направи това. Делегациите от другите места нямаха никакви приготовления, но не можеха и да имат... Делегатите, дошли сами от села и градове, не биха могли да направят подобна подготовка.

Имахме някакво предвиждане за протичането на конференцията. Според нашето мнение, при откриването ѝ преподавателят ни Сюлейман Сърръ трябва да бъде поканен да председателства първото заседание. Това беше най-естествено негово право, тъй като беше и най-възрастният делегат между нас. Демократическите правила също предполагаха това, което се е практикувало винаги и навсякъде. След избирането му за председател на първото заседание, всичко щеше да протече много лесно. За генерален председател на конференцията щяхме да предложим Ахмед Кемал ефенди, а аз щях да бъда секретар. Бяхме сигурни, че ще получим подкрепата на всички делегати. Но нашите сметки излязоха криви, защото изведнъж забелязахме, че с голяма увереност в себе си на конференцията се появи Цола Драгойчева, генерален секретар на Националния комитет на Отечествения фронт. Най-напред си помислихме, че само ще участва в тържественото откриване и ще си замине. А то планът бил съвсем друг и подготвен много по-рано. Тя излезе на трибуната и направи дълго изказване, което съвсем не беше разведряващо. Накрая Цола Драгойчева изплю камъчето:

– Откривам Конференцията на турските отечественофронтотски комитети. За нормалното ѝ протичане предлагам за неин председател Наби¹¹⁸, а за секретар – Мехмед Ариф.

Ние веднага се опитахме да обявим нашето предложение, но никой не ни чу. Нейното предложение своевременно беше подложено на гласуване и се прие с мнозинство сред вдигнати за гласуване ръце и гюрултия. В залата започна кавга и вълнение, от първите редове се дочуваха следните заплахи:

– Реакционерите, консерваторите, фашистите да напуснат залата, да бъдат арестувани! Да живее 9 септември, да живее революцията!

¹¹⁸ Наби Ибрахимов. – Б. пр.

Всички се спогледахме с голямо недоумение. Искаха да напуснем залата, дори да бъдем арестувани! Принципите на демокрацията, които ние си бяхме втъпчили в главите, се изпариха. А изготвената програма така си остана в чантата ни. Всичко ставаше по комунистически маниер, в революционна атмосфера и много бързо. Изведнъж председател на конференцията стана някакъв плевенски учител-комунист Наби, за когото досега нищо не бяхме чували. А за секретар избраха Мехмед Ариф от Видин. Преди 9 септември 1944 г. напуснал гимназията, без средно образование, но истински комунист. Понеже Наби беше учителствал в едно начално турско училище, можеше да говори турски. Турският на Мехмед Ариф беше особен и лош, но верността му към комунизма беше доказана.

Подготвеният от Цола Драгойчева мизансцен беше показан на сцената с присъщо на комунистите майсторство и голямо умение. След направеното предложение, закараха всички делегати на конференцията в Парка на свободата, където поставихме венец на паметника на загиналите революционери и почетохме паметта им с едноминутно мълчание. Братът на председателя на Конференцията на турските отечественофронтовски комитети Енвер¹¹⁹ произнесе слово на български, в което спомена за вяност и привързаност към делото. В него обеща, че турците ще следват пътя на героите за свобода, отдали живота си в кървавата борба срещу фашизма, че никаква преграда не би могла да им попречи, че ще напредват по революционния път. Присъстващите дадоха клетва и порицаха фашизма.

Произнесеното слово от Енвер и даването на клетва показваше, че всичко е било планирано много по-рано. Следваше се програма, начертана предварително. По-късно научихме, че и Енвер е играел активна роля в младежката организация на Българската работническа партия (комунисти) в Плевен.

Отново се върнахме в залата, защото работата на конференцията продължаваше. Не смятахме за подходящо да напуснем залата, изчакахме да видим какво ще стане. Събитията следваха едно след друго. Този път Джафер Майкам от Видин направи необичайно предложение. Господинът поиска на конференцията да се говори на официалния език, т.е. на български. Всички посрещнахме това с удивление и усмивка. При такива условия можеше ли да се говори за Конференция на турските отечественофронтовски комитети?! При това предложе-

¹¹⁹ Енвер Ибрахимов. – Б. пр.

ние комунистите изглеждаха много доволни и очакваха по-нататъшното развитие. По всяка вероятност по даден отнякъде сигнал президиумът на конференцията разбра, че не може да се отиде толкова далеч и отхвърли предложението. Но накрая се постигна съгласие, според което тези, които желаят, могат да говорят на български. Това предложение беше направено срещу нас. Те мислеха, че сред ходжите няма да се намерят владеещи български език и така шуменската делегация ще се провали. Не знаеха, че възрастните и опитни преподаватели като Сюлейман Сърръ, Али Галип и Ахмед Кемал бяха сред малкото на брой личности, които владееха българския език по-добре от много българи. Самите членове на президиума предпочетоха този вариант, защото почти не можеха да говорят турски.

Ние разбрахме, че не само беше невъзможно да вземем в свои ръце президиума на конференцията, но дори няма да бъдем допуснати да се изкажем. Затова седяхме на местата си и следяхме протичането на дейността му. Цола Драгойчева беше дошла на конференцията под много силна охрана. В залата се движеха помаци-партизани, въоръжени от главата до петите с автоматични оръжия. Крайната комунистическа и атеистична атмосфера, която се беше създала на конференцията срещу националните ни и религиозни чувства, дълбоко нарани изключително религиозните помаци, защото един комунист от Варна на име Хамди, взел в свои ръце Управителния съвет на Ислямската общност в града, излезе на трибуната и като делегат на град Варна заяви:

– След като на 9 септември изгря слънце над страната ни, ние във Варна се събрахме, разсъждавахме по въпроса за изостаналостта на турското малцинство, търсихме причините за всичко това. И отсъдихме, че часовете по религия в училищата са причината за изоставането на турците, затова искаме тези часове да бъдат премахнати от учебната програма. Освен това за осигуряване развитието на турците, на събранията взехме някои решения и мерки. Ето защо решихме да открием курсове за танци.

От името на учениците на духовното училище “Нювваб” се изказа ученикът ни Хюсеин Хафъз Хюсеин. Комунистите не се страхуваха от младежите и не очакваха те да им създадат проблеми с изказванията си. Хюсеин, брат на Мехмед Фикри, главният редактор на в-к “Медениет” и възпитаник на “Нювваб”¹²⁰, силно религиозен и горещ защитник на исляма, каза следното:

¹²⁰ Мехмед използва псевдонима Фикри, затова е известен като Мехмед Фикри. – Б. пр.

– Турското малцинство в България години наред стене под властта на фашистите. Фашистите и враждебно настроените към турците власти лишаваха населението от най-естествените му права и свободи. Отнасяха се към турците като към хора от второ качество. Но не само това, много турски интелегенти зверски бяха избити от тях. Една от тези наши свети жертви е Ахмед Абдурахман, директор на Турската прогимназия в Шумен. За нашия скъп интелектуалец донос направи агентът на предишните фашистки правителства Хазрет¹²¹, в резултат на който Ахмед Абдурахман беше задържан една нощ и без съд и присъда беше убит зверски. Днес ние, учениците от духовното училище “Нювваб”, участваме в конференцията, за да изразим исканията си. Необходимо е в учебната програма на “Нювваб” да бъдат направени промени. И ние вече трябва да напреднем под светлината на изгрялото слънце на свободата. Най-важното ни искане е “Нювваб” да се превърне в гимназия. Да, предлагаме училището ни да се нарече Турска гимназия “Намък Кемал”.

Дотук всичко вървеше нормално. Всички, дори и комунистите, посрещаха с аплодисменти словата на Хюсеин. Но когато работата стигна до името “Намък Кемал”, настана оживление сред редовете на комунистите. В залата атмосферата охладня. Докато Хюсеин обвиняваше фашистите, сред комунистите нямаше никакви възражения, но със споменаването на името на писателя Намък Кемал, той засегна най-чувствителната им страна, защото по лицата им се появи кисела усмивка. Нима е възможно при съществуването на Назъм Хикмет да се говори за Намък Кемал?! В бъдеще духовното училище “Нювваб” наистина щеше да се превърне в гимназия, но то щеше да се нарича не на името на Намък Кемал, а на Назъм Хикмет.

Дадоха почивка, по време на която познатите делегати имаха възможност да се видят и разговарят помежду си. Забелязах, че нашият ученик Хюсеин говори нещо с делегата от Варна, Хамди. Когато след малко дойде при мен, Хюсеин дословно предаде състоялия се диалог. Той попитал Хамди:

– Извинете, господин Хамди, вие католик ли сте?

– Католик ли?!

– Тогава може би протестант?!

¹²¹ Както вече пояснихме, става въпрос за директора на духовната прогимназия “Медресе-и Алие” в Шумен Мехмед Ахмед Хюсеин, известен с прякора Хазрет, който пише доноси и срещу автора. След 9 септември 1944 г. изчезва безследно. – Б. пр.

– За какво намекваш, приятелю, аз съм турчин!

– Добре тогава, аз си помислих, че може да си католик или протестант. Тъй като поискахте часовете по религия да бъдат премахнати от училищните програми, аз си помислих, че такъв човек би трябвало да е или католик, или протестант. Извинете ме!

Посмяхме се на това.

Когато вечерта в хотела пиехме кафетата си с петмез, ни посети един гост. Ние, шуменската делегация, разговаряхме помежду си и обсъждахме конференцията. Не само че не беше възможно приемането на предложенията ни, но бяхме се спасили от сериозната опасност от задържане.

Гостът ни се оказа пратеник на председателя на конференцията. На лош и развален турски се опита да ни предаде следното:

– Прати ме председателят на конференцията. Събрахме се членовете на президиума и помислихме кои наши предложения биха могли да се приемат. Но все още не сме взели окончателно решение, защото нямаме нужната подготовка. Несъмнено на Конференцията на турските отечественофронтовски комитети трябва да се вземат важни решения, които да уредят образователната и религиозна система на турците в страната. Трябва основно да реорганизираме просветата, образованието и религията на турското малцинство. Но ние нямаме каквито и да е идеи по въпроса. Не разполагаме нито с програма, нито с проект. Доколкото знаем вие, шуменската делегация, имате някаква подготовка по въпроса. Молим да ни предоставите плановете си.

Тъй като единствената ни цел беше да служим на народа си, счетохме за целесъобразно да предоставим плана си, забравяйки лошото отношение и виковете в залата: “Задръжте ги, изхвърлете ги от залата, фашисти, консерватори!” Предадохме им плановете си, за да предотвратим вземането на погрешни и неблагоприятни решения за образованието и религиозната ни институция. Помислихме си, че дори половината от предложенията ни да приемат, пак ще е нещо.

За съжаление, нищо не излезе от това. На конференцията, проведена сред горещи спорове, не се прие нито едно решение в полза на турското малцинство. От предадените планове комунистите само узнаха какво мислим за бъдещето на мюсюлманските религиозни институции и турската образователна система. Благонамерено бяхме отразили исканията си, вярвайки че в страната се е установила свобода

и демокрация. Какво мислихме, а какво стана... От конференцията се върнахме в Шумен с празни ръце.

С всеки изминал ден нещата все повече се изясняваха. Много скоро започнаха да се получават нови решения по въпроса за образуване на турски отечествен фронт. Не било нужно да се създават отделни отечественофронтовски комитети. Щом като всички сме равни, щом като всички български граждани са равноправни пред закона, няма нужда от създаване на отечествен фронт на турците. Всички граждани с еднакви права трябва да се обединим под един и същ покрив. В създадените по цялата страна отечественофронтовски комитети да се приема по един представител на турците, които чрез него ще представят на управлението исканията си.

Това решение представляваше много умно измислена клопка. Целта беше по този начин турците да бъдат взети сред българите за по-лесно контролиране и да не им се позволи да създадат каквато и да е собствена независима организация. Българските комитети щяха да определят за делегати представители, които сами изберат. Освен това например в Шумен, който е център на Делиорман и в който една трета от населението беше турско, в Окръжния комитет на Отечествения фронт щеше да има само един турчин.

Беше разпуснат и създаденият Съюз на турските учители, като се изтъкна, че нямало нужда от отделна учителска организация. Ние очаквахме регистрирането на този наш съюз, а получихме отговор със следното съдържание:

“В цялата страна е създадено само едно обединение на име Съюз на работниците по просветата. Турските учители също могат да станат негови равноправни членове. В местните учителски организации ще бъдат приети по един представител на турското население.”

Отново се събрахме и преразгледахме положението. Както вече казах, аз бях номиниран за секретар на Съюза на турските учители. Решихме поне да изберем свой представител, чрез който да се чуе гласът на турците из цялата страна. Приятелите ме избраха като представител на турците в Шуменския окръжен комитет на Съюза на работниците по просветата и ме изпратиха в София. В тази нова организация на просветата отново се приложи същата тактика. Със заблудите, че целта била “да няма разделение, да не се създават различни организации, след като в страната всички граждани са равни”, турците бяха лишавани от правото да живеят като отделна общност,

съхранявайки по този начин идентичността си и националната си самобитност.

Аз бях представител на учителите в новосъздадената ученическа организация на гимназистите и затова развивах усилена дейност сред учениците. Посещавах събранията на Културния и спортен младежки клуб “Светлина” в Шумен, изказвах се по различни въпроси. На годишното събрание на тази младежка организация бях избран за неин председател. Протоколът от изборите се подписа и изпрати за утвърждение до компетентните власти. Накрая дойде решението, което беше смайващо за всички нас. В него се заявяваше:

“Протоколът от резултатите на изборите в Културния и спортен младежки клуб “Светлина” е получен. За да бъде утвърдено неговото ново ръководство, избраният за председател Осман Кълъч трябва да бъде сменен. Ако на негово място бъде избран Милис Юсуф, ръководството на организацията ще бъде утвърдено.”

Това лице, известно в Шумен като Милис Юсуф¹²², беше комунист от село Кубадин¹²³, Търговишко¹²⁴. Преди 9 септември 1944 г. Милис Юсуф помогнал на партизанина Пенчо Кубадински, занимаващ се с нелегална дейност. Кубадински беше избран за командир на националната младежка бригада. През 1946 г. дойде заповед в духовното училище “Нювваб”, в която се нареждаше през лятната ваканция 250 наши ученици да отидат на бригада, където момичета и момчета щяха да остават в планината на палатки и да работят на определените места. Понеже ние няхаме ученички, на бригада щяха да отидат само момчетата ни. Учениците от “Нювваб” щяха да работят на Хаинбоазкия проход. Предполагам, че по това време през лятото работеха повече от сто хиляди учащи се. Ето Пенчо Кубадински беше избран за командир на младежките бригади.

Този известен партизанин, който по-късно стана секретар на Централния комитет на Българската комунистическа партия, след това се издигна до постовете член на Политбюро на Българската комунистическа партия и заместник-председател на Министерския съвет. Беше придобил известност като приятел на турците и говореше турски на селски диалект. Милис Юсуф беше под негова закрила, той оглавяваше турците в Шумен и през тези години можеше да направи всичко.

¹²² Буквално – Милиционерът Юсуф. – Б. пр.

¹²³ През 1934 г. името му е променено като Лозница. – Б. пр.

¹²⁴ Лозница днес е в границите на Разградска област. – Б. пр.

Който имаше проблеми, тичаше при него, намираше лек за всичко, отваряше всички врати. Този комунист без средно образование стана председател на Културния и спортен младежки клуб “Светлина”. Сред компактното турско население в Делиорманския център Шумен той беше най-довереният човек на комунистическата власт.

През 1947 г. броят на работещите в различни места на страната бригадири достигна до двеста и петдесет хиляди. Изтъквайки, че “бързо благоустроят страната”, без значение на пола събираха учащата се младеж по планините и ги учеха на комунистически морал. Доста продължи тази практика, която не беше нищо друго, освен промиване на мозъци. Нашият ученик Фикрет от Шуменското село Венец замина на бригада сам, но се върна с придружителка. На село той дошъл с бригадирска емблема на гърдите и с едно българско момиче под ръка. В една от палатките, опънати в гористите височини на планината, той срещнал тази девойка, залюбил се и решили да се оженят. Като че ли в района беше избухнала бомба, нещо нечувано и невиджано!

През 1911 г. в Русе един български младеж се влюбва в дъщерята на имама Сафдет, но въпреки легендарната им любов не могат да се оженят, защото това разтърсва града. Момичето не е пълнолетно и няма право да сключи брак, според тогавашните закони само бащата на момичето може да разреши брака. Двамата младежи се скриват в околийското управление, но не могат да се оженят официално. Този случай се превръща в проблем между турците и българите в града. Турците казват, че момичето трябва да се върне на бащата, българите твърдят, че младите трябва да се оженят, защото се обичат, пазят ги и са готови да умрат, но да не върнат момичето на бащата. Околийският управител не знае какво да прави, може да стане кръвопролитие. Обажда се по телефона на Министъра на вътрешните работи в София. Пита го как да постъпи, който му отговаря категорично:

– Ще действаш според закона!

Това означава връщане на ненавършилото 18 години момиче на баща му. Управителят излиза пред насъбралата се тълпа и казва:

– Според Гражданския кодекс момичето трябва да се върне на бащата, затова ще му го предам!

Българите продължават да се противопоставят, поради което

Околийският управител е принуден да поиска военна помощ.

Един капитан идва пред управлението с малка част войници и след като предупреждава хората да се разпръснат, стреля няколко пъти във въздуха. Понеже не се подчиняват на разпореждането, той дава заповед за стрелба по неподчинените, от което се стига до крайност. Пролива се кръв, сред българите има убити. Влюбените един в друг младежи накрая бягат в Румъния и там се женят. Но въпреки че любовта на горещо обичащите се младежи е окървавена, тя не приключва щастливо. Защото любовта е едно, а животът е съвсем друго. Накрая се разделят.

Но оттогава до днес беше изтекла много вода. Женитбата на турския младеж от Делиорманските села за българка въздейства много силно на хората. Всички бяха в шок. Но не стана така, като разказаното по-горе сътресение. Без да възпроизведе каквото и да е социално вълнение, едно българско момиче вече можеше да стане снаха на турско семейство и то на село. Несъмнено тестото на всичко това беше измесено в бригадирските палатки на Стара планина. Квасът си беше свършил работата. В промитите младежки мозъци определящи бяха новите ценности. Целта беше в младежките мозъци да се присадят новите комунистически идеи. Това се осъществи успешно.

В Югославия също ставаха подобни неща. Бригадирите построиха дългия и тесен път, простиращ се от австрийската до българската граница.

ПЪРВИ КОНГРЕС НА СЪЮЗА НА РАБОТНИЦИТЕ ПО ПРОСВЕТАТА

След идването на комунистите на власт и в областта на просветата щяха да се осъществят коренни промени. Тук не става дума за преврат или за смяна на правителството, а за промяна на начина на управление. Във всички сфери на живота се налагаше комунистическата идеология. Монархията отдавна беше премахната, а Царство България беше станало Народна република България. За една нощ царското семейство беше изгонено от страната. Малкият наследник заедно с майка си напусна териториите на България, беше сложен

край на разкошния им живот в известните дворци. Без дори да вземат най-ценните си лични вещи, със сълзи на очи казаха “сбогом” на родината. В условията на новата обстановка, разбира се че и в областта на образованието щеше да се направи коренно преустройство, защото основите на новия живот щяха да се конструират в мозъците на младото поколение. Затова системата и целите на образованието трябваше да се реформират. И всичко щеше да се осъществи на Първия конгрес на съюза на работниците по просветата¹²⁵.

И преди 9 септември 1944 г. в България имаше Висш учебен съвет, който изготвяше Закона за народното просвещение. Според действащия закон този учебен съвет предаваше подготовения закон на министъра на народното просвещение, който го внасяше в Народно събрание за гласуване. След утвърждаването му се публикуваше в “Държавен вестник”.

Ние не изпитахме никакви затруднения при подготовката, защото учителят ни Сюлейман Съррь дълги години представяше турските учители във Висшия учебен съвет и притежаваше богат опит. Като разбрахме, че ще се проведе Конгрес на съюза на работниците по просветата, започнахме отново да се събираме в учителската стая на духовното училище “Нювваб”. Всички работещи и бивши учители, интелегенти и педагози в Шумен след дълги обсъждания направихме нужната подготовка за преустройството на турската образователна система. Посъветвахме се и с много учители от цялата страна и накрая начертахме основите на турското учебно дело от предучилищна до университетска степен.

Тъй като бях представител на турските учители в Шуменския учителски съюз, учителите от другите райони изпращаха на мен мненията и предложенията си. Аз ги съобщавах на сбирките ни и в резултат на общата дейност се получи прекрасен план, който щяхме да предложим на конгреса. Това беше голяма отговорност, защото от този план зависеше бъдещето и съдбата на турската младеж.

Под контрола на инспектори от Министерството на народното просвещение бяха проведени избори, на които присъстваха всички учители. Педагозите от основната, средна и висша степен на образование на страната избираха свои представители. В София преброиха гласовете на турските учители от цялата страна, от което се разбра, че аз съм излъчен за делегат. Директорът на “Нювваб” Хаджи Ахмед

¹²⁵ Началото на юни 1947 г. – Б. пр.

Давуд (Давутоглу) участваше в Комисията по броенето на гласовете. Конгресът имаше 250 делегати и отделно по един представител на четирите партии на правителството на Отечествения фронт и по един от всеки факултет.

Накрая Първият конгрес на Съюза на работниците по просветата започна работата си в София, като откриването му се осъществи в сградата на Народния театър. Председател на конгреса беше известният педагог-комунист Тодор Самодумов¹²⁶. На откриването генералният директор на Отдела за средните училища при Министерството на народното просвещение д-р Кирил Драмалиев¹²⁷ прочете дълъг доклад и когато стана въпрос за турските училища, заяви дословно:

– По въпроса за частните турски училища в страната ни ще кажа, че повече не можем да разрешим съществуването на тези реакционни огнища.

Бъдещият министър на народното просвещение Драмалиев директно изразяваше официалното намерение за закриване на турските училища. И след като докладът му включваше мнението на правителството, може да се разбере, че още тогава българското комунистическо управление беше планирало да закрие училищата ни. След тези негови думи още един път осъзнах с каква трудна задача се бях нагърбил. Усещах нейната тежест върху слабите си рамене, защото следващите изказвания, обсъждания и решения щяха да се фокусират около идеите на прочетения доклад, който много ясно представяше всичко. Докато слушах тези думи на Драмалиев, си мислех за думите на Шакир ефенди (Хаксъюз), които ми каза на тръгване за конгреса:

– Осман, как смееш да се включиш в конгреса, как можеш да поемеш толкова трудна задача. Ясно е, че комунистите искат да закрият турските училища, а ти несъмнено няма да приемеш това. Тогава ще се превърнеш във враг номер едно за комунистите, ще привлечеш върху себе си целия им гняв. Нито можеш да предадеш училищата ни на българските комунисти, нито пък можеш да ги спасиш. Оставаш между два огъня. Ако се подчиниш на тяхното желание, ще се лишим от просветните си огнища. Това е голяма отговорност, която винаги ще ти тежи на съвестта. Ако не предадеш просветното ни дело, рискуваш живота си.

¹²⁶ Тодор Самодумов е председател на Съюза на работниците по просветата през 1947-1951 г. – Б. пр.

¹²⁷ Кирил Драмалиев е председател на Съюза на работниците по просветата през 1946-1947 г. –

Размислих за това колко верни са неговите думи, наистина се печях на два огъня. Поемах много голяма отговорност на млади години. Тогава му отговорих:

– Вярно е, наистина поемам много тежка отговорност. Но това е национален дълг. Колкото и да е деликатно положението, някой турчин трябва да се изкаже и да защити нашите искания. Въпреки че става въпрос за голяма и грозна опасност, ако не може да се намери нито един турчин, който да се противопостави в момента, когато се обсъждат жизненоважни въпроси за турското население, когато се решава съдбата на турските деца, това ще бъде национален срам и позор, народно бедствие. Няма право на живот този народ, който не е способен да защити своето съществуване и своите права. Не виждаш ли паметника на главната търговска улица Кошуйолу? Какво пише на него? “Свободата иска Караджата!”¹²⁸

Бях тръгнал вече и връщане назад нямаше. Турските учители ме бяха избрали за делегат. Приех билета за участие, оставих се в ръцете на Аллах и тръгнах за конгреса с добра воля.

Намеренията на българските комунисти бяха ясни. Реших най-напред да се видя с представителите на другите малцинствени групи с намерението да действаме заедно. От общо 250 делегати, малцинствата имаха право да участват само с по един свой представител. За съжаление, представителят на евреите беше една жена-комунистка. Значи и сред евреите имало комунисти, макар и малко на брой. По-късно научих, че съпругът ѝ бил активен комунист, но починал. За благодарност назначили съпругата му за инспектор в Министерството на народното просвещение. В България имаше няколко еврейски училища. В страната не живееха много евреи. Представителката на еврейските учители жена-комунистка ми каза:

– Ние приемаме решението на правителството. Искаме само да ни бъде разрешено да се изучава древната еврейска история, нищо повече.

Жената и без това отдавна беше сменила фронта. Затова, не само че нямаше да ми допринесе някаква полза, но можеше и да ми навреди.

Говорих и с делегата на арменците. Беше възрастен човек и

Б. пр.

¹²⁸ На главната улица в Шумен, Кошуйолу, имаше бюст на известния български комути и водач на чета Стефан Караджа, под който пишеше следното: “Свободата иска Караджата!”

имаше вид на опитен педагог. Беше наясно с всичко, което ставаше. Арменските училища в страната бяха малко повече от еврейските. От него можеше да се очаква някаква подкрепа. Но с малки изключения, арменците също споделяха решенията на правителството. Останах съвсем сам. И без това в България под “малцинство” разбираха турците, тъй като имахме над хиляда начални училища. Да предположим, че във всяко едно от тях средно работеха по двама учители, това прави повече от две хиляди души. Получава се доста висока цифра. Затова бях длъжен да защитавам правата на турската общност в областта на нейното просветно дело. Накратко, бях изправен пред много трудна борба.

По едно време при мен дойде непознат човек. Представи се като делегат на Народния съюз “Звено”, участващ в правителството на Отечествения фронт. Искаше да знае какво мисля. Към нас се доближи още един непознат, който бил представител на Богословския факултет. Мислехме еднакво по въпроса за религиозното образование. Но като турско малцинство ние имахме някои специфични разлики с тях. Първата се изразяваше в това, че ставаше въпрос за образование на турски език. Имахме естественото право да получаваме образование на родния си език. Това наше естествено право беше залегнало както в Конституцията, така и в комунистическата идеология. Това ни беше гарантирано също от Декларацията за правата на човека и гражданите и Хартата на Организацията на обединените нации. Въпреки това, всичко зависеше от добрата воля. Изключително важно беше какво мислят комунистите по въпроса.

В това отношение аз си оставах сам. А имах право само на един глас. Вътрешният правилник ми даваше възможност да ползвам съветник, до който мога да се допитвам. Отидох в Главното мюфтийство, но оттам никой не намери смелост да дойде с мен. Ако поне един турчин ме беше придружил, щях да бъда по-смел. Но не се намери такъв, защото всеки се страхуваше и бягаше от подобни работи.

Не ни дадох възможност да коментираме доклада, който беше изнесен при откриването. Но в ушите ми непрекъснато ечаха думите на Драмалиев за училищата на турското малцинство. Отидох при председателстващия заседанието, казах му, че искам да взема думата, на което получих следния отговор:

– Днес се проведе тържественото откриване. Няма да има коментари по доклада. Когато започнат обсъжданията, ще вземете думата и ще изразите становището си.

На следващия ден започнаха заседанията. Сформираха се различни комисии, които щяха да набележат реформите и да предадат предложенията на централната комисия. За всяка работна комисия беше избран председател. Просветните реформи включваха всички образователни нива, обновяваше се обучението от предучилищна до университетска степен. По едно време се сформира и Комисия за училищата на малцинствата. Председателят ѝ беше някакъв човек на име Ватралов. После научихме, че бил директор на прогимназиалното образование в министерството. Сформираните комисии подлагаха на разглеждане реформите, след което взетите решения се отразяваха в протокол. Впоследствие председателите на комисията ги предаваха на централната комисия, където се обсъждаха и предлагаха за гласуване.

Аз посещавах заседанията на Комисията за училищата на малцинствата. Конгресът продължи дълго. Нашата комисия работи деветнайсет дни. Борбата все се въртеше около училищата на турското малцинство. Представителите на другите малцинства лесно се измъкнаха. Делегатът на евреите каза, че приемат становищата на правителството и доказва, че върви по водата на комунистите. Арменският представител също нямаше никакви съществени претенции. Аз направих дълго изказване пред комисията и ѝ предоставих подробната ни програма. Изредих едно по едно нашите искания и поисках всички те да намерят място в протокола. Борбата продължаваше много ожесточено. През първия ден председателят въобще не направи възражения, но със сигурност е предал на по-висшите си началници нашите претенции. В началото изобщо не реагира, затова и аз не можех да разбера какъв ще бъде резултатът. Но бях вътрешно спокоен, защото можах да възразя и да представя исканията ни и нямаше да ме гризе съвестта, защото по онова време не беше никак лесно да се противопоставиш на решенията на комунистическото управление, да не се съгласиш с тях. Отново отидох в Главното мюфтийство. Потърсих някой помощник, приятелска помощ, но... Искях само един придружител, но никой не смееше. Имах нужда да се посъветвам по някои въпроси и от нечий насърчение. Бях научил като молитва исканията ни, както и основанията ни за тях, тъй като в Шумен дълго бяхме спорили върху тях. Българският ми език беше задоволителен. Но когато настоявах обучението в училищата ни да бъде на турски език, директорите да бъдат турски учители и лицето на Ватралов почерняваше, ме обхващаше страх. Промяната на изражението на лицето му красноречиво говореше за положението. Най-накрая каза, че ще прибави изготвената от нас програма към протокола и така ще го предаде на централната комисия. Испитах голяма

радост, от която почувствах дълбоко вътрешно спокойствие. През тези деветнайсет дни бях под голямо напрежение, не можех да спя. Тази нощ за пръв път спах непробудно. Като че ли непоносимо бреме се смъкна от гърба ми. Благодарих на Аллах. Но това беше само началото на борбата. Бях спечелил само първия рунд, да видим какво щеше да стане в централната комисия...

Комисиите една по една предаваха протоколите си на централната комисия. Започна се от предучилищната степен, после началните училища, така продължаваше нагоре. Но предложената от мен програма за турските училища не се харесваше, заседанията ни се удължаваха. Повтаряха една и съща песен от рода на това, че вече няма разлика между националностите, че всички граждани имат равни права и за да могат турските младежи да се ползват от тези права, за да се подготвят добре за живота, за да станат лекари, инженери и т.н., трябвало да учат на български. Нищо по-различно от това, което и по-рано сме чували.

Бях постигнал успех, Аллах ми беше помогнал. Исканията в непроменен вид се внесоха за гласуване в централната комисия. Може би управляващите се готвеха да направят маневра, но накрая. Или щяха да забавят влизането в сила на решенията, или пък, дори да узаконят предложенията ни, щяха да отложат тяхното прилагане. Поради това първо си затвориха очите и протоколът на комисията се прие. Когато университетският протокол беше утвърден, дойде ред на нашия. Председателят на комисията го прочете и без каквато и да е промяна, го внесе в централната комисия, която също го утвърди. Тук искам да подчертая само това, че предметите по религия щяха да се изучават факултативно. При наличието на комунистически режим, който налагаше атеизъм върху цялото просветно дело в страната, не можеше да бъде по-различно. И без това ние още в Шумен бяхме взели същото решение.

Сега накратко искам да се спра на най-важните решения, които бяхме приели. Според българската конституция основното образование беше задължително. Предишните правителства не отпуснаха никаква помощ за турските начални училища, макар че бяха задължителни и турците бяха облагани с данъци като българите. Всъщност държавата трябваше да поеме финансовата им издръжка. Голяма тежест представляваше за турското население материалната издръжка на училищата, защото същевременно плащаше данъци на държава-

та. Много сериозен проблем представляваха учителите по български език, назначавани задължително от министерството. Всичко това се изплащаше със спестени пари, които турското население отделяше от залька си. Затова най-важното ни искане беше държавата да поеме издръжката на турските училища. По този въпрос се проведеха разговори и остри спорове. Това беше най-съществено, защото комунистическите власти твърдяха следното: “Ще даваме пари за издръжката им, но управлението им ще бъде в наши ръце. Обучението ще се провежда на езика, който ние искаме, т.е. на български. Ще възпитаваме учениците, както си искаме, т.е. по комунистически.”

Като пълноправни граждани пред българския закон ние настоявахме правителството да поеме издръжката на турските училища точно така, както това се обезпечаваше на българските, понеже и турците като гражданите от български произход безпогрешно изпълняваха всичките си задължения към държавата. Ето защо най-важните ни желания бяха:

1. Държавата да поеме изцяло издръжката на всички турски училища.
2. Да се открият необходимият брой педагогически училища, които да осигурят нужните учителски кадри за турските училища.

Второто ни искане беше едно от най-важните, защото откритото навремето Педагогическо училище беше закрито¹²⁹, преди да достигне нужното ниво. Отдавна не съществуваше въпросното училище, което не можа да издържи и десет години. В страната действаше само духовното училище “Нювваб”, което беше в изключително трудно положение, защото новото управление гледаше на него враждебно. Не се знаеше колко години още ще го оставят да продължи дейността си. Освен това то беше със специално предназначение и не беше създадено с единствената цел да подготвя учители. Затова не можеше да поеме задачата да осигури учители за цялата страна. Същевременно комунистическото управление не харесваше и не изпитваше никакво доверие към това просветно средище.

В плана ни за турското образование предлагаме да се открият две педагогически училища. Едното от тях да бъде в Южна България, например в град Кърджали, а другото в Северна България.

¹²⁹ Първото и единствено държавно за периода Турско педагогическо училище в България е открито в Шумен през 1918 и закрито през 1928 г. – Б. пр.

3. Директорите на турските училища да бъдат турци.

Някога директорите ни бяха турци, но през последните години управлението на повечето от нашите училища беше предадено в ръцете на българи. Не ни отпускаха пари за издръжка, но ни назначаваха директори-българи. Тази несправедливост не можеше да се приеме.

Учителите и учениците да могат да се ползват от всички права, които са предоставени на българските педагози и учащи се. Възпитаниците ни да имат равни образователни права.

Искахме да бъдат открити начални училища, прогимназии, гимназии и университети.

4. Турците да се приемат във всички български училища, в турските училища да се изучава турска история, обучението във всички наши училища да бъде на турски език.

Ще се спра накратко на двете последни наши искания от изброените по-горе. Години наред турските ученици бяха лишавани от правото да изучават историята на своите деди. Ако един младеж не изучава своята история, как ще придобие национално самосъзнание? Считаме, че е изключително необходимо в рамките на определена програма да се преподава турска история, за да се поддържа националният дух на турските деца, необходим за нашето съществуване като народ. Нали всеки народ имаше право да се развива, изучавайки историята си! В първите дни на завземането на властта комунистите ни бяха дали тази радостна вест. Затова ние сега искахме обещанието им да бъде узаконено.

Що се отнася до искането ни обучението да се провежда на турски език, това беше най-естествено наше право и комунистите нямаха основание да се обявяват против. Нима в социалистическата конституция не беше залегнало правото на всяка общност да се учи на своя майчин език? Ако това не е лъжа, тогава управлението беше длъжно да ни осигури правото на обучение на турски език. Затова, без да изпитваме каквото и да е безпокойство, ние поставихме на първо място искането си за обучение на турски във всичките училища и се заклехме да не отстъпваме от този свой принцип. Никой не беше против това в училищата да се изучава официалният български език, затова в рамките на учебната ни програма учителите-българи можеха да учат децата ни на български както намерят за добре. Но основното

образование трябваше да става на турски език.

Върнах се в Шумен със съзнанието, че съм изпълнил дълга си. Бях изключително доволен от факта, че съвместният ни проект беше утвърден от централната комисия на Първия конгрес на съюза на работниците по просветата. Но бях спечелил и ненавистта на комунистическото управление, което имаше намерение да закрие турските училища. Не бях предал турските училища в ръцете на комунистите, но ми беше пределно ясно колко опасно беше това за мен. Но ставаше въпрос за народно дело и някой трябваше да се противопостави на неправдата и натиска.

ПОЛИТИЧЕСКИ СЪБИТИЯ

С всеки изминал ден международното политическо положение придобиваше по-ясен вид. Постепенно между Изток и Запад започна да се образува пропаст и паралелно с това политическата картина в България се изясняваше. Най-напред се забелязаха пукнатини в и без това слабите основи на коалиционното правителство на Отечествения фронт, понеже комунистите искаха да свършат работата си и да овладеят положението докато Червената армия се намираше в страната. Опирайки се на мощта си, която се базираше на силата на червения щик, се опитваха да установят пролетарска диктатура в страната, да узаконят нов комунистически режим. С нова конституция и с референдум възнамеряваха да премахнат системата на монархичното управление. Пътят към тези промени минаваше през парламентарни избори. В изборите щяха да участват и четирите политически партии. Мнозинството от народа поддържаше Земеделския съюз. Комунистите се стремяха да се превърнат в най-силната и водеща партия в страната и напредваха по този път с подкрепата на Червената армия.

Начело с Г.М. Димитров партията Български земеделски народен съюз започна неумолима борба срещу комунистите. Разбира се, в рамките на демократичните принципи. Земеделската партия не приемаше комунистическата партия за водеща. Според земеделците политическата съдба на страната трябва да се определи от партията, която спечели изборите. Разбира се, комунистите не искаха да приемат това. Планираха да отстранят от партията лидера Г. М. Димитров и използвайки неговото име, да унищожат партията на земеделците.

Имаха опит в това, всеки се досещаше за тяхната тактика. Целта беше да обявят лидера на партията за шпионин на Запада, да организират спешно изборите и да си осигурят мнозинство в Народното събрание. Най-важната им цел беше да заварят другите партии неподготвени. Начело със Земеделския съюз, тези партии поискаха отлагане на изборите, с което целяха да спечелят малко време. В страната започна безмилостна междупартийна борба. Г. М. Димитров усети, че ще заплати много скъпо. Ако беше закъснял още малко, щяха да го задържат и да го обявят за шпионин на Запада. Никой не се съмняваше в това. Успя да избяга в чужбина с помощта на американците и само така се спаси от въжето. На негово място за лидер на партията беше избран Никола Петков. Западът успя да се наложи и въпреки настояването на комунистите, изборите бяха отложени. Комунистите отстраниха Г. М. Димитров, но не можаха да предотвратят отлагането на изборите.

Начело с комунистическата партия правителството привлече в тази борба всички учители, учени и красноречиви оратори. Говорехме на събранията в турските села по Делиормана, искахме от турското население да подкрепи правителството. Никой не можеше да не отиде. От една страна стана добре, защото свободно говорехме за страданията, които бяхме преживели от националистите, привърженици на царя и нацизма, отправяхме им унищожителна критика. Освен това речите на турските учители пред населението имаше още една положителна страна. Годици наред турското население имаше възможност да слуша единствено проповедите и наставленията на ходжите и то само в джамиите. Сега това ставаше на открито и турците можеха да говорят от трибуната. Така виждаха, че и сред турците имало хора, които са способни да се изкажат от трибуната и то на турски. Накратко, тези речи може от една страна да са помагали с нещо на правителството, но от друга страна те повдигаха националното самосъзнание на хората. Понякога, когато оставахме сами с населението в селските стаи за гости, можехме да споделим мислите си свободно.

Дори главният мюфтия от София беше доведен да води пропаганда пред турските избиратели. Комунистическото правителство даваше всичко, само и само да си осигури преимущество пред опозицията.

Накрая партията Български земеделски народен съюз се разцепи на две: десни и леви. Начело на десните беше Никола Петков. Тук под десни трябва да се разбира противопоставяне на комунистите.

Защото в действителност и тези земеделци по някои въпроси имаха близки виждания с комунистите. Например не приемаха системата на монархията, бяха за ограничена частна собственост и други подобни. Въпреки това, партията се разцепи на две, защото лявата фракция изцяло плуваше в комунистически води. Личности като председателя на лявата фракция подкрепяха комунистите. Тази фракция продължава да съществува и днес, комунистите разрешават нейното присъствие за показ пред Запад. Целта им е да покажат, че в страната няма само една партия и че не става въпрос за диктаторско управление. Затова използват тази манипулация. Като награда за помощта, Георги Трайков до края на живота си заемаше пасивния пост вицепремиер на страната.

Под ръководството на Никола Петков останалите в опозиция земеделци предприеха мъчителна борба срещу комунистите. Никола Петков беше смел селски лидер, баща му беше герой, убит от царския двор. Крушата не пада по-далеч от дървото. Въпреки всички препятствия, на изборите Никола Петков успя да влезе в Народното събрание със сто свои представители. Издаваха вестник “Народно земеделско знаме”, който беше политически орган на намиращата се в опозиция партия. Веднага се разграбваше като топъл хляб, всичките му броеве се изкупуваха още рано сутринта. Присъствието със сто народни представители в парламента не беше за подценяване.

Комунистите продължаваха да заплашват Никола Петков. Г. М. Димитров се беше спасил чрез бягство, но Никола Петков не мислеше да бяга. Предпочиташе достойно да продължи борбата и ако трябва, да умре. Комунистите бяха вбесени, защото във в-к “Народно земеделско знаме” комунистическата идеология беше подложена на жестока критика. Икономическите затруднения в следвоенните години бяха в полза на опозицията, защото имаше безброй неща за критикуване. Третата участника в правителството на Отечествения фронт, Българската работническа социалдемократическа партия също се беше разделила на две фракции. По-точно към опозицията се присъедини най-многобройната част от партията под ръководството на Коста Лулчев, стар и опитен лидер на социалдемократите, журналист и политик, отдал живота си на това дело. Някога и тези социалдемократи бяха в много добри отношения с комунистите, но сега пътищата им се разделиха. Останалите с правителството социалдемократи не намериха за нужно да се организират в отделно крило и се присъединиха към комунистическата партия, смятайки, че идеалите им се прокарват от партията на комунистите. Накрая и Народният съюз “Звено” се само-

разпусна. Така арената остана само на комунистическата партия. Лявата фракция на земеделския съюз продължи да съществува формално.

ПРЕВОДАЧ НА ВАСИЛ КОЛАРОВ

В политическия живот на страната продължаваха разказаните вече противоречия, все още правителствената коалиция не се беше разцепила, но отдавна беше започнала прикритата борба на комунистите за овладяване на водещата роля в управлението. Щеше да се проведе народно допитване за новата конституция и за слагане край на монархичния режим на управление. Освен това се говореше за провеждане на общи избори.

По това време светът все още не се беше разделил на два блока, но Източна Европа се беше откъснала от Запада и беше минала под съветско влияние. На световния политически хоризонт се оформяше Източният блок.

Република Турция отдавна беше заела своето място сред Западните страни. Хюсеин Джахит Ялчън пишеше статии срещу системата в България във вестниците “Йени сабах” и “Танин”. Ние, разбира се, не виждахме нито един турски вестник, но узнавахме за тях от отраженията им в страната. Ялчън критикуваше комунистите и те изпитваха безпокойство от написаното.

Властите бяха решили да организират голям митинг в Шумен, на който от София щеше да дойде Васил Коларов. Тогава министър-председател на страната беше лидерът на комунистическата партия Георги Димитров, който ръководеше изпълнителната власт. А Васил Коларов изпълняваше длъжността председател на Народното събрание и функциите на държавен глава, което беше много висок пост. Коларов беше близък сътрудник на Димитров в политическата му борба. Навремето, през 1923 г., съвместно бяха обявили и оглавили въоръженото въстание срещу монархията в България. След провала му, двамата комунистически лидери заедно избягали в чужбина и като се завърнаха в страната, работеха съвместно. Васил Коларов беше роден в Шумен и сега посещаваше родния си град в качеството си на държавен глава. Щеше да произнесе слово пред народа от балкона на кметството.

Един ден седяхме в учителската стая на духовното училище “Нювваб”. Изведнъж в стаята ни влезе група от официални лица. Заедно със секретаря на Шуменския комитет на Отечествения фронт бяха и някои важни функционери на комунистическата партия. Всички участваха в подготовката по посещението на Коларов и работеха за неговото безпогрешно организиране. Секретарят на отечественофронтския комитет започна разговора:

– В края на седмицата в Шумен ще се проведе голям митинг. Председателят на Народното събрание Васил Коларов ще произнесе дълга реч на митинга. Освен жителите на Шумен, на него ще присъства голяма народна маса от Делиорманските села. Понеже турските селяни не знаят български, речта на Коларов трябва да се превежда на турски. Този превод може да се направи от човек, който добре владее и двата езика. Дойдохме при вас, защото смятаме, че само в духовното училище “Нювваб” можем да намерим такъв преводач.

Говорейки това, секретарят се беше обърнал към Сюлейман Сърръ ефенди. Ние също съсредоточихме погледите си върху него. Решението му беше правилно, защото години наред той ни преподаваше турски. Автор на учебниците ни по турски език, владееше като роден и българския език. Но беше много възрастен и нямаше сили да говори.

Нямаше да му стигне въздухът да говори на открито. В училище не му давахме много часове. Отдавна трябваше да е в пенсия, но откъде щеше да се пенсионира? “Нювваб” беше частно училище. Затова седмично преподаваше един-два часа и така продължаваше учителството. Сюлейман Сърръ ефенди отговори на секретаря на комитета така:

– С голямо удоволствие бих превеждал речта на държавния ни глава, който освен това е наш съгражданин. Но аз вече остарях много. Въпреки искреното ми желание, не бих могъл да говоря на открито. Това може да направи само младият ни колега Осман ефенди. Да възложим на него тази достойна за училището ни мисия.

След тези думи на високоуважаемия ни учител, не можеше да има каквито и да е възражения. Така аз трябваше да свърша тази задача. Дойде денят на митинга. На площада пред кметството имаше толкова много хора, че игла да хвърлиш, нямаше къде да падне. Турците от Делиорманските села бяха превозени до града с камиони. Повечето от присъстващите бяха турски селяни. Преди началото на

митинга ме взеха и в кметството ме представиха на Васил Коларов. Той ме посрещна с учудване, а може би и критично. Стискайки ми ръка, ме огледа от главата до петите, понеже си бях сложил червен фес с бяла чалма. Около 25 годишен младеж! Откъде ли пък този ефенди ще знае български език! Поведо кратък разговор с мен:

– Ще произнеса дълго слово. Искам да бъде преведено на турски език. Как мислите да превеждате? Изречение по изречение или да спирам на определени места, след което да давам думата на Вас. Как ще стане, докладът е 16 страници.

Погледнах напечатаните на машина 16 страници. Могат да се преведат лесно, но е доста трудно такъв текст да се запомни и да се предаде точно без грешки. Съсредоточих всичката си памет, бях готов да следя доклада. С неимоверни усилия се концентрирах и започнах да го слушам. Започна да чете страниците една по една, но забрави да спира на определени места. Когато прелисти осмата страница, се сети и спря. Беше стигнал до половината. Подаде ми микрофона и аз предадох на турски съдържанието на страниците. Отново му върнах микрофона, след което преведох и останалата част. Но забелязах нещо интересно. Понеже той четеше дълго, народът помисли, че аз също говоря след него. Коларов ме слушаше и наблюдаваше внимателно. Имаше две неща, които ми помогнаха.

1. Сред слушателите имаше българи, които знаеха много добре турски език. Специално първият секретар на Окръжния комитет на Българската работническа партия (комунисти) беше родом от едно Делиорманско село, в детството си беше играл с турчетата и говореше нашия език като турски селянин. Той ме слушаше много внимателно.

2. В словото имаше пасажи в отговор на критиките на журналиста Х. Джахит Ялчън срещу комунистическа България от този период. Например Васил Коларов предупреждаваше турския журналист, че с неправилната си позиция ще навреди на страната си.

Аз не пропусках нито дума, да не говорим за изречение. По-късно щяха да ме обвинят, че съм превел грешно речта на Коларов, но добре че сред слушателите имаше знаещи турски език българи, затова нямаше как да успеят.

Митингът свърши и народът се разпръсна, но на мен ми казаха, че работата ми не е свършила. Председателят на Народното събрание щял да обиколи Делиорманските села, където щял да говори пред

турците. Не ме оставиха да си тръгна, защото трябваше да се превежда и словото му, което щеше да произнесе пред турското население.

Надвечер в дълъг конвой потеглихме към северната част на Делиормана. Това бяха места, които аз познавах като дланта на ръката си. Стигнахме до село Капитан Петко (Тербикьой), намиращо се на хълма срещу селото на Коджа Юсуф – Борци (Каралар). В това село имаше празник по повод сюнета на децата на известния баш пехливанин Ахмед, затова било планирано Коларов да говори пред хората, насъбрали се тук на сюнета. Когато стигнахме в селото, вече се бореха пехливаните от категорията “бююк орта”. Провеждаха се състезания на традиционните турски мазни борби. Начело с Ахмед Пехливан, народът посрещна високия гост с въодушевление. Това беше голяма чест за домакина. Донесоха столове, Коларов известно време наблюдаваше борбата. Извади и подари на домакина на тържеството 2 500 лева, които по традиция щяха да се раздадат на пехливаните. Председателят на Народното събрание прецени положението и реши, че обстановката не е подходяща за пропагандна реч. Народът се беше захласнал да гледа традиционната борба. Пожела да види известната хижа, намираща се малко по-напред в гората Паламара. Тази хижа е построена някога от цар Борис. В нейните прекрасни гори от насочени към небето прави като свещ дъбови дървета цар Борис построява ловна хижа, където от време на време излиза на лов за елени и сърни. Комунистите я бяха превърнали в детски почивен лагер, за да се харесат на широките народни маси. По същия начин бяха открили почивен лагер за деца в гористата местност Мазхарпаша, където се намират Демир Баба теке и тюрбето на Хюсеин Баба и го бяха предоставили за народно ползване.

В училище също развивах усилена дейност. Старото ни ученическо Дружество на наставниците вече не съществуваше. Сега ученическата организация се наричаше Средношколска младеж. Разбира се, че това беше обща организация на средношколците в България и в “Нювваб” се сформира нейна секция. Както в цялата страна, така и нашите ученици бяха лишени от правото да създадат свое сдружение. В рамките на тази национална организация учениците ни се събираха, обсъждаха различни въпроси помежду си, изнасяха сказки. Тъй като времената бяха много критични, учителският съвет не искаше да ги остави сами, затова един учител трябваше да ги ръководи. Средношколската организация на “Нювваб” беше в непрекъснати контакти с другите подобни в българските средни училища. Учениците чрез тези организации непрекъснато си гостуваха, обменяха опит. Тъй като бях

най-младият учител, на мен повериха това задължение. Така извън часовете си пак бях сред учениците, при нужда се изказвах на различни теми. Понеже преподавах турски език и турска литература, с учениците подготвяхме и представяхме на сцената кратки пиеси. Един вид така практикувахме върху литературните теми, които бяха предмет на часовете ми. Тези представления ставаха или в салона на училището, или в градския театър. Дори някои от пиесите представяхме в близките градчета. Наред с това имах връзка с Културния и спортен младежки клуб “Светлина”. С музикалната група на младежите от клуба изнасяхме концерти сред турското население.

ПРЕВОДАЧ НА ПЕНЧО КУБАДИНСКИ

Тъкмо бях излязъл от час, бях се подписал в тефтера и бях седнал, когато Шакир ефенди, счетоводител и секретар на духовното училище “Нювваб”, дойде с телеграма в ръка и я сложи на масата пред мен. Набързо ѝ хвърлих поглед, беше от Главното мюфтийство и беше адресирана до директора на училището. Но по съдържание касаше мен. Не само всички окръжни мюфтийства, но и духовното училище “Нювваб” му беше подчинено. Главното мюфтийство ръководеше Нюввабския фонд, от който получавахме заплатите си. Назначенията ни се правеха от него и се утвърждаваха от Министерството на външните работи и вероизповеданията. В телеграмата пишеше:

“Учителят от “Нювваб” Осман Кълъч и секретарят Шакир ефенди утре веднага да се явят в село Лозница, Търговишко. В него ще бъде проведен голям митинг, на който ще присъстват главният мюфтия и турските народни представители.”

На другия ден веднага се качихме на влака, за да отидем в Лозница. Слязохме на гарата в Търговище, където имаше голямо веселие. Държавните превозни средства бяха предоставени на народа, с автомобили, камиони и автобуси хората се превозваха до село Лозница. По пътя имахме възможност да научим повече за събитието. Командирът на младежките бригади в България Пенчо Кубадински бил организиран голям митинг в родното си село Лозница. Този митинг повече приличаше на фестивал, според програмата Кубадински щеше да произнесе дълга реч. Наред с това на митинга щеше да присъства и да говори главният мюфтия Акиф Осман ефенди. Турските народни

представители също щяха да участват. Цялата тази организация била направена в София.

Митингът приличаше на турски фестивал, защото в програмата бяха включени конни състезания и мазни борби. Бяха планирани и други спортни състезания, но тези двете бяха изведени на челно място като част от турската традиция. Поканени бяха турците от Тозлук, Герлово и Делиорман. Тук се беше насъбрало многобройно турско население от Омуртаг, Търговище, Разград, Шумен, Исперих, Кубрат и Попово. Българи също имаше, но турците бяха много повече. По това време Пенчо Кубадински се славеше навсякъде като приятел на турците, затова преди митинга всички говореха за него...

Тогава имаше закон за предаване на част от продукцията на държавата. Всеки земеделец беше длъжен да предава например една част от зърното, млякото, яйцата, маслото и сиренето. Но Кубадински беше освободил жителите на родното си село от тази повинност. Защото десетки хиляди гости на това празненство трябваше да се нагостят с топла храна.

По пътя научихме, че главният мюфтия беше пристигнал един ден преди нас. Кубадински посрещнал мюфтията и го настанил в една къща на български богаташ. Всъщност истинското име на селото е Кутбиддин, но сред народа започва да се произнася като Кубадин. Голямо селище, половината от жителите му са турци, другата половина – българи. Ние също бяхме посрещнати от хората, които отговаряха за организацията. По пътя се срещнахме с представителя на шуменските турци в Отечествения фронт Сеид Ахмедов. Отдавна беше се стъмнило. Посрещна ни българин и въпреки че половината село беше турско, нас също ни настанаха в българска къща... Вечеряхме. От предложените ни вкусни и специално приготвени гозби ясно личеше, че митингът е подготвен по предварителна програма. Личеше си, че и нашият домакин беше богат човек, защото през нощта забелязахме в двора да влизат и излизат каруци, натоварени с пълни чували. Човекът имал комбайн. Все още в страната не беше направена национализацията и от богатите граждани не бяха иззети големите селскостопански машини и фабриките.

Сутринта отидохме на посещение на главния мюфтия, освен това се видяхме с главния герой на митинга Кубадински. Запознаха ни с плана на тържеството. Кубадински непрекъснато говореше, обръщайки се към мен:

– С главния мюфтия решихме Вие да преведете речта ми на турски.

Нищо не можеше да се каже срещу волята на главния мюфтия, той беше наш началник. Така аз отново се намерих пред трибуната като преводач. Кубадински произнесе речта си. От време на време я разнообразяваше с фрази на турски, като по такъв начин искаше да привлече вниманието на турците и да покаже, че знае езика им. Когато свърши, аз взех микрофона и предадох речта му на турски. Тук отново искам да подчертая, че турските селяни не знаеха български. Затова само на турски можеше да се предаде на народа това, което трябваше да кажат.

След речта на Кубадински започнаха спортните състезания. Народът с голямо желание очакваше мазните борби. Още от много отдавна аз също проявявах голям интерес към мазните борби, провеждани под звуците на тъпани и зурни. Бях се увлякъл да наблюдавам прекрасната борба на силните пехливани, когато при мен се приближи един от организаторите и ми каза:

– Тази вечер ще бъдете гости в специалната гостна на Исмаил ага.

Много се зарадвах на тази вест. Първо, защото аз бях отрасъл в такава селска къща. Второ, не се чувствах удобно в българската къща. Но Кубадински беше направил такова разпределение, съзнателно или несъзнателно. Един от първенците на турците в селото, Али ага, не могъл да приеме подобно пренебрежение, отишъл да види Кубадински и му казал:

– От София в селото ни да гостува такова висшестоящо лице като главния мюфтия на турците и при положение, че аз живея тук, той да бъде настанен в българска къща, може ли да се приеме за нормално това? Тази вечер чакам у нас да дойдат главният мюфтия и учителите на внука ми.

Наистина внукът на Исмаил ага, Хасан, учеше в “Нювваб”. При тези думи на Исмаил ага Кубадински бил принуден да приеме желанието му. Така ние заедно с главния мюфтия се събрахме в къщата на Исмаил ага. Баща ми, рахметлията, също беше гост на Исмаил ага, един от заможните турци на селото. В селото ни се строеше джамия и като един от организаторите, баща ми беше дошъл в Лозница, за да събере помощ за построяването ѝ. Там се срещнахме случайно, прекарахме заедно часове по време на гостуването у Али ага.

Беше учебната 1946-1947 г. Работех в училището и в ученическите организации, но денонощно се занимавах и с друга дейност. Все още не си бях отпочинал от умората по време на участието ми в Първия конгрес на Съюза на работниците по просветата. Исканията ни бяха приети от централната комисия, но все още не бяха приложени на практика.

Учителската ми работа продължаваше при тези условия, но политическата атмосфера в страната с всеки изминал ден ставаше все по-объркана и напрегната, понеже намиращият се в опозиция Никола Петков продължаваше борбата си, без каквато и да е предпазливост. А генералният секретар на Българската работническа партия (комунисти) и министър-председател Георги Димитров не се отказваше от мечтата си за пълното овладяване на властта в страната. И постигаше всичко желано с помощта на Съветите. Министърът на външните работи на Съветска Русия Вишински често посещаваше България и даваше нареждания. Сталин беше на върха на своята мощ. Съветският съюз, който по време на Втората световна война с помощта на западните страни се беше спасил от евентуално смазване под германските танкове, сега се противопоставяше на Запада. България начело с комунистите демонстрираше пълна вяност към Москва във всички области на живота и особено в политическата сфера. При тези обстоятелства не можеше да се прояви каквато и да е търпимост към опозицията на Никола Петков. Георги Димитров започна да работи за неговото унищожаване. Имаше доста козове, които пред народа можеше да използва срещу него. Съветската защита на България на Парижката мирна конференция беше един от най-силните сред тях. Имаше много начини за отстраняване от пътя на лидера на опозицията, но най-късият от тях беше обвинението му в измяна на родината, обявяването му за шпионин на Запада и Америка. Г. М. Димитров се беше спасил, качвайки се на американски самолет. Но Никола Петков нямаше такива намерения. Разбира се, клеймото, което щеше да му се сложи на челото, беше неизлечимо: изменник на родината и западен шпионин!

Обръчът от натиск и насилие срещу Никола Петков постепенно се стесняваше. Защото Георги Димитров използваше всички средства за постигане на целта си. Накрая успя да издейства заповед за неговото задържане. Щеше да бъде изправен пред съда в обвинение за измяна на родината и шпионаж в полза на Запада. Прокуратурата пледираше смъртна присъда. Със специална директива отгоре в учи-

лицата, фабриките и държавните учреждения се провеждаха събрания и се изпращаха телеграми до правителството, в които се искаше изменникът на родината да бъде наказан най-жестоко. Всичко това се правеше в името на народа. Ах, този народ... Какво ли не беше направено от негово име... Все от негово име се създадоха Народни съдилища и избиха десетки хиляди...

Междувременно, духовното училище “Нювваб” също не беше забравено. След като Главното мюфтийство изпрати телеграма до директора на училището, при нас също беше открита подписка. Всички, без много да му мислим, се подписахме. Ние също искахме обесването на този “предател на родината”. Заедно с телеграмата списъкът с нашите подписи замина за София. Отвсякъде, от градове и села започнаха да се сипят телеграми. Никой не се замисляше и не се интересувахе да разбере каква е истината. В страната все още продължаваше деветосептемврийската атмосфера. Насочеха ли пръст срещу някой човек, веднага го унищожаваха.

В тази обстановка на обществени вълнения изправиха Никола Петков на подсъдимата скамейка, точно както някога и баща му. Вината, която му приписваха, предполагаше смъртно наказание. Само формално използваша закона, бързо приключиха съдебната процедура и го осъдиха на смърт.

Западът съевременно се намеси, изтъквайки, че Никола Петков не се е занимавал с шпионаж в негова полза, затова не трябва да бъде изпълнена смъртната присъда. Освен това западните страни заявиха, че след Втората световна война навсякъде трябва да бъдат установени демократични режими на управление, в които непременно да има опозиция.

Но Георги Димитров не се страхуваше от нищо и счете намесата на Запада за най-голямо доказателство, удостоверяващо вината на Никола Петков. Без да обръща и най-малко внимание на позицията на тези страни, нареди обесването на Никола Петков, като за това обвини Запада. Защото много скоро щеше да каже следното:

– Може би Никола Петков щеше да бъде оправдан, може би щеше да се спаси от бесилото. Но Западът се намеси и това е най-голямата причина за неговото обесване. Казаха, че не можем да го обесим. Но те не знаеха, че тук думата принадлежи на народа. Българският народ свободно избира своя начин на управление. Заедно с нашия съ-

ветски спасител Народна република България ще продължи изборния път, без да се спира пред каквито и да е пречки.

Това убийство също беше извършено от името на народа. Заедно с обесването на Никола Петков изтъкнатите дейци на Българския земеделски народен съюз бяха хвърлени в затвора. Бяха осъдени при скалъпени процеси с различни обвинения десетки опозиционери от Земеделския съюз и Българската работническа социалдемократическа партия. Така опозицията в страната беше смазана. Тесните затвори на малка България бяха натъпкани с хора. В затворите се срещнаха осъдените от Народните съдилища, представители на земеделците и социалдемократите, бивши народни представители и legioneri, македонците от Пиринска Македония, разни клетници, осъдени в резултат на различни машинации и контрабандисти. За седеммилионна България броят на затворниците наистина беше много голям.

ПРЕВОДАЧ ОТНОВО

Учебната 1946-1947 г. беше свършила и бяхме излезли във ваканция. В училище бяха останали само завършващите, които имаха зрелостни изпити. Зрелостните изпити в духовното училище “Нюв-ваб” се провеждаха от изпитна комисия, в която участваха и представители от София. Екипът от София включваше:

1. Главния мюфтия.
2. Представителя на Министерството на външните работи и вероизповеданията.
3. Представителя на Министерството на народното просвещение.

Главният мюфтия пристигна. Вместо дългогодишният служител на Министерството на външните работи и вероизповеданията Стоянов, който винаги участваше на зрелостния изпит, този път дойде лично директорът на Отдела по вероизповеданията Димитър Илиев. А от името на Министерството на народното просвещение присъства д-р Борис Недков, началник на ориенталския отдел на Народната библиотека.

Д-р Борис Недков беше завършил средната степен на “Нювваб”, затова в нашата среда му викаха Борис ходжа. След това е учил в Ориенталския факултет в Мюнхен, където става ориенталист и научава много добре турски език.

Българските власти събраха всички турски и арабски книги от турските библиотеки и ги предадоха на Народната библиотека. Специално книгите, които бяха взети от библиотеката на джамията “Шериф Халил Паша” в Шумен, бяха много ценни. В Народната библиотека откриха ориенталски отдел и назначиха Борис Недков за началник.

Преди това, като представител на Министерството на народното просвещение, в комисията участваше Гълъб Гълабов, който също говореше много добре турски. Някога работил в българското консулство в Истанбул, имаше и публикации върху турския език. Освен това преподаваше и в специалността Турска филология на Софийския университет. Всъщност почти всички българи, изпращани на зрелостния изпит в духовното училище “Нювваб”, бяха дошли от Турция. Дългогодишният преподавател по български език в нашето училище Тодор Карталов беше българин от Одрин, а Димитър Стаматов, който през последните години преподаваше българско законодателство във висшата степен на “Нювваб”, беше от Истанбул. Завършил право в този град и работил там като адвокат, през последните години се беше изселил в България с двете си дъщери, възпитанички на “Робърт колеж”, беше ги уредил като говорителки в турската редакция на Радио София, а себе си – като учител в нашето училище.

Главният инспектор на всички турски училища в България преди 9 септември 1944 г. Нешев също беше човек, изселил се от Турция.

Присъстващ лично на зрелостния изпит през 1947 г., директорът на Отдела по вероизповеданията Димитър Илиев беше поканил и всички мюфтии от страната. След приключване на изпита и преди връчване на наградите, проведе конференция с мюфтиите.

Оглавяващият Дирекцията на вероизповеданията Димитър Илиев беше баджанак на Трайчо Костов, вторият човек след генералния секретар на Българската работническа партия (комунисти) и министър-председател Георги Димитров. По време на монархическото управление в Царство България преди 9 септември дълги години е бил изселен и е лежал в Концентрационния лагер “Еникьой”¹³⁰, Южна Бъл-

¹³⁰ Известен още като Концентрационен лагер “Кръстополе”. – Б. пр.

гария. Преследван по време на фашисткия период, този комунист днес като директор по вероизповеданията държеше в ръцете си съдбата на всички малцинства в страната. Беше придружаван от своя секретар. Конференцията му с мюфтиите започна в осем сутринта и свърши в осем вечерта. По това време в България имаше около 17 мюфтийства. Димитър Илиев караше насила всеки мюфтия да се изкаже, да изрази мнението си, заповядвайки: “Ти стани, разкажи как вървят работите във вашата област, как работите?” Изслуша всичките, но целта му не беше да разбере нещо за религиозните ни дела, а да ги разпита какво правят за заздравяване на комунистическия режим, каква дейност развиват. Най-чудното беше това, че нито той знаеше турски, нито пък мюфтиите – български... При това положение на мен отново ми беше възложена работа. От сутринта до вечерта превеждах казаното от директора и мюфтиите. Сред 17-те мюфтии имаше само едно изключение, мюфтията на Свищов Хафъз Ибрахим. Той знаеше много добре български, но не посмя да говори на този език.

На конференцията присъстваха и турските народни представители. Бях принуден да превода и техните изказвания. Най-накрая директорът на Отдела по вероизповеданията Димитър Илиев произнесе заключително слово и с него приключи критиката си, която продължаваше от сутринта. Не намираше за достатъчна работата за укрепването на комунизма на нито един мюфтия. От всички поиска отчет и даде своите указания.

На другия ден беше тържеството за връчване на дипломи и награди. Това тържество се отбелязваше в празнична атмосфера както в училище, така и сред турското малцинство. От най-далечни краища на страната идваха бащите на учениците, а и бившите възпитаници на “Нювваб” също участваха в празника. Присъстваше и многобройната народна маса. Встъпителното слово се произнасяше от директора, след него говореше главният мюфтия. Накрая се изказваше представителят на Министерството на външните работи и вероизповеданията и председателят на изпитната комисия.

Въпреки че знаеше турски, Борис Недков говори на български. Понеже слушателите не знаеха български, аз трябваше да превода и неговото изказване.

Накрая се изказа директорът на Отдела по вероизповеданията, преводач бях отново аз. Така този ден приключих с преводаческата си дейност, която преди това беше започнала с превода на доклада на

Васил Коларов.

На тържественото дипломиране през 1947 г. начело с главния редактор на в-к “Ъшък” (“Светлина”) присъстваха всички народни представители турци. Билял Дурмаз от Силистра, Сабри Демир от Разград и Исмаил Сарходж от Омуртаг. Сред тях Билял Дурмаз изглеждаше по-здравомислещ и се опитваше да подхожда към исканията и нуждите на турското население от положителна гледна точка. Може би причината беше, че още от млад беше станал комунист и че под влиянието на румънските комунисти се беше оформил като по-симпатичен и по-свободолюбив човек, понеже с внимание изслушваше проблемите и желанията ни и не приемаше всяка дума на комунистите като закон, който е неизменен и не може да се подложи на критика. Затова той беше отстранен много по-рано. На тържеството присъства също и директорът на администрацията в Главното мюфтийство, видинлията Нида Гамза, единствената цел на когото беше да закрие колкото се може по-скоро духовното училище “Нювваб” и да премахне изучаването на религията в училищата ни. Този нов комунист, който се страхуваше дори от мисълта за факултативно изучаване на исляма, беше по-голям наш враг и от българските комунисти и денонощно мислеше как да ни навреди.

Тържеството приключи, гостите си заминаха, учениците получиха дипломите си и се разотидоха по родните си места. Аз също мислех да се оттегля от всичко и да си отдъхна малко. Но нима беше възможно?!

ПРЕДЛОЖЕНИЕ ОТ ВИСОКО

Комунистите се наричат масовици, а партията си смятат за партия на масите. С привлекателни идеи искат да увлекат към себе си народните маси. Приемат работническата класа като сила, на която се крепи светът. Поставят я на първо място, тъй като тя е производител на всички суровини и продукти, нужни за човешкото съществуване, преписват ѝ водеща роля. И за да постигнат тези свои цели, комунистите се стараят да привлекат към партията избрани хора с обществено влияние и са готови на всичко, за да реализират плановете си. Историята и миналото нямат никакво значение за тях. Например за комунисти смятат дори националния поет-родолюбец Христо Ботев

и Васил Левски, които са изиграли важна роля в българското национално революционно движение и четничеството. След 9 септември 1944 г. най-големият български актьор Кръстьо Сарафов, играещ в Народния театър, също беше обявен за комунист. Нареккоха театралното училище¹³¹ към този театър на негово име и тържествено го приеха в партията.

За да спечелят за своята кауза и турската общност, започнаха да полагат усилия за приемане на влиятелни наши хора в комунистическата партия. Но не можеха да убедят никого от най-изтъкнатите личности от турската общност. Имаше турци, които тук там влизаха в комунистическата партия, но те въобще не бяха личности, които могат да повлекат след себе си турския народ. Това ги дразнеше много. Например на първите избори от толкова голям град като Шумен, от Делиормана, където живееше компактно турско население, не можах да намерят желанието от тях човек с голямо влияние, накрая се задоволиха с учителя Мустафа от село Наум¹³², който беше с прогимназиално образование. Разкарвах из целия Делиорман Мустафа, който носеше фес. И наистина го избрах за народен представител, отиде в Народното събрание, но не можа да повлече след себе си турската общност. Една от най-важните цели на комунистите беше да привлекат някой преподавател от духовното училище “Нювваб”. Щяха да си умрат от удоволствие, ако в партията влезе някой от просветното средище, под чийто покрив младежи от всички страни на България се учат, възпитават и развиват. Но това не се получаваше по никакъв начин. Давах се знаци, правех се покани към преподавателите, но не можах да спечелят никого, понеже непосредствено след 9 септември 1944 г., след влизане в политиката на партиите от Отечествения фронт, бившият ни преподавател Сюлейман Сърръ, стар привърженик на земеделците, влезе в Българския земеделски народен съюз. Заедно с него влезе и Шакир ефенди, счетоводител и секретар на училището ни. Бившият учител в “Нювваб” и журналист Ахмед Кемал също отдавна беше влязъл в редовете на Българската работническа социалдемократическа партия, директорът на училището Бейтуллах Шишман – също. Но в “Нювваб” работеха още много турци. Наред с това почти всички мюфтии в страната бяха негови възпитаници, които се ползваха с голямо уважение сред турската общност в съответните райони. Това още по-

¹³¹ Държавното висше театрално училище се отделя като самостоятелна институция през 1948, а през 1956 се нарича ВИТИЗ “Кръстьо Сарафов”. – Б. пр.

¹³² Махала на голямото село Климент. Има две турски имена – Хаслар или Енбия Сакаллы и е преименувано през 1934 г. – Б. пр.

вече настървяваше комунистите.

Сюлейман Сърръ е бил много прав. Като човек на години и с голям опит усетил накъде вървят работите и навреме се подслонил под покрива на партията на земеделците. Вече комунистите нямаше да му мятат примка на шията. Можеше без колебание да мине на страната на миналия в опозиция Никола Петков, но остана в земеделското крило на управлението, тъй като нямаше да може да се спаси от комунистическите атаки. Да, най-изявените дейци на Българския земеделски народен съюз в Шумен като Христо Стоянов и Бошнаковите от Калайджийско¹³³ минаха на страната на опозицията, затова отдавна бяха изселени. Бившият министър Стоянов може да е бил партиен приятел на преподавателя ни, но днес пътищата им насила се разделяха. По това време всички, които членуваха в някоя партия, така или иначе бяха застраховани от всякакви нападки и оскърбления.

Един ден неочаквано ме извикаха в кабинета на директора. Там заварих главния мюфтия и някои народни представители от комунистическата партия. След размяна на няколко думи за поздрав, главният мюфтия заговори:

– Всички ние искрено желаем издигането на това средище на науката, което пазим като зениците си и което е наш духовен източник. Всички радеем за напредъка на святото ни училище, в което се възпитават учители, имами и мюфтии на турското малцинство. В страната ни се осъществиха коренни промени, във всички сфери на живота се провеждат реформи. Комунистическата партия е лидер в цялостното изграждане на страната. Затова някои наши млади и трудолюбиви представители трябва да влязат в редиците на комунистическата партия. Ще имаме голяма полза, ако няколко учители от Управителния съвет на “Нювваб” станат членове на партията. Ние от Главното мюфтийство разговаряхме с народните ни представители и предлагаме ти да влезеш в партията. Вярваме, че така ще бъдеш много по-полезен и на турското малцинство, и на нашата родина България. Освен това мислим, че като учител ти също ще имаш голяма полза от това.

Смаях се от странното предложение, идващо отгоре. Изведнъж си спомних думите на учителя ни Исмаил Ибрахим ефенди (Акдере). Един ден излизахме от събрание на Управителния съвет. Когато вече трябваше да се разделим на външната врата, той ми каза:

¹³³ Калайджъкбей през 1934 г. става Калайджийско, а през 1950 г. –Иглика. – Б. пр.

– Осман, братко, искам да поговоря малко с теб.

– Заповядайте.

Той беше мой преподавател и приятел. Когато започна работа като учител, аз бях ученик. Преподаваше ни обща история и анатомия. Когато и мен ме назначиха за учител, станахме приятели. Обичаше ме много. Аллах да се смили над него, умееше да се шегува и беше приятно да се разговаря с него. Подчертавайки, че ме обича като брат, по пътя ми каза някои неща и ми даде някои съвети и препоръки:

– Ти си млад и не познаваш тези хора. Сега те издигат, потупват те по гърба, казват ти, че си роден за днешния ден, но отзад ти копаят гроба.

Той имаше предвид Акиф Осман ефенди и съмишлениците му. Ето че сега се срещам с такова странно предложение. Разбира се, че веднага отказам. Не знам, може като главен мюфтия него да са го накарали да направи предложението. Защото ни беше началник, може да е бил принуден. Но може пък искрено да е мислел доброто ми. Има вероятност да го е направил за добро, за бъдещето на “Нювваб”. Но направо да ми предложи да стана член на Българската работническа партия (комунисти), означаваше истинска смърт за мен. Защото това беше в противоречие с моите национални и религиозни чувства.

След категоричното отхвърляне на предложението, в стаята настъпи гробно мълчание. Ако не бяха там народните ни представители, с главния мюфтия може би щях да говоря по-подробно и той можеше да ми каже повече неща за случая. Така щях да разбера предложението от него ли идва или е подложен на натиск. Но не беше възможно при тези условия, затова поисках разрешение от присъстващите и излязох.

След това спокойно и дълго мислех по въпроса. Да, от 9 септември насам бях започнал усилена дейност. В училище, сред учениците работех денонощно. Дори предметът история на исляма, който отскоро преподавах според възможностите си, толкова се хареса на учениците ми, че в събота и неделя им давах уроци. Един ден преподавателят Хафъз Назиф Конук ми каза:

– Ела, братко, да ти кажа няколко думи.

Беше неделя, запали цигара, взе кафето си и продължи:

– Днес щяхме да отидем на лозето. Исахме да закараме и децата. Имаме работа там, но нашият Фахреттин каза, че не може и отказа да дойде. Когато го попитах за причината, знаеш ли какво ми каза?

“Днес ние имаме извънредни часове по история на исляма. Аз оставих футбола, не ходя вече на мачове, защото реших да посещавам часовете. Не искам да изпускам тези уроци.”

– Поздравявам те! Голям успех си постигнал, щом си успял да привлечеш към тази дисциплина нашия Фахреттин, когото не можем да задържим въкъси заради киното и футбола. Радвам се за теб, продължавай! Аллах да ти помага!

Извън училище пак аз бях сред учениците от Културния и спортен младежки клуб “Светлина”. На конгресите аз говорех от името на преподавателите. На слабия ми гръб беше стоварена трудната задача да защитавам турските училища на Първия конгрес на Съюза на работниците по просветата. Когато комунистите поискаха да закрийт нашето духовно училище “Нювваб”, пак на мен беше дадена думата, накратко – навсякъде бях аз.

Искането за превръщане на “Нювваб” в гимназия беше само параван, в действителност желанието им беше да приемем подготовения Троянски кон.

Несъмнено в училището ни не всичко беше отлично. Затова още преди да дойдат комунистите, бяха направени някои малки реформи. Например на мястото на персийски език беше въведен френски език. Освен това предметите по вероучение вече се преподаваха не на арабски език, както беше преди, а на турски. Нямахме достатъчно учебници, учителите по повечето предмети даваха лекциите си на учениците, които ги преписваха в тетрадките си.

Комунистите по принцип бяха решили да закрийт “Нювваб”. За постигане на тази своя цел си служеха с ученици, които бяха техни агенти. Дори броят им да не беше голям, тези техни маши рушаха реда в училище. Някои от учениците ни бяха приети в младежката организация на комунистите. Те носеха пистолети и ножове. Не слушаха учителите, не посещаваха часовете, искаха да минат в следващия клас, заплашвайки с нож. Вече беше съвсем ясно докъде искаха да стигнат. Целта им беше да закрийт “Нювваб” и така да унищожат това средище на турската наука и просвета.

Учителският съвет на “Нювваб” усещаше тези коварни и предателски домогвания на комунистите. Врагът ни правеше различни машинации, защото не искаше направо и открито да го закрие. Затова твърдяха следното:

– Това училище няма бъдеще, възпитаниците не могат да имат блестящо бъдеще. Защото нямат право да кандидатстват в университет.

Да, това беше истина. Учениците ни трябваше да държат приравнителни изпити, понеже часовете по природните дисциплини бяха по-малко от редовните гимназии. Но това не беше задължително само за нашето училище, защото завършилите професионални училища също се явяваха на приравнителни изпити. Възпитаниците на някои такива български училища, които искаха да кандидатстват, също най-напред полагаха някои изпити.

На тези твърдения на комунистите, ние отговаряхме:

– Ние наистина много желаем възпитаниците ни, нашите младежи, да продължат образованието си в университет. За тази цел да направим необходимата промяна в програмата ни така, че въпросните предмети да се изучават както изисква правилника, но училището ни да не се превръща в реална гимназия. Ако искате да откриете гимназия за турското население, не една, десет открийте. Имаме хиляди начални училища, голям брой прогимназии. Разбира се, че за техните възпитаници имаме нужда от реална гимназия. Но не разбираме защо настоявате точно духовното училище “Нювваб” да се превърне в гимназия.

Беше пределно ясно, че превръщането на “Нювваб” в гимназия щеше да е първата крачка към неговото закриване. Ние не се съгласявахме, но и комунистите не отстъпваха от целите си. Накрая смениха тактиката си, казвайки ни следното:

– Искаме да осигурим правото на вашите възпитаници да се записват в университета, без каквито и да е пречки. Сега учениците ви не знаят български език, а това е нужно за продължаване на образованието им. Нека обучението в “Нювваб” да започне на български. Дори учениците от последния гимназиален курс, които ще се дипломират през 1947-1948 г., още отсега трябва да започнат да се готвят за кандидатстудентските изпити. Затова те трябва да започнат подготовителни курсове по български език при учителите от българската гимназия.

Така и стана. Учениците ни от последния курс вече не учеха при нас, а в класните стаи на Девическата гимназия¹³⁴ в града, където учителите на гимназията ги подготвяха по конспекта за кандидатстудентски изпити.

Понеже повечето от предметите ми бяха в последния курс, почти останах без часове. Но училищното ръководство ме прати в Девическата гимназия, за да контролирам подготовката на учениците ни.

Изтъквайки, че за да могат всичките ни възпитаници да получат право на университетско образование в страната, “Нювваб” има нужда от коренни преобразувания, те започнаха да настояват да се променят и програмите на по-долните класове. За тази цел се сформира многобройна Комисия по реформите, в която взеха участие следните лица:

1. Главният мюфтия Акиф Осман ефенди.
2. Народният представител от Българската работническа партия (комунисти) Сабри Демиров.
3. Първият секретар на Шуменския окръжен комитет на Българската работническа партия (комунисти).
4. Борис Николов.
5. Секретарят на Шуменския окръжен комитет на Отечественния фронт Ангел Видинов.
6. Варненският училищен инспектор, името на когото съм забравил.
7. Директорът на “Нювваб” Бейтуллах Шишманов.

Тази комисия решаваше съдбата на духовното училище “Нювваб”. Срещите на членовете на комисията се провеждаха в сградата на Шуменския отечественофронтски комитет. Комисията беше председателствана от варненския училищен инспектор.

Ние се събрахме в учителската стая на училището, разменихме становищата си по въпроса. Вече знаехме какво цели управлението. Искаха да превърнат духовното училище “Нювваб” в турска гимназия, което беше първата крачка за неговото закриване. Защото много скоро щяха да ни кажат, че в страната има много турски гимназии, където

¹³⁴ Нанчева девическа гимназия. – Б. пр.

младежите ни могат да учат и от “Нювваб” няма нужда.

Наясно бяхме, че най-напред ще поискат цялото ни обучение да премине на български език. После ще кажат, че ние, учителите, нямаме педагогически правомощия, затова повече нямаме право да преподаваме.

Обсъдихме всички тези въпроси помежду си, решихме как да се защитаваме и какви позиции да заемем. Между нас нямаше разногласия, защото това беше общо дело. По-точно, ставаше въпрос за бъдещето на просветно средище, подготвящо учители за начални и прогимназиални училища, които бяха гръбнак на образованието ни, за духовно средище, което осигуряваше религиозния живот на мюсюлманите. Да, приготвихме всичко, но кой щеше да го внесе в комисията. Аз не бях в нея, но отново възложиха тази задача на мен. Пред комисията аз трябваше да произнеса подготвената от нас защитна реч. Отново една ръка ме потупа по рамото и ми каза: “Да, братко, ти си най-подходящ. Ще дойдеш с нас и ще защитиш нашето дело.”

Веднага минахме в стаята на секретаря, написах на машината текста на нашата защита, сложих листите в джоба си и по желание приех да вляза в безмилостната борба. И аз можех да се замисля по-дълбоко и да кажа, че не ме засяга. Може би защото бях без опит или пък под влияние на вълнението и емоциите, не знам, но не отказвах. Приех тази работа като дълг пред народа. Не можех да се примиря със закриването на това учебно заведение, служещо толкова години на турското просветно дело. Днес този дълг се падна на мен, утре – на друг. Мислейки си, че става въпрос за народно дело, станах и заедно с главния мюфтия Акиф Осман ефенди и директорът на “Нювваб” Шишман отидох в заседателната зала.

Инспекторът за Варненска област откри заседанието с реч, в която повтори известните вече съображения. Представи всичко съвсем открито, което накратко мога да резюмирам така:

– Нашето желание е да се даде възможност на турските младежи да учат, да се издигнат. И те като българските младежи да могат при същите условия да продължат образованието си в университетите ни. Да учат, да станат лекари, инженери. Но затова е нужно да се направят коренни реформи в структурата на “Нювваб”. Трябва да дадем на училището статут на гимназия. Освен това задължително обучението трябва да се провежда на български език. В противен случай как ще могат да учат висше образование? Ето защо се налага да се

направи нещо и ние имаме предложения по този въпрос. Но сега да изслушаме вас.

Инспекторът си беше свършил изказването, сега беше наш ред. Спогледахме се помежду си, направиха ми знак аз да говоря. Без да изваждам написаното от джоба си, взех думата и направих нашата защита. Казах приблизително това:

– Доволни сме много от усилията, които ръководството полага за развитието на нашите младежи. Кой не би искал децата ни да могат да продължат образованието си, да се изучат за лекари и инженери? Едно от най-големите ни желания е те да завършат висше образование.

Но ние сме малцинство, чийто брой надвишава милион. Ние като малцинство имаме права, които са залегнали в Конституцията. Турското население е мюсюлманско, затова трябва да се посрещнат неговите религиозни потребности. Имаме хиляди джамии. Къде ще се подготвят духовници, които да служат на мюсюлманите в тези храмове?

Имаме хиляди начални и прогимназиални училища и никой не може да отрече истината, че те се нуждаят от учители. Къде ще се подготвят тези педагогически кадри? Ако в страната има конституция, която дава право на всяка общност да се развива в рамките на своите национални и религиозни традиции, “Нювваб” трябва да продължи своята дейност, понеже днес нашите нужди в областта на духовната сфера се посрещат именно от това просветно средище.

По принцип ние не сме против откриването на гимназия за турското малцинство. Не една, могат да се открият много повече. Но за да се открие една гимназия, нима е нужно закриването на друго училище? Отворете гимназия за турците, но в никакъв случай не затваряйте “Нювваб”!

Нямаше връщане назад и борбата продължаваше много ожесточено. Работите бяха стигнали дотам, че ние искахме поне някои от предметите да се преподават на турски. Накрая “Нювваб” получи статут на гимназия. Всички предмети от природните науки щяха да се преподават на български. Тоест “Нювваб” вече беше турска гимназия с новото име “Назъм Хикмет”. Не трябваше да бъдеш гадател, за да предположиш всичко това. Тогава си спомних за думите на Хюсен Хафъз Хюсеин, брат на покойния Мехмед Фикри, който на конгреса на Турския отечествен фронт в София беше предложил “Нювваб” да се

преобразува в турска гимназия, която да се казва “Намък Кемал”. Да се чудиш и да се маеш!

Започнаха двустранни изказвания, главният мюфтия и директорът ни също взеха думата. Аз превеждах и при нужда правех допълнения. Накрая решението беше прието. Ние бяхме напълно безсилни. “Нювваб” се преобразуваше в гимназия и на турски щяха да се водят само следните предмети: турски език, турска литература, обща история, обща география, математика и история на исляма.

Върнахме се в училище групово, в залата ни чакаха над хиляда ученици заедно с преподавателите. Всеки искаше да научи решението. Тук непременно трябва да подчертая, че в края на заседанието главният мюфтия веднага взе думата и каза следното пред членовете на комисията:

– Днес се превърнаха в реалност нашите мечти, които очаквахме години наред. Вече и нашите младежи при едни и същи условия заедно с българските си приятели ще могат да учат висше образование.

После начело с председателя на комисията се ръкува с всичките ѝ членове, директорът ни направи същото.

Когато дойдохме в залата на “Нювваб”, не знам защо показва ми да съобща решението. Вече не можах да издържа на това и категорично отказах. С това свое държание показвах, че не съм доволен от взетото решение.

Комунистите постигнаха своето. Но аз май че малко прекалях. Не можеше да убегне от околото им защитата ми пред комисията и държанието ми в залата след завръщането ни в “Нювваб”. Може би заради тази своя позиция бях набелязан. Комунистите не забравят нищо, трябва да са се ядосали много.

И без това, откакто се помня, в България не позволиха на нито един младеж от турското малцинство да се издигне. Българската политика се основаваше на основния принцип да държи турската общност необразована, безпомощна и беззащитна. Ако някой започне да защитава правата и интересите на своя народ, веднага беше унищожаван. Защото целта беше общността ни да се остави да живее безпомощно като стадо без свой водач. Още се помнят примерите от близкото ни минало като Мехмед Джелил, Ахмед Абдурахман, Мехмед Фикри... И специално Мехмед Фикри, един от блестящите умове на духовно-

то училище “Нювваб”, който беше истински борец за вярата. Мехмед Фикри стана знаменосецът на исляма в България със съхраняващите се в паметта на всички наши възпитаници огнени и вълнуващи статии от рубриката му във в-к “Медениет”, чийто главен редактор беше. С живота си искаше да бъде пример за съвременния мюсюлманин. Освен това като истински мюсюлманин си беше поставил за цел да въздейства на някого да приеме исляма.

И наистина с бялата си чалма, с емоционалната си вяра в сърцето и вълнуващото си слово в Пловдив въздейства на една монахиня да повярва в исляма. Монахинята не само че се влюби във Фикри и отдаде душата си на исляма, но и го прие. Всъщност за тази монахиня най-напред Аллах откри исляма, но Фикри лично ѝ отвори вратата към него.

Един ден с черен костюм, бяла чалма, бяла риза и черна вратовръзка той проповядвал в Джумая джамия в Пловдив. Монахинята в този момент отишла да види ислямския храм. Там забелязала достойния във всичко представител на висшия ислям, младия учител, който с голямо ораторско майсторство вкоренявал исляма. Не го разбрала, но почувствала, че от дълбокия му поглед се излъчва и от словото му се лее ислямска вяра. Жестовите на Фикри били толкова впечатляващи, че стопили леденото сърце на монахинята и го привлекли към исляма. Не можело другояче, трябвало да се запознае с младия учител. И тя застанала срещу Фикри с монашеската си одежда. Младият проповедник видял религиозния блясък в черните очи на монахинята и усетил вероятността да осъществи мечтата си за спечелване на още един човек за исляма. Монахинята искала да влезе в сърцето на Фикри, но младият учител поставил единственото си и неумолимо условие:

– Можете да намерите място в сърцето ми единствено като мюсюлманка. Вратата към него могат да отворят само думите: няма друг бог освен Аллах и Мохамед е неговият Пророк¹³⁵.

Монахинята не издържала, станала мюсюлманка и душата ѝ се изпълнила с вяра в исляма. Така Фикри спечелил за исляма нов човек, а за себе си – съпруга. Но двамата имали пред себе си голяма преграда, а именно Светия Синод. Българската църква тогава се обявяваше против такива бракове на християните. Затова младите месеци наред крили решението си. На софийския хоризонт накрая проблесна-

¹³⁵ С тези думи се заявява приемането на исляма. – Б. пр.

ло слънцето на исляма, който е стоплил и озарил душата на монахинята. Разкрили намеренията си в Главното мюфтийство, което поискало разрешение от Църквата да сключи брака им. Светият Синод изпаднал в бяс, но младите не признали никакви пречки за любовта си, превърнала се в божествена обич. Сключили брак, въпреки противопоставянето на Църквата.

Българската общественост и кръгът около Църквата се разбунтуваха. Затова за Фикри стана невъзможно да остане в София и да продължи да работи като главен редактор на в-к “Медениет”. Назначиха го за имам в Берковица. Едва ли биха могли да се издържат с ниската му заплата там, но целта им е била да са близо до сръбската граница. Имали намерение да преминат границата и оттам да отидат в Турция, затова приели да живеят в бедност.

Фикри и преди беше правил различни опити за спасяването си от ада. Искаше да отиде да продължи образованието си в Турция, но здравословното му състояние не му позволи. Като завърши духовното училище “Нювваб”, мечтаеше да отиде в Кайро да учи в университет “Ел Езхер”, но не получи материална подкрепа. Ако Главното мюфтийство беше подкрепило този остър ум, Фикри щеше да постигне мечтата си. Преди това мюфтийството беше осигурило на няколко наши възпитаници да продължат образованието си в “Ел Езхер”. Личните усилия на Фикри по този въпрос се оказаха недостатъчни. Какво щеше да стане, ако Главното мюфтийство го беше подкрепило? Какво ли? По този начин турското малцинство и ислямската общност в България щяха да спечелят в негово лице силно оръжие. Но наред с българите, в средите на Главното мюфтийство също имаше глави, които не искаха той да се изучи. Какво да се прави, да кажем, че съдбата му била такава и да се върнем в застланата с рогозки чисто празна квартира на Фикри в Берковица.

Местните български власти усетили намеренията на Фикри. Защо е дошъл на сръбската граница, след като има такива райони с компактно турско население като Делиорман и Кърджали?! В този град наистина няма много мюсюлмани, всичко им е пределно ясно. Освен това поради горните причини властите са много ядосани на Фикри. Веднага задържали защитника на исляма, чиято душа е изпълнена с вяра и го пребили от бой. Не издържала на изтезанията слабата физика на Фикри, който изобщо не понасяше несправедливостта и непрекъснато жалеше подложения на денонощен тормоз клет и невинен

турски народ. Разбира се, че неговото чувствително и слабо сърце не можеше да издържи на жестоките удари и накрая щеше да спре да пулсира. Разболя се, лекуваха го в болницата на Червения кръст, но медицината не успя да го спаси. Почина през 1941 г. Аллах да го прости!

Прочитайки молитви за душата на покойния Фикри, отново се връщам на моя дълъг и опасен път. Навсякъде защитавах правата и свободите на турците, но в рамките на закона. Не изпадах в крайности и се базирах на действащите закони и на Конституцията. Не прекалявах и не нарушавах нормите. В рамките на законодателството, опирайки се на закона, защитавах правата на народа и турското просветно дело. Не правех това на своя глава, събирахме се всички турски учители и заедно решавахме как да постъпим. Предложенията не идваха от мен, а общо стигахме до решенията по възникналите проблеми. Предложените от мен идеи бяха резултат от дълги обсъждания, доказателства и общоприети въпроси. Започнаха да планират как да ми навредят, което беше много лесно, защото силата беше в техни ръце. Можеха да ми сторят каквото си искат, но може би изчакваха удобен случай. Повечето вечери забелязвах как наблизко до портата ни се криеха хора, които наблюдаваха къщата ни. Затова ме предупрежда и други мои близки. И накрая намериха удобен случай.

В последния курс на училището ни имахме един ученик на име Ембия. Беше с развито национално самосъзнание, самоотвержен и смел. Понякога ми искаше книги, за да обогати знанията си. И аз му давах такива, които да повдигат националния му дух. Този младеж събрал около себе си няколко приятели и създал група. Всички бяха от един курс: Фикрет, Осман, Хасан и Рахим.

Фикрет беше син на предишния главен мюфтия и тогавашен мюфтия на Шумен Сюлейман Юмер ефенди. Беше умен младеж и отличен ученик, знаеше добре български език. По това време председателстваше ученическата организация в “Нювваб”. На събранията се изказваше, изнасяше доклади на различни теми. Аз също винаги бях сред младежите.

Един ден в учителската стая класният ръководител на Ембия, Михайлов, съобщи на директора на училището Бейтуллах Шишман следното:

– Един от учениците в класа ми не посещава часовете вече три дни. Какво трябва да правя?

Михайлов беше учител по български език. През последните години броят на учениците чувствително се беше увеличил, поради което учителите ни също станаха повече. Михайлов беше военен в пенсия.

Според правилника, ако един ученик без причини не посещава часовете, той по собствено желание автоматично губеше ученическите си права. Написаха уведомително писмо до баща му и се установи, че не е на село. Минаха петнайсет дни и той загуби ученическите си права.

ИЗЧЕЗВАНЕ НА УЧЕНИЦИТЕ

След известно време изчезна още един от учениците ни – Фикрет, син на мюфтията в Шумен Сюлейман ефенди. Получил някаква покана за разговор от пощата, според която в 12.00 часа трябвало да се яви там. Уж някой искал да говори с него по телефона по това време. Тогава беше така, вкъщи нямахме телефони. Като излязло от училище, момчето дало чантата си на съучениците и тръгнало към пощата. Майка му и баща му нека да го чакат вкъщи на обяд... Разбира се, че това е план, който служителите на Държавна сигурност обикновено използват за залавяне на жертвите си.

Когато влизал през вратата на пощата, двама тайни служители-цивилни го хванали под ръка от двете страни и така го задържали, без да направят впечатление с това на когото и да е било. Много е лесно един човек от пощата да бъде закаран в дирекцията на тайните служби, която се намира в центъра на града. Едно е да задържат вкъщи някого от турската махала, друго е това да стане далеч от очите на турците.

Скоро изчезнаха още трима наши ученици. Осман, Хасан и Рахим. Осман беше от еленските села, област Търново. А Хасан беше родом от айтоското село Снягово. Рахим беше от шуменското село Кочово. Всичките бяха ученици от последния курс на гимназията.

Понеже навремето и аз бях преживял подобни преमेждия, най-добре разбиха положението на задържаните ни ученици. Нямаше как да научим нищо за тях, не знаехме къде са. Близките им, разби-

ра се, бяха много загрижени и обезпокоени. За мюфтията Сюлейман ефенди да не говорим. Той, близките му и аз тичахме наляво-надясно.

За да помогнем на младежите, правехме постъпки до държавните и партийни институции, опитвахме се да научим нещо. Поне да разберем къде се намират, може би ще успеем да им занесем някаква храна.

Много интересно положение! От целия Учителски съвет на “Нювваб” само аз тичах да открия нещо за тях. Разбира се че това положение не е могло да убегне от погледа на милицията. Загрижеността ми за тяхната съдба сигурно е накарала служителите от Държавна сигурност да си помислят, че имам някаква връзка с тях. Иначе защо да се интересувам толкова от младежите. Но какво можех да направя? Бащата на Фикрет със сълзи на очи повтаряше непрекъснато: “Чедото ми!” Изведнъж изчезнаха петима наши ученици, това не можеше да е случайно. Вече беше пределно ясно, че са задържани. Когато навремето ме бяха задържали и аз си мислех, че учителите ми са започнали да действат за моето спасяване от ареста. Сигурно са направили постъпки до властите и веднага ще ме извадят оттам. Ученическият разум е такъв, за него учителят му е най-важният човек на света.

Понеже няхах от какво да се опазявам, заедно с бащата на Фикрет без страх посетих местните организации на Отечествения фронт и на работническата партия. Молахме се да ни дадат поне информация за местонахождението на младежите, за тяхната съдба. Умолявайки секретаря на Отечествения фронт Ангел Видинов, казахме:

– Молим Ви, кажете ни поне къде се намират, за да им занесем храна.

С ядосан тон в гласа си, той ни отговори:

– Вие мислите, че ще ги оставят гладни ли?

Аз не знаех, че в тези дни се е решавала и моята съдба. Партийното ръководство се събрало и дълго обсъждало въпроса. Писменото решение на Държавна сигурност е било обсъдено от партийното ръководство, което утвърдило задържането ми. В комунистическата система всичко е в ръцете на партията и на Държавна сигурност. На предна линия изпква партията, но в действителност конците дърпа Държавна сигурност, последната дума принадлежи на тайните служби. Съдилищата, правосъдието са само една сянка. Съдиите и про-

курорите са подчинени, но въпреки това, съдилищата се представят като независими. Накратко, на заседанието в партията, проведено по нареждане на Държавна сигурност, се е взело решение за моето задържане. Историята с учениците ни става удобен случай за моето задържане. Целта на тайните служби била да направят така, че да ме свържат с тяхната история. Три-четири месеца подложили децата на непоносими изтезания и ги принудили да дадат показанията, които искат. Учениците ни трябвало да потвърдят, че учителят им Осман Кълъч е човекът, който ги е вдъхновил да направят това, че са извършили всичко по негово нареждане.

След изтръгването на тези признания органите от ДС стигат до желаната цел и идва ред на моето задържане.

МОЕТО ЗАДЪРЖАНЕ

Директорът на “Нюваб” беше отишъл служебно в София. Аз го замествах. Един ден дойде едно момиче от Девическата гимназия. Носеше ми една покана и ми предаде следното:

– Училището ни подготви програма. Тя ще бъде представена утре в 15.00 часа в залата на “Одеон”. Каним и Вас, заповядайте!

Приех и му благодарих, след което то си тръгна. На другия ден на обяд си отидох вкъщи. Единствената ми рожба, дъщеря ми Мюбеджел спеше. Обядвахме, жена ми миеше съдовете в кухнята. След като изпълних обедния намаз, се излегнах на дивана да си почина. Дойде ми наум, че всеки обяд, когато съм вкъщи, дъщеря ми спи, вечерите също се прибирам късно, защото винаги имам някакво събрание или друго задължение. Затова почти не мога да я видя и да ѝ се порадвам. Не мога до насита да изпитам радост от детското ѝ обаяние. Събудих я, взех я на ръце, погалих я, целунах я. Наскоро беше навършила две години и можеше да изговаря думи с няколко срички, като “анá”, “бабá”¹³⁶. Застана на крака, прегърна ме. Гали ме по лицето и повтаря “бабá”, “бабá”... По това време се чу гласът на жена ми:

– Защо събуди детето? Аз едва го приспах. Ти сега ще заминеш, а аз имам сума ти работа. Ако не заспи, няма да мога да я свърша.

¹³⁶ “Мамо”, “тате”. – Б. пр.

Преди задържането на Осман Къльч

Излязох от вкъщи към 14.00 часа. Не знаех, че съм видял дъщеря си за последно, че за последен път единствената ми рожба ме е ошастливила с детския си чар, обвивайки ръце около шията ми и произнасяйки думичката “баба”. Върнах се в училище, за няколко минути свърших работа си за деня и излязох оттам в 14.30. Тръгнах към главната търговска улица Кошуйолу, за да стигна оттам в залата на “Одеон” в определеното време. Тъкмо излязох на площада и дойдох до една лява пресечка, двама цивилни внезапно ме хванаха от двете страни и ми казаха:

– Без съпротивление, ще вървиш с нас.

Стана, каквото стана. Бях попаднал в лапите на зверовете. Всичко това било планирана игра. Никакво представление няма да има... Веднага разбрах, че съм задържан. Така на 14 април 1948 г., в сряда следобед, около 15.00 часа се намерих в една от стаите на Държавна сигурност. Претърсиха ме, взеха ми всичко, след което ме затвориха в малка килия. В началото не осъзнах какво ме е сполетяло. Лека-полека започнах да идвам на себе си, да разсъждавам за положението си.

На млади години вече за втори път съм затворен в килия. Като ученик бях попаднал тук, но сега положението ми е много по-тежко. Периодът на деветосептемврийския преврат все още продължава, от комунистите всичко може да се очаква. Специално срещу турците те могат да направят всичко.

Свечеряваше се, взеха ми всичко. Не ми оставиха нито вратовръзка, нито колан. Развързаха ми и връзките на обувките. Нямах в себе си нито молив, нито ножче. Никакви въпроси не ми зададоха. Денят свърши, стана тъмно. С глава, подпряна на ръце, започнах да мисля. Сега нашите ме чакат въщи. Мюбеджел се е събудила, майка ѝ я е нахранила и пак е заспала. Понеже не се върнах, жена ми у дома се е разтревожила, въщи е започнало истинско объркване. Кой знай колко се е уплашила, като е разбрала, че съм задържан. Защото след задържането ми веднага са направили обиск въщи.

Настръхвах с всеки изминал час, не можех да се владея. Проклет да е комунизмът! Той е най-големият враг на световната цивилизация, най-голямото зло за стотици хиляди, милиони турци. Това страшно бедствие причини смъртта на милиони турци¹³⁷, угаси толкова семейни огнища.

Тази нощ останах в тъмната килия. Настроението ми беше ужасно, душата ми напълно объркана. Непрекъснато си задавах въпроси. Какво ще стане сега? Ето че и аз съм в лапите на тези червени зверове и съм само една от жертвите, които турците по света дават и в червения ад. Оставих въщи сама жена с двегодишно дете. Тъкмо бях спечелил самостоятелност и бях в първите години на семейния си живот. Не можах да се нарадвам до насита на единствената си рожба. И тя също няма да изпита бащина обич. Много малка остана само с майка си, която ще ѝ бъде и майка, и баща. Възможно ли е да се спася от тези зверове? Ще мога ли да видя отново рожбата си, жена си, която толкова обичам? Какво ли правят сега на село майка ми и баща ми? Зает с подобни мисли цяла нощ прекарах върху дюшемето, без да мигна. Нямахше възможност да се опънеш и да легнеш. Сложих обувките под главата си за възглавница, превит на две. Но не ми се спеше. Такава дълга нощ, свършване няма... Към 10.00 часа дойдоха и ме изкараха от тясната килия. Не можех да разбера накъде вървим – пред мен имаше един въоръжен милиционер, зад мен друг. Вървахме, продължавахме през крайните махали на Шумен. Стигнахме на гарата, софийският влак беше пристигнал и всеки момент щеше да тръгне. Когато приближихме към влака за Варна, разбрах накъде ще ме карат. Към Варна ще пътуваме, но дали ще остана там или ще продължим?

Пристигнахме и пак по крайни пътища отидохме в някакъв милиционерски участък. Или имаше някаква грешка, или бяха длъжни да се отбият тук, напредвайки по крайните махали. Изведоха ме

¹³⁷ Авторът има предвид и съветските репресии срещу тюркските народи. – Б. пр.

оттам и тръгнахме към Околийското управление на МВР във Варна. Тази сграда на черноморското крайбрежие, принадлежаща на бивш народен представител, беше превърната в милиция. Помещенията ѝ за вино в мазето бяха превърнати в малки килии, прекрасно място за изтезаване на задържаните.

Още като стигнах в милицията, наоколо се събраха всички началници и следователи, за да ме видят. От погледите им се разбираше каква цел имат. Израженията им показваха колко са разярени, защото още при първата ни среща ме разглеждаха като гладни вълци с кръвясали очи.

Закараха ме в стаята за разпит, където седяха двама души. Тук искам да подчертая, че в комунистическа България никога само един следовател не разпитва задържания. Непременно на разпита присъства и втори служител. Това означава, че следователите не се доверяват един на друг и така взаимно се контролират. Дясното око не вярва на лявото. Същевременно мълчащият наблюдава подложения на разпит заваляя, за да следи какво изражение ще се появи на лицето на жертвата при задаване на въпросите. В такова състояние по човешкото лице несъмнено могат да се забележат промени, мимики. Тези зверове влагат някакъв смисъл във всяко изражение на лицето. Когато зададат въпрос, който според тяхното ненормално разбиране е много важен и по лицето на разследвания човек се появи руменина, веднага се радват, като че ли са намерили съкровище. В такъв случай обвинението им е правилно и обявяват жертвата си за виновна. Всъщност това е много погрешно, защото изчервяването в никакъв случай не може да докаже виновността на следствия. По лицето на човек, който за пръв път в живота си попада на такова място, не може да не се появят различни мимики, не може то да не почервенеет. Но това в никакъв случай не доказва, че е извършил престъплението, в което го обвиняват. По време на разпит човек се вълнува, страда за всичко ставащо, не може да го приеме като нормално. Втори служител, в качеството си на специалист, непрекъснато и без да мига те наблюдава и при най-малката промяна те обявяват за виновен.

Аз се вълнувам, не защото съм виновен, а защото протестирам и да имаше как веднага бих ги унищожил! Не изражението, цялата ми същност се е променила, всичките ми ценности са се обърнали с главата надолу. А те очакват от мен да се държа нормално! Каква глупост само...

Това беше първата ми среща с представители на тайните служби. Поогледаха ме, зададоха ми няколко незначителни въпроса и натиснаха звънеца. На дошлия милиционер казаха:

– Свалете го долу!

✦ ПЕТА ЧАСТ ✦

Униформени милиционери ме свалиха долу. На слизване усетих миризма на влага и мръсотии. Изпитвах голямо вълнение и страх. Като че ли слизахме в ада, в някакъв гроб. Нямах сили да ходя по тесния коридор, по който имаше наредени врати. Гробна тишина, не се чува нищо. Тук не може да има живот, няма никакви признаци за подобно нещо. Прие ме един милиционер с ключове в ръка и оръжие на кръста. Претърси ме отново навсякъде, разбира се, че не намери нищо. Показа ми с ръка да вървя, отвори вратата в края на коридора и ме блъсна откъм гърба да вляза. Почувствах непоносима миризма на канализация, тъй като отвътре навън се образува силно течение. Когато влязох, в килията имаше няколко души, които не познавах. Уплашено ме гледаха хора, които бяха с преbledнели лица, дълги бради и коси и хлътнали очи. Отвън идваше живо същество, което можеше да им донесе успокояваща вест. С надежда в очите започнаха да ми задават различни въпроси, с които искаха да разберат откъде идвам, защо съм задържан, какво е положението навън. А аз бях съсипан от сериозността на своето положение и бях останал без сила. Не можех дори да говоря, а те очакваха помощ. Едва след няколко минути успях малко да дойда на себе си и ги попитах:

— А вие кои сте?

Намиращите се в килията жертви, задържани по различни обвинения, също говореха много трудно. Казаха ми, че са от Варна. Единият от тях бил син на богато семейство и от няколко месеца се намирал тук, но все още не бил разпитан. Комунистическите тайни служби най-много използват тази тактика. Задържат някого, захвърлят го в някоя килия на Държавна сигурност и като забравен го оставят там дълго време. Минават дни, седмици и месеци без какъвто и да е разпит. Така човекът в условия на неизвестност получава душевно разстройство и прекарва нервни кризи. Съсипва се под заплашителните погледи на мъчителите, които го контролират като главорези. Денонощно живее в безпокойство и страх, тъй като не знае какво ще се случи с него, какво ще му сторят тук.

От време на време следователи и други служители в тайните служби обикалят килиите с цел да всяват ужас и да видят състоянието на задържаните, които ги интересуват. Освен това им задават някои въпроси като:

– Как, дойде ли ти акъла в главата, ще разкажеш ли всичко веднага, ще пропееш ли?

ПОДЗЕМИЕТО

Най-напред да разкажа за условията в това подземие, за което по-късно научих, че било къща или вила на бивш народен представител от времето на монархията.

Килиите му са много малки, горе-долу стаи или по-точно дупки с размери два, три или най-много четири квадратни метра... Мазето на тази сграда, което е изградено върху възможно най-дълбоко построени темели, навремето било използвано за съхранение на вино. Според специалистите, многогодишното вино било много харесвано. Килиите в подземие то не са с еднаква големина. Има и доста тесни, с размери метър на деветдесет сантиметра, които не могат да се нарекат килии, а ковчези. Сградата се намира до самия бряг на морето. От прозорците и балконите на горните етажи пред погледа ви се простира прекрасна морска гледка. Отсрещните райони "Галата" и "Гюндуза" се виждат отвисоко.

От килиите в подземие то се чуват плискащите се в брега морски вълни, има неопикуема влага. Тръбите на канализацията, които минават през някои килии, нарочно са продупчени. Отгоре тече мръсотията от тоалетните, навсякъде мирише на изпражнения. В това адско подземие, където и без това се диша много трудно, ужасната миризма от канализацията ви задушава. Но това не е нищо в сравнение с довеждащите те до лудост трагични ноци, когато си задрямал от умора и от отпадъчните канали заизлизат плъхове. Ако жертва, току-що изтезавана физически, в полумъртво състояние е хвърлена в една такава килия, тя не чувства нищо. След една подобна нощ изтезаваната жертва едва идва на себе си и когато през деня започва да се осъзнава, разбира, че цялото ѝ лице е в кръв. Когато опипа челото и лицето си, с ужас установява, че половината от ушите ѝ са изгризани, носът също

е пострадал. Излизащите от канализацията плъхове през нощта навсякъде са изпохапали завалията. И ако го оставят за по-дълго в тази килия, от страх да не бъде изпояден, той повече не може да заспи.

Килиите в подземие то бяха много ужасни и затова, че нямаша никакъв прозорец. Денонощно в малката килия отгоре светеше крушка от двеста свеци. В началото електрическата крушка може да се стори на човек като щастие в тази непрогледна тъмница. Но в действителност това съвсем не е така, понеже светещата над главите крушка сякаш пробива мозъка и човек загубва представа за деня и нощта, понятието ден и нощ се изтрива от паметта му. Не само че губи представа за времето, но не знае дали е денем или нощем. Единственият начин да установи нощта са разпитите, които по принцип се провеждат по това време. Групите за физически изтезания и мъчения обикновено работят нощем. Затова, когато в помещенията над подземие то се чуе страшна гюрултия, със сигурност разбираш, че е настъпила нощта. Задържаните, които ще бъдат разпитвани скоро, ги държат в килиите под помещенията за физически изтезания, за да могат да чуват ставащото, покъртителните викове и ужасии.

Дежурният милиционер отваря вратата на килията със страшна гюрултия. Отгоре е получена заповед за извеждане на разпит на някой задържан и милиционерът, без да назове името му, сочи с ръка и казва:

– Ти, навън!

Целта е от съседните килии да не разберат кого извеждат. Не знам какъв е редът, как се прави всичко това в другите страни, но следователите от Държавна сигурност в България през нощта разпитват жертвите, които са се уловили на въдицата им. Чувал съм, че по това време по-лесно смазвали човека психически. Така се смята, но мисля, че с всичко това те целят:

1. Нощната тъмнина да внуши на жертвата особен ужас и трагичност.

2. В околността да не се чуват покъртителните викове на жертвата, която по време на разпита е подложена на физически изтезания и мъчения.

3. Задържаният, който всяка нощ е подложен на разпит, да бъде лишен от сън седмици наред.

Хората са се прибрали от работа, вечерят и си лягат. След малко заспиват и наоколо природата потъва в дълбок сън, няма шум, не се чуват гласове... Но в подземие то на Държавна сигурност животът започва именно тогава. Когато слънцето залязва зад хоризонта като нажежено кълбо, зверовете на тайните служби, почивали цял ден, стават от сън, слизат в подземие то и се нахвърлят срещу жертвите си с кървави нокти, подобно на хищните птици, на кукумявките.

Ако не си извикан на разпит и си стоиш в килията, това се смята за голям късмет. Ще можеш малко да поспиш, да си починеш. За настъпването на деня ще разбереш по друг начин.

Дежурният милиционер пуска вентилатора в дъното на коридора, от което става ясно, че е сутрин. Освен това те извеждат до тоалетната, трябва да изхвърлиш кофата-тоалетна, която е използвана през нощта. Отиването до тоалетна е човешка нужда, която за задържаните е същинско мъчение. Ако примерно килиите са десет, в подземие то се намират 50-60 души. Всички те за пет-десет минути трябва да отидат до тоалетната и да се върнат. Вратата се отваря внезапно, джелатина застава до нея и вика:

– Всичко трябва да свърши за три минути! Говоренето забранено!

С часовник в ръка, на петима-шестима души дава само три минути. Трябва да излезеш от тоалетната, преди да си влязъл. Гласът на звяра ехти в коридора.

– Бързаай!

В тази бъркотия оставяме в килията един от нас, който иска или пък който е дежурен. Докато ние се върнем, той непрекъснато размахва хавлия, за да създаде въздушно течение и да проветри малко килията за тези три минути. С надеждата, че от вентилатора в дъното на коридора вътре може да влезе малко чист въздух.

След това вратите отново започват да се отварят, за да раздадат хляба за денонощието. Дават на всеки само по 300 грама черен хляб, нищо друго. Ден няма да ядеш, два няма да ядеш, след това, за да оцелееш, започваш да ядеш насила.

Тук искам да се спра на святата и изключителна храна, наречена хляб. Ние може да сме свикнали с хляба, който е основната ни храна. Но аз искам да ви кажа, че на света няма по-вкусно и свято

блаженство от хляб. През живота си всички сме яли само сух хляб и не го смятаме за някакво блаженство. Но в подземията това съвсем не е така. Мога да ви кажа със сигурност, че през живота си никакво ядене, нищо не ми е доставило такава сладост, каквато дажбата от 300 грама хляб. Имаш чувството, че ядеш баклава. Първо, ухае много приятно, особено ако е топъл... Вземаш го в шепите си, оглеждаш го внимателно, въртиш го и го миришеш. Опитваш се чрез вдъхване на мириса му да уталожих една част от глада си. След това навлизаш в голямата и точна математика, разчупваш хляба на парчета така, че да стигне до следващата сутрин. Но за това имаш нужда от голямо умение и решителност. Вече имаш известен опит. Колко трябва да изядеш на закуска и колко на обяд? А колко трябва да отделиш за вечеря? Накрая вземаш решение и започваш да ядеш, но той се топи като сняг на слънце. Веднага свършва, а е толкова вкусен, че... С неимоверни усилия и с голяма воля отделяш една част от него. Много скоро обаче започваш да чувстваш глад. Не можеш да издържиш и пак захващаш да ядеш, докато осъзнаеш, че не е останало нищо от него. След това сменяш решението си и си казваш, че ако го изядеш наведнъж, поне един път ще се наядеш както трябва. Тогава се надяваш на Всевишния да ти помогне да издържиш до следващата сутрин... Но и това не ти помага, защото до следващата сутрин има толкова много време, едва ли не месеци, години... Накратко, каквото и умение да прилагаш, каквито и сметки да правиш, нямаш никаква полза. Невъзможно е да откриеш тайната как да изпиташ такова задоволство от яденето на 300 грама хляб, каквото получаваш от 1000 грама. Нали затова народът ни, дедите ни казват: печеля пари за хляб или изкарвам си хляб. Това показва, че хлябът е най-съществената храна за човека.

След като прекарах в килията десетина дни, на мен също ми дадоха малко храна в една кошница. От хляба и продуктите разбрах, че е дошъл баща ми, рахметлията и ги е донесъл.

Все още не ме бяха викали на разпит, не ми бяха определили режим, затова са приели храната на близките ми. Но колко? Колкото зверовете си искат... Позволявах толкова храна, колкото да не умрем от глад. В задушната килия тази храна можеше да издържи един-два дни. На втория ден започваше да се разваля и не можеше да се яде. Имаше опасност да се отровим и разболеем от развалената храна, но въпреки това, продължавахме да я ядем, защото бяхме много гладни. Вместо да умрем от глад, ядохме развалената храна, друг изход няхахме...

Когато започнах да ям от храната на баща ми, мислите ми се пренесоха на село. Представях си селския живот, майка ми, дядо ми. По-късно ми разказаха, как баща ми бил съкрушен от вестта за моето задържане.

Научавайки за него, веднага осъзнал тежкото ми положение, но по никакъв начин не искал да каже на майка ми. Какво трябвало да направи, към кого да се обърне? Шумен се намира на 50-60 километра от село, тогава още нямаше автобуси като днес. Нямаше толкова много превозни средства. Непрекъснато влизал и излизал от вкъщи, преживявал се от тревога. Разхождал се на хармана сред природата. Майка ми започнала да се съмнява от тревожното му състояние и го попитала:

– В теб виждам промяна. Каква ти е болката, какво е станало?
– на което баща ми отвърщал:

– Няма нищо, нещо ми е притеснено.

Не можел да ѝ каже този черен хабер. Но тя разбрала, че има нещо необичайно и започнала да настоява. В резултат баща ми накрая казал на майка ми лошата вест.

– Прибрали са нашия Осман.

Майка ми останала като поразена, като че нож забили в сърцето ѝ.

– Какво ще правим сега?!

– Сигурно най-напред трябва да отида в Шумен и на място да разбера какво става.

От този миг нататък започнали пътуванията на баща ми до Шумен и Варна. А за всичко това били нужни пари. С хиляди материални затруднения, разходи и усилия непрекъснато бил на път.

Но нека сега да се върна в килията на подземния ад. Когато за пръв път прекрачих прага ѝ, там заварих пет жертви на режима, петима пострадали. Огледаха ме с пребледнели лица и невинни погледи. Кой ли е този нов задържан? Дали е жертва като тях или някакъв подлец, вкаран сред тях от тайните служби? Защото понякога за шпионирани между арестантите се вкарваха доносници, които всъщност не са арестувани. Това е измама, която се знаеше от всички. Имаше подлещи, които изкарваха прехраната си с такава дейност. Някои от тях може

и да са работели в системата на Държавна сигурност. Идва в килията ти много бедно облечен човек и го приемаш за арестант като теб. Под влияние на тежкото си положение му разказваш всичко подробно, търсейки спасение. После фалшивият задържан също го изкарват горе на разпит, където разказва чутото от теб. След известно време на ужимим го преместват в друга килия.

Както подчертах по-горе, старите арестанти очакват от теб някаква радостна новина. Питат за положението навън, за вероятността да се спасят оттук, понеже през първите години на комунистическия режим по-голямата част от населението на страната очакваше всеки момент помощ от Запада. Радиостанции като “Гласът на Америка”, “Свободна Европа” във всички свои вечерни емисии говореха за скорошното избавление на Източна Европа, която бяха оставили в ръцете на Червената армия. Наистина в България съвсем не беше малък броят на хората, които очакваха помощ от Запада. Но в първите часове на моето пребиваване в килията не протече никакъв важен диалог, защото арестантите не знаеха какъв е последният им съкилийник. Постепенно привикнахме един към друг. След време разбрах, че четиримата наистина са били жертви, на които може да се вярва и че петият е бил подлец. Защото той спокойно критикуваше властта и правеше това без страх, без да подбира думите си. След няколко дни го взеха от нашата килия, значи този звяр е бил докаран тук, за да доносници за задържаните.

Доколкото си спомням, в килията ме докараха следобед. Затова не ми дадоха хляб, но и да ми бяха дали, едва ли щях да мога да ям. Настъпи вечерта, защото отгоре започнаха да се чуват крясъци, викове, писъци, стенания, охкане. Разбираше се, че започва работното време на джелатите. На тях им казваха още “операционни групи”. Това бяха твари, лишени от естественото човешко чувство за милост, животни и зверове в човешки облик. Тези безжалостни и жестоки демони, които надминаваха известните в историята безмилостни източни изчадия, се занимаваха единствено с изтезаване на арестантите. Едри и много силни физически, тези чудовища дори само с погледите си всяваха ужас и страх в човека. От време на време членовете на тези групи обхождаха килиите и оглеждаха жертвата, която през нощта щеше да бъде подложена на разпит. Когато влизаха в килията, всяваха ужас наоколо и със смъртоносни погледи внимателно разглеждаха нещастника, който след малко щеше да попадне в лапите им. Като че

ли още в подземието като змейове искаха да глътнат горката и безпомощна плячка.

Тук непременно трябва да подчертая, че в българските тайни служби работеха много арменци. По време на монархичното управление арменците почти не взеха участие в борбата срещу фашизма. Ако още от самото начало бяха станали комунисти, нямаше да ме е яд. Щях да си кажа, че е настъпило тяхното време и сега събират плодовете на предишната си дейност. Но съвсем не беше така. Преди арменците бяха с управлението, с царската власт. Съществуването на Съветска Армения беше добре дошло за арменците, защото комунистическото управление в България се подмазваше на Съветския съюз. Без да имат каквото и да е право, повечето от арменците бяха приети в системата на администрацията, с което комунистическият режим се подмазваше на съветските управници. И понеже комунистите много добре знаеха враждебното отношение на арменците към турците, готовността им да отмъщават, използваша ги много успешно в борбата си срещу турското малцинство. Комунистите бяха взели на работа арменци в системата на Държавна сигурност, защото бяха съвсем наясно, че тези подлещи, които са лишени от каквито и да е възвишени и положителни човешки качества, ще извършат всякакви видове физически изтезания и мъчения, гнусотии и клеветничество срещу турците. След като ме задържаха, аз срещнах много арменци, които работеха в екипите за изтезания и мъчения, които участваха в разпитите. Колко Саркисяновци и Онникяновци съм срещал...

И през фашисткия период в Шумен имаше арменци, които работеха за българската Държавна сигурност. Например един агент-арменец изигра много подла роля за убиването на директора на Турската прогимназия в Шумен Ахмед Абдуррахман от село Развигорово. След 9 септември 1944 г. арменците пак излязоха на предна линия с подобни предателства. Казано по друг начин, арменците отново станаха естествен съюзник на българските власти в ненавистта им към турското малцинство и усилията им за физическото му унищожение.

По този повод искам да споделя един спомен. Повечето арменци, дошли в България през Първата световна война, са настанени в Шумен. В града има арменска махала, която е съседна с турската. Вкъщи тези арменци говорят на турски, слушат турско радио и в лични разговори разказват спомени от щастливите си дни в Турция и твърдят, че при възможност, още сега, без каквото и да е колебание, биха

се върнали в тази страна. Но въпреки всичко, никога не се отказват от ненавистта си към турците. Шуменските арменци в някои махали живеят заедно с турското население.

Сред тях имаше един възрастен арменец, Бедрос Ага, който беше видял много свят и имаше голям житейски опит. Беше висок и едър, белибрад, стар арменец. Ненавиждаше турците и търсеше възможност да им отмъсти, колкото се може по-скоро. Та, този старец един ден отива в Шуменското окръжно управление и казва:

– Господин управителю, дай ми възможност, за една нощ ще изколя турците, защото повече не мога да въздържам вълците в себе си.

Тогава на власт е Българският земеделски народен съюз, затова управителят, естествено, е от земеделците. Но 80% от турското малцинство подкрепя партията на земеделците и управителят много добре знае, че в Делиорман са дошли на власт с гласовете на турците, които са мнозинство. След като разсъждава наум за многобройното турско население в Шумен, оглежда хубавичко Бедрос Ага и му отговаря:

– Бедрос Ага, ти махни турците, аз да оставя свободно циганите от махалата, само те ще ви изчистят за една нощ. А ти казваш, че ще се справиш с турците.

След дадения му урок, старикът, свиреп враг на турците, млъкна и с подвита опашка си тръгна.

Когато и мен ме задържаха и ме хвърлиха в мъртвия дом, българската Държавна сигурност беше пълна с вълците на Бедрос Ага. Да, през комунистическия период за върлите душмани на турците изгря ясно слънце. Тези арменци бяха в състояние да сторят всичко на нас, безпомощните.

Дните си течеха, както казват, човек привиква да живее и в гроба си. Цяла нощ, до сутринта разсъждавах развълнуван и уплашен. Различни мисли ми минаваха през главата, въобще не можах да мигна. За какво съм в този арест? На каква клевета съм жертва? Щом като са ме докарали тук, въобще не си въобразявах, че ще ме пуснат. Станалото, станало... Трябва да съм много наивен, за да се надявам, че по някаква грешка въоръжени милиционери са ме придружили от Шумен чак до Варна и са ме хвърлили в този трап и че ще ме освободят, след като разберат грешката си. Но по никакъв начин не можах да предположа каква клопка са ми устроили.

Както вече казах, за настъпването на сутринта разбрахме, когато ни даваха дажбата от 300 грама хляб. Започваше и бяганицата за отиване до тоалетната.

При тези условия изминаха още няколко дни. Някои от задържаните бяха изведени, а други бяха доведени в килията ни. Това означаваше за нас известна промяна. Един ден вратата ни се отвори и ми подадоха бохча с храна. Разбрах от донесеното, че са дошли баща ми и тъст ми. Когато взех бохчата в ръце, дълбоко се развълнувах, сърцето ме заболя. Какво ли правят, в какво ли състояние са сега жена ми и майка ми, приготвили всичко това, какво прави единствената ми рожба? Подобни мисли ме разчувстваха, очите ми се напълниха със сълзи. Да оставим, че аз лично съм сполетян от такава беля, важното е състоянието на близките ми, жалкото им положение! Какво огромно нещастие! Близките ми, жена ми, родителите ми, които и без това живеят в оскъдица и се борят с мизерията, как ще издържат на сполетялата ги беда? Какво ли не изживяхме! Какво ли означават тези черни облаци, които са затъмнили хоризонта на турското малцинство? Но от друга страна, страда само този, на който му дойде беля на главата. Всеки си има своите грижи. Животът продължава и всеки си живее своя живот. Пострадаха само близките ми, селската им работа остана наполовина. Домочадието въкъщи трябваше да яде, трябваше да се работи, но при цялата тази заетост, родителите ми бяха принудени да тичат по моите работи, да чукат на много врати.

Майка ми и баща ми, семейството ми, се надявали да получат помощ дори от птиците по небето. Търсили спасение наляво и надясно, но за съжаление, народът бил напласен. Като че в къщата ни имало чума, никой не отварял вратата ни, не идвал да види какво правят, всеки бягал от тях. Само най-близките ни хора през нощта тайно идвали да видят нашите и това било голяма утеха за тях. И само те, от никого друг полза нямало. Дори да биха искали да им помогнат, как щеше да стане. Баща ми, завалията, и дълбокоуважаемият ми тъст тичали нагоре-надолу, но отникъде не идвала успокояваща за сърцата им помощ. След седмици успели да разберат къде се намирам, за да ми донесат два-три залька храна.

Взех в ръце хляба, сиренето и пресния чесън, помирисах ги, допрях ги до лицето си, мислейки, че миришат на близките ми и се опитах въображаемо да се свържа с тях. Какво ли правят сега въкъщи, дали са наплашили и тях? Часове наред се лутах с тези мисли и страдах. Но след като съм сполетян от такава беля, няма никакъв

изход. Трябва да живея, да се овладея и да издържа, да се боря докрай. Ще си кажа, че това е съдба и ще се подчиня на нещастieto. Да видим какво ще ми покаже Аллах, дано всичко да свърши добре. Така се успокоих и в условията на трудния живот в килията, продължих да поддържам волята си, за да понеса страданията. Дните си течаха, отникъде не идваше никаква вест. Защо ме докараха тук, какво обвинение могат да ми предявят, не можех да се отърва от тези въпроси. Предполагах различни неща. Преди да ме задържат, бяхме чели по пресата, че няколко младежи от Шумен са задържани, че военният аташе от Турското посолство в София е обявен за “персона нон грата” и изгонен от България. Освен това петима наши ученици от последния курс бяха задържани. Но аз защо съм тук и какво ще стане с мен? А то срещу мен са били подготвили такива клевети и такъв капан!.. Чакали са ме такива беди и страдания, каквито и през ум не биха могли да ми минат! Аллах мой! Предопределението ми ли е такова? Това ли ми е писано? Тези зверове, които изпитват изключителна омраза срещу османските турци, които в продължение на 500 години по тези земи са осигурили справедливост и право на живот и свобода за всеки, днес искат да си отмъстят на мен. Дойде ми наум Кървавото писмо за обявяване на началото на Априлското въстание, написано с кръвта на едно от убитите заптиета в нападнатия турски конак в южната част на България. Като филмова лента пред очите ми преминаха масовите избивания по време на Балканската война, покъртителните и жестоки събития и настръхнах. Прадедите ми няма от какво да се срамуват! Ако искаха, към края на седемнайсети век можеха да претопят малобройния български народ. Империята им се простираше на три континента, имаха и време, и средства да реализират това, но дори през ума не им е минала жестоката нечовешка мисъл да асимилират и смачкат друговерците и малките народи, защото създават държава, основаваща се на висши ислямски принципи, осигуряващи права и свободи, равенство и братство. Дори да сме имали султани, на които в някакъв момент случайно през главата да им е минала идеята да се отърват от друговерците, винаги са се намирали справедливи и свободолюбиви духовни водители на исляма и затова друговерците в Османската империята са живеели спокойно и щастливо и са съхранили народната си самобитност. Ако за тия малки народи това е повод за радост, за нас, турците, е причина за гордост, достойнство и самоуважение. Днес много малко справедливи западни историци приемат тази истина и я отразяват в книгите си. А тези чудовища сега са се нахвърлили срещу мен с цялата си сила и плануват чрез мен да си отмъстят за петвеков-

ното турско управление. Защото, вижте какво ми казаха, когато след седмица дойдоха да ме видят в килията:

– А това е един закъснял рицар на Османската империя!

Вече подчертах, че една от тактиките на българските тайни служби е да те затворят в някаква дупка и да те оставят там като забравен. Минават седмици, месеци, дори понякога години, докато те потърсят. Гниеш по тъмните къшета на ада. Това е друг вид изтезание и мъчение, защото месеци, дори години мислиш какво ще ти се случи. Дали няма да те оставят в тази дупка до края на живота. Човек не може да издържи дълго в това състояние, нервите му не могат да понесат подобно нещо. Дори да предположим, че човек дълго време може да живее с дневна дажба 300 грама хляб, че може да оцелее без чист въздух и слънчеви лъчи, нервната му система със сигурност не би издържала на това напрежение. Защото в тази дупка не те оставят на мира и много често идват да те заплашват. За да ти съсипят нервите, заканват ти се, развалят ти спокойствието и настроението с думите: “Пригответи се, тая вечер е твой ред, чуваш ли писъците отгоре, чака те същото!” Опитваш се да се успокоиш с това, че месеци наред не са те викали на разпит, че може да са само заплахи и закани, но пак си казваш: “Ами ако дойдат!” Ах, тази неизвестност! Неизвестността е едно от нещата, които най-много измъчват, изяждат отвътре, убиват арестантите или затворниците. Човек не знае своето бъдеще, казват, че петте му сетива не му стигат да го узнае. Това е една от неизменните истини на Корана. Човек не знае кога и къде ще умре, не може да предположи какво ще стане с него утре. Но за един вярващ човек, за истинския мюсюлманин това не е голяма беда. Мюсюлманинът приема нещастieto и съдбата си с непоколебимо примирение. През целия си живот в положителния смисъл на думата се оставя на волята на Аллах и в истински покой очаква неизбежния си край. Но моето положение сега беше съвсем друго... Защото, ако те изтощават със заплахи и натиск, от които ту умиращ, ту се съживяваш и унищожат нервната ти система, положението е много по-различно. Някои ги оставят в ареста, без да се занимават с тях месеци, години наред.

Познавам един репресиран, който държи рекорда в това отношение. Иван Костов, един от лидерите на Българския земеделски народен съюз останал в килиите на българската Държавна сигурност цели две години, без да го разпитат, без да му зададат дори един въпрос и въпреки това, е единственият човек в историята на режима на

българските комунисти, който не дал и не подписал показанията, които искали от него. Единственият човек, който бил изправен на подсъдимата скамейка, без да подпише показанията, които зверовете му налагали. Как е възможно това, как не са успели да го накарат? Умът ми не го побира! Защото почти няма човек от това време, който да не е подписал показанията, които следователите са искали. Срегнах се с десетки хиляди затворници, но не видях друг човек, който да не е подписал фалшивите показания. Само Иван Костов, когото сочеха с пръст като единствен от всички затворници в България, отказал да сложи подписа си под наложените му показания. Това си има някакво обяснение. Може хората на Държавна сигурност да са очаквали нещо. Възможно е по-късно просто да е трябвало да го осъдят спешно и то жив. И затова много бързо да са го изправили пред съда. Но след известно време Иван Костов също щеше да се предаде, щеше да подпише исканото от комунистите и да излезе от затвора жив и здрав. Накрая и Костов, за когото мислехме, че има здрави нерви като гранит, не можа да издържи на непоносимите за човека мъчения и изтезания.

Сега отново да се върна в студените тъмни килии на подземнието, изпълнени с неизвестност. Една вечер трима души влязоха внезапно в килията ни и започнаха да оглеждат жертвите си. Отправяйки жестоките си погледи към мен, смотолехиха:

– Ето го закъснелия рицар на Османската империя. Скоро ще се видим и с теб!

По-късно разбрах, че фамилията на този свиреп звяр била Аргиров. По това време сред арестантите в килията стана промяна. Един от тях беше изкаран, а на негово място докараха друг. От разговора с него научих, че тук се намирили нашите ученици, които бяха изчезнали месеци преди това. Чак тогава някои неща започнаха да ми се изясняват.

Преди това също си мислех за тях. Знаех, че месеци преди мен бяха изчезнали и не можехме да разберем къде са. Когато с мюфтията Сюлейман ефенди отидохме да търсим сина му Фикрет, секретарят на Отечествения фронт в Шумен ни беше казал: “Вие мислите, че ще ги оставят гладни ли?” Но след това разбрахме, че ще приемат храна за тях, което показваше, че младежите бяха задържани. По едно време се беше чуло, че се намират в милицията във Варна, но въобще не предпологах, че досега са останали тук. Трябва отдавна да се е намерил някакъв начин да бъдат освободени или въпросът да се е уредил по

друг начин, така си мислех. Никак не предполагах, че нещата ще бъдат докарани дотук и че ще ме свържат с тях и заедно ще бъдем изправени на подсъдимата скамейка. Но когато чух от новодошлия в килията ни за момчетата, ситуацията се промени. Новодошлият не само че знаеше имената на всички, но разказваше подробно на какви физически изтезания са били подложени. Ембия бил измъчван с електрически ток, Фикрет бил оставен да виси с вързани с тел ръце и накрая взели от тях желаните показания. Когато го попитах каква вина им приписват, той за голяма моя изненада произнесе думата “шпионаж”. За един момент изпаднах в ужас. Не можех да мисля рационално. Вече започнах да осъзнавам срещу какво злополучие съм изправен. В крайна сметка тези младежи бяха мои ученици. Преди месеци изчезнаха един по един. Сега и аз се намирам в същия арест. Помислих си, че ще ме свържат с тях или пък тях ще свържат с мен. Предполагах много неща, не можех да разреша тази загадка. Никъде не съм говорил против държавата, не съм се срещал с никакъв дипломат от турските дипломатически представителства. Защото доста време мина от 9 септември 1944 година и положението много се промени. Беше забранено посещаването на Турското посолство, следяха хората, които отиваха там. Накратко, мислех си, че не съм направил никакво провинение. Доста добре познавах комунистите, всеизвестно беше колко безжалостно унищожиха политическите си противници. Да, на Първия конгрес на Съюза на работниците по просветата защитих правата и свободите на турското малцинство или по-точно, не предадох нашите училища на комунистите, настоях за обучение на турски език в училищата ни и бях наясно, че това не им хареса. Но нима с такова нещо наруших закона? Не! В рамките на законодателството защитих най-естествените наши права. Правата, които социализмът като идеология обещава на всички народи. Заявих, че ако подхожда умно и рационално, това управление трябва да ни осигури някои права, само толкова! А то, действителността била съвсем друга.

Минаха още два-три дена. Накрая една вечер вратата на килията се отвори. Милиционерът ме посочи с пръст, което означаваше: “Ти излез!” Веднага станах и тръгнах по коридора пред него. Изкачихме се по стълбите, след което ме вкара в една стая, където имаше двама души. Седящият на масата се беше обърнал и ме чакаше. Сигурно той щеше да ме разпитва. Другият беше отсреща му и го следеше. Забелязах, че вторият беше дивакът, който ме беше нарекъл в килията “закъснял рицар на Османската империя”. Оказа се, че е бил инспектор в Държавна сигурност. Това научих по-късно. Но той не присъст-

ваше на разпита само с тази цел.

Както вече споменах, през комунистическия период във всяко едно държавно учреждение служителите не се оставяха сами, без контрол. И особено в Държавна сигурност, където никой на никого не се доверяваше. Всеки служител беше контролиран от друг. После установих, че звярът на масата се казвал Иван Чочев и бил главният следовател на Областното управление на ДС Варна. А Г. Аргиров бил инспектор.

След като ме изгледа внимателно, Чочев ми показва стола и ми заповяда да седна. Седнах, а той ме оглеждаше, подпрян на масата. Отвори чекмеджето, извади някакъв пистолет и го остави отгоре. Между стола и масата имаше към един метър разстояние. Можех да се протегна и да взема оръжието, но и това беше игра, измама. Пистолетът стоеше там със специална цел.

Първо, искаха да ме сплашат, все пак това е оръжие. Да ми напомнят да внимавам, защото положението ми е доста сериозно и всичко може да ми се случи. След като неочаквано са ме задържали и са ме докарали тук, могат да ми сторят всичко. Не може човек да не се уплаши.

Освен това на човек могат да му дойдат различни мисли в главата. Под влиянието на натиска и изтезанията за миг може да изгуби самообладание. Има вероятност да грабне пистолета и да стреля най-напред в противника, а след това в своя череп, мислейки си: “Да свършат вече тия мъки!” Така обаче може да зарадва жестоките си мъчители. Защото след това могат да изфабрикуват каквото си искат обвинение срещу жертвата. Ще напишат, че по време на следствието е нападнал служебни лица, направил е опит за убийство, освен това ще хвърлят хубав бой на завалията. Понеже през живота си изобщо не бях пипнал огнестрелно оръжие и не знаех как се използва, въобще не обърнах внимание на студеното желязо пред мен. Чочев извади пакет с цигари, вече беше готов. Накрая със специален жест заговори:

– Пушиш ли?

– Не!

– Виж Кълъч, за твоето задържане получихме специална и директна заповед от другаря Димитров. Каза ни, че вече можем да задържим Осман Кълъч. Известно ни е кой си.

Продължи с подигравателен и заплашителен тон:

– Поел си задачата да защитаваш правата, свободите на турското малцинство. Обяви се против народната власт. Мислиш се за много умен, нали! Беше се увлякъл по лидерската роля. Да, виждаме, млад си, здрав си, силен си.

Тогава се намеси отсрещният:

– С широко чело, много умен, но да видим сега в нашите ръце какво ще правиш? Позакъснял рицар на Османската империя...

Чувствах, че се подиграват с мен. Но в същото време искат да ме сплашат, това беше много ясно.

От яд отсрещният стана и започна да се разхожда из стаята. Разбираше се, че може да ме разкъса на парчета. Имаше държание на кръвожаден звяр. Очите му бяха зачервени и скърцаше със зъби.

Чочев започна:

– Кълъч, още в началото искам да те предупредя: не се опитвай да ни лъжеш! Не се опитвай да ни заблуждаваш, казвайки си: “Кои са тези, какво си мислят, вчера дойдоха на власт и нямат опит в управлението на държавата и силите по сигурността...” Да, от четири години сме на власт, но не забравяй, че имаме трийсет години опит. Съветски опит. В борбата ни за създаване на комунистическо общество, много предатели на народа като теб са ни минавали през ръцете. Справихме се с всички, никой не може да спре, да върне обратно движещото се напред колело на революцията. Никой не може да попречи на развитието ни в рамките на тези принципи. И ти няма да можеш да ни спреш.

Прав беше, сега аз наистина се намирах срещу трийсетгодишния съветски опит, а не в ръцете на българските комунисти, дошли на власт от четири години, тъй като ставаше въпрос за българска държава без правомощия. Всички заповеди по всички въпроси идваха от Москва. В България беше извършен преврат, начинът на управление в страната беше сменен. Въведе се нов режим, нова система на управление. Не ставаше въпрос единствено за смяна на управлението, механизмът на управлението в страната беше променен радикално. Монархията беше премахната и на нейно място дойде републиканско управление. Икономиката беше обърната с главата надолу. Съветският

опит се приложи във всички области на живота, внедри се непроменин, без да се взема предвид дали съответства на българските условия, на бита и културата на българския народ. Несъмнено българската Държавна сигурност следваше този път. По-точно, директно изпълняваше съветските заповеди. Целият свят знаеше какво става в Съветска Русия. Аз също добре бях осведомен как комунистите унищожиха опозицията в страната. Спомних си за процесите, които бяха образувани по време на сталинското управление през трийсетте години. Помислих си за унищожаването на Зиновиев¹³⁸, Каменев¹³⁹ и други като тях. Припомних си и обвинителните думи на Прокурора на Съветския съюз, Вишински:

– Другари съдии, това че не съществуват каквито и да е доказателства, представлява най-голямото доказателство, че те са шпиони. Те са толкова добри шпиони, че не са оставили никаква следа за извършеното престъпление.

Освен това си припомних словото на Г. Димитров от вагона по време на посещението на Тито в България, което той произнесе пред турското население. Димитров посрещаше близкия си приятел и скъп гост Тито. По заповед на Главното мюфтийство от името на турската общност поднесохме подарък за високия гост. На този ден се бяха събрали или по-точно, бяха докарани на Шуменската гара около шейсет хиляди турци от района на Делиорман, за да посрещнат госта на Димитров. Когато става въпрос за подарък, няма значение неговата стойност, но в сравнение с всички други, нашият беше на първо място. Вместо да остане благодарен за желанието на турците да зарадват госта му, като видя подаръка, отразяващ особеностите на турската самобитност, Димитров заяви през прозореца:

– Турският народ в България вече не трябва да слуша Радио Анкара. Шуменските ходжи трябва да гледат не към Анкара, а да обърнат очи към Баку и Белград.

Когато се върнахме от гарата, всички бяхме като убити. Десетки хиляди турци в този дъждовен ден часове наред бяха чакали да посрещнат Тито и Димитров, бяха поднесли подаръка си с онова присъщо на турците търпение и достойнство, а като благодарност Димитров с цитираните по-горе думи беше наранил националната и религиозна чувствителност на турците. Димитров, който ни обеща

¹³⁸ Григорий Евсеевич Зиновиев (1883-1936). – Б. пр.

¹³⁹ Лев Борисович Каменев (1883-1936). – Б. пр.

граждански права и свободи, равенство и законност, този ден ни забраняваше да слушаме Радио Анкара, сърцето на майката-родина и давайки ултиматум на ходжите да обърнат очи към Баку и Белград, искаше да прекъснем всякакви национални, образователни и религиозни връзки с Турция и да вземем за пример Азърбайджанската комунистическа партия. Но в онези дни ние не можехме да разберем, докъде ще стигнат нещата и с какви нещастия и последствия ще се срещне турският народ в близко бъдеще. А то Димитров още тогава, споменавайки “ходжите”, е имал предвид духовното училище “Нювваб”, а може би и мен.

Слушайки заплашителните слова на Димитров, през ума ми мина следното. Беше 1947 г., занятията и изпитите свършиха и беше дошъл денят за връчване на дипломи и награди. Този ден се празнуваше много весело. Старите възпитаници на училището, влиятелните турци от делиорманските села се събираха в нашето просветно средище. Не само че беше истински празник за турския народ, но турските интелегенти се събираха и разменяха мнения върху различни проблеми. Обсъждаха се трудностите на народа ни, търсеха се възможностите за преодоляването им. Честването по повод дипломирането на възпитаниците ни през 1947 г. беше организирано по-различно, затова на него имаше много повече хора.

Освен главният мюфтия и представителите на Министерството на външните работи и вероизповеданията, народните ни представители също присъстваха. Между тях беше и Сабри Демиров.

Бивш възпитаник на “Нювваб”, той беше син на Хафъз Реджеб от село Торлак, Разградско. Ходжа, който дълги години беше работил като мюфтия. Затова дал сина си да учи в нашето училище. На години беше по-голям, но между нас нямаше голяма разлика. Работеше в Разград като учител в турското училище и понеже бях от този край, често отивах в града. Както вече споменах, бях завършил разградската прогимназия. Тъй като навремето и баща ми беше черпил знания от прогимназията, при отиването ми в града, обикновено я посещавах. Освен това през същия период там учителстваше един мой съселанин, също възпитаник на “Нювваб”. Той ме запозна със Сабри Демиров, станахме приятели. Правеше впечатление на голям родолюбец, убеден кемалист, с напредничава мисъл и желание за народно дело. Допаднахме си и се сближихме. Станахме неразделни, разменяхме мисли върху негодите на народа ни, часове наред обсъждахме проблемите на турците в областта на просветата, религията и

културата. Тогава той все още беше ерген, а аз учех. След няколко години завърших и започнах работа като учител. В Шумен имаше една учителка от София, която се запозна със Сабри и после се ожениха. Не знам след колко време стана преврата от 9 септември 1944 г. Започна комунистическият период. И какво да видя!? Сабри Демиров, когото аз познавах като турски националист, станал върл комунист. Поразен бях от развитията. Ей, Аллах, как може хората изведнъж да се променят толкова много? Накрая Сабри Демиров стигна до Народното събрание. Стана народен представител от Българската работническа партия (комунисти) от Разградска околия. Ето и тогава заедно с другите парламентаристи той присъстваше на тържественото връчване на дипломи и награди на възпитаниците на “Нювваб”.

Дните, през които се решаваше съдбата на училището ни, бяха много важни за нас. След изпитите беше създадена специална комисия за “Нювваб” и беше взето окончателно решение. Именно в тези дни се срещнахме със Сабри Демиров. Доколкото си спомням, там бяха и учителите Хафъз Назиф Конук, Осман Сейфуллах (Кескиоглу), а също Шакир ефенди, счетоводител и секретар на училището ни. И те като мен познаваха Сабри Демиров. Възпитаникът на “Нювваб” ни покани да отидем в хотела, където беше настанен. Седнахме, донесоха кафетата и както винаги, отново заговорихме за училището ни, чиято съдба щеше да се реши много скоро, защото комисията щеше да заседава. Сабри Демир участваше в нея като представител на турското малцинство. Между другото, той се изпусна:

– Приятели, ще закрият “Нювваб”.

Всички гледахме към него смаяни. Бяхме като гръмнати, защото това бяха думи не на обикновен човек, а на пристигнал от София народен представител, който е член на комисията и ще има думата по въпроса. По-право щеше да гласува. Разбира се, че сега пред нас не седеше някогашният Сабри Демир и несъмнено щеше да действа според желанията на партията на комунистите. Казаното може и да не беше негова идея, той ни предаваше това, което е чул от комунистите. Може би се изпусна пред нас:

– Да, ще закрият “Нювваб”, ще изгорят това просветно средище.

Накрая наистина стана така. Всичко това мина през мисълта ми за един момент. Чаках да видя какво ще поискат от мен. Казаха ми да седна на една маса, седнах. Дадох в ръката ми една писалка и ми

заповядаха:

– Напиши показанията си!

– Какво да напиша?

Чочев изломоти със заповеден тон:

– Напиши едно по едно престъпленията, които си извършил срещу народната власт.

Изпитах внезапно объркване и смайване. Ръцете ми се разтрепериха, не можех да видя листите и писалката пред мен. Вече споменах за втория човек, който присъстваше на разпитите. Тези хора приемат за виновен всеки, който почервенеет при задаване на въпроси. Вадят си извод от душевното състояние и изражението на лицето на арестанта. Колко грешно схващане. Аз цял живот не съм направил каквото и да е провинение, не съм нарушил закона, не съм попадал на такова място и не съм бил наклеветяван като сега. И сега, в ръцете на тези палачи, когато съм в толкова лошо състояние и всичките ми ценности са преобърнати с главата надолу, разбира се, че на лицето ми ще се появят промени. Не почервениявам от чувство за вина, а от яд... Мога да отговоря на зададените ми въпроси, ще отговоря, но кой ще ми повярва? Преди малко бях цитирал думите на Вишински: “Това, че не съществуват каквито и да е доказателства, представлява най-голямото доказателство, че те са шпиони.” Ето, те днес казват, че са съветски ученици и че се ползват от съветския опит. Как няма да се страхуваш? Как няма да се промени цветът на лицето ти? Но ето, че вземат всичко това като доказателство за твоята вина.

Нямах друг изход и започнах бавно да пиша нещо. Разказах накратко за живота си. Изредих теглата на турското малцинство при монархическото управление в страната и неправдите, които лично бях изживял. Накрая подчертах, че в страната се установи народна власт и че непосредствено след Втората световна война за турското население също започва периодът на свобода, демокрация и равенство. С това завърших.

Чочев взе листа и след като прочете няколко реда в началото, изрѣмжа и яростно го нахѣса и хвърли парчетата в лицето ми.

– Ще напишеш престъпленията, които си извършил срещу народната власт, срещу държавата, от теб искаме тук да изредиш

престъпленията си, да признаеш най-открито грешките си! Ако си признаеш, ще се спасиш. Всичко зависи от нас. Ако признаеш престъпленията си и ако в наше присъствие се покаеш за тях, ще излезеш оттук като чист гражданин. Знай, че на нас ни е известно всичко! Намеренията ни не са да унищожаваме хората, а да им помагаме. Ако сериозно си направиш самокритика и пред нас признаеш престъпленията си срещу народната власт, това ще бъде в твоя полза. По-скоро ще се върнеш при семейството и при детето си. Всичко зависи от теб!

След тези думи натисна звънеца и нареди на влезлия милиционер:

– Закарай го, махни го оттук!

Без да кажа каквото и да е, пред милиционера слязох по стълбите. Нямах представа колко е часът. Сигурно отдавна минаваше полунощ. Отново съм в килията на подземие. Съкилийниците ми разбраха положението от изражението на лицето ми. Бях толкова разбит, че ако имаше място да се опъна, веднага щях да заспя. Но къде ти! Бяхме шестима в много малка килия. Няма място за лягане, лежим един върху друг. Бях чул, че в някои килии арестантите лягали и спели на смени. Мислех си, че при възможност, веднага бих заспал. Може би от умората, която чувствах. А всъщност цялата ми душевност беше покъртена, нервите ми – разстроени, треперех. Вълнението и безпокойството ми показвах, че съм виновен, точно както си мислеха тези злодеи. Вече ми стана съвсем ясно пред каква опасност съм изправен. Работата беше много сериозна. Човек трябва да продължава да се уповава на Аллах, но сега угасна и най-малката ми надежда за спасение, която до този момент спотайвах в дълбините на сърцето си. Лежахме един върху друг, полузаспали. Не знам колко време беше минало, когато вентилаторите в коридора заработиха. Сутринта беше настъпила и след малко щяха да раздадат дневната ни дажба от 300 грама хляб, източник на живот.

Какво благоденствие било това, Аллах... Всеки вземаше хляба, въртеше го в ръцете си и започваше да пресмята какво да направи, че да му стигне до следващата сутрин. Някой го разделяше на три, друг – на две парчета, а трети го изяждаше наведнъж, така или иначе ще бъде гладен до утре сутринта, поне сега да се наяде. Аз го делях на три и полагах усилия да ям по малко, три пъти по един залък. Ако имаше нещо друго, може би този грамаж щеше да стигне. Но къде ти! Нито ни даваха нещо друго за ядене, нито пък чист въздух за дишане.

Нужно беше специално умение и търпение да можеш да разделиш на три тази малка дажба, за да ти стигне за денонощие, но още по-голямо майсторство трябваше на човек да яде така, че да се насити с два-три залъка. Колко вкусен бил този свещен хляб! Отново повтарям, че през живота си в килиите на подземие то още веднъж разбрах и приех колко голямо блаженство е хлябът в живота ми. Колкото по-дълго го дъвчеш, толкова е по-сладък. Залъкът в устата най-напред раздробявах на малки парченца и дълго го задържах, без да го гълтам. Този залък, който с дъвченето сладнеше все повече и повече, ми доставяше такова удоволствие, че не бързах да го поглътвам.

Докато закусвах по този начин, дойде време за тоалетната. За една-две минути отидохме и се върнахме, вратата на килията след нас се заключи. Беше тихо, никакъв шум, никакви писъци и стонове не се чуваха отгоре. Палачите на ада се бяха оттеглили на почивка. През деня ще си отпочинат, вечерта ще започне смяната им. Отново ще се захванат да изтезават и измъчват арестантите.

Тук ще е на място да отбележа едно от най-важните средства на комунистическите разпити. Комунистите никога не ти казват, че си извършил еди-какво си престъпление, а ти заповядват да говориш. Обикновено използват заповедната дума “пей”. Често те питат дали ще започнеш да пееш. Измъчват те, искайки от теб да “изпееш” пред тях престъпленията, в които те обвиняват. Никога не ти предявяват обвинение за някакво престъпление, а непрекъснато ти повтарят да говориш, т.е. да пееш. Това е много неприятно, защото човек се обърква и не знае какво трябва да говори. Но те все ти повтарят да “изчуруликаш като птичка” вините си. И накрая, след изтезанията, арестантът стига до такова положение, че заявява: “Кажете какво искате, за да го напиша!” А те не приемат и те карат сам да напишеш показания, по свое желание, твърдейки, че не искат да клеветят никого, че не искат никой да пострада и най-малко, защото са хуманисти. Говорят ти, че ценят високо хуманизма, че най-светият им идеал е да служат на човека, да издигнат човешката личност.

Все същите неща слушах от съкилийниците си. Разпитите на всички започваха и свършваха със заповедта: “Говори!” Зверове! Вие трябва да ми представите със съответните доказателства извършените от мен престъпления, ако има такива и тогава аз да отговоря или да се защита! Но това не ставаше така. Задържат невинен човек, хвърлят го в ареста и си измислят престъпление, което ужким горкият бил извършил. Това е много нечовешки метод! Невиждана тактика!

Накрая човек започва да ги моли: “Аз не съм извършил каквото и да е престъпление, но ако трябва да бъда осъден, вие кажете, кажете в какво искате да ме обвините, за да си призная!” Така свършва всичко. Един ден, когато бяхме в една килия с Муравиев,¹⁴⁰ бивш министър на народното просвещение, а в навечерието на деветосептемврийския преврат и министър-председател, той ми разказа следното:

– Една вечер ме взеха и ме изправиха пред капитана. Това стана в затвора, разбира се. Гледам го, един много млад капитан. Кара ме да говоря, да разказвам. Тогава му казах: Първо, ти си много млад и малък, за да ме разпитваш. Второ, това, което искаш от мен, надвишава компетенциите ти. Но след като искаш да говоря, питай ме, за да ти кажа.

Минаха няколко дни след първия ми разпит. Преместиха ме в друга килия, която, разбира се, беше по-лоша и от първата. Новата килия се намираше на такова място, че отгоре много ясно се чуваха виковете, стоновите и плача, потресаващите стенания на подложените на изтезания жертви. Никога няма да забравя как един завалия го измъчваха в продължение на осемнайсет часа. Искане от него да каже мястото, където се укривали някои членове на незаконна организация. Можеха да го убият бързо, но той трябваше да живее, защото очакваха да изтръгнат много важни сведения. А след като получат желаното, нямаше значение дали ще живее или умре. Наред с това горилите от групите за изтезания идваха в килията ни и ни заплашваха:

– Слушате ли какво става отгоре, ако не проговорите и вас ви чака същото!

Една нощ в неочакван час вратата на килията се отвори и милиционерът ме посочи с пръст:

– Хей, ти, излизай!

Веднага станах и се изкачих на първия етаж с чувство за несигурност и безпокойство, премисляйки хиляди неща. Милиционерът ме вкара в същата стая. Чочев отново седеше облегнат на масата, но този път той закусваше с наредените пред него различни неща. Не забрави пред мен да извади пистолета и да го сложи отпред. На масата имаше пресни сирена, различни видове бял като памук хляб, салами и суджуци. Знаейки, че съм гладен, Чочев ядеше с апетит, говорейки почти заплашително:

¹⁴⁰ Константин Муравиев. – Б. пр.

– Гладен ли си? Искаш ли да ядеш? Не ни мъчи много, ако искаш да те закарам на ресторант, заедно да се наядем хубавичко, но единственото нещо, което искаме е да говориш и да ни кажеш едно по едно престъпленията, които извърши срещу нас. Така положението ти ще бъде по-леко и понеже всичко е в наши ръце, ние сме тези, които можем да те спасим и да ти дадем свободата... Всичко зависи от теб, от признанията ти. Колко много врагове като теб си признах вината, затова ние им помогнахме и много скоро си отидоха при семействата, излязоха на свобода. Можех само да кажа:

– Не, не мога да ям.

– Щом така, започни веднага да говориш или вземи писалката и пиши, защото не можем повече да си губим времето с теб!

За момент като че се успокои и омекна. Запали цигара с преперещи ръце и ме погледна право в очите с подигравателно изражение. Няколко пъти дръпна от цигарата. Зад цигарения дим, който се издигаше нагоре към тавана на халки, тихо продължи:

– Изброй ми приятелите и близките си другари. Започни примерно от Шумен. Изброй един по един всичките си приятели от Шумен и селата, слушам те!

Започнах най-напред от Шумен. Изредих както имената на всички учители, близки приятели от града, така и на занаятчиите и съгражданите, с които от време на време се виждах.

– Мини към другите места!

Продължих, редейки имената на познатите от Разград, Русе, Варна, Кърджали и Момчилград. Бях стигнал до Южна България, когато Чочев ме прекъсна с въпроса:

– Нямах ли приятели или другари в Пловдив?

– Имам. В Турското консулство в Пловдив има един Хасан, който работи като писар и преводач. Завърши “Нювваб”. Мой близък приятел е, с него се срещаме често още от ученическите години.

Хасан (на когото казвахме Узун Хасан) беше от едно русенско село. Беше умен и ученолюбив и завърши една година след мен. Много добре се разбирахме, знаеше добре български език, турският му също не беше лош. Един от най-добрите ученици в курса, но след като завърши средната степен на “Нювваб”, не продължи да учи, а

започна работа като учител в Русе. Град Русе също е стар турски център. В Русе, където освен няколкото турски основни училища, имаше и прогимназия, живееха богати търговски и занаятчийски семейства. Русе е бил център на Дунавския вилает, там е работил Мидхат Паша и днес още могат да се видят неговите произведения както в града, така и извън него.

Една жена работела в турското консулството в Пловдив, но след като се омъжила за един занаятчия Юсуф Сюнбюл¹⁴¹ и родила, оставила работа и вече живеела в Русе. Като учител Хасан присъствал и се изказал на някакво събрание в града. Когато чула изказването му, жената се приближила към него и му казала:

– Братко, моето място в консулството в Пловдив е незаето. Търсят млад човек, който да знае добре български и турски. Не получаващ много като учител. Иди и направи постъпки в консулството. Във всяко отношение това за теб ще бъде много полезно. Заплатата ти ще бъде много по-висока от сегашната.

Понеже тогава икономическото положение на турските училища беше плачевно, предложението много допаднало на Хасан, който веднага ми написа писмо да ме попита какво мисля по въпроса. Отговорих на приятеля си, беше 1946 или 1947 г., не помня точно. В писмото си препоръчвах на Хасан да не отива в Пловдив, защото там ще остане на същото ниво и няма да може да се развие. Щеше да си остане обикновен служител, а в училище с течение на времето щеше да разшири знанията си и щеше да допринесе за израстването на турските деца. В писмото си дословно му написах: “Наистина ще получаваш повече пари, но според мен учителството е по-почтена професия, добре ще е да не ходиш в Пловдив, но ти си знаеш по-добре.” Материалните придобивки трябва да са надделели, защото Хасан напусна учителството и отиде на работа в консулството като писар и преводач.

След като спечелва малко пари, Хасан решава да се ожени и по този повод отново ми писа, но вече от Пловдив. Обичаше едно момиче от Шумен, което днес е негова съпруга. Пишеше ми, че, ако не се е омъжило, иска да се задоми с това момиче. Накрая се ожениха. Разбира се, аз получих покана за сватбата, но дори и през ума не ми мина мисълта да отида. Поздравих ги с едно писмо и толкова. Ето та-

¹⁴¹ По-късно авторът ще споменава отново името Юсуф Сюнбюл от известно богато русенско семейство, който е осъден за шпионаж в полза на Турция и впоследствие обесен в Плевенския затвор. – Б. пр.

кава беше връзката ми с Хасан.

Оказа се, че непрекъснато са следели отношенията ни с него. Както е известно, на турското население в България беше забранено да има връзка с турските дипломатически представителства.

Когато аз споменах името на Хасан, Чочев въобще не реагира. Само се задоволи с бележката: “Значи Хасан ти е приятел?!” Но страшилището Аргиров, който до този момент само следеше въпросите и отговорите, изведнъж стана, приближи се към мен и неочаквано ми удари два юмука в слепоочията, крещейки:

– Само с тебе ли ще се разправяме бе, враг!

Бях смаян, от яд и вълнение не почувствах никаква болка. От въздействието на напрежението и тормоза, двата юмука, стоварени като чукове върху слепоочията ми, не ми се сториха силни. Като че кръвообращението ми беше спряло и нищо не чувствах. Тялото ми беше като замръзнало, с нож да ме порежат, капка кръв нямаше да потече. Потресен и напрегнат осъзнах положението в което се намирам, бях изцяло в ръцете на зверове, от които всичко можеше да се очаква. Намирах се в устата на вълци, в лапите на чудовища, от които нямаше спасение. Единственото ми упование беше Великият Аллах.

Вратата внезапно се отвори, влезе някакво изчадие на ада, това се четеше на лицето му. Уродливото чудовище трепереше и като че беше в състояние да ме глътне наведнъж:

– Какво се занимавате с тоя народен враг, другари, дайте го на нас да го свършим за минутка!

Чочев беше готов с отговора си:

– Виждаш, че ние говорим с тебе по човешки и се мъчим да ти помогнем. Признай си, за да си направиш добро и да се спасиш от ръцете на тая група. За тези, които не проговарят при нас по собствена воля, имаме и по-други средства. Да ти е ясно, Аллах високо, цар далеко! Никой няма да ти помогне, освен самият ти! Най-прекият път за спасението ти е да си признаеш. Не ни принуждавай да използваме нежелани от нас методи!

Много добре ми бяха известни нежеланите им методи. От съседната стая се чуваха покъртителни стонове. Ясно беше, че изча-

дията на ада бяха започнали нощната си смяна, кой знае коя жертва изтезаваха, измъкваха зъбите и ноктите ѝ.

В този момент на безизходица, когато ми се отправяха страшни заплахи, погледите на изверга и Чочев се срещнаха и се разбраха. Тогава Чочев стана и заяви:

– Виж какво, давам ти последен шанс. Слез в килията и дълго мисли. Вземи решение и когато пак дойдеш тук, признай всичко. Покажи добра воля, че и ние да ти помогнем. Така да свършим с всичко!

Дръпна чекмеджето и извади от него малка хартийка. След като ѝ хвърли едно око, каза:

– Близките ти много се тревожат за теб, за съдбата ти. Времето тече, ние бързаме. Ако не си признаеш и не ни помогнеш да свършим тая работа по-бързо, ще те предам на друга група. Нямах друг изход, сега заминавай и мисли!

Милиционерът дойде и ме закара отново в потайното подземие, в килията ми. Бях като убит. Дълбоко се замислих. Да, признанието е най-прекият път. В правосъдието за едно престъпление няма по-чисто и по-категорично доказателство от признанието. Ако подсъдимият признае мнимата си вина, работата на съдиите е лесна. Тогава няма нужда нито от факти, нито от доказателства. Да направиш мними признания пред тези зверове, означава по собствено желание да приемеш смъртното наказание. Това е така ясно, както е ясно, че две и две прави четири. Ще видим по-нататък как Тахир Наджи и Юсуф Сюнбюл от Русе, Аллах да даде покой на душите им, бяха принудени да подпишат мними признания в милицията и после пред съда приеха, че уж са извършили шпионаж и въз основа на това бяха екзекутирани.

Според тогавашните закони Държавна сигурност имаше право да държи един гражданин под арест трийсет дни. Разбира се, това беше само на книга. В действителност държаха хората в ареста колкото си искат, можеха да унищожат когото си искат и когато си искат. Страната се управляваше от Държавна сигурност. Правителството и правосъдието работеха като институции, изпълняващи заповедите на силите по сигурността. Задържат ли някого, нямаше кой да се интересува от съдбата му. Законът предвиждаше трийсет дена арест, но кой смееше да отиде в милицията, да изпрати адвокат, който да про-

тестира, да търси от прокурора заповед за задържане. Това беше немислимо. Държавна сигурност задържаше, тя съдеше и определяше присъдата, преди да се състои съдебният процес.

Министър-председателят беше едновременно и Първи секретар на Българската работническа партия (комунисти). Същото беше в Съветския съюз и в целия социалистически лагер. Рядко тези постове бяха заемани от различни лица, само когато това беше сметнато за необходимо. Всички решения се вземаха в Централния комитет на партията, в Политбюро. Цялата изпълнителна и законодателна власт беше подчинена на Политбюро, всичко се решаваше от партията. Разбира се, че решенията на Държавна сигурност се вземаха под внимание и се изпълняваха. Служителите на Държавна сигурност подхождаха много умно, винаги вземаха необходимите мерки, изпипваха всичко много добре. Непрекъснато говореха за гражданските права и свободи, за независимостта на правосъдието, за законите и правилата, накратко, действаха по закона и всичко нагласяваха в неговите рамки. Бяха майстори да уреждат това на книга.

Не можех да заспя, през акъла ми минаваха различни мисли. Не можех да реша какво да правя, накрая щяха да постигнат желаното, това беше много ясно. След като никой не се е спасил от ръцете им и мен след време ще ме накарат да омекна като тесто. Мислейки за черната си съдба, сега се люшках между жестоките прищевки на опаката си орис. Чувствах, че с всеки изминал ден натискът на зъбците на менгемето се усилваше и обръчът на изтезанията около мен се стесняваше. Беше ми пределно ясно вече, че не може да се вярва на нито една дума на българските комунисти. Ще дам само един пример. Когато Георги Димитров дойде от Москва и в качеството си на Първи секретар на Българската работническа партия (комунисти) застана начело на правителството, в една своя реч заяви, че в страната никога няма да бъде установен комунизъм, защото тогава съществуваше коалиционно управление на Отечествения фронт и уж другите партии също участваха в управлението. Но когато му дойде времето, Димитров безсрамно заяви следното: “Българският народ избра комунистическия режим на управление и денонощно работи за създаване и полагане основите на комунистическо общество, което е най-последният и съвършен стадий в човешката история.”

При тези обстоятелства не можех да приема да направя мними показания, няма как да се довериш на обещанията на комунистите.

Всъщност няха никаква незаконна дейност и извършено престъпление. Да, както на Първия конгрес на Съюза на работниците по просветата, така и на други събрания и конференции, аз защитавах интереса на турската общност в България. Но всичко това осъществих, основавайки се на залегналите в закона граждански права и свободи. А то противоречеше на целите на комунистите. Понеже през онези години комунистите все още не бяха заздравили властта си, те за кратък период приеха някои наши искания. Например поеа издръжката на всички турски училища, държавата щеше да изплаща заплатите на учителите ни, в училищата обучението беше на турски език, за турското малцинство щяха да се открият гимназии, педагогически училища, та дори и университети. Всичко това се прие на Първия конгрес на Съюза на работниците по просветата и щеше да се приложи на практика през следващите години. Започнаха някои приготовления. Но ето сега какво стана: “Ти ли ще искаш това от нас? Ти ли ще пречиш на хитратата ни политика за асимилиране на турското малцинство?” Да, във встъпителното си слово на конгреса, продължило повече от час, бъдещият министър на Министерството на народното просвещение проф. Кирил Драмалиев в едно изречение се спря на турските училища, заявявайки: “Несъмнено българското правителство повече не може да разреши съществуването на тези реакционни огнища.”

От тези негови думи още тогава стана пределно ясно какви намерения имат комунистите спрямо турското население. Някога, на тръгване за Първия конгрес на Съюза на работниците по просветата, Шакир ефенди ми беше казал:

– Осман, ти отиваш на конгреса, но какво ще направиш, ако комунистите поискат да отнемат училищата ни?

Какво ли щях да правя, разбира се, че няма да им предам турските училища. Ще направя това, което изискват националните ни интереси. Колкото и да е опасно, един от нас трябва да поеме тази отговорност и да се жертва за народа си. Това е нашата отговорност пред народа. Разбира се, че сам не мога да се противопоставя на комунистите. Празна работа е, ако се опитам сам да разбия стената с глава. Но когато се потъпкват правата на надвишаващото милион малцинство, ако не се издигне никакъв протестен глас, това ще опетни националната ни гордост и националните ни чувства. Властите непременно ще осъществят изменническите си намерения. Но ние трябва да направим нужното за спасение на националното ни самочувствие, въпреки

че комунистите ще осъществят желаното. Когато една голяма общност като турската се унищожава пред очите на целия цивилизован свят, непременно трябва да излезе някой справедлив син на този народ и да заяви: "Не, не можете да направите това!" И накрая се намери един родолюбец и борец за справедливост, който като Хасан Тахсин стреля срещу гръцката армия, изпратена след Първата световна война в Анадола за поробване на турците или пък като Сютчю Имам, който пръв стреля срещу окупаторската френска армия. Тези герои по никакъв начин не са си въобразявали, че сами ще надвият окупационните войски. Целта е да стреляш първи, за да спасиш националната гордост и националната чувствителност, с това противопоставяне да запалиш в сърцето на народа първото пламъче на националноосвободителното движение. В историята така е ставало. И аз, слуга на народа си, въобще не съм си помислял даже, че ще мога да съборя комунистическото управление, установено с щика на разположената в България Червена армия и унищожило цялата опозиция благодарение на тази армия. Но поне можах да кажа, че и ние сме народ и като малцинство имаме права, които са ни гарантирани от международни договори, дори от българската конституция и закони. Освен това сред турското население започнаха протести, в някои турски села на джамиите бяха окачени турски знамена. На тънките минарета, до зелените им върхове с полумесец, се развяваха и червените знамена със звезда и полумесец и символизираха съществуването на турска общност. Усилията, които положих, дадох своя плод.

Въпреки насилията и жестокостите на комунистите, не успяха да прекратят тези случаи, затова бяха разярени. Знаех, че пътят ми е изпълнен с много опасности, но не можех да избягам от отговорността, с която бях натоварен, за мен това беше дълг. Не можех да го пренебрегна и аз направих нужното. Дълбоко в сърцето си чувствах болка заради сълзите на жена ми и единствената ми дъщеря, на които причиних толкова страдания и мъки, а също така за тормоза, на който бяха подложени покойните ми родители заради случилото се с мен.

Да се върнем отново към бялата тъмнина на килията ни в подземния ад. Каква ти тъмнина! Над главата ми гори лампа от двеста свещи. Сложили са силни крушки в малката килия, която прилича на дупка в пещера. Можеш ли да си представиш само! Обикновено човек бяга от тъмнината, защото не е нещо хубаво и го притеснява. Светлина е нужна за човешките очи и душата му, наследниците на Адам искат светлина и видели. Не искам тук да се отклонявам към философската

страна на въпроса, но като си помисля, че пророкът на Аллах, Мохамед, притежава свещено сияние, лесно можете да си представите колко важни са в човешкия живот светлината и виделината. Но за съжаление, тези врагове на човека не са поставили лампите от двеста свещи над главата ви, за да ви е светло и удобно, а за да ви измъчват. Едно от най-непоносимите за мен неща в ареста бяха непрекъснато светещите над главата ми крушки. Особено през летните горещини с нетърпение чаках токът да спре, че поне за няколко минути да угасне светещата денонощно лампа. Задушната атмосфера и влагата, а също миризмите от неизолираните канализационни тръби ме убиваха. На всичко отгоре непрекъснато светещата над главата ми лампа, която като че продупчваше мозъка, беше източник на непоносимо страдание и мъчение. Затова възприемах тъмнината като благоденствие, в това бедствено положение тя беше истинско щастие. Това установих и по-късно в различните единични килии, където ме държаха. Човек привиква, когато непрекъснато стои на тъмно и очите му започват да виждат и в най-непрогледния мрак.

Но нищо не можеше да се направи... Дните си минаваха под горещата светлината на лампата, която разтопяваше мозъка ми. Стана почти месец и започнах да свиквам с живота в подземие. Една сутрин вратата на килията се отвори и милиционерът ми даде знак да изляза. В коридора ми показва коша за боклук с думите:

– Вземи го, изнеси го навън и го изсипи в големия сандък за боклук.

Взех коша, отворих вратата, направих първата крачка и слънчевите лъчи ми заслепиха очите. Беше сутрин и слънцето се беше издигнало нависоко, колкото едно копие. Пред мен се простираше синьо море, а в далечината се виждаха зелени брегове. Цялата природа се къпеше в сребърните лъчи на сутрешното слънце. Чист и приятен въздух. Птиците чуруликат, чайките кацат на брега и излитат, всеки си върши работата, дюкяните отворени, служителите отиват в учрежденията си, децата – на училище. Като излязох от вратата в първите секунди не можех да видя нищо. Когато вдигах коша, се мъчех да зърна морето, брега. Освен това се опитвах дълбоко да си поемам въздух, за да напълня дробовете си. Да имаше как, щях да напълня дробовете си с повече кислород. Като видях кипящия навън живот, помислих си за нашето агонизиране между живота и смъртта в подземие и душата ми изгоря от мъка, сърцето ме заболя. Наблюдаващият ме милицио-

нер ми заповяда да се върна обратно и аз оставих красивата природа и кипящия живот и се върнах в подземие. Като влязох в килията си помислих, че на това му казват “да те погребат жив”.

Несъмнено палачите отгоре бяха заповядали да изживея тази промяна, която представляваше една от най-важните степени на непоносимия ми живот в подземие, в пещерата. Беше пределно ясно, че искаха да събудят в мен желание за скорошно избавление като ми покажат живота, чистия въздух и слънцето, морето и небето навън, след като седмици наред бях живял на задушно място под земята, без слънце. Тактика. Не може да се допусне, че тези жестоки хора са искали да подишам чист въздух, да видя слънцето, да се разведрия след депресията. Искаха с различни фалшификации да измамат попадналата в мрежите им жертва и час по-скоро да постигнат целите си. Не може дори да се допусне, че са се отказали от несправедливото си поведение. Не че съжаляват жертвата си, а искат да я доведат до състояние да приеме да даде мними показания и в крайна сметка безжалостно да я осъдят на дългогодишен затвор или смърт. Когато се върнах, изпитах чувството, че влизам в гроб за живи. Първото нещо, което усетих, беше зашлевицата ме в носа смрад от канализацията, задушаващата влага и задушливия въздух. В паметта ми се събудиха противоречиви мисли. На две крачки от нас, навън, истинският живот продължава, а ние, нещастниците в подземие, агонизираме между живота и смъртта. На две крачки от нас има слънце, земя, небе, море и бели облаци на синия небосвод, сияещи лъчи на ранното слънце, летящи в простора птици, тичащи деца, заети хора. А тук в подземие, ние нещастните жертви с всяка изминала минута, с всяка глътка въздух все повече се приближаваме до катастрофалния край и до невиджданото зло, които ни се подготвят. Кой знае, днес или утре могат да дойдат да вземат някого от нас, да го принудят да направи признания за престъпление, което никога през ума му дори не е минавало да извърши и така да го лишат от бъдеще, а заедно с него да изгорят и доста негови близки, да бъдат подложени на непоносими изтезания невинни хора или да бъдат унищожени. Мисълта ми беше заета с хиляди примери от философската категория на противоположностите като справедливост и несправедливост, тъмнина и светлина, свобода и робство, глад и ситост, богатство и бедност, лъжа и истина, правда и неправда, безмилостност и състрадание. В главата ми се мотаеха понятия като физическо изтезание, тормоз и съчувствие.

Отново настъпи вечерта. От писъците, охканията и пъшка-

нията, от стенанията разбрахме, че се е стъмнило. Помня така добре, като че ли се е случило преди малко. Единият от мъчителите от стол се качваше на маса, сложена върху друга и оттам с все сила скачаше върху просналата се на земята полужива, полумъртва жертва. При всяко скачане се чуваше голяма гюрултия, след което до ушите ни стигаха писъците на беззащитния завалия. В същото време друга група от няколко човека слизаше в подземие и започваше да обикаля килиите. Отваряха вратите и един от кръвопийците с почервено лице и кръвясали очи всяваше панически страх сред нас:

– Чувате ли какво става горе? Сигурно не искате и на вас да ви се случи същото.

А ние се задъхвахме от ужас и треперехме в килията, опитвайки се да разберем кого са извели горе и кой от нас ще бъде подложен на същите мъчения.

В един такъв момент никой не искаше да бъде на мястото на беззащитния завалия, мислено споделяхме мъките му и му пожелавахме да може да излезе жив оттук. Дали беше тази или няколко вечери по-късно, мен отново ме извикаха на разпит горе. Същата картина... Чочев отново беше приготвил много богата трапеза, наредил беше сирене, салам, суджук, яйца, салата, сладко и риба. Като че нямаше друго време за закуска, за ядене, че е седнал да се храни в този късен час на нощта!

Винаги съм смятал, че докато човечеството съществува, все ще има затвори, затова ще има и служители в тази институция, на тази държавна работа. И за тук са нужни хора. Има една дума: “Палачите са нужни, но ти палач не ставай!” Но тоя няма ли семейство, деца? Не сяда ли на масата в дома си да яде до децата си, със съпругата си, водейки разговор с тях? Има ли по-голямо щастие от възможността заедно с децата си вкъщи да ядете това, което си купил? Колко приятно е да беседваш, да проявяваш интерес към всеки от семейството си, задавайки въпроси като: “Разкажете да видим какво правихте днес, как минаха часовете в училище, изпитаха ли ви, какво стана с писмения ви изпит? А ти какво прави днес, дойдоха ли съседките у нас, излиза ли някъде?” Тези тук през деня са на лов за жертви, а вечер пред гладните арестанти седят на масата и си гледат кефа, ето по такъв начин служат на народа и родината! Държанието на органите по сигурността е различно според човека или според режима на управление. Но ето какви са комунистическите служители като този. Изтрил е от главата

си понятието семейство, децата му ходят на детска градина или учат в начално училище. Предоставени са на партийно възпитание. Отдавна са приели принципа: “Цялото човечество е мой народ, цялото земно кълбо е моя родина.” За тях понятията народ, отечество, религия, вяра не съдържат каквато и да е ценност.

С това съзнание някои заклет комунисти даваха на децата си името “Сталин” и се надпреварваха помежду си в стремежа си да се подмазват на руснаците. Правителството също не оставаше по-назад в това отношение. Не само че смениха названията на малки и големи градове, на планини, реки и села, но на името на Сталин назоваха най-големия черноморски пристанищен град Варна. Да имаше как, всичко щяха да дадат на Сталин. На това тяхно решение целият свят се смя. Турист, дошъл от Европа или Запада, търси Варна на картата и не може да я намери. След време комунистите разбраха каква грешка са направили и промениха решението си. Скоро името на Варна отново беше възвърнато.

Много добре помня кога съобщиха новината по радиото за решението на Министерския съвет името на град Сталин да се възвърне. В целия затвор се чу голяма гюрултия. Всички затворници чукаха по вратите и се радваха, че най-големият черноморски град Варна отново е получил истинското си име. Не беше протест срещу комунистическото управление, а по-скоро невинна проява на радост от събитията. Това е единственият случай на “протест”, ако може да се нарече така, на българските политически затворници, надхвърлящи 40-50 хиляди.

Да се върна отново на трапезата на Чочев. Гладен съм, толкова съм гладен, че без да сложа нищо в уста утолявам глада си с прекрасния мирис и великолепната гледка на подредените пред мен храни. Ще попитате дали в такъв момент човешкото око забелязва храната? Човек е създаден от кости и плът и тялото му не може да съществува без нея. Нима двигателят може да работи без гориво и масло? Ако човешкото тяло е мотор, този мотор има нужда от мощност, за да работи. Човекът прилича на мотора. Не мога да излъжа, че не ми се прищяха храните на масата. Но понеже знаех колко висока цена трябва да заплатя за тая храна, останах безразличен. Въпреки всичко, мръсникът започна да говори както и преди:

– Искаш ли да ядеш? Или да излезем навън заедно и да се

наядем хубавичко. Но при условие, че признаеш всичките си престъпления и ги напишеш подред. Обещава ли ни?

– Нямам какво да кажа или да призная. Колко пъти вече писах, вие не го харесвате и го хвърляте в кошчето. Вече не знам какво мога да напиша повече.

Сепнах се, когато в същия момент седящият отсреща изверг Аргиров се нахвърли върху мен. За да се предпазя, се дръпнах малко настрана. Изрева като хиена. В този момент Чочев също стана и се приближи до мен, а Аргиров крещеше:

– Нямаме ли си друга работа, само с тебе ли ще се занимаваме, бе?

Чочев отново заговори:

– Виж Кълъч, това да е последната ни вечер. Казвам ти за последен път и това е окончателното ми предупреждение. Зает съм и заминавам. Ако тази вечер с добро не напишеш цялата истина, не ми остава нищо друго, освен да те предам на специалната група. Там има хора, които най-добре знаят как да накарат тези, които се инатят и не искат да проговорят, да пропеят като славейче. Не забравяй, че те говорят на друг език, не молят като нас. Аз ти мисля доброто и не искам да те предам на тях. Нямам повече време да се занимавам с теб, заминавам.

Така ме притискаха от всички страни. Чочев много сериозно ме заплашваше със закана да ме предаде на екипа за физически изтезания.

Положението ми все повече се усложняваше. Очаквах да приема да подпиша мними показания. Бях длъжен да взема решение по много важен въпрос. Досещах се, че разговорът и заплахите са част от техния план, но бях в безизходица. Все повече се стесняваше менгемето, което притискаше мозъка ми. Задушавах се, не можех да намеря какъвто и да е изход от трудното положение, в което се намирах. Бях много напрегнат. В този момент в стаята влезе един непознат. Огледа ме внимателно и се обърна към тях:

– Какво, не иска да говори ли? Ние имаме методи и начини да накараме да проговорят враговете, които се инатят. Но аз ви предлагам да му дадем още една възможност. Щяхме да отидем на друго място с теб. Но да се откажем от оная работа и тази вечер да свършим

тукашната.

Тримата седнаха и положението малко се поуспокои. Тогава стана нещо съвсем неочаквано. Чочев остави класическата комунистическа тактика на провеждане на разпит, която досега следваше:

– Кажи сега как плануваше да убиеш другаря Тито?

Шашнах се, трепнах от учудване. Каква връзка мога да имам с Тито? Досега се отнасях към мен като към закъснел османски рицар и ме държаха отговорен за жестокостите, които уж османците били извършили. Притискаха ме за съпротивата, която оказах на Първия конгрес на Съюза на работниците по просветата. С една дума понасях наказание затова, че не предадох гражданските права на турската общност в България. Аз съм турчин и трябваше да го направя. Колкото и да беше опасно, не можех да постъпя другояче. От това нито се срамувах, нито пък съжалявах. Когато съществува подобна ситуация, всеки турчин би трябвало да се жертва и да изпълни народния си дълг. Но като турчин каква може да бъде причината, за да направя опит да убия министър-председателя на Югославия? Международен терорист ли съм, че да искам да убия Тито?!

– Например кажи къде сложи бомбата на гарата, къде и как подготви покушението? Какви бяха плановете за убиването му. Какво стана, че накрая не успяхте.

Продължиха да ми задават подобни въпроси. В първия момент се бях стреснал от учудване. Мислех, че искат да ме объркат, отдалечавайки се от въпросите, свързани с турското малцинство и Турция. Може би се надявах, че с това обвинение по-лесно ще получат желаното показание. Времето напредваше, сутринта приближаваше. Притискаха ме много лошо и искаха да разберат дали съм имал намерение да извърша атентат срещу Тито.

ПОДАРЪК ЗА ТИТО

През 1944 г. комунистите във всички балкански страни, с изключение на Гърция, взеха властта в свои ръце благодарение на Червената армия, която заради помощта на Запада не беше смазана от

танковете на нацистка Германия. Веднага след това на дневен ред се постави въпросът за създаване на Балканска федерация. Сред лидерите Димитров и Тито бяха най-горещите почитатели на този план. Особено Димитров. Той толкова силно подкрепяше идеята за федерация, че приемаше всички предложения на Тито. Така приятелството между двамата лидери всекидневно растеше. Едно от най-силните доказателства беше въпросът за македонското малцинство в България.

Както е известно, Македония беше поделена между трите балкански държави – Югославия, Гърция и България. В Пиринска Македония, която остана в България, живеят определен брой македонци. След Втората световна война между републиките на Югославската федерация се създаде и Федеративна република Македония. Тито смяташе, че останалите в границите на другите две държави македонци вече трябва да се обединят с тези от федеративната Народна република Македония и България прие, че македонците от нейната част културно принадлежат на Македония. Паспортите на македонците от Пиринския край бяха подменени и в графата за народност хората бяха записани като македонци. Освен това от Югославия доведоха учители-македонци, които започнаха да преподават в училищата в района. Това бяха първите крачки към създаването на Балканска федерация.

Димитров изобщо не се противопоставяше на Тито, който през 1947 г. пристигна в България с частния си влак. Между балканските държави се подписваха договори за приятелство и сътрудничество. Преди това Димитров беше посетил Югославия, където се подписа Белградското споразумение. Двамата лидери, които в Русия бяха станали другари, с всеки изминал ден се приближаваха към реализирането на Балканската федерация. Взаимоотношенията между страните бяха приятелски. Дори непосредствено след приключване на Втората световна война в България бяха доведени и разпределени по семействата югославски деца, които бяха останали сираци в резултат на съпротивлението и партизанската борба на Тито срещу Германия. Една група кръгли сираци бяха настанени и в Шумен. На много семейства, независимо българи или турци, дадоха деца за гледане, които за известно време се хранеха и отглеждаха в името на идеологическата солидарност между двете държави. От семействата, които не гледаха вкъщи сирачета, събираха дрехи и храна. Лека-полека се придвижваха към реализирането на федерацията. Идеята за нея беше станала толкова популярна, че когато Димитров пътуваше за Румъния да подпише някакъв договор, във влака каза следното на журналистите:

– Балканската федерация непременно ще се създаде. Това е въпрос на време. И то с участието на Гърция. Да, повтарям, че Гърция също ще се присъедини към Балканската федерация.

Беше ясно, че Съветска Русия няма да бъде доволна от подобна федерация. Но опияненият от идеята за федерация Димитров не можа да забележи тази тънкост.

Започнаха действия за присъединяването на Гърция към федерацията и така се създадоха условия за избухване на гражданска война в страната. България играеше водеща роля. Четите на Маркос използваха тактиката на нападение и оттегляне и след като нападаха целта си, се укриваха на българска територия. Македонците в Пиринска Македония вече бяха приети за македонско малцинство и бяха получили паспорти, в които се определяха като част от македонския народ. Дори междинната граница беше загубила предназначението си, много лесно можеше да се отива в Югославия и да се връща обратно.

В тази атмосфера на приятелство и солидарност Тито посети България. Димитров го посрещна много топло и тържествено, то бяха целувки, то бяха прегръдки... Димитров поиска и от българските граждани да посрещнат този скъп гост със същата сърдечност. Изготвиха блестяща програма, всички бяха обзети от ентузиазъм, Тито навсякъде беше носен на ръце.

Той беше славолюбив човек и изпитваше голямо задоволство от всичко това. Човешката природа е такава, на кого не би му било приятно... Приемаха го като голям герой, станал легендарен с победите си срещу германците. За победите му се пееха песни.

Тогава главен мюфтия в София беше Акиф Осман ефенди. Както вече споменах, като духовен глава на мюсюлманите в България той същевременно отговаряше и за “Нювваб”, затова му бяхме подчинени. Училището ни беше зависимо от Главното мюфтийство до такава степен, че ако някой закъснее с подаване на документи за записване, той можеше да учи само с разрешение от София.

Един ден в “Нювваб” беше получена телеграма от Главното мюфтийство. Акиф Осман ефенди ни уведомяваше, че на път за Варна високият гост на Димитров, Тито, ще мине през Шумен, че в страната е започнала кампания за подготовка на подаръци за Тито и нареждаше “Нювваб” да му връчи подарък от името на турците в България. Понеже щеше да бъде от името на турската общност, подаръкът трябвало

да отразява турския бит и традиции.

По повод телеграмата Учителският съвет се събра в учителската стая, дълго обмисляхме какъв подарък бихме могли да му дадем. Накрая най-възрастният ни преподавател Сюлейман Съррѝ предложи да му поднесем везана турска бохча, която да представя нашата култура. Всички приеха неговото прекрасно предложение, защото то отговаряше на съответната цел.

Както е известно, в традиционния живот на турците има един разпространен обичай, според който младоженката дарява с бохча младоженеца. Веднага проверихме по местата, където се продават такива бохчи. Но специално през следвоенните години, предлаганите на чаршията и на пазара бохчи бяха много обикновени и не ни се харесаха. Поисках разрешение от колегите и отидох вкъщи. Съпругата ми като сватбен дар ми беше подарила много специална бохча. Беше толкова красива, че през сватбената нощ ми беше свидно да облека дрехите в нея. В бохчата имаше долно бельо от тънка коприна, извезано много изящно и естетически със сърма. Навремето тази бохча е била подарена на тъст ми от тъщата. Той също като мен не посмял да облече през сватбената нощ тези ценни дрехи, произведение на изкуството и те години наред много грижливо се съхранявали в сандъка. Бях слушал, че покойният Ходжазаде ефенди донесъл тази бохча от Истанбул, когато женел дъщеря си.

Разказах на жена ми за случая. Казах ѝ, че искам да взема бохчата от нея срещу заплащане, тя не се противи. Само каза, че трябва да попита майка си, защото тя ѝ я дала и бохчата е много ценна, тъй като е останала още от дядо ѝ. Отиде да пита майка си, която оставила на нас да решим. Занесох бохчата в училище, всички много я харесаха, смаяха се от красотата ѝ. Дори някои приятели ме предупредиха с думите:

– Как се решаваш да се лишиш от този ценен семеен спомен?!

На което аз отговорих:

– Понеже ще бъде подарена от името на турския народ, не ми е свидно.

Освен това с парите за бохчата щяхме да купим нещо друго за вкъщи, за детето. Трябваше да завием с нещо бохчата. Намерих нужното в едно богато шуменско семейство – червен атлас със сърмена бродерия и изработена в Истанбул везана кърпа. Накрая специално за

съпругата на Тито поръчахме терлици със сърмена украса при най-добрия майстор в Шумен. Турската бохча вече беше готова, получи се прекрасен подарък.

Подаръците за Тито от различни учреждения бяха изложени по витрините на най-важните места в града. Нашата бохча правеше най-голямо впечатление, затова остана на витрината няколко дни. Турци и българи, всички шуменци, се задържаха пред витрината и разглеждаха подаръка ни с думите:

– Колко красива бохча, колко ценен подарък!

Накрая настъпи денят на гостуването, всички хора се стекоха към гарата. Турците от Делиормана също дойдоха и въпреки че беше дъждовно, около шейсет хиляди се струпаха около гарата. Две трети от населението на района, тоест от всеки трима души – двама бяха турци. Взеха се много строги мерки за сигурност, народът стоеше от двете страни на гарата, игла да хвърлиш – нямаше къде да падне. Голям калабалък, никой нямаше право да влезе в гарата. Само официалните лица бяха допуснати.

Заедно с тях в гарата влязоха и тези, които щяха да поднесат подарък на Тито, след като минаха през стриктен контрол. При това положение, аз заедно с директора на “Нювваб” Бейтуллах Шишман бяхме допуснати до самия перон, за да връчим подаръка. Тито и Димитров бяха на прозореца на вагона и въобще не слязоха. Десетки хиляди присъстващи с аплодисменти поздравиха госта на Димитров – Тито. Подаръците му се подаваха през прозореца под много строг ред.

Димитров произнесе реч също през прозореца. Всички, в това число и турците, очакваха хубави думи в знак на благодарност, но бяха разочаровани, за съжаление. Тито не каза нищо, не говори и само с ръкомахане и усмивка поздрави народа. А Димитров заяви следното:

– Турският народ в България вече трябва да обърне очи към София и Москва. Шуменските ходжи трябва да слушат не Радио Анкара, а предаванията на София, Москва, Белград и Баку.

Ето че сега твърдяха, че моето присъствие на перона не било случайно и във връзка с поднасянето на подаръка, а съм имал план, подготвен много преди това. Толкова дълго се задържаха на това обвинение и така силно ме притискаха, че бях дошъл до състоянието да кажа, че наистина съм подготвил план за покушение срещу Тито, само и само да се спася от напрежението и мъченията. С подобно признание

щяха да открият международна група за извършване на покушения, да съобщят на Тито за опасните приготовления за атентат и да поискат награда затова, че са спасили живота му. Тези дни положението беше такова. Да се смееш ли, да плачеш ли?! Защото много скоро щяха да си развалят отношенията с Тито, който в международното комунистическо движение беше поставян едва ли не на второ място след Сталин и щеше да го представят като несравним враг. Дойде ден, когато за Тито вече се говореше какво ли не! Но не само той, семейният му живот, моралът му беше подложен на прицел. Започнаха да критикуват нравствеността, честта и достойнството на съпругата му. Отидоха толкова далече в клеветите си, че твърдяха следното: “Тито е свиня, а жена му проститутка, взета от публичен дом!” Започнаха кампания срещу Тито, в която всеки се състезаваше да измисли някаква клевета. Тито бил предател, роб на капиталистите, играчка в ръцете на Запада и какво ли не още... Но нямаше да мине дълго време, когато Хрущов и Булганин на белградското летище щяха да се прегръщат и целуват със същия този Тито. А такива като мен жертви на съдбата щяха да си останат само с теглата, които бяха изживели. Ако наистина бях подготвил покушение срещу Тито, според комунистическата логика, трябваше да съм предател. Но ако Тито, както по късно се твърдеше, наистина беше предател, моята цел не би трябвало да се окачествява като опит за убийство, а като дейност, която заслужава признание и уважение, нали? Ето това е комунизмът в действителност. Такава е комунистическата диалектика, начинът на комунистическото мислене. За комунистите човекът е само един робот, който трябва да изпълнява заповедите отгоре. Не е нужно да мисли, щом е партийна инструкция, трябва да се изпълнява. Не съществува лично мнение, сякаш се изпълнява всяка заповед. Партията не греши, всяко партийно решение е закон, в нейно име трябва да се жертва всичко...

По едно време отслабиха натиска, затова си помислих, че са се уморили. Беше на зазоряване. Аз също бях останал без сили и енергия, мисълта ми беше блокирана. Не само че не бях в състояние да разсъждавам, но не можех и да говоря, от изтощение всеки момент можеше да се свлека на земята. Хванаха ме под мишниците и ме изведоха в коридора, откъдето милиционерът ме свали в подземието. Отвори вратата и ме напъха в килията. Задремалите съкилийници се събудиха и като видяха състоянието ми, не ме попитаха нищо. Няколко минути останах така, опитвах се да дойда на себе си, но беше невъзможно... Болеше ме цялото тяло, в гърдите си чувствах някаква тежест. Като че върху сърцето ми имаше тежко гюле и всеки момент щеше да спре. Не

можех свободно да си поемам дъх, свлякох се в едно кьоше на килията и така съм заспал. Не знам колко е продължило, но когато се събудих, видях, че очакваната всяка сутрин с четири очи дневна дажба стоеше до мен. Отдавна беше минала сутринта, суматохата по отиване до тоалетната – също, освен това приближаваше обяд. Изведнъж по коридора се чува стъпки, вратата се отвори със силно дрънчене на големите ключове. Един от тримата ме посочи и ми каза да изляза. Изправих се много трудно и излязох в коридора. Показаха ми една близка килия, милиционерът отвори вратата и ме пхна вътре. И какво да видя?! В килията стоеше млада руса жена, облечена в кожено палто. Високата и зеленоока жена като ме видя, в първия момент не знаеше какво да прави. Но прие с лека усмивка идването на нов човек в килията. Беше обута в ботуши, а до нея имаше младо момче на 15-16 години.

Вратата зад мен се затвори, след което започнаха въпросите. Неизбежни са взаимните въпроси от рода на “Кой си, откъде си, откога си тук, какво има навън, разпитаха ли те?” и др.

Жената се казваше Елизабет, била дъщеря на богат поляк от Варшава. Дошла със семейството си на почивка във Варна. На плажа се запознала с главния диригент на Варненската опера Райчев, между тях започнала любов и накрая се оженили. Семейството ѝ живеело в Полша, а тя със съпруга си – във Варна. Не работела, съпругът ѝ дирижирал оркестъра. Тя посещавала концерти и постановки и дните ѝ минавали сред богатия културен живот на града. Имали едно дете на пет-шест годинки.

Тогава в България действаше Съюзната контролна комисия в София, където имаше четирима чужди генерали – американски, английски и руски. Ако се беше срещнала с руския генерал Бирюзов¹⁴², нямаше да направи впечатление, нямаше да се възприеме като престъпление, но контактите ѝ с другите двама западни генерали представляваха истинска измяна на родината. Омъжената във Варна Елизабет започнала да скучае от монотонния живот, да излиза и да създава връзки с чужденци. И без това тя е учила педагогика във Виена, често пътувала дотам и на дунавския бряг имала възможност да води харесвания от нея европейски начин на живот. Но понеже след Втората световна война положението все още не било нормализирано, не можела вече да посещава Виена.

¹⁴² Генерал-полковник Сергей Бирюзов замества председателя на комисията маршал Г. Толбухин. – Б. пр.

Елизабет знаеше няколко чужди езика, беше научила малко и български. Въпреки че полският е славянски език, тя говореше български с особен акцент.

Западните генерали от време на време идвали във Варна за развлечение и на почивка, като отивали и на опера. По някакъв начин Елизабет се запознала с тях и един-два пъти отишли заедно на бюфета на операта, пили по нещо и си разменили по няколко думи. Нямали време за дълъг разговор, защото звънецът бързо призовавал зрителите към салона. Според думите на Елизабет само в това се изразявали връзките ѝ с чуждестранните генерали. Но ела, че попитай тези от Държавна сигурност! Нима е възможно от окото на нейните служители да убягнат разговорите ѝ, по-точно – тази нейна антибългарска дейност. Взели Елизабет под наблюдение и един ден я арестували. Обвиняват я в шпионаж в полза на Америка, в съвместна антибългарска дейност заедно с представителите на Запада. Усилията на главния диригент на Варненската опера Райчев и брат му – директор на плажа в града, не са били достатъчни да спасят Елизабет. Нито пък братските отношения с Полша имат някакво значение. Разказа, че от седем месеца е била задържана, а от пет месеца се намирала в това подземие. Вече се задушаваше, не можеше да издържа и крещеше. Понеже е била задържана през зимата, беше облечена в кожух. Къдравата ѝ коса така беше залепнала, че да се опита да я среше, не би могла. Не беше възможно да се приближиш до нея от воня, месеци наред не беше събувала ботушите от краката си.

Надвечер вратата отново се отвори, радост огря момчето, освободиха го! Останахме сами с Елизабет, виждаше се, че нервите на жената бяха много разстроени. Месеци наред в този ад е била подложена на истински огън. Представете си светлоруса, къдрава коса, която е гъста като негърската и в която игла не можете да забодете. Как да я измие, нито вода дават, нито пък сапун. В тоалетната има вода, но няма време, защото още със самото влизане милиционерът започва да крещи да се връщаш. За жените това е още по-непоносимо.

Не знам как отвън започнаха да се чуват детски гласове, може би килята ни беше откъм улицата. После разбрах, че този ден разкарвали децата с камиони из града по повод Международната седмица на децата. Като чу детските гласове, жената заплака, защото си спомни за малката си дъщеричка. Попадналата в лапите на тези зверове жена беше майка. Дали да жали за загубената си свобода или за детето си, от което е била отдалечена! Освен това нямаше никаква представа

какво я очаква. Лесно се уредили документите за женитба между социалистическа Полша и социалистическа България. На Райчев никой не му забранил да има интимни връзки с една полякиня, да излиза с нея където си иска, но само за разменените няколко думи между Елизабет¹⁴³ и западните генерали в салона на Варненската опера, жената веднага е била обявена за американска и английска шпионка. Хайде да видим как ще се оправи! Много съжаляваше за идването си в България и за женитбата си с Райчев. Да имаше начин, щеше да остави всичко и веднага да се върне в Полша, но как ще излезе от тази дупка?!

В коридора се чуваха човешки стъпки, шпионката от време на време се отваряше. Милиционерът непрекъснато наблюдаваше килиите оттам. Вратата се отвори и хвърлиха още един нещастник. Отново станахме трима. Беше мъж на 30-35 години, дрехите му имаха угледен вид, което означаваше, че е нов, затова говореше и лицето му, което беше червендалесто.

Запознанството се осъществи бързо, беше изгонен от армията варненец. Преди 9 септември 1944 година бил в състава на частите, преследващи партизаните. Много често го задържали и разпитвали, познавал съпруга на Елизабет, Райчев. Започнаха да говорят с жената и докато отговаряше на въпросите за положението вън, времето доста напредна. Отгоре отново започна да се чува гюрултия. Всички се развълнувахме от виковете на завалията, намиращ се в кървавите лапи на уродите, треперехме от страх. Кой ли е този нещастник отгоре, подложен на изтезания и кой ще бъде следващият? Кого от нас ще вземат? Треперехме безпомощни като нещастни животни, очакващи след малко да ги заколят в касапницата. Доловихме човешки стъпки по стълбите, които се приближаваха към нашата килия и накрая се чу потракването на ключа. Вратата се отвори и едно от чудовищата ме посочи да тръгна.

Страхът не може да те спаси. Станах бавно от мястото си и щом излязох в коридора, чудовището промърмори:

– Стъпвай, враг такъв! Тази нощ ще ти бъде последната. Жив няма да излезеш оттук! Стъпвай!

Краката ми се подкосиха, останах без сили, като че сърцето ми беше спряло да бие. Не можех да вървя. Събрах всичката си фи-

¹⁴³ Тази жена прекарва една седмица и в килията на учениците на Осман Кълъч. Единият от тях, Осман Хюсеин (Гюлмен) я споменава в мемоарите си. От “полякинята”, както я нарича Хюсеин Гюлмен, научили че учителят им също се намира в килиите на ДС. – Б. пр.

зическа и морална сила и се опитвах да продължа. Трудно изкачих стълбите, чувствах дъха на чудовището в тила си. Знаех къде да вляза, но ако ме закарат на друго място? Ако този път ме предадат на други зверове? Отдъхнах си, когато се намерих отново в стаята на Чочев. Но този път садистът беше сит, на масата му нямаше храна. По лицето на неизменния му колега Аргиров имаше известна промяна. Очите му бяха зачервени и изглеждаше така агресивен, че можеше да ме унищожи на момента. Скочи от мястото си, приближи се към мен и започна да крещи:

– Тази нощ аз ще се занимавам с теб, не можеш да се спасиш! Омръзна ни да се разправяме с теб!

Чочев се намеси:

– Аз още един път ще поискам от него да опише живота си и престъпленията, които е извършил против народната власт.

Каза това и ми даде хартия и писалка. После ме накара да седна на малката масичка.

– Какво да пиша? Аз пиша, вие късате листовете и ги хвърляте. Кажете какво, че да го напиша?

– Не се прави на толкова хитър, ти знаеш престъпленията си и ти ще ги напишеш!

Започнах да пиша, мисълта ми беше объркана. Вече бях научил наизуст нещата, които написах десетина пъти. Дата на раждане, месторождение, средата, в която бях израсъл, учението ми. След това написах за учителството си, затова че като честен гражданин съм си изкарвал хляба, че съм се опитвал в рамките на законните ми права да работя за развитието на народа си във всяка област и че не съм извършил никакво престъпление срещу народната власт.

Аргиров погледна отстрани написаното и изрева:

– Отново същите приказки!

Чочев също взе от ръцете ми писалката и листа, хвърли му едно око, смачка хартията и я хвърли в кошчето.

– Ти не разбираш от добро, вече ще те предам на други, те знаят как да те накарат да проговориш!

В същия момент вратата се отвори и в стаята светкавично нахлуха трима зверове.

– Какво прави? Ако не признава вината си, дайте го на нас, ние знаем как да се справим!

Двамата ме хванаха под мишниците и се опитаха да ме изкарат от стаята, говорейки помежду си:

– Тук ли да го свършим, или да го закараме в трапа?

– Не е нужно тук да мърсим. Да го изкараме навън и да го хвърлим в трапа, да му пръснем мозъка и толкова... Да свършим с тая работа. Да разбере какво значи да се противопоставяш на народната власт. Не стига това, което са ни сторили дедите му, че и той тръгнал да иска турски училища, да говори за обучение на турски език, дори смее да претендира за изучаване на турска история в училищата. Няма такава яма! Ще унищожим изцяло турското самосъзнание!

Краката ми почти не стигаха до пода, така ме извадиха от стаята. Преди да продължим нататък, в коридора ми завързаха очите, сложиха белезници на китките ми. От чистия въздух разбрах, че излязохме навън. Нямах представа за времето. Хвърлиха ме в някаква кола, запалиха я и потеглихме. Не знаех колко души сме вътре. Колата напредваше по някаква улица, без да спира, което означаваше, че движението беше намалено. Тогава би трябвало да е било към полунощ. Въпреки че беше тихо, усещах, че все още сме в града. Разбираше се, че минаваме през населено място. След известно време въздухът се промени, защото в лицето ми духаше по-хладен и по-чист поток от въздух, което показваше, че сме извън Варна. Зверовете продължаваха да говорят:

– Накарахте ли да изкопаят трапа?

– Какъв трап? Гроб ли ще му копаем? Сам да изкопае трапа си. И то с нокти! Единственото нещо, което можем да прежалим за него е един куршум. Само куршум бихме прежалили за един народен враг!

Може ли да издържат нервите на човек, който в тоя час на нощта, в тая непрогледна нощ пътува в лапите на чудовища, които са готови да направят какво ли не и от които може да се очаква всичко. И от камък да е човек, няма да издържи, ако слуша подобен разговор! Опитвам се да търпя и да се владея, доколкото мога. Успокоявам се, че

това може да е игра, план, заплашват ме, за да ми разстроят нервната система и да вземат желаните показания. Но има ли място за надежда, когато на всеки е известно колко безжалостни са тези неверници. Специално ние, турците от България, много добре знаем това. Да вземем за пример трагедиите от Балканските войни. Кланетата по турските райони, изгаряните в плевни и джамии невинни хора, всичко това още кара сърцата ни да кървят от болка. В ушите ни не са заглъхнали риданията на стотици хиляди жертви. Всичко могат да направят! Способни са на всичко! Спомних си за убийството на директора на Турската прогимназия в Шумен през 1934 г., за убийтия в Държавна сигурност в София Мехмед Джелил. А жертвите, които дадохме през комунистическото управление? Казаха, че правят революция и избиха бившите управници. После създадох Народни съдилища, унищожиха десетки хиляди. Аллах да ме закриля! Започнах да се плаша от мисълта, че тези чудовища могат наистина да ме убият, студена пот заля тялото ми. Помислих си за младостта ми, жена ми, единствената ми рожба, за родителите ми и ми стана тежко. Болно ми беше за сълзите, които те проливат. Мисълта за тяхното окаяно състояние от случилото се ме прободеше в сърцето като с нож. Това мое нещастие изпепели и тях, страдаха повече за близките си, отколкото за себе си. Ето че в неизвестен час, в тъмнината се намирам в ръцете на такива зверове. Може би с всяка секунда се приближавах към страшния си край. А бях млад, имах мечти, скоро създадох семейство. Щях да отгледам единствената си рожба и щях да видя нейното щастие. С жена ми щяхме да я възпитаваме добре и да се радваме заедно на живота. Имах още много задължения към жена си, детето, родителите и народа. Без да съм постигнал нито едно от тях, без да съм реализирал най-свещените си възжеления, ще умра в лапите на тези безжалостни кръвопийци. Не, не искам да мисля! Каква трагедия само, да попадна в ръцете им! Ако се помисли от страна на турците, не може да се смята за престъпление това да се обявиш против закриването на “Нювваб”, да се иска в турските училища обучението да се провежда на турски, да се претендира за преподаване на предмета турска история. Не са ли това най-естествени права на всеки човек, на всяко малцинство? Тези най-естествени граждански права и свободи не са ли залегнали в Декларацията за правата на човека и гражданите и в Хартата на Организацията на обединените нации, за които човечеството е проляло толкова кръв?!

За момент през главата ми минаха тия и други мисли. Да взема да крещя, кой ще ме чуе в тая пустош?! А може тогава да се ядосат повече и да ме застрелят! Накрая двигателят спря да работи, колата

вече не се движеше. Наоколо беше гробна тишина, никакъв глас, никакъв шум не нарушаваше абсолютната и всяваща ужас тишина. Въпреки че бях с вързани очи, усещах, че се намирахме извън населено място, в някаква пустош. Щом не достигаше бучене на автомобили, трябва отдавна да е минало полунощ. Абсолютна тишина. Аз познавам нощното пътуване, имам опит в това. Например когато спреш да дадеш почивка на уморените коне, се ослушваш, за да чуеш дали не се чува кучешки лай от близко село насреща. Ако е на зазоряване, можеш да чуеш кукуригане на петли. Непременно улавяш някакъв признак за живот наблизко. Но тук нямаше нищо подобно, въобще не можех да предположа къде се намирам. Накрая дълбоката тишина беше нарушена:

– Слизай, крайт ти дойде! Никой не може да те спаси! Нито твоите турци, нито пък твоите американци. И Аллах не може да ти помогне. В тоя час съдбата ти зависи от нас. Щом не разбираш от добро, не признаваш вината си и не даваш писмени показания за нея, това заслужаваш!

Бутнаха ме от колата. Двама ме хванаха под мишниците. Хладен вятър, чист въздушен поток погали лицето ми. Дълбоко си поех въздух. Вървахме по мека земя, която приличаше на изорана нива. След малко се изкачихме леко нагоре, краката ми бяха върху рохкава почва.

– Ето, дойдохме. Готов ли си?

– Готов съм.

Разбрах, че пълни пистолета си, шума на движенията и тракането подсказваха тази подготовка. Тъкмо ми даде възможност да разбера, че се мери, някой друг се намеси:

– Чакайте, аз имам едно предложение. Може да му е дошъл акълът в главата. Да не го убиваме тая нощ. Според мен той ще признае вината си, да се върнем. Ако не признае, утре вечер ще го докараме отново, ще го търколим в тоя трап и ще му пръснем мозъка!

– Добре!

Обърнах ме обратно и ме повлякоха към колата. Бързо ме хвърлиха в нея и тя набра висока скорост. В душата ми се запали пламъче надежда за спасение. Поне тази нощ се връщах жив в килията.

Подземието, дупката в пещерата сега ми се струваше като райски кът. Дори да е влажна и задушна, за един момент бях доволен, че ще бъда в нея жив и здрав. На връщане зверовете не говореха. Рядко минаваха коли. Когато пристигнахме, бързо ме свалиха в подземие. Дежурният полицаи ми развърза превръзката на очите, отвори ми белезниците. Вече ме беше приел и аз се опитвах да вървя пред него. Но за моя най-голяма изненада, той се отправи на другата страна, където по средата на коридора и срещу масата на дежурния имаше врата. Отвори я и ме бутна в килията.

Това не беше килия, а малка пещера, дупка с размери метър на метър и половина. Но на тавана отново имаше крушка от двеста свещи. Вътре се виждаше нещо черно, подобно на човек, проснат в единия ъгъл. Проверих го, пъшкаше и още беше жив. Лицето, дрехите му бяха целите в кръв. Стенанията му бяха единственият признак, че е жив. Нито можеше да говори, нито пък да мръдне, камо ли да се изправи. Попитах го за името, не ми отговори. Полицаят отдавна беше заключил и заминал. В такава малка дупка – двама души. Единият нещастник току-що се е завърнал от смъртта, спасил се е от куршума и от хвърляне в трапа и сега се опитва да дойде на себе си, а другият кой знай колко часа е бил подложен на бой и изтезания и сега се бори между живота и смъртта. Приблжих се по-наблизо, опипах го по лицето, очите му бяха затворени, лицето – цялото в кръв. Дрехите му разкъсани и кървави, косата и брадата му разрошени и дълги, зъбите му изпочупени, ноктите измъкнати. Черепът му омекнал, трудно диша и непрекъснато стене. В това състояние не би могъл да яде и пие, с една дума – развалина.

Какво можех да направя? Трябваше да легна, но къде? Няма как да легна до него, не мога да се опъна. А имах такава нужда да се излегна и да заспя. Искях да се посъвзема, затова беше нужно да легна и да заспя, може би така щях да дойда на себе си. Нямах друг изход, свлякох се на земята, но краката си опънах върху човешката развалина, която не чувстваше нищо. Дори да отрежете една част от тялото му, пак няма да разбере. Нервите ми така бяха разтроени, че не можех да заспя, клепачите ми се залепваха, но не ставаше. Защо ме докараха тук? Защо ме вкараха в това тясно място при нещастника, който е в предсмъртна агония? Мислейки си за преживяното през нощта, усещах, че се приближавам към края. Скобата на изтезанията и мъченията постепенно се затягаше. Но не осъществявах злодейските си намерения, с които заплашвах, а преди всичко прилагах психически

натиск и искаха да постигнат целите си, унищожавайки ме морално и разстройвайки нервната ми система. Довеждайки ме в тази килия, сигурно искаха да ми кажат:

– Виждаш ли тоя мъж, и ти ще станеш като него, теб ще те последва същото, ако не проговориш и не напишеш престъпленията си.

Накрая и аз съм заспал на мястото, където се бях свлякъл. Станало сутрин, раздали са дневната дажба, свършило е тичането до тоалетната, но ние със съкилийника ми нищо не сме усетили.

Не знаех кога са затворили човека тук, от колко време лежи в това състояние. Нямах никаква представа от колко дни е в килията. Но от кръвта по лицето му се разбираше, че е отскоро. Всичко е станало неотдавна. Кръвта по дрехите му наскоро се е съсирила, затова би трябвало да става въпрос за ден-два.

Този ден мина така и като си седях надвечер извиках на съкилийника ми:

– Хей, приятелю, кой си, какво ти е? Кога те затвориха тук? Кажи ми, какво ти направиха, какво искат от теб?

По едно време стоновете му секнаха, помислих, че е умрял. Станах много трудно, разгледах лицето му. Той също се мъчеше да събере сили и да ми отговори. Много трудно успя да прошепне с кръвавите си устни:

– Биха ме, много ме биха.

Отново затвори очи, като продължаваше да пъшка.

Разбрах, опитват се да ме смажат морално, демонстрирайки ми тази картина. Това се нарича психологически натиск. Неговото състояние ме накара да настръхна от страх. И мен ли ще ме доведат до такова положение? Не искам дори да си помисля. Не искам, но вечерта наближава, дали ще дойдат да вземат и мен? Няма нито хляб, нито вода. След непоносимите събития и страха от смъртта, имах толкова голяма нужда от хляб и вода, че...

Ще стане вече двацет и четири часа как не съм хапвал дори залък и не съм пил глътка вода. Завалията до мен няма нужда от хляб, защото не би могъл да яде. А аз щом затворя очи, започвам да виждам пред себе си хляб. Щом се отнеса в мисли, чувам блъбукането на течаща вода. Надявах се, че ако изям един залък хляб, ще се съвзема и ако

изпия глътка вода, кръвообращението ми ще се подобри. Дори да е в много лошо душевно състояние, човек пак се нуждае от храна, за да може да живее. Това е неотменим природен закон.

Всъщност този гладен режим и докарването ми в тясната дупка било друг вид наказание срещу мен.

ГЛАДЕН РЕЖИМ

Разбрах, че съм лишен от хляб. Започна безпощадният им, гладен режим. В другите килии чух за различни видове изтезания, някои от които хвърляха човек в истински ужас. Например, за да получат желаните показания, карали нещастника да застане на метър от стената, с показалеца си да се опре на нея и часове наред да стои в тази позиция, без да мърда. Специален милиционер следял наказания. Човекът издържал така един-два часа и след това се свличал на земята. Вдигали го и искали да продължи, но това било невъзможно. Накрая жертвата се съгласявала да подпише показанията, които те искат от него. В Държавна сигурност има специални помещения за прилагане на подобни физически наказания.

Наказват жертвите си и с режим на безсъние. Преди това бях чел за подобно наказание в историческите книги. В живота няма по-страшно нещо от безсънието. Подлагат жертвата на разпит денонощно, без каквато и да е почивка. Следователите се сменят, но разпитът на арестанта не спира. Това продължава ден, два, три, четири, без да му позволят да седне. По време на дълга обсада войниците на укрепленията могат да издържат гладни за известно време, но не могат да изтърпят на безсънието. Подобни случаи има и при отбраната на Галиполи. Не е от значение дали е лято или зима, ден или нощ. Войникът може да издържи определено време без храна, но без сън – в никакъв случай! Той заспива на укреплението с оръжие в ръка, в най-силния студ задрямва и замръзва на място. Дори да не замръзне, не може да чуе приближаващия се към него враг. Знаейки всичко това, комунистическите зверове наказват жертвите си с безсъние.

Едно от най-страшните наказания, за които чух, е излагане на нещастника на слънце с тежест от камъни или тухли в двете ръце. Полицаят стои до него. Колко би могъл да издържи, след като не му

позволяват каквато и да е почивка. Наказаният накрая се предава и всичко свършва...

Тези физически мъчения и изтезания са най-разпространените и безпощадни ежедневни методи. И какви ли не още. Възползвайки се от последните открития на науката и технологиите, комунистите прилагаха тежки и смъртоносни физически изтезания. Едно от най-често срещаните мъчения беше с електричество.

Зверовете сега са решили и мен да ме накажат с глад. Преди да продължа с отделните степени на моето жалко и мъчително положение, ще е на място да подчертая една истина.

Всеизвестно е че човекът е най-съвършеното същество, създадено от Всевишния. Но преди това, аз не знаех, че той е толкова издръжлив. Оказа се, че човекът притежава несъкрушима духовна и физическа сила. Не е за вярване, нали? Ето един пример. Постепенно започна да идва на себе си мъжът с окървавено и пострадало лице, с наранена глава, омекнала като тесто, бит в продължение на осемнайсет часа, когото най-напред помислих за мъртъв. Посъвзе се, отвори очи, започна да мърда. Можеше да яде вече хляба, който му даваха. Вода също пиеше и започна да се оправя, а аз с всяка изминала минута губех сили. Той постепенно се съвземаше, а аз отслабвах физически. Започна да ми причернява пред очите и да ми се вие свят.

По едно време вратата се отвори и изчадията на ада с учудване казаха:

– Какво сме направили, сгрешили сме! Тоя мръсник може да даде хляб на народния враг. Досега нашият режим не е бил прилаган както трябва, затова мръсникът няма да яде хляба си при народния враг. Като му дадете хляб, ще го изкарате навън! Нито зальк хляб няма да давате на врага, че да пукне от глад!

След тази заповед сутрин милиционерът изкарваше съкилийника ми в коридора и го караше пред очите му да изяде хляба. После отново го докарваше при мен.

С всеки изминал ден положението ми се влошаваше. Имах право да пия вода от тоалетната. Когато започваше мъчението с отиването ни до тоалетна, вместо да ходя по нужда, аз залепвах уста на крапа и пиех толкова вода, колкото успях. Но хляб нямаше. След третия ден състоянието ми започна да се влошава, но можех да ставам и да

отивам до тоалетната. Като че малко се пооправях, след като изпивах няколко глътки вода. Първите дни не чувствах толкова глад, повече се ядосвах на лошото отношение на комунистическите зверове. Мислех си какво ще стане с мен без хляб? Колко може човек да издържи на глад? Знаех колко страшно бедствие е гладът. Много велики хора в историята са били принудени да гладуват и са успели да се справят с това изпитание. Известни са ми някои примери за велики наши пророчи и светци, които са били подложени на гладуване. Освен това познавам хора, които ядяха през ден. Но това не са естествени, а извънредни закони. Нормален човек не би могъл да издържи. Тук няма хляб, няма кислород, слънце и спокойствие. Мислех си, че месеци наред мога да издържа гладен, ако съм седнал на зелена поляна с разноцветни и приятно ухаещи цветя. Изключително ме измъчваше животът ми в подземията на това тясно място, подложен на издевателства и заплахи, без да видя животворните слънчеви лъчи, без да напълня дробовете си с чист въздух, на влага, без хляб. На света имало от лошо по-лошо, но аз не съм знаел.

Изчадията дойдоха отново един ден, но не с цел да ме видят, а да ми наложат следващото си изтезание. С намусени лица хвърлиха поглед от вратата, защото вътре нямаше място и казаха:

– Ааа, ние сме направили още една грешка! Другарю милиционер, ела тук, този враг защо стои вътре. Отсега нататък и той ще бъде в коридора. Докато оня яде хляба, той да гледа, че лигите му да текат!

– На вашите заповеди, другарю!

Изпсуваха ме и се отдалечиха. След малко наистина милиционерът дойде и ме извади навън с думите “Айде да ядеш!” и ме избута до съкилийника ми, който се хранеше. Но какво да видя! Пред него нямаше само сух хляб, а и сирене, пресен зелен чесън, сварено яйце, надут като гъба самун и зачервен отгоре като ахат козунак. Още като ги видях, веднага ги познах. Това бяха неща, приготвени от ръцете на майка ми и жена ми. Чесънът и сиренето са от село, а жена ми е купила козунак, който в Шумен правят много хубаво! Донесли са ми ги или баща ми, или тъст ми, за да се подкрепя. Там беше и известната ми домашна бохча, която познавам. Нито ми се прииска, нито пък ми потекоха лигите, само ме свиха сърцето и душата. От мъка сърцето ми сякаш щеше да спре. Кой и при какви условия сега ядеше храната, която горката ми майка и жена ми са намерили при тази сиромашия и

са ми я изпратили! Човекът няма никаква вина, той нищо не знае. Но дори да знае и да откаже да яде, насила ще го накарат. Целта е да оскъбят и измъчат врага на народа. Почувствах силен бодеж в сърцето, помислих си, че ще свърша, сълзи ми потекоха от очите. Той ядеше, аз го гледах, това беше друг вид мъчение. Мислех си, че по този начин ще ми повлияят и ще ме накарат да клекна. Наистина това беше много покъртителна гледка, изпълваща ме с болка. Близките ми, които бяха приготвили храната и я бяха донесли дотук, си мислех, че тези неща ще ме подсилят. А то какво беше в действителност?! Това продължи известно време, сутрин и вечер изкарвах съкилийника ми, след него – и мен. Той ядеше, аз го гледах, той се оправяше, аз слабеех. Можех само да му пожелаая “приятен апетит”, но аз с всеки изминал ден губех сили. Когато отивах до тоалетната, можех да пийна малко вода и живеех благодарение на нея. Ако не бяха тези глътки вода, отдавна бих умрял.

След като в човешкото тяло има повече от 70 % вода, тя е задължителна за неговото съществуване. Понеже знаех това, мъчителите ме закарваха до тоалетната и виждаха, че пия вода. Но нима може да се живее с няколко глътки вода на ден? Пред очите ми човекът ядеше, а аз го наблюдавах, всичко това започна да оказва влиянието си. Един път се бях изнервил много, защото гадните им намерения бяха много ясни. Исках с глад да ме принудят да клекна, виждах го като бял ден.

Вече беше изтекъл третият ден и съкилийникът ми все повече се оправяше, а аз отпадах. На четвъртия ден не можах да отида до тоалетната, защото не бях в състояние да тичам бързо. Не ядох, но с няколкото глътки вода живеех и ходех съвсем малко по малка нужда. Без да се храни и пие течности, човек пак ходи малко до тоалетната. Но понеже непрекъснато слабеех, отиването дотам беше за мен само едно напразно усилие. Трудно се движех вече, а силната крушка над главата денонощно пробиваше мозъка ми и ме побъркваше. Всевишни, какви дни бяха! И днес като си ги спомня, настръхвам и не мога да разбера как съм издържал! Според предположенията ми, би трябвало отдавна да са минали четирийсет дни, откакто се намирам в този ад. Няма светлина, въздух, храна, спокойствие! В непрекъснато нервно напрежение се намирах и само се лутах. А най-страшна беше неизвестността! Тя беше истинската причина за изтощаването ми. Дори да си направен от камък, пак ще изгниеш в тази влага, дори да си от желязо, ще се разядеш от ръждата. Колко превъзходен и издръжлив е създавал човека Великият всевишен! Ако Аллах не реши да го убие, човек

непременно намира сили в себе си. Влачи се по земята, но не свършва.

Течаха дните ми без ден и нощ в сумрака на малката дупка под светлината на лампата от двеста свещи. В същото време изчадията на ада от време на време ме посещаваха и не забравяха да ме мачкат и огорчават с методите си. Един път, не знам по кое време беше, вратата пак се отвори. С погледи, които пронизваха душата ми като отровни стрели, ме огледаха внимателно. Единият каза:

– Гад такъв, узряваш ли? Ще изпееш ли престъпленията си?

Мълчах! И без това не можех да говоря, бях се отпуснал на мястото си. Нямах никаква сила. Вратата се затвори с псувни. Благодарих мислено на Аллах, че се спасих и този път. Да видим Всевишният какво ще ми покаже тази нощ! Утрото е по-мъдро от вечерта!

Мина и петият ден, като всеки един от тях оказваше своето влияние върху състоянието ми. Имах чувството, че кръвта не тече в жилите ми. Като животворна сила беше за мен мечтаенето след затваряне на клепачите. Представях си най-необходимите ми неща, възползвах се от тях и по възможност се опитвах да изпитам техния вкус и тяхното удоволствие. Под горещата светлина на крушката затварях клепачи и се хвърлях в непрогледна тъмнина, където пред мен имаше вкусни храни, а за пиене – различни видове ледено студен шербет. Пред очите си виждах майка ми, баща ми, жена ми и единствената ми рожба. Тази гледка и подобни неща ми даваха известна сила. Свободно се разхождах навън, ходех у обичаните ми хора, така се опитвах да поддържам връзките си с външния свят. Законът на човешката природа действаше и не с всеки ден, а с всеки час, с всяка минута, дори с всяка секунда ми отнемаше по нещо. На шестия ден поисках да стана, мислейки, че ще мога, подпирайки се на стената. Реших да мобилизирам цялата си останала в тялото ми мощ и така да успея да се изправя. Съсредоточих силата си, направих опит, като най-напред станах на колене, подпирайки се на стената и така постоях малко.

Когато погледнах с крайчеца на окото, съкилийникът ми спеше до коленете ми, направих отново последни усилия, трудно се изправих на крака, но ми причерня пред очите и главата ми се замая. Свлякох се на земята. Трябва да съм го ударил на това тясно място, защото се събуди и ме обърна по гръб, след което започна да удря по вратата. Чух отдалече, че казваше на милиционера за припадъка ми и питаше за доктор. Не знаех колко съм лежал на земята, колко минути или часове са минали, но накрая вратата се отвори. Мислех,

че идва доктор, че може да са ме съжалили. Но тези зверове нямаха сърца, взеха съкилийника ми и го закараха на друго място¹⁴⁴. Вече бях съвсем сам в този ад. Най-голямата ми полза от преместването му беше, че кислородът в килията, ако имаше изобщо такъв, щеше да бъде само мой. Цялата квадратура ми принадлежеше изцяло, можех да лежа по-лесно. Килията беше вече моя, но самотата на такова място е най-голямото нещастие. За самотата по-нататък ще разказвам надълго. Сега ще се задоволя с това, че на света, по-точно в затвора няма по-тежко нещо от самотата. Каквото и да е, човек винаги се нуждае от някаква жива душа край него. В деня, когато заварих човека в килията, той беше някаква развалина. Беше проснат на земята като чувал с кокали, но все пак беше дишащо същество, човек. Дори само това е достатъчно на арестанта, за да не се чувства самотен. Да си каже, че в килията има друго живо същество, друг човек. И този до него има нервна система, близки хора и кой знае какви мечти за бъдещето. Щом съкилийникът му е още жив, щом можа да издържи на всички тези страдания и мъки, тогава и самият той ще издържи. Такава е човешката психика. Щом не е сам, с колкото и нещастия да се срещне, човек намира в себе си сили да ги изтърпи и да се утеши. По-точно така си намира източник за утеха. Казва си, че не е сам и че целият свят изгаря в тези мъки. Мисли си, че пожарът не е обхванал само него, че има много други, изпепелявани от огъня, че щом са заедно, ще е по-лесно. Но ето че сега и него го няма, останах съвсем сам в дупката.

Нямах никаква представа как изглежда кожата на лицето ми, дали съм пожълтял, дали очите ми са хлътнали. Нямахше къде да се огледам, само по ръцете и краката виждах, че кожата ми е преbledняла. Косата и брадата ми се удължиха, дрехите ми са скъсани и овехтели, въобще не съм се преобличал от задържането ми. Нито можех да се почистя, нито пък да се измия. Не помня дали имаше въшки. Но в това подземие, в тази влажна атмосфера без слънчеви лъчи и въздух, трудно могат да издържат други същества, извън човека и канализационните плъхове. Заедно с това, под земята могат да живеят някои отровни насекоми, змии и животни, които спят зимен сън. Дори паразитите не могат да се размножават при тези условия. Само така мога да обясня положението в подземие. Много трагични неща съм чувал по-късно от клетници, които са били в ареста. Например разказаното ми от рахметлията Енвер Солак от Шумен е много потресаващо: “Когато извадих гребена от джоба си да се среща, по земята започнаха да

¹⁴⁴ От авторът установихме, че този арестант бил опозиционер от Варна, името на когото не си спомнял. – Б. пр.

падат въшки, едри като семки на круши.” Но той не е бил в подземни килии. Дори слънце да не е прониквало в помещението, въздух поне са имали. Условията не са били толкова тежки. Дори да не са били подходящи за човека, те са били благоприятни за паразитите.

Да, говорех, че външността ми беше ужасна, но кой ти гледа това? На седмия ден бях изпаднал в такова състояние, че вече не можех да ходя. Много малко количество урина отделях и не изпитвах нужда да отивам до тоалетната, защото няхах сили да го направя. Само лежах на земята съвсем изтощен. По едно време вратата отново се отвори и вътре влезе някакъв напълно непознат. От чантата в ръката му разбрах, че е доктор. Най-напред отвори клепачите ми, провери очите ми, след това повдигна нагоре мръсната ми риза и потника, чийто цвят не личеше вече, сложи върху гърдите ми слушалката. След това премери кръвното ми и без да каже нещо, излезе.

Това чудовище-доктор също беше от Областното управление на ДС Варна. Той беше част от изчадията на ада и кръвопийците тук. Безчестно и безсрамно чудовище, изневерило на хуманната си професия и погазило Хипократовата клетва, което се занимаваше с установяване на смъртта и изготвяне на смъртни актове за клетниците, чиято кръв беше изпита от уродите и чудовищата на ада. В актовете си той можеше да удостоверява, че смъртта им е настъпила в резултат на сърдечна криза или от естествени причини.

Колко златни чедра на тази страна загубиха живота си в това подземие на смъртта от физическите изтезания на органите от ДС... Всички те се простиха с живота си, стенойки под жестокостите и ударите на тези зверове. Но този и много други изменници на медицината издаваха смъртни актове за прикриване на убийствата, без да изпитват свян или пък покаяние. Ето и този изверг, това чудовище, изменило на собствената си същност, преди малко прегледа и мен, затвори вратата и си замина.

Останах сам в сумрака, опитвайки се да се самоуспокоявам. Но нищо не ми помагаше, защото с всяка секунда отпадах физически и губех сили. Като че ли в жилите ми не течеше кръв, органите ми не ми се подчиняваха. Мозъкът все още работеше, съзнанието ми беше нормално, но краката и ръцете не ме слушаха, бях като парализиран, изцяло скован. Да, със сигурност състоянието ми беше резултат от седемдневното гладуване, но неизвестността също ме измъчваше и плашеше. Нервите ми бяха много разстроени, не можех да се владея.

От тези зверове можеше да се очаква всичко, безпомощно се гърчех в ръцете на безжалостните страшилища.

Не е малко, седем дни и седем нощи да не сложиш залък в уста и да нямаш възможност да получиш лечение, лекарства. Да имаше една чаша горещо мляко, къде ти, една хапка сух хляб дори да имаше, щях да се посъвзема малко. Или да можех да отворя прозореца към градина с цветя и зеленина, да можеше оттам да влезе малко свеж въздух, май щях да се пооправя. Напълно бях съкрушен от глада и страха, започнах да губя надежда. Колко ли още ще продължат тези непосилни страдания, няма ли тъмните нощи да се превърнат в светли дни! Няма ли отникъде надежда за спасение? Къде е справедливостта? Проклятията ми страдалчески се издигат до небето, няма ли да ми се притечеш на помощ, Спасителю! Помогни, закрилнико на страдащите, помогни ни, Аллах Велики! Не давай възможност на тези изчадия, Аллах мой! Колко страшно е да умреш в гнусните лапи на сатаните, които са по-страшни от дивите зверове! Какви грехове съм сторил толкова млад? Безпомощен очаквам смъртта си в челюстите на гладните вълци и стоновете ми се издигат нависоко, помогни ми, Аллах!

Вратата се отвори силно и в дупката влязоха двама милиционери, хванаха ме под мишниците и ме завлякоха нагоре. Стреснах се от мисълта какво ще стане с мен и се опитах да се посъвзема, но беше безполезно. Сложиха ме на един стол, като в мъгла виждах очертанията на Чочев и другото изчадие до него. Те не седяха, а се движеха около мен. Не чувах какво ме питат и не разбирах какво говорят. Забелязах смътно, че на вратата се показаха още един-двама и крещяха:

– Какво се разправяте, другари, дайте го на нас, всичко ще свърши за минутка! Стига сте се занимавали с него, достатъчно е живял един народен враг като него! Дайте ни го, че да видите как ще зачурулика като славейче, как ще си каже всичко!

Задушавах се, нещо притискаше гърдите ми. Устата ми беше суха, езикът ми залепваше, не можех да преглъщам. Треперех от напрежение, бях страшно възбуден, сърцето ми биеше учестено, всеки момент можеше да спре. Скотът, на име Аргиров, ме хвана за яката, започна да ме тръска и да крещи:

– Няма ли да признаеш вината си, бе, гад!

Псуваше ужасно, в този момент главата ми се замая, пред очите ми причерня и всичко наоколо се завъртя. Не чувствах нищо, след това съм загубил съзнание. Не знам какво е станало и колко е про-

дължило, в ръцете им ли паднах или съм се строполил на земята? Аллах знае дали са ме били, дали са ми дали лекарство, нищо не знам...

По едно време отворих очи, имах чувството, че се събуждам от дълбок сън. Отдалече започнах да долавям гласове, мозъкът ми бавно започна да възвръща функциите си. Идвах в съзнание и първо си помислих, че не съм умрял, че все още съм жив. Сърцето ми биеше слабо, чувствах пулса си и с възвръщане на съзнанието, започнах да чувствам обстановката около мен. Жив съм и дори да съм в ръцете на зверове, все още сърцето ми работи. Дрехите ми, целият съм мокър, по устните ми също има капки вода. С езика си започнах да ближа капките по напуканите ми устни и да ги преглъщам. Нямах кръв по ръцете, лицето, главата, не чувствах никаква болка. Но бях изключително изтощен, цялото ми тяло беше отмаляло. Останах в това положение още малко, лежах на мястото си, опитвайки се да огледам обстановката. В това състояние изтекоха още няколко минути. Хванаха ме под мишниците и ме наместиха на стола, а около мен се въртяха зверовете с накръвавени очи. По лицата им се четеше решителност, защото изпитваха гордост от това, че с всяка секунда се приближаваха до целта си. Нещастникът, намиращ се в ръцете им, вече беше преклонил глава и беше омекнал като тесто. Можеха да получат от мен всичко, което пожелаят, целта беше постигната. Наобиколиха ме, когато показваха листа на масата да подпиша с мушнатата ми в ръката писалка. Чочев накрая изплю камъчето:

– Подпиши!

Направих го. Дори не забелязах дали листът беше празен и без да мисля се подписах на мястото, което ми показваха. Осъзнавах какво може да ми струва всичко това, но нямах друг изход. И без това целта на изчадията беше да получат подпис. Всички клетници бяха довеждани до състоянието да приемат само и само да се отърват от адското подземие. Всеки си мислеше, че щом няма друг изход за спасение оттук, ден по-скоро да отиде в затвора и там да остане сам с жестоката си съдба и така се покоряваше на участта си. В затвора поне ще имаш някаква присъда, ще можеш да броиш дните на наказанието си. Пред тези дупки затворническите килии бяха като сарай. Ако има дни от Аллах, човек един ден непременно ще излезе, ще получи свободата си и ще се срещне със своите близки. Ще се спаси от неизвестността. А тук можеше да му се случи всичко, в ръцете на тези зверове можеше да загуби живота си след мъчителни изтезания. В килиите на подземие то това мнение преобладаваше.

Изтощен и клет, накрая аз също дойдох до това решение. Подписах листа, осъзнавайки, че си вредя. Но тогава не можех да зная по кой член от закона ще ме съдят. Откъде можех да предположа в този момент, че се подписвам за осъждането ми по член 112 от Българския наказателен кодекс? А този член предвиждал смъртно наказание и аз тогава съм се съгласил да прекарам близо петнайсет години в затвора, изпълнени с хиляди мъки и страдания! Със собствената си ръка съм подписал смъртната си присъда. Продам съм на българските комунисти пролетта на своя живот, младостта си. Дал съм им почти петнайсет години от моята младост, приел съм решението, което залепи на челото ми клеймото “шпионин”.

Седнаха на местата си и Чочев с удоволствие запали цигара, след което натисна звънеца. Извика дежурния милиционер и постави-ха пред мен чаша вода:

– Пий!

Взех чашата с трепереща ръка и бавно я допях до напуканите си устни. Тъкмо щях да пия, когато чух:

– Не я изпивай наведнъж!

Чудовището Аргиров сега се беше загрижило за живота ми. Чочев продължи да говори с дежурния:

– Закарай го! Дай му хляба, но не всичкия!

Бях изпил една-две глътки, когато дежурният ме хвана под мишница и започна бавно да ме сваля надолу. Вървахме по коридора, спря пред една килия, отвори вратата и ме вкара вътре. Не я затвори, отиде и донесе малко парченце хляб, не забравяйки да повтори предупрежденията на ония отгоре.

– Вземи и го яж бавно! Да не го изядеш наведнъж. Да ти донеса вода, ако искаш.

Взех благословения хляб в ръка, сложих една хапка в устата си, но не можех да дъвча лесно, защото челюстите ме боляха. В устата ми нямаше слюнка да го омекоти. Докато аз се мъчех да дъвча първия залък, милиционерът донесе половин чаша вода. От водата хлябът се намокри и започнах да го дъвча по-лесно. Челюстта ми се раздвижи, а устата ми започна да отделя слюнка. След първия залък по-лесно погълнах и втория. Хлябът в ръката ми бързо свърши. Подлецът излезе

и затвори. Тази килия беше малко по-голяма от предишната. Мислех си за хиляди неща. Очите ми започнаха да се затварят, легнах и веднага съм заспал. Събудих се от някакъв шум, вкараха в килията двама души. Този ден ми донесоха само сто грама от дневната дажба. Даваха ми по малко, за да предотвратят задръстване на червата, за да не се претовари стомахът ми.

Така мина този ден. Новодошлите арестанти не знаеха за моето преживяване. Личеше си, че не са нови в подземие. Ясно беше, че са запознати с тукашната действителност. Единият, който беше на моите години, а може би и малко по-възрастен, бил кмет на Варна по време на монархическото управление. Казваше се Васил и беше син на бившия министър на Министерството на земеделието и държавните имоти – Василев. Беше с висше образование и като младеж в махалата си играел с децата на чужди консули. Разказа ми, че се запознал и с турския консул във Варна и че се срещали семейно. Следствието му минало, подписал показанията и чакал решението.

Останах в тази килия към една седмица, всеки ден ми даваха 300 грама хляб. Малко бях дошъл на себе си. Ядях и пиех вода, след известно време можех да тичам до тоалетната. Малко по малко започнах да ходя по нужда. Можех да мисля и говоря, вече страшилищата сутрин и вечер не идваха в килията, за да ме заплашват. Бяха получили своето, една седмица ме оставиха на спокойствие.

Бях се подписал в полусъзнание, но все още тънех в неизвестност, не знаех какво ще стане с мен. Една вечер милиционерът ме взе и отново ме закара в стаята на Чочев. Пак не беше сам, Аргиров следеше всичко, но тази вечер изобщо не се обади. Оглеждайки ме от глава до пети, Чочев започна:

– Кълъч, вашите се притеснявали много. И ние бързаме. Искам да те срещна с началника, съгласен ли си?

– Както искате.

– Тогава иди сега в килията, почини си, утре ще те срещна с началника.

Отново слязох долу, не можех да зная какво кроят. Предчувствах, че се намирам в навечерието на някакво важно събитие, но какво точно, не можех да разбера.

Денят мина, навечер вратата се отвори и пред килята стояха Чочев и някакъв непознат. Разбираше се, че е дошъл да ме види. Сигурно реши, че съм в състояние да се явя пред началника, защото каза на дежурния:

– Закарай го в моята стая!

Беше рано и не беше време за разпит, защото това задължително ставаше към полунощ, когато всичко живо спеше. Освен това отгоре още не се чуваха писъци и стонове. Все още групите за изтезания не бяха дошли на смяна, нямаше стенания на жертвите, попаднали в ръцете им. Аз вече бях подписал, всичко беше свършило, затова не бях много разтревожен.

Дежурният ме закара в стаята на Чочев, който не беше вътре, сигурно беше на друго място. След малко се появи весел и разговорлив. Не можеше да си затвори устата, опитваше се да изглежда по-симпатичен и сърдечен. Колкото и по истинската си природа да приличаше на звяр, този път изглеждаше доста мил. След като ме огледа, каза:

– Сега ще те заведе при началника. Преди малко се видях с него, чака те.

Стана и с ръка ми посочи да го последвам. Тръгнах след него, през прозореца забелязах, че слънцето още не беше залязло. Изкачихме се на горния етаж, в ъгъла се виждаше отворена врата. Той продължи, аз също и така влязохме в кабинета на началника.

Много луксозна стая, една от страните ѝ имаше кръгла форма. Обзаведена изключително изискано, кой знае на кой богаташ принадлежаха тези мебели. Приличаше на сарай. Комунистите иззеха покъщнината на богатите управници, капиталисти и фабриканти. Началникът седеше на масата в ъгъла. Пред него имаше няколко телефона, които постоянно звъняха. Вдигаше слушалката и започваше да дава заповеди. Ръководеше някаква операция, защото искаше от някакви да се оттеглят, да залегнат на удобно място, да внимават за хората, да не безпокоят минувачите. Накрая затвори слушалката и ме изгледа. Посочи ми да седна на един стол, на който са сядали и други посетители като мен, защото се намираше на много подходящо място. Щом седнах, пред очите ми се разкри прекрасната морска панорама отсреща. Високите прозорци с кадифени пердета бяха отворени и нахлулият вътре слаб морски бриз погали лицето ми с прекрасен полъх.

Разноцветните цветя в градината разпръскваха приятни ухания. Не можех да откъсна очи от впечатляващата ме морска картина и затова не видях лицето му. Върху бавно поклащащата се морска вода се отразяваха простиращите се между отсрещните зелени хълмове и огнения хоризонт лъчи на слънцето, което наподобяваше бакърено гюле, след малко щеше да залезе. Особено въздействаща беше сребърната пяна на поклащащите се вълни, озарени от лъчите му. Чайките кацаха и отново излитаха, надалече се виждаше коминът на някакъв кораб. Отсреща рибарска лодка се поклащаше между вълните, рибарят беше хвърлил мрежата и чакаше късмета си. Началникът, който нарочно искаше да ми даде възможност да разгледам прекрасната морска гледка, мълчеше и чакаше жертвата, която от месеци насам не беше виждала чист въздух, слънце, море и природа, дълбоко в сърцето си да изпита мъка и тъга по свободата. След като помълча още малко, с присъщия си маниер на подлец, наруши тишината в стаята:

– Свободата е свято нещо, нали? Утре сутринта се връщаш в Шумен.

Не му отговорих. Бях се замислил дълбоко върху сполетялото ме нещастие, в сърцето си чувствах болка и тъга. Аллах, хората не се ли раждат на тази земя свободни и с правото да се възползват еднакво от нейните блага? Всеки човек няма ли право на живот? Нямам ли и аз право да се люблювам на тази красива природна картина? Защо сега стена в окървавените ръце на тези зверове? Каква беше тази невиджана беда, която ми дойде на главата, това фатално бедствие? Къде си, божествена справедливост? Този звяр, който вчера слезе от гората, днес ми говори за светостта на свободата в комфортните условия на изключително луксозно обзаведения кабинет! Отнел ми е свободата и въпреки това, може да твърди, че са завзели властта, за да защитават правата на потъпканите по света и че полагат усилия да установят равенството между хората. Докато мисълта ми беше заета с такива и други подобни мисли, отново замърмори с фалшивия си и проклет фасон.

– Направихме всичко, за да те спасим, но ти не го оцени и не отговори на нашата добра воля. Не призна по собствена воля престъпленията, които извърши срещу народната ни власт. Ние нямаме много време да те чакаме и затова трябваше да бързаме. Утре сутринта заминаваш за Шумен.

След тези думи дежурният милиционер отново ме придружи

до килията в подземие. Когато заключи, легнах на земята и започнах да мисля. Връщам се в Шумен, но как и защо? Хубавата морска панорама се отдалечи и изчезна от погледа ми. Хората навън дали осъзнават, че притежават такъв дар! Заети с ежедневните си грижи, чувстват ли в какво благоденствие плуват?! Не, не трябва да отивам толкова надалеч. Самият аз като свободен довчера нима знаех стойността и значението на тази благодат! Да, утре се връщам в Шумен. Дали ще ме освободят или ме връщат в града, където ще продължат насилията върху мен? Не знаех и цяла нощ мислех и предполагах хиляди възможности за съдбата си. Накрая се чуха стъпки, вратата се отвори и милиционерът ме посочи:

– Ей, ти, излез!

Веднага станах и излязох в коридора, където ме спряха пред масата на дежурния милиционер. Показаха ми списъка на вещите, които ми бяха взети при идването, подписах се. Но не ми ги дадоха, завиха ги в пакет и ги предадоха на друг милиционер. Накараха ме да тръгна пред въоръжения милиционер. Така излязох от подземие-то и вече бях на земята, сред света, под слънцето. Нека да съм пред въоръжен милиционер, важното беше, че лицето ми усеща полъха на морския бриз, дробовите ми се пълнят с чист въздух и сега вървя под слънцето, от което бях лишен близо два месеца. Над главата ми не гори крушка от 200 свещи, под краката ми вместо бетон има земя, а над главата ми греещо слънце. С очите си виждам не стената на метър далечина, а далечния хоризонт, зелените хълмове отсреща, летящите в небето свободни птици. Нито хляб ми трябва, нито вода, достатъчен ми е кислородът, който изпълва дробовите ми! Бях се унесъл в такива мисли, които ми носеха утеха. Строгийт глас на милиционера ме върна към действителността:

– Върви напред по пътя за гарата, без да се оглеждаш!

Осъзнах, че няма да ме освободят. Щом не ми дадоха личните вещи и не ме пуснаха да си вървя, още не съм се спасил от ръцете на тези безжалостни зверове. Но въпреки това, в едно ъгълче на душата ми гореше слабо пламъче на надежда за спасение.

Може пък да не искат да ме оставят сам след големите изтезания и мъки. Ще ме закарат така до Шуменската гара и щом слеза, ще ми кажат, че съм свободен. Колко сладко нещо е надеждата! Тя е единственият източник, който привързва човека към живота. Нещастни-

ците, които години наред са били подложени на различни страдания, са успели да издържат, да останат живи благодарение на надеждата. Ако не беше и тази надежда, обречените на гибел нещастници нямаше да могат да издържат на сполетелите ги нещастия и щяха да загубят живота си или, най-малкото, щяха да станат жертви на отчаянието. Въпреки всичко, отворената в такива моменти врата на надеждата за спасение се притичва на помощ на попадналите в беда хора и става причина много жертви един ден да се върнат към живота и да намерят щастието.

Ето че и аз се утешавах с мислите, че, колкото и късно да е, един ден тази врата на надеждата ще се отвори и за мен и в сладки мечти се опитвах да стигна до спасителния бряг. Но за съжаление, влакът пристигна на Шуменската гара, слязохме, а щикът на милиционера все още беше зад мен. Отново по заобиколени улици ме водеше към сградата на Държавна сигурност, където ме бяха задържали. Напълно се бях изпарили надеждите ми за освобождение. Намерих се в килията, където бях затворен преди петдесет и четири дни, по време на които във варненските килии на Държавна сигурност изчадията на ада ме подложиха на физически и морални насилия и изтезания, където ме доведоха до прага на смъртта. Накрая не можах да издържа на всичко това и бях съкрушен, надвит. Подписах, но все още не знаех какво точно.

На другата сутрин около десет часа ме извадиха от килията, без да осъзнавам какво става. Пред килиите имаше малка площадка, където стояха петимата ни ученици. Всички ме оглеждаха засрамени. Учениците ми от последния клас на средната степен на “Нювваб” – Ембия Халит, Фикрет Сюлейман, Осман Хюсеин, Хасан Исмаил и Рахим Кязъм. Изчезнаха един по един преди мен, задържаха ги подред. Един арестант във Варна ми беше казал, че се намират в сградата на Държавна сигурност в града, но никога не ги видях, не ни позволиха да се срещнем. Никой по време на следствието не ми спомена за тях, не ми каза, че съм задържан по техния случай. Не знаех нищо за тях, все още не осъзнавах черните облаци, които се струпваха над главите ни. Нищо не ми беше известно за мизансцена, който ни се подготвяше. Но ето че сега всички бяхме заедно и въоръжени милиционери ни изкараха навън. В Съдебната палата едно компетентно лице ни каза, че ще се явим пред окръжния прокурор и следователя. Положението се изясняваше, щяха да ни съдят, затова ни водеха при следователя. Това означаваше, че съдбата ми беше свързана с тази на учениците ми.

Щяхме да се явим пред следователя по едно и също дело, което беше свързано с тях. Но каква беше вината ни? По-право какво престъпление бях извършил лично аз, че днес ме водеха при прокурора? Нямах си никакво понятие.

Животът в града изглеждаше нормален, вървахме между учудените погледи на хората. Непременно някой ни е познал, но не беше възможно да се обади. Стигнахме до Съдебната палата, отидохме при прокурора, който, без да ни гледа в очите, заговори:

– Установено е, че сте нарушили Наказателния кодекс на Народната република, затова арестувам всички ви и ви пращам в затвора.

Това беше формалност, която трябваше да се извърши пред прокурора и следователя. Всички бяхме обвинени по едно и също дело, по един член и ни беше залепено еднакво клеймо. Вече бяхме подсъдими и под стражата на същите въоръжени милиционери стигнахме в Шуменския местен затвор. Нито аз можех да кажа нещо на учениците ми, нито пък те – на мен. Като подготвени за курбан овце изпълнявахме нарежданията на въоръжените милиционери. И ето че накрая се намерих в затвора заедно с учениците ми. Хей, Аллах! Колко безпомощно същество е човекът! От една страна е гордо същество, най-съвършеното от всички. Благодарение на умствените си способности човек има превъзходство сред другите живи същества, особено ги превъзхожда с умението си да говори. Човек, който притежава умение и дарби след пречистването си да се превърне в достойна за уважение личност, е създаден така съвършено, че след преминаването на някои стандарти, може да достигне до много високо. И в същото време той е същество, достойно за съжаление ...

Родих се свободен, работех, мечтаейки за хиляди неща. Трудих се, с голяма обич полагах усилия да израсна, да стана човек и накрая да служа на народа, към който принадлежа. Дори се мъчех да се развия така, че да направя нещо за цялото човечество. И накрая докъде стигнах, до Шуменския областен съд... Сега съм подсъдим, а утре ще бъда осъден. Присъдата може да бъде такава, че да унищожи всичките ми мечти и всичко да свърши. Но след като човек е толкова съвършено същество, защо не може да предвиди събитията? Ако някой ми беше казал преди, че ще преживея всичко това, нямаше да му повярвам, другите също не биха му повярвали. Същевременно човек е толкова безпомощен, че не знае какво ще се случи дори след малко

с него – същинска платноходка без кормило, плуваща в ширините на съдбата му! Върви натам, накъдето го носи неговият жребий!

Някои могат да кажат, че е възможно да се вземат предпазни мерки, нали се говори, че за постигане на нещо са необходими определени планове. Това е съвсем вярно, но има и друга истина, която също е валидна като тази. Казват, че писаното от Аллах не се променя. Каквото и да бях направил, пак щях да стигна дотук! Така мисля!

❧ ШЕСТА ЧАСТ ❧

Шуменският местен затвор се помещаваше в старата турска кавалерийска казарма¹⁴⁵, но не знам кога е била построена. Със сигурност знам, че е старо турско отбранително съоръжение на град Шумен, който се намира между Дунав и Черно море, в центъра на Делиорман и дълго време е имал много важна роля като отбранителна крепост на Османската империя срещу Русия. Поради това турците винаги са имали в града достатъчно войска, въоръжени сили. В зависимост от нуждите на времето и военните нужди, тук е била подготвяна и изпращана да воюва пешеходна и конна войска. На входа, първата видима сграда отсреща, е дирекцията на затвора. До нея се намират кабинетите на заместниците и на другите служители. Когато минете по-навътре излизате в сравнително малък двор, който от четирите си страни е заграден с високи, каменни зидове. В него се влиза от южната страна, а в западната страна на двора се намира действителната сграда на кавалерията, която представлява дълга постройка с дебели каменни стени. Предполагам, че приземният етаж е бил предназначен за конете, а над него се намирали войнишките помещения. Те са четири и са разделени на две части, наричани на български “ка́мари”. В едната част лежат политическите затворници. Другата е предназначена за криминални затворници, осъдени за убийство, кражба и др. За тези две групи затворници ще говоря и по-нататък, но тук ще се задоволя само да подчертая, че убийците, престъпниците и крадците не се смятат за противници на режима, за врагове. Те са на специален режим и имат определени права и привилегии, от които политическите са лишени. Дори, според комунистите, криминалните не само че не са врагове на режима, но са негов съюзник. В камарата срещу килията за политически затворници се намират подсъдимите.

В тази килия положението е много объркано, защото тук се държат всички обвиняеми, държани в затвора. Няма значение какви са по националност, в какво са обвинени. Някои от тях току-що са дошли, други очакват обвинителния си акт, трети в момента ги съдят, на четвърти делото вече е свършило, освободени са от съда, но очакват

¹⁴⁵ Вероятно става дума за кавалерийската казарма “Аткьшласъ”, намираща се на левия бряг на р. Енчова, защото се споменава за района около гарата. – Б. пр.

окончателното решение. В тази килия има всякакви хора: турци, българи, евреи, арменци, цигани, млади, стари, здрави, сакати – всякакви.

Стаята между двете килии, която по всяка вероятност през османския период е била на командира, е разделена на малки килии и те се използват като карцери за наказани затворници. А стаята между другите две килии е предназначена за осъдените на смърт. Наричаха я смъртна килия. Краката на лежащите там бяха оковани, на шията им тежеше смъртна присъда. След потвърждаването на присъдата от Върховния съд, чакаха изпълнението ѝ.

Така заедно с младежите, които в последния курс на духовното училище “Нювваб” седяха срещу мен като ученици, се намерихме в сградата на Съдебната палата пред Шуменския областен съд. Изглеждаха засрамени. Сигурно се питаха защо се е случило всичко това, каква вина имат самите те, защо заедно със себе си са вкарали в беля и своя учител и са станали причина да стане част от собственото им нещастие, защо са изложили на опасност живота на един млад учител? Виждаше се, че страдат морално, задавайки си такива и други подобни въпроси. Не се забелязваше да са разкаyani за действията си, защото ги смятаха за достойно и отговорно народно дело. Но същевременно бяха много измъчени от мисълта, че са станали причина да поставят в такава опасност един човек, който няма никаква представа за тяхната дейност. Това личеше от самото им изражение.

ИСТИНАТА

Петимата ученици се срещнали в местността “Кьошките” и направили събрание на открито, по време на което създали тайна организация. Целта им била да служат на турския народ, на Турция и майката-родина. Направили няколко срещи, а също подписали протокол, който бил написан с невидимо мастило. Ето и някои от точките на протокола:

1. Създава се тайна организация за служене на майката-родина.
2. За постигане на целта ще извършваме разузнавателна дейност и събраната информация и документи със стратегическа стойност ще бъдат предавани на Турция.

3. Кълнем се морално и честно, че ще работим за реализирането на тази задача.

4. Дори с цената на живота си няма да се откажем от дейността си.

5. Тези територии някога бяха наши и пак ще бъдат наши.

Протоколът продължава в този дух. Ембия бил председател, а Фикрет – секретар на организацията. Написаният с невидимо мастило протокол бил предоставен за съхранение на секретаря ѝ Фикрет.

След това започнали да действат, като си разпределили работата. Всеки един поел да реализира задачата, което може да изпълни най-добре. Събирали информация, опитвали се да начертаят плановете на стратегически точки в страната, които си набелязали. За тази цел предприели единични и групови пътувания.

В нашето училище всяка пролет и есен за учениците се организираха екскурзии из страната под ръководството на учителите. Тези екскурзии бяха провеждани с научна цел, посещаваха се исторически и туристически места. Например през учебната 1946-1947 г. бяхме направили такава екскурзия, по време на която учениците също били поели определени задачи. Като се връщали от пътуванията си, оценявали събраното, Ембия обработвал информацията и ѝ предавал окончателен вид. Понеже умее да рисува, той оформял нещата.

Каква информация събирали? Те нямат никаква професионална подготовка, но съсредоточили вниманието си върху стратегически обекти. В градовете, които посещавали, намирали местата на фабрики, казарми и мостове и доколкото могли, им правели чертежи. Събирали и рисували, чертаели схемите на железници, летища, важни пристанища и мостове, които според тях имали стратегическо значение.

Например отивали в някой град и установявали в центъра му най-важната точка, от която начертавали булевардите, казармите, фабриките, летищата, мостовете, складовете за оръжие и боеприпаси. Организацията просъществувала година-две. Събраната информация била нарисувана на хартия преди всичко от Ембия, направени били карти и схеми.

Тук може да възникне въпросът каква е била цената на тези карти и схеми и дали са отразявали действителното положение на

обектите? Първо, младежите нямат каквато и да е подготовка, не са обучени. Въпреки това, Благодарение на самоподготовката си и старанията, които е положил, Ембия доста напреднал. Неговите карти можело да свършат някаква работа при нужда, може да се каже, че схемите му са доста подробни. Според служителите на Държавна сигурност те могат да бъдат направени само от инженер. Единственият недостатък на картите, които имали стойност от военна гледна точка, бил в това, че не са били предадени на турските власти.

Ако тези тайни и стратегически схеми и сведения бяха стигнали до турските власти, положението ни пред закона, по-правилно, положението ни от гледна точка на българските комунисти, щеше да бъде много по-тежко. Учениците ми не са могли да осъществят никакви контакти с турските дипломатически представителства. Те се опитали да проучат начините за връзка с турски компетентни лица, постарали се да се свържат с турските консулства, но не успели. В резултат на това, в крайна сметка закрили организацията и преустановили дейността си.

Преди това Ембия направил опит да избяга в Турция, но за съжаление, не е имал късмет и не могъл да се спаси в майката-родина. След опасната дейност във връзка с организацията, още един път решил да опита и тръгнал към границата. Не забравил да вземе със себе си и част от документите, които някога били приготвили. И този път съдбата не му се усмихнала и бил заловен от българската охрана на гръцката граница. Ето как всичко се разплело като чорап.

След тази кратка информация за истината по случая, отново ще се върна към Шуменския местен затвор. Трябва да подчертая още една особеност, която е от значение. Щом като ме обвиняват заедно с учениците в едно престъпление, защо в затвора ни оставиха заедно, на едно място?! Можеха да ни държат отделно. Не можеше да става въпрос за липса на такова място, защото не представлява никаква трудност за една държава да намери друго място за един човек. Но не направиха така и това трябва да е било със специална цел. Комунистите не правят нищо случайно, всяко тяхно действие, всяка крачка се осъществяват със специална цел.

Първо, искам да подчертая обстоятелството, че след попадането на един човек в затвора, Държавна сигурност продължава да се занимава с него, да го следи. В ада на българската комунистическа Държавна сигурност, жертвата както давещия се хваща за сламка и си

мисли ден по-скоро да приеме предявяваното престъпление, да излезе от следствието, да се отърве от ръцете на тези главорези и да отиде в затвора, а после да става каквото ще. Но няма никаква сигурност, че ще се отърве от мръсотиите ѝ, защото:

1. Нейните служители всеки ден са в затвора.
2. След задържането, следствието и изпращането на един човек в затвора, разследването и следенето му не приключва.
3. Всеки подсъдим, който има заповед за задържане, който е изпратен в затвора и чака да бъде изправен пред съда, всеки момент отново може да бъде закаран в следствието на Държавна сигурност и да бъде хвърлен в огъня на ада. Това може да се разбере по-добре, ако се вземе предвид следното:

Директорът на затвора има трима заместници. Заместник по административната, икономическа и политическа част. Истинският директор на затвора е отговарящият по политическите въпроси. Директорът на затвора не може да вземе каквото и да е решение, без знанието и нареждането на политическия заместник-директор.

Заместникът по политическата част е служител на Държавна сигурност, той държи досиетата на всеки един затворник. Всеки подсъдим и осъден е следен много отблизо. Никой затворник не е оставян без наблюдение, изцяло се контролира неговото поведение. Например с кого говори, какво говори, с кого действа съвместно, какви планове има. Полагат се неимоверни усилия за промиване на мозъците на лишените от свобода. Правят такива опити, че в затвора да превърнат в комунист или най-малкото – в безвреден опозиционер и най-големият антикомунист, когото са вкарали тук като вражески елемент, понеже според техните разбирания всички антикомунисти са тръгнали по лош път. Само те мислят за народа и интереса на държавата и всеки трябва да разсъждава като тях. Враг е и трябва да бъде смазан всеки, който не мисли като тях и не споделя тяхното мнение, затова под ръководството и нарежданията на заместник-директора по политическата част вътре се провежда широко-обхватна културна и възпитателна дейност за промиване на мозъци. Организируют се курсове и конференции, подготвят се седмични, месечни и годишни програми.

Несъмнено на тези курсове, където се изнасят лекции по различни въпроси, най-важната тема е марксизмът и ленинизмът. Те се организират под формата на културни и образователни дейности, но

има и други тримесечни курсове, на които се дават различни практически знания. Например пчеларство, птицевъдство, двигатели. Целта не е да научат на нещо затворниците и да им помогнат в живота, а да видят реакцията на всеки лишен от свобода и да разберат мнението му за комунизма и социализма.

Участието в тази дейност е задължително, затворниците общо са водени на конференции и курсове. Задават им се въпроси върху изнесените доклади, от тях се изисква участие в обсъждането. Пасивността и мълчанието се възприемат като несъгласие и противопоставяне. Тези дейности са въдици, които се хвърлят на затворниците за тяхното залавяне. Който се хване, заминава. Това прилича на нож с две остриета. Ако един затворник е на страната на комунистическото управление и зададе въпрос, който се харесва на политическия, ще падне в очите на приятелите си и ще се изложи. Това се възприема като предаване на фронта, като слабохарактерност. Започват да странят от него, защото смятат, че се е предал. А ако зададе критичен въпрос по доклада или изрази собствената си мисъл, ще си отвори беля на главата, ще привлече върху себе си гръмотевиците на началството и ще получи наказание. Каквото и да направи, няма да бъде добре. Ето защо я определям като сложна и деликатна ситуация, от която не може лесно да се излезе. По това време лишените от свобода така виждаха нещата.

Дори дойде време, когато ръководството започна да проявява търпимост към тези, които изразяваха противоположни мнения. Казваха, че затворникът може да критикува, но важното е да вземе думата и да участва в обсъждането. Комунистите започнаха да приемат това като първа крачка за спечелване на затворника, затова намекваха, че ще си затворят очите пред критиката. Но лишените от свобода не се хванаха на лъжата им и със запушени уши като дънери седяха, а когато им задаяха въпроси, мълчаха и по никакъв начин не вземаха участие. Комунистите бяха като бесни, опитваха хиляди неща, за да променят това положение.

Когато с учениците ми ни хвърлиха в затвора, ние също още първите дни се изправихме срещу подобно изпитание. Държавна сигурност ме следеше, искаше да види какво ще направя. Дали веднага щях да започна да се държа лошо и да се сърдя на момчетата за постъпката им, че заедно със себе си и мен са повлекли към опасност и са ме погубили, или пък щях да ги прегърна и да покажа близостта си с тях. Ако ги бях отблъснал от себе си, щях да докажа, че не съм бил

с тях, че не съм им наредил да извършат престъплението и не съм ги вдъхновил за това. А ако ги прегърнех и се държах с тях много мило, щях да покажа, че аз съм ги накарал и съм им повлиял да извършат тази дейност. Държавна сигурност очакваше второто. Но нито първото, нито второто беше вярно.

Единствената истина беше тази, че както аз като техен учител, така и те като наши ученици сега с вързани ръце се намирахме в тъмните килии на комунистическия затвор и чакахме решението на съда. Нищо друго не беше вярно. Не знаехме какво ни очаква. Да, момчетата са извършили някаква дейност, дори тя да не е стигнала до целта си. Дори документите да не са били предадени на съответното място и да не са осъществени контакти с турски дипломатически служители, все пак налице е някаква идея, някакво намерение. След като не са ме довели до това положение съзнателно, каква е вината им? Вълкът и без това е решил да ме изяде. Колкото и да се намирам в долната част на реката и да не му мътя водата, той твърди, че го правя и затова иска да ме изяде. Какво мога да сторя в такъв случай? Учениците ми също са в тежко положение. И на тях са им наредили да кажат това и това, да направят така и така, затова са се подписали. И да искат, и да не искат ще ни обединят в един процес, ще унищожат възпитаниците на “Нювваб”, ще изплашат турците и ще предприемат повсеместна кампания за заплаха и терор, защото “Нювваб” беше силно турско общество и като единствен турски център за наука и култура и имаше изключително важна роля за поддържане на турския дух и за възпитаване на родолюбива турска младеж. Ако питаме тях, това реакционно огнище трябва да се закрие колкото се може по-скоро, по такъв начин да се задушат националната и религиозна самобитност на народа ни и накрая да се направи първата крачка към насилственото асимилиране на това голямо малцинство. Именно така стана. Но по този въпрос ще говоря често, а сега отново да се върна към темата за затвора.

В продължение на близо два месеца в окървавените ръце на безжалостните зверове в Държавна сигурност ме съсипаха и сломиха. Бях отслабнал много, учениците ми – също. Понеже бяха задържани по-рано от мен, те месеци наред бяха подложени на изтезания и натиск в тъмниците на Държавна сигурност, затова бяха много отслабнали и изтощени. Лицата им бяха пребледнели, а очите им – хлътнали, приличаха на живи мъртъвци. Всички бяхме останали само кожа и кости. Сега рано или късно щяха да ни изправят пред съда. Щом като процесът ни ще бъде открит, трябва да се посъвземем малко. Като оти-

вахме към затвора, хората ни видяха, защото преминахме пеша през целия град. Непременно някои са ни познали. Но това не беше толкова важно, защото едва ли са били много. Дори да са ни видели в този ден, от страх едва ли са ни разгледали или пък са казали на някого. А в съда непременно ще се разиграе театър, дори могат да съберат хора да ни видят, понеже колкото повече хора се съберат, толкова по-силно ще въздейства ужасът и страхът, които искаха да всеят сред турците. Същевременно трябваше да покажат, че не унищожават невинни хора и че в Държавна сигурност не се прилагат изтезания и насилия, ето защо трябваше да изглеждаме здрави и бодри. Във връзка с това още на първия ден след довеждането ни в затвора са уведомили семействата ни и са им казали, че могат да ни донесат неограничено количество храна, че нямат право да ни видят, но храната на е забранена. Според тогавашните закони преди започване на делото не се позволяваше свиждане на подсъдимите с техните близки. Те бяха лишени от свиждане, за да не получат информация отвън и да не повлияят на съдебния процес. Само храна приемаха...

Отделяйки от залъка си, близките ни започнаха всяка седмица да ни носят храна. Някои от вас ще попитат дали при този стрес човек може да яде? Може да сте прави, защото на главите ни гореше такъв огън и можеше ли да става въпрос за ядене? В живота си човек може да се срещне с много лоши неща и тогава не би могъл да сложи троха в устата си, да спи, очите му не виждат нищо. Не яде, не пие, няма никакъв апетит, няма никакво настроение, не се смее. Но само след няколко дни мъката му изчезва или пък намира утеха в нещо друго и забравя за всичко.

Нашето положение не беше такова. Проблемът ни никога нямаше да се разреши, такъв пожар ни беше обхванал, че всичко може да изпепели. Хвърлили са ни в затвора и ще ни съдят по член, който предвижда най-тежкото наказание. Намираме се в устата на вълка, печем се на голям огън и сме напълно безсилни. И да се измъчваме, и да не се измъчваме, вече бяхме попаднали в тази неразрешима беда. По тази причина трябваше да преклоним глава пред съдбата си и само ако е рекъл Аллах, щяхме да останем живи. Трябваше да се утешаваме с мисълта, че нямаме друг изход, освен да приемем жребия си. Може да не ядеш и да не пиеш ден, два, три. Но накрая се съвземаш и започваш да мислиш нормално. Да видим какво ще реши Аллах, така си мислиш и се успокояваш. Постепенно започваш да свикваш с положението си,

имайки предвид, че има и по-страшни неща. И започваш да ядеш и пиеш както в нормалния си живот.

Докато се измъчвах под тежестта на неவிжданото нещастие, замислях се дълбоко, спомнях си много божествени принципи и истини и се оставих в необятността на смирението. И отново бях изненадан от човешката способност за проява на търпение и намерих утехата в свещеното писание на исляма – Корана.

Работещите затворници имат някои привилегии и права. Например след работа могат да останат повече навън и да подишат чист въздух, дажбите им са по-големи и най-важното могат да изтърпят по-бързо наказанието, защото когато работят, два дни от присъдата се зачитат за три. Най-важното е, че работещите могат да прекарат по-лесно и по-интересно дните си, спасявайки се от задушната и убийствена атмосфера на килията. Нищо че човек се намира между четири стени, все пак има някакво занимание, може да излезе навън и да види слънце, получава по-голямо количество хляб от другите. Освен това може да получава повече храна отвън, има право да изпраща и получава повече писма. Постепенно се запознах с някои затворници, които се отнесоха сърдечно към мен, защото ме приемаха като техен съюзник. Бивши висши управници, които отдавна бяха сред стените на затвора, ни съжаляваха и ни упътваха. Те ни запознаха с живота тук, научихме от тях много неща за методите на съдебните заседания. Така постепенно започнахме да осъзнаваме положението си и да се поуспокояваме. Въпреки това, сърцата ни трепереха и понеже не знаехме какво ще стане, се лутахме в страшна неизвестност.

Какво ще ни се случи? Вече знаехме за клопката, която ни бяха устроили. Реалност беше дейността на учениците ми, която не може да се отрече. Представяйки ме като техен ръководител и подстрекател щяха да осъдят и мен. В тази ситуация най-важното беше да останем живи. Защото беше пределно ясно, че ни съдят по член, който предвижда най-тежкото наказание, смърт! Най-краткият път за отстраняване на такива хора, които комунистите считаха за опасни, беше да ги обвинят в шпионаж, в измяна на родината и народа и да ги екзекутират. Като прибавиш към всичко това и основаващата се на историята омраза към турците, тежкото ни положение ясно се очертаваше. А като се вземе предвид, че на власт беше атеистично комунистическо правителство, категорично можеше да се разбере нашето тежко и жалко положение.

СМЕКЧАВАЩИ ВИНАТА ОБСТОЯТЕЛСТВА

1. Младежите разбират колко сериозно и опасно нещо са направили. Осъзнават, че си играят с огъня и че тази деликатна и страшна дейност е много отговорна. Между тях се появява неразбирателство, става ясно, че някои искат да се откажат, затова на последното им събрание те обсъждат това обстоятелство, разбират по какъв опасен път са тръгнали и решават да се откажат и да закрият организацията. Дори в учредителния протокол да заявяват, че “дори с цената на живота си няма да се откажат от дейността си”, започват да съжаляват и да се съмняват.

Те извършват съзнателна дейност, която представлява престъпление, но не постигат целта си. Подготвените документи не достигат до предназначеният място, ето защо не са успели да реализират престъплението. Тези обстоятелства намаляват вината им. Има вероятност да получат по-леки присъди.

2. Но дори да са действали съзнателно, фактът, че са разбрали колко опасен е пътят им и са се отказали, е смекчаващо вината обстоятелство според законодателството и Наказателния кодекс.

Колкото и вината им да е голяма, пак има възможност да се изтъкне, че те все още са деца и не осъзнават, че си играят с огъня. В тази възраст кръвта им кипи и може да им се прости това престъпление. На тъмния хоризонт на момчетата мъждукаше светлинка надежда. А какво да кажа за себе си? Аз съм учител в зряла възраст и съм набеден за автор на идеята за престъплението. Наклеветен съм, че аз съм ги съветвал и подстрекавал.

На пръв поглед дейността им може да се приеме за детска работа. Това в крайна сметка е безсмислица, извършена от няколко младежи, които все още са ученици. Играли са си с огъня, на много опасна игра. Да, от една страна това е вярно. Дейността им може да се отдаде на тяхната младост, тази мисъл успокояваше и самия мен.

Размишлявайки така, се опитвах да се утешавам, но от друга страна в ума ми идваха хиляди мисли. Те не бяха деца, вече учеха в последния курс на гимназиалната степен на “Нюваб” и утре щяха да станат учители. Като се сетех за написаното в протокола, настръхвах: “Тези територии някога бяха наши и пак ще бъдат наши, кълнем се

морално и честно, дори с цената на живота си, че няма да се откажем от дейността си.”

Досега не ме бяха свързали с тях, на следствието въобще не ми бяха задали въпрос за момчетата. Аз ги видях за пръв път при прокурора. Но чак сега разбрах какво става всъщност, защото по време на следствието на учениците ми винаги са ги питали дали аз съм им заповядал да направят всичко това. От тях искали и накрая успели да вземат мними показания. Когато били в тежко положение, момчетата са приели, че всичко това извършили по нареждане на учителя си. Значи, искали са мен да поставят на топа на устата. Младежите ми разказаха за всички етапи на следствието. Истинската цел на Държавна сигурност била да унищожи мен. Срещу тях имали някои доказателства, затова не могли да отрекат дейността си. Но какво искат от тях служителите? Да признаят, че са извършили всичко по желанието на учителя си Осман Кълъч, че той им нареждал как да действат и от него са получавали вдъхновение за постъпките си.

Аз си нямах никаква представа за случая, но Държавна сигурност постигна целта си. Нима е възможно да се отървеш от ноктите ѝ. Ембия изтезавали с електричество. Фикрет вързали за китките с тел и го провесили от тавана. Все още се виждат раните по китките му, които са прерязани от телта. Стигат до вените му. От време на време вдига нагоре ръцете си и раздвижва китките си, само по такъв начин кръвта може да стига до дланите. Тези движения са се превърнали в тикове, без които не може да стои.

При това положение моето бъдеще напълно зависеше от учениците ми, така изглеждало от юридическа гледна точка. Ако по принуда на Държавна сигурност на делото кажат, че аз съм ги накарал да извършат това, моето спасение е празна надежда. Става въпрос за много тежко престъпление и за него законът предвижда смъртно наказание. Животът ни е много скъп, всички сме в зората на живота си, не искаме да умрем. Докато аз се гърчех под тежестта на опасността си положението, съвестта на учениците ми също им причиняваше болка и страдания. Разбрах това от държанието и отношението им към мен. Те също много съжаляваха за станалото, питайки се как са стигнали до такова положение. Наред с това натискът на Държавна сигурност върху тях не отслабваше. Да кажем, че искат да ме спасят от гилотината и затова ще се откажат от показанията си, които са дали в резултат на физическите изтезания, ще кажат пред съда, че са се по-

дписали насила и в резултат на мъченията, че учителят им не е знаел нищо за тяхната дейност, че сами и на собствена отговорност са извършили всичко, че учителят им е невинен. Какво ще каже Държавна сигурност? Защото с превеждането ти в затвора, ти не се отърваваш от нея. При подобно развитие подсъдимият може отново да бъде върнат в Държавна сигурност и с изтезания и мъчения да бъде смачкан като тесто и отново да бъде изправен пред съда, за да даде желаните от тях показания. Имаше и такава страшна вероятност. Но съществуваше възможност да направят и друга измама. Можеха да подмамят младежите с обещанията: “Вие сте невинни, деца сте, млади сте и като такива е естествено да сгрешите. Ако прехвърлите цялата отговорност върху учителя ви, ако кажете, че той ви е насочил по този път, веднага ще ви освободим.” Всеки обича и желае свободата. Не е лесно на млади години да загубиш свободата си, да бъдеш далече от майка и баща, да понасяш хиляди трудности. Човек може да се излъже, да сгреша. Ето такива мисли и страхове ме вълнуваха и денонощно се тревожех за бъдещето си.

Но Аллах ми е свидетел, младежите демонстрираха пред мен пример на високо възпитание и нравственост! Успокоиха ме с думите: “Господин учителю, не се притеснявай, в съда ще кажем самата истина!” Постъпиха всеотдайно и честно и не само че ме направиха щастлив, но през онези тежки дни ми вдъхнаха сила. В черната тъмнина запалиха в мен пламъче на надежда, грижеха се за мен като за по-голям брат. Както ще видим и по-нататък, въпреки натиска и заплахите на служителите на Държавна сигурност, те намериха сили в себе си пред съда да говорят така смело, както подобава на един турски младеж, на един вярващ в исляма истински възпитаник на духовното училище “Нювваб”. По такъв начин те разкриха истината за тайните служби на българските комунисти и механизма на българското правосъдие, а също така демонстрираха висока саможертва, морал и възпитание.

Дните си минаваха и ние привикнахме към затворническият живот. Чакахме деня, в който ще бъдем изправени пред съда. Близките мъкнеха храна в затвора с голяма жертвоготовност и много труд. Ние се хранехме и постепенно идвахме на себе си, вече можехме да се покажем пред хората. Никой не можеше да предположи, че сме били подложени на физически изтезания. Комунистическото управление спокойно можеше да демонстрира пред народа, че се придържа към закона и правосъдието. Лицата ни бяха придобили по-свеж вид. Но действителното ни състояние беше съвсем друго.

Все още прокуратурата не беше подготвила обвинителните ни актове. Не знаех с точност в какво ме обвиняват и кои лъжи са причините да се намирам в това положение. Понеже нито в Държавна сигурност, нито пък тук никой не спомена за учениците ми и не ме обвини, че аз съм ги накарал да тръгнат по този път. Знаех единствено това, което младежите ми разказаха. Тогава би трябвало да ме обвиняват само в подстрекателство за извършване на престъпление. Можехме да приемаме неограничено количество храна, но все още не бях получил официално обвинителния акт, няхахме право на писма отвън, защото разследването ни продължаваше. Такова беше нареждането, затова не можехме да получим каквато и да е информация отвън. Надявахме се да получим вести дори от небето.

Така един ден на главата ми се стовари една беля. Един шуменец беше хвърлен в затвора за контрабандна търговия. Занимаваше се с производство на кожи. Бяха следвоенни години и икономическият живот в страната все още не се беше стабилизирал. Съществуваха икономически проблеми, всичко се продаваше с купони, нищо не се намираще, навсякъде имаше опашки, контрабандната търговия стигаше големи висоти. Това беше известно на правителството, но контрабандната търговия се използваше като много удобно средство за обвинение на желаните от тях хора, за хвърляне в затвора на някои от по-заможните. Кара Юсуф вземал незаконно кожи, обработвал ги в дома си и ги продавал на обущарите. А това е престъпление, защото производството на кожи принадлежеше на държавата. Кара Юсуф бил задържан и хвърлен в затвора, но не е бил обвинен по политически причини, затова не му било залепено клеймото на народен враг. Няма образование, обикновен гражданин. Но някои богати турци, за които ще стане дума по-късно, бяха съдени и по политически членове, и за незаконна търговия, така бяха хвърлени в затвора. Кара Юсуф беше осъден само за незаконна търговия. Обикновен човек, не се интересуваше от политика или от нещо друго, затова комунистите не го смятаха за свой враг и много не се занимаваха с него.

Кара Юсуф имал конска каруца и ръководството на затвора се разбрало с него да докара в затвора каруцата, с която да работи докато излежава присъдата си. Но конят и той нямало да приспиват в затвора, а на подходящо място извън него. Накрая решили да спи някъде в обора за коне и с каруцата да кара някои нужни продукти. Кара Юсуф като осъден влизал и в сградата на затвора и от време на време разговарял с някои затворници.

Кара Юсуф всяка сутрин отивал в арменската махала, вземал кисело мляко от арменеця Ардеш и го карал с каруцата в затвора. Тъст ми също купувал мляко за въщи оттам. Случайно се видяли там и Кара Юсуф му казал:

– Аз работя с каруцата си в затвора, оставам навън, но влизам и в сградата. Никой не ме следи, напълно съм свободен. Искам да Ви помогна, ако напишете писмо и ми го дадете, ще го предам на зет Ви.

Намеренията на човека не били лоши, но би трябвало да се помисли добре ... Дали това е случайност или план на Държавна сигурност? Според мен това не може да бъде случайно, а план на органите от ДС. Използват Кара Юсуф, който си нямал хабер от това. Нима могат да оставят свободно човек, който лежи в затвора? Нарочно го пускали да се движи свободно, предполагайки какво ще стане. Целта им е била да ми залепят друго клеймо, усложняващо положението ми. После да могат да кажат пред съда, че Осман Кълъч и в затвора продължава да действа, вкарва писма незаконно, нарушава правилата за вътрешния ред. И наистина така стана. В крайна сметка тъст ми, какво да прави човекът, ми написал писмо и го дал на Кара Юсуф, защото му се доверил. Целта му била да ми предаде някои неща за положението ми. Той също не знаел кой знае какво, но се срещал с адвокати, разглеждали положението ми и затова имал някои предположения.

Кара Юсуф взел писмото, дошъл в затвора и след като разпрегнал коня, влязъл вътре, без да подозира, че кучетата го следят. Мислил си, че е оставен свободно да се движи, че никой не го следи и няма да му потърси отговорност. По това време ние с подсъдимите, стотици на брой, които все още не бяхме съдени, бяхме на карето на разходка. Изведнъж видях, че някакъв човек се приближи към мен и после мушна нещо в ръката ми, казвайки:

– Господин Осман, донесох ти писмо.

Нито можах да го попитам кой е, нито пък имах време да се противопоставя и да не го взема. В същото време с четири очи гледах да получа хабер отвън, по някоя птица, за да се успокои душата ми. Не само Кара Юсуф, нас също ни следяха. Преди всичко всяка килия си имаше отговорник, на който казваха “кмет”. Той работеше за управлението на затвора. Намираще се в затвора за кражба и смяташе задържането си за проявена неспособност и провал в професията. Кметът следеше всички в килията и донасяше на управниците за

разговорите между затворниците, за техните намерения. Освен това властта не считаше за свои врагове убийците, защото криминалните с тежки престъпления бяха на страната на управляващите и се отнасяха към нас, политическите затворници, като към врагове. Този крадец, кмет на килията, следеше всяка наша крачка. Не изпускаше от очи какво става в килията и на двора. Кара Юсуф мушна в ръката ми писмото пред очите на всички, а аз се хванах за него така, като че ли съм намерил съкровище. Не мога да кажа нищо лошо за човека, защото може да се е радвал, че ми е направил добро.

Веднага след като взех писмото, се скрих в един ъгъл и започнах да го чета. Бързо му хвърлих едно око, прегледах го отгоре-отгоре. Може да съм сгрешил, че го четох на карето, тъй като отсреща имаше тоалетна, можех да отида и да го прочета там и веднага да го разкъсам и хвърля, сигурно щеше да е по-добре. Но тогава пък можеха да ме притискат, да ме бият, за да намерят писмото, предадено ми пред очите на всички, понеже от Държавна сигурност непременно щяха да искат писмото. И така, след една-две минути дойде главният надзирател и взе със собствената си ръка писмото от джоба ми, сякаш самият той го беше сложил там. Всички затворници бяха застанали мирно. Получих заповед за наказание с 15 дни карцер. В нея пишеше, че подсъдимият Осман Кълъч се наказва с 15 дни карцер по еди-кой си член заради това, че отвън е внесъл в затвора писмо по незаконен път.

Несъмнено едно копие от заповедта ми е била приложена към досието ми. Това им беше целта, всячески се стараеха да направят положението ми колкото се може по-тежко. Защото по-късно свидетелстващият срещу мен на делото главен следовател Чочев разказа с голямо удоволствие за този случай.

Карцерът, който сред турските затворници се наричаше “кар-са”, представляваше много мъничка килия и в нея се държаха наказаните затворници. В карцера се оставаше според полученото наказание, като някои тежки провинения предвиждаха дори връзване с вериги. Аллах ми помогна, че не ми дадоха такова наказание. Следвайки надзирателя, тръгнах към карцера.

Преградили са една малка стаичка, намираща се в коридора между двете килии и така са направили три карцера, пред които имаше празно пространство, като тясно антре. Надзирателят трябваше да отвори вратата на карцера, когато ни даваше чорба или когато отивахме по нужда. Това зависеше от решението му. Дежурният надзирател

ме вкара в карцера, но не заключи вратата. Ето на това се казва тъмница, толкова беше тъмно, че нищо не се виждаше! Вътре имаше прокарана електрическа система, но токът беше прекъснат. Надзирателят заключи външната врата и си замина.

Лампите не светеха, тук положението беше обратно на това в Държавна сигурност. Там над главата ми светеше крушка с двеста свещи, а тук беше тъмно като в рог. Миришеше ужасно и беше задушно. Освен това имаше голяма влага, сякаш от години не беше проветрявано. Слънце не проникваше и от най-малката дупчица. Освен това кофата-тоалетна, използвана от лежалите преди мен, беше пълна и ужасно миришеше. Всичко се разви за десет-петнайсет минути и в крайна сметка се озовах тук. От тъмница в тъмница, но няма какво да се прави, безсилен бях. И на това преклоних глава, оставяйки се в ръцете на съдбата. Замислих се дълбоко, в тази черна тъмнина започнах да си припомням редовете на писмото. Накратко, прочетеното набързо писмо на тъст ми, горе-долу съдържаше следното:

“Направихме постъпки до всички инстанции, но отникъде не получихме обнадеждаваща вест. Голяма е вероятността да ви съдят. Направихме всичко, за да наемем адвокат. Но за съжаление, нито един адвокат, дори тези от адвокатската колегия, не поискаха да се заемат с твой случай. Всички бягат от нас, адвокатите също се страхуват. Накрая помолихме Съби Писков, представител на известната комунистическа фамилия Пискови, която управлява Шумен. Извън него другите адвокати не приеха дори да разговарят с нас. Него можахме да го убедим много трудно след дълги молби. Прие да те защитава и мисли, че твоето бъдеще е в ръцете на учениците ти. Ако не те набъркат в тая работа, има възможност да се спасиш. Трябва да продължим да се надяваме на Аллах! Само ти и ние около теб си знаем. От никого файда няма! Единственото ни упование е Аллах!”

Доколкото си спомням един от слезлите от гората по време на преврата на 9 септември 1944 година въоръжени партизани-комунисти Пеньо Писков¹⁴⁶, беше станал околийски управител в Шумен. Той беше стар комунист и партизанин, беше излязъл в гората с оръжие и беше воювал активно срещу фашистката власт. Дори беше командир и водач на партизанска чета. Адвокатът Съби Писков беше от същата фамилия и затова само той можеше да поеме защитата ми. Никой не би посмял да го обвини, от никого не се страхуваше, защото беше ут-

¹⁴⁶ Първият околийски управител е Пеньо Иванов Писков (1884-1947). От юни 1945 г. ръководството на управлението се поема от Иван Драгоев. – Б. пр.

върден комунист и истински привързан към властта. Никой не можеше да прояви съмнения в неговата вяроност към партията, да го критикува. През тези дни и хлябът, и ножът в Шумен беше в ръцете на този род. Ще участва на делото като мой защитник, ще бъде там формално. Дори да не бяха хващали адвокат, може би щяха да назначат служебен. Но с надеждата, че може да помогне с нещо, нашите с големи трудности събрали и му дали поисканата цена. Те са били готови на всичко, само и само да приеме да ме защитава.

Докато си мислех за всичко това, се свечери, наоколо настъпи гробна тишина. Всички килии бяха заключени, но при мен не дойде никой. Дежурният надзирател дори не си направи труда да ми донесе голата вода¹⁴⁷, каквато беше затворническата чорба. Или забрави, или пък това беше част от наказанието ми. С голямо желание очаквах хладката и мътна чорба, върху която се виждаха две-три малки петънца мазнина. В килията не я ядохме, но тук имах нужда от нея. Не толкова за яденето, колкото само да ми се отвори вратата, вътре да влезе мъничко въздух и да се разсея.

Макар да миришеше на мухъл и влага, нямаше какво да правя и легнах на дюшемето на килията, добре, че беше от дъски. Понеже беше лято, не беше и студено. Накрая съм заспал и на сутринта надзирателят се приближи към моя гроб, което се разбра от дрънченето на ключовете и отварянето на вратата. Отвън се чу дрънчене на бака. На закуска се раздаваше гореща вода, вместо чай, освен това една лъжица мармалад. Заедно с това и по триста грама черен хляб. След като бяха заключени затворниците, намиращи се на празната площадка между двете килии, наоколо утихна. Накрая усетих стъпките на надзирателя, който отвори вратата и ми даде една паница гореща вода, една лъжица мармалад и триста грама хляб. Това беше моята закуска. Но триста грама могат ли да стигнат на човек за едно денонощие? Както вече споменах, трябва да го разделиш на три, или, ако имаш смелостта да останеш след това гладен, може да го свършиш наведнъж. Но това изисква голяма смелост, защото дойде ли време за ядене, непременно имаш нужда да сложиш нещо в стомаха си.

Не мина и час, когато вратата отново се отвори. И какво да видя, при мен дойде Кара Юсуф! В едната си ръка носеше една кофа, а в нея имаше завити във вестник малки пакетчета. В другата си ръка

¹⁴⁷ "Гола вода", "голичка вода" – така наричат чорбата в комунистическите затвори и лагери. – Б. пр.

държеше средно голяма торба, ушита от американ. Вижда се, че вътре има храна. И без това си мислех за него, нали той ми донесе писмото. Мен ме хвърлиха в карцера, че съм получил тайно писмо отвън, но беше много очевидно, че Кара Юсуф беше свършил най-важната работа. Затова и той не можеше да остане без наказание, както и стана накрая.

И това е имало да преживея. Както на млади години заедно с учениците ми се намерих в затвора, така в карцера се събрахме с Кара Юсуф, когото срещнах в затвора. Виждах го за пръв път, нищо че години наред живеех в Шумен. В продължение на прекараните в карцера петнайсет дни, имах възможност да го опозная по-добре. Но най-много ме учудваше, че той страдаше много повече от мен. Още със самото идване започна да се самообвинява и да съжالياва:

– Какво направих, всичко стана заради мен, как можах да направя така, че да те докарат в карцера!

Непрекъснато говореше:

– Ти не си човек за тук, аз съм виновен за това твое нещастие! Дядото на твоята жена Ходжазаде ефенди е мой благодетел. Той няма да ми прости!

Аз, разбира се, се опитвах да го успокоявам с думите:

– Ти нямаш вина, искаше да ми помогнеш, но накрая стана така!

Още при идването ми в затвора можах да видя мястото, което на български наричат “карцер”. Било е писано да изпитам и тези страдания. Добре, че Кара Юсуф беше при мен. Заедно споделихме трудното положение, в което изпаднахме. Той дойде заедно с кофата и торбата си. От една страна ме занимаваше със спомените си от едно време, от друга страна с даваната ни гореща вода правеше тархана-чорба и ме хранеше¹⁴⁸. Така изкарахме петнайсет дни. Излязохме живи и здрави от карцера, но случаят като черно клеймо беше прибавен в досието ми и още повече усложняваше моето положение.

Беше юни 1948 г. Закусихме и работещите политически за-

¹⁴⁸ Оказа се, че Кара Юсуф години наред е служел в Шериятския съд при стария ми тъст Ходжазаде ефенди, когато той е бил Шуменски мюфтия. Изпитваше голямо уважение към него и го обичаше като баща. Познаваше много добре добродетелността и превъзходството на Ходжазаде ефенди.

творници бяха излезли на работа. След като останахме известно време затворени, вратите се отключиха и излязохме в двора. Когато вървахме между високите стени на затвора, изведнъж между лишените от свобода се разнесе някаква новина. Всички нещо говореха или се питаха помежду си. Искяхме да научим повече за неочакваното събитие, което избухна като бомба. Какво беше станало и какво още можеше да стане? На фронта, включващ страните на изток от Желязната завеса, за който комунистите твърдяха, че е здрав като скала, се беше появило разцепление. Маршал Йосип Броз Тито бил обвинен в измяна на комунистическата идеология, обявен за долен “изменник” и изключен от Коминформбюро. Довчера му целуваха ръка, за да спечелят приятелството му, а днес го обявяват за изменник, преди се гордееха с този герой, а сега го правят на пух и прах!

Може ли да кажете каква връзка има това с мен? Разбира се, какво отношение мога да имам аз с Тито? Но истината е такава, че хиляди затворници преди мен, чули тази новина, се развълнуваха и наскочаха от радост. След преврата от 9 септември 1944 година много бивши висши държавни служители, които се бяха спасили от смъртните наказания на Народните съдилища, бяха получили много високи присъди. Между тях имаше и народни представители, и генерали. Дори се срещнах бивши министри. Повечето от военните бяха служили в българската армия, която окупира Македония през Втората световна война, след това бяха осъдени на много големи присъди, за да се угоди на Тито. С някои от тези военни тук се бяхме сприятелили. Но Тито е човек, който постигна желаното. През 1947 г. успя да накара българските комунистически власти да образуват за втори път Народни съдилища. Тито искаше следното: “Има много български военни, служили както в окупационните войски в Македония, така и по различни места на бившата Сърбия, които са извършили насилия и зверства срещу населението. По някакъв начин те са се отървали и не са наказани. Те трябва да бъдат издирени и да получат съответното наказание за извършените престъпления.”

По това време се изпълняваше всяко желание на другаря Тито. Така в България тръгнаха на лов за офицери, за да му угодят. Военните, които изловиха, през 1947 г. изправиха пред втория Народен съд и ги осъдиха на тежки присъди. Сред тях имаше и осъдени на смърт. Това беше станало само по искането на Тито. Дори с двама осъдени на смърт висши офицери години лежах на едно място. Ето специално тези хора много естествено започнаха да се надяват на

нещо, след като Тито беше обявен за предател. След отлъчването му от комунизма, тези хора или трябваше да бъдат освободени, или да се спасят от смъртното наказание. Това беше логично.

А моят случай? Малко ли ме мъчиха и изтезаваха, за да си призная, че съм искал да убия Тито и да кажа планове си за покушението над него по време на връчването на подаръка от името на турското малцинство на Шуменската гара. След като днес Тито е обявен за най-големия враг на комунизма и на страните на изток от Желязната завеса, не трябва ли от обвинителния ми акт поне да бъде премахнато това обвинение? Аз отново си спомних с голямо вълнение за напразните мъки, които бях преживял по този повод и се надявах да имам полза от събитията.

Ето, това е комунизмът! Всички страни от Източна Европа в един глас и особено българските комунисти, които се считаха за най-верни на комунизма, дълго време хулеха Тито, стигнаха до личния му живот и клюкарстваха за честта на съпругата му, мърсеха го и хвърлеха кал по името му. Но както вече казах, щеше да дойде ден през 1953 г., когато Хрущов и Булганин на белградското летище щяха да се прегрънат и целунат със същия този Тото.

След всичко това управляващите също търсеха начини за сближаване с Тито, опитваха се да поправят грешките си, но никога повече между Тито и Москва, на социалистическия фронт старите топли взаимоотношения не се възстановиха. Колкото и да се подобряваха, Тито успя да запази известна дистанция. Като едно изключение може да се посочат по-близките връзки на Югославия с Румъния. Накрая създадоха Движение на необвързаните държави с Насър¹⁴⁹ и Неру¹⁵⁰. Дори след смъртта на двамата Тито застана начело и така придоби много по-голяма влиятелност и известност.

След това стана друго политическо събитие, което ни развълнува още повече, защото то пряко ни засягаше. Военният аташе на България в Букурещ, военновъздушният майор Станимир Михалакев решил да избяга заедно със семейството си, а именно със съпругата и дъщеря си. Измислил много хубав план за бягство. Подредили много внимателно чантата на жена му, като на дъното сложили пистолети, а върху тях женски тоалетни принадлежности като кремове, червила, гребени, пилички за нокти, нокторезачки и др. Също така ръкавици и

¹⁴⁹ Гамал Абдел Насър от Египет. – Б. пр.

¹⁵⁰ Джавахарлал Неру от Индия. – Б. пр.

маншони, а върху тях малко красиво кученце. Така че, милиционерът, който ще проверява чантата, най-напред да види кученцето с дълга козина. Само очите на кученцето се виждали, когато жената започнала галено да говори на Боби и отвлякла вниманието на милиционера. Така той се отказал да пребърка чантата до дъното и ѝ направил знак да мине. 50% процента от плана бил реализиран. Те се качили от Варненското летище. Оттам самолетът щял да се отбие в Бургас и тогава да се приземи в София. Много удобен маршрут за намеренията на С. Михалакев. Тъй като около Ямбол самолетът се приближава доста близо до турската граница, Михалакев веднага започнал да действа по плана. Жена му извадила пистолетите от чантата, той взел един от тях и отишъл в кабината и наредил на пилота да кара към летище “Ататюрк”. По това време съпругата му също с пистолет в ръка давала заповеди на пътниците да не мърдат¹⁵¹. От пътниците никой не съпротивил, а Михалакев убил пилота и помощника му, които не искали да се подчинят на заповедта. Разбира се, това не станало толкова лесно, защото в кабината започнала борба на живот и смърт. По това време имало опасност самолетът да падне. Работещите по полето земеделци видяли как самолетът се люшкар във въздуха. Накрая Михалакев победил, но освен двама убити, имало и един ранен. Той приземил самолета на летище “Ататюрк”. Мисля, че това беше първото отвличане на самолет в света.

Тук накратко искам да се спра на един друг български патос. В България твърдят, че имат много известни хора в историята, че много смели българи са придобили международна известност и с изключителните си успехи са влезли в историята. Например казват, че във военната история за български офицер пръв път е използвал самолета с военни цели. Капитан Топракчиев през Балканската война със самолет направил полет над Одрин и за пръв път във военната история използвал самолета с тази цел. В българските истории по този повод се пише с голяма гордост. Аз не знам доколко случаят е верен и нямам намерение тук да доказвам обратното. Но мога да кажа само, че Михалакев е първият човек, отвлякъл самолет и че той поставя началото на самолетното отвличане през нашия век.

Когато самолетът се приземил на летището в Истанбул, турските власти казали на пътниците:

– Тези, които искат да останат в Турция, да минат на едната

¹⁵¹ В самолета от Бургас се качват и други две семейства, участници в отвличането. – Б. пр.

страна, а които желаят да се върнат в България – на другата. Почти всички пътници биха останали в Турция, но това било невъзможно, защото повечето имали семейства, родители и деца. Привързаните към семействата си, искали да се върнат в страната си. Но повечето, които имали възможността да останат в Турция, предпочели това. Така половината от пътниците изявили желание да останат, разбира се, начело със семейство Михалакеви. След това самолетът бил върнат на България.

По-нататък се случиха интересни неща. Българите власти искаха Михалакев и семейството му да бъдат върнати обратно, между двете страни започнаха да се разменят ноти. Според България Михалакев е извършил тежко престъпление, той е убиец, защото е отнел живота на двама души и е ранил тежко още един. Освен това престъплението било извършено в българско въздушно пространство, затова категорично трябвало да бъде предаден на България, където да бъде съден за убийство. Според наличните двустранни споразумения, Турция трябвало да предаде този криминален престъпник и убиец на българските власти.

Българските комунисти бяха вбесени, защото като военен аташе в Букурещ и майор от военновъздушните сили имаше възможност да предаде военни тайни на Турция, т.е. на Америка. Как е възможно служителите да допуснат такава грешка? Държавна сигурност и по-специално българското военно разузнаване беше много обезпокоено от случая. Офицер от Българските военновъздушни сили да се намира в ръцете на турците, а всъщност и на американците – това щеше да предизвика голямо разединение в социалистическия блок, затова българските сили по сигурността бяха много загрижени и озверени, затова Михалакев трябваше да се върне обратно на каквато и да е цена.

Докато мнението на турските власти беше друго. Да, Михалакев е извършил убийство. На пръв поглед пилотът майор е убиец, защото има двама убити и един тежко ранен. Но въпреки всичко това, Михалакев не може и не би трябвало да се предаде на България, тъй като той е извършил престъплението по политически причини. Убил е хора, но е направил това с цел да може да емигрира в Турция, затова турските власти приемат майора като политически емигрант и според действащите договори, той не трябва да се връща на България. Ако е нужно, ще бъде съден в Турция.

Ето, с тези възгледи турските власти отказаха да изпълнят исканията на българското правителство. Българските власти не знаеха какво да правят, между двете страни започнаха да се разменят дипломатически ноти. А ние в тази ситуация очаквахме да ни изправят пред съда. На хоризонта се появи надежда за спасение, понеже българските компетентни власти започнаха да проявяват желание за размяна. Българското комунистическо управление беше започнало широка кампания за сплашване на турското малцинство. Освен нас, в София също имаше задържани турци. Когато турският военен аташе, щабен полковник Мюнир Арал, беше обявен за “персона нон грата”, работещите в посолството Хаккъ Меджид от Шумен и приятелите му бяха задържани преди нас. Завършил българската гимназия в Шумен, Хаккъ Меджид точно като Хасан напусна учителството си в турското училище и започна работа като преводач на турския военен аташе. А Мехмед Дъгдък от Свищов работеше като писар. След заминаването на турския военен аташе с влака от Софийската гара, преводачът му Хаккъ Меджид и приятелите му в провинцията веднага бяха задържани един по един. Наред с това писарят в турското консулство в Бургас М. Фуат Юмер и няколко негови приятели също бяха арестувани. Всички сега очаквахме обвинителните актове от прокуратурата, за да започнат делата ни. Положението ни беше изключително тежко, не можехме да очакваме толерантно отношение от българските съдилища. Но ето че делото с Михалакев можеше да допринесе за разваляне на играта на българските служби по сигурността.

И накрая българските власти предложиха на Турция да им даде Михалакев, в замяна на което те щели да дадат задържаните турски младежи. Това не го казаха на нас директно и открито, но направиха така, че нашите близки навън да разберат това. На близките, които всяка седмица ни носеха храна в затвора, започнаха да подсказват да отидат в турското посолство в София и да настояват за връщането на Михалакев на България, след което щели да освободят и задържаните турски младежи. Естествено, ние се зарадвахме и започнахме да се надяваме. Не е лесно, давящият се в морето се хваща и за сламка, затова с четири очи започнахме да следим положението с надеждата нещо да се уреди, тъй като пред нас се издигаше бесилото и с всеки изминал ден се приближавахме към него.

Беше месец август, големи горещини, по цяла нощ не можех да мигна. Всяка нощ пред очите си виждах бесилката. Все повече чувствах как примката се затяга около шията ми. Нищо не се знаеше

със сигурност, но се изказваха доста предположения. Наляво и надясно се носеха различни слухове, които достигаха и до нас. Някои изтъкваха, че ако учениците кажат пред съда, че аз не съм знаел нищо за тяхната дейност, трябва да ме освободят. Но при нас имаше един човек, който през предишното управление работел в Държавна сигурност. Понякога разговарях с него. Беше човек с реален поглед за нещата, затова един ден ми каза:

– Не вярвай на никого и на мен не се сърди! Казвам ти да се подготвиш за много тежка присъда. Ако ти дадат по-лека присъда, това ще е твой късмет. Ще се радваме на това, но положението ти въобще не е обнадеждаващо. Щом са те докарали тук и щом в Държавна сигурност са те мъчили и изтезавали толкова, ще ти дадат много тежка присъда. Подготви се за такова нещо. Доколкото виждам, комунистите са разрушили всички мостове. Ето, ние от години гнием тук и каква е нашата вина? И ние изпълнявахме заповеди, правехме това, което ни нареждат отгоре. Но накрая ние сърбахме попарата. Свършиха ни и ни обявиха за народни врагове.

Човекът говореше истината. Случаят с Михалакев беше изгрял на хоризонта ни като спасителна светлина, но накрая изведнъж угасна. Михалакев беше по-ценен от нас. Турските власти може да са очаквали много неща от него, защото беше военен пилот-майор. Освен това като военен аташе в Букурещ може да е знаел много за тогавашното политическо и военно положение и не беше човек за изпускане. Ето защо турската страна отхвърли българското предложение. Не даде Михалакев, тъй като не го окачествяваше като убиец, а като политически емигрант. И това беше правилно, престъплението му беше направено с политически мотиви. Така за нас угасна малкото пламъче, което се беше появило на хоризонта. Отново започнахме да чакаме разглеждането на процеса. Зад решетките, на карето, сред четирите високи стени продължихме да гледаме небето в четириъгълна форма. А Михалакев започна да се разхожда свободно из Турция.

Но шило в торба стои ли? Накрая какво стана, знаете ли? Нито Михалакев намери това, което търсеше в Турция, нито пък турските власти взеха от него очакваното. Минавали дни и той вече не бил на дневен ред. Дълго време след случая Михалакев започнал да влиза и излиза от руското консулство в Истанбул, което в никакъв случай не убягнало от вниманието на турските сили по сигурността. Нашите мечти за освобождение не се сбъднаха, но Михалакев беше

изпратен в лагера за политически емигранти в Йозгат. Задържали човека, на когото преди време се залагаше много. Делото му се гледаше в Истанбул. Български политически емигранти, които преди него бяха избягали в Турция, на делото го аплодирали и го носели на ръце. Накрая бил оправдан, след което и обявен за герой. Носели го на ръце, всичко около него било наред. По това време дъщеря му се запознала с американски военен, намиращ се в Турция, оженили се и накрая заминали за Америка. Доколкото научих накрая нервите на Михалакев не издържали и полудял.

Август изтече и времето започна да захладява. Листата на дърветата пожълтяваха, есента наближаваше. Сърцата ни се вълнуваха, есента настъпваше. Един по един започнаха да идват адвокатите на младежите, от които със сигурност разбрахме, че ще бъдем съдени. И то по много тежки обвинения. Но моят адвокат изобщо не се появяваше. И без това нищо не можеше да се направи, защото мизансценът отдавна беше подготвен. Само на сцената щеше да се изиграе постановката и толкова. Актьорите вече бяха разпределили ролите си. Човекът, който ме разпитваше и който с мъки и изтезания успя да ме принуди да се подпиша под мними показания, щеше да се яви пред съда като свидетел. Новите подсъдими, които бяха задържани в резултат на различни машинации и обвинени в немислими престъпления, ни разказваха за атмосферата навън. Положението беше много лошо и правителството с цялата си мощ работеше срещу нас и осъществяваше страшна пропаганда. По улиците били налепени афиши, на чаршията и навсякъде били окачени снимките ни. С високоговорители се съобщавало, че “много скоро пред съда ще бъде изправена бандата на Осман Кълъч”. Въпреки че денят на делото беше доста наближил, все още не ми връчваха обвинителен акт. Не знаех все още със сигурност в какво съм обвинен, защото нямаш нищо написано черно на бяло. Това беше тактика, разбира се. Всичко беше в ръцете на адвоката.

ПРОЦЕСЪТ

Накрая дойде и моят адвокат. Закараха ме в стаята за свиждане. Срещу мен стоеше човек, когото не познавах. Когато надзирателят ме остави при него и си излезе, разбрах за какво става дума. Човекът извади от чантата си някакви документи, в същото време ме оглежда-

ше с крайчеца на окото си. Намери нужния документ и ми каза:

– Аз съм твоят адвокат. Казвам се Съби Писков.

Бях чул за семейство Пискови. Както вече подчертах, беше известна фамилия в града. Като партизанин, който заедно с Червената армия окупира държавните учреждения в Шумен, Пеню Писков също беше от тази фамилия и беше назначен за околийски управител. Той ръководеше града, затова адвокатът не се страхуваше от нищо. Можеше да се заеме със защитата на един народен враг, без да се опасява, че ще бъде опетнен. Никой не се съмняваше във верността му към комунистическия режим.

Близките на учениците бяха хванали четирима адвокати наведнъж, които заедно щяха да ги защитават. Често идваха в затвора и разговаряха с младежите.

Според подсъдимите в затвора, които дойдоха скоро тук, моите близки се срещнали с тези на учениците и обсъдили положението ни помежду си. Търсили начин да ме спасят и с адвокатите взели общо решение. Учениците ще кажат, че аз изобщо не съм запознат с тяхната дейност, така можело да намалят наказанието ми. Поне щяла да се появи възможност да се спася от смъртно наказание.

Колкото до учениците, и тяхното положение съвсем не беше леко. Но можело да се каже, че “все още са млади, ученици, направили са грешка, детинщина”. Дори да им дадат смъртни присъди, няма вероятност те да бъдат изпълнени, защото са непълнолетни. Такова беше общото положение в дните, когато наближаваше гледането на делото ни. Но провежданата отвън пропагандна кампания срещу нас беше много широка. Правителството искаше да внуши на турското малцинство, че е справедливо в решенията си.

Тази своя цел властите реализираха по следния начин. Твърдяха, че Осман Кълъч е народен враг. Създал е група от хитри и с високо национално самосъзнание ученици и им заповядал да извършат противодържавна дейност. Учениците действали в съответствие на поставената им задача, събрали информация за изключително секретни обекти, начертали планове на военни цели. Накрая се опитали да предадат тази информация на турските политически институции и са били задържани именно в този момент. Сега ще бъдат изправени пред съда, за да платят своето престъпление.

Тези твърдения с всички средства се разпространяваха сред турското население в Делиормана. Според мен с това комунистите си поставяха две основни цели:

1. С тази кампания искаха да уплашат турското население, да всеят страх сред народа. По такъв начин лесно щяха да накарат турците да приемат реформите, които искаха да им наложат и да ги накарат да се примирят с тях.

2. Да им кажат: Ето какво било любимото ви училище “Нювваб”! Това не е център на образованието, а център на врагове и предатели, което отдавна работи срещу България. Понеже има религиозен характер, “Нювваб” не само че е реакционно огнище, но и е пълно с шпиони, които се занимават с нелегална дейност, затова училището вече трябва да се закрие.

Целта им беше именно тази, защото духовното ни училище “Нювваб” създаваше турска атмосфера, в която се поддържаха националния и религиозен дух на народа ни. Негови възпитаници бяха учителите в турските училища от началната до последната им степен на обучение, те учеха децата на народа ни и ги възпитаваха. Сърцето, пулсът на надхвърлящото милион турско население пулсираше в класовете на училището, които разпръскваха светлина, знания и наука. Ако продължава така, този народ никога няма да може да се претопи насила. Най-големият враг на комунизма бяха религията и родолюбието.

3. Освен това българските комунисти преследваха и друга политическа цел. Обвинявайки република Турция в шпионаж и намеса във вътрешните работи на своите съседки, искаха да я злепоставят на международната арена, да я опетнят пред света и поставяйки я в безизходно положение, целяха да прикрият собствените си престъпления. Защото някои служители по сигурността и дори прокурорите в съда открито издаваха намеренията си, защото от една страна ни обявяваха за народни врагове и шпиони, а от друга подигравателно ни наричаха “Закъснели рицари на Османската империя”.

Съби Писков ми заяви, че е мой адвокат, но не повдигна въпроса за обвинението ми и не каза нищо конкретно. Май че беше досъгъл само да ме види и да се запознае с мен. А аз очаквах много от него. Каза, че скоро пак щял да дойде и излезе. Аз се върнах в килията. Отново се заредиха тъмните нощи, страшните кошмари. Беше минало седмица, когато отново дойде на посещение. Извикаха ме в стаята за

свиждане, където ме очакваше с чанта в ръка, с цигара в уста и с усмихнато лице. Веднага заговори:

– Скоро ще се явите пред съда.

Доколкото бях информиран, на подсъдимия трябва да се връчи един екземпляр от обвинителния акт. Но на мен не ми дадоха нищо. Разбираше се, че всичко беше в чантата на адвоката. Процесът щеше да започне на 22 септември, 1948 г. След като го попитах какво мисли за делото ни, как ще ме защитава и каква стратегия ще използва, прибавих и въпроса:

– Имате ли някакви препоръки към мен?

Попитах го, понеже аз все още не знаех в какво точно съм обвиняван, а и нямах представа какво беше съдържанието на показанията ми, които подписах в Държавна сигурност.

– Работата ни е много тежка. Обвинен сте в нещо много сериозно и страшно. Не искам да Ви давам много надежди, че ще се спасите. Всичко е свързано с показанията на учениците. Ако те кажат, че са действали самостоятелно и учителят им нищо не е знаел за плановете им, ще се появи надежда за спасяването Ви от смъртното наказание. Аз поех защитата Ви в резултат на големите молби на близките Ви. Никой друг колега не прие защитата Ви, никой не показа смелост за това. В съда можете да кажете каквото си искате.

Знаех, че трябва да поискам един екземпляр от обвинителния акт, но не можах да го направя, защото се страхувах да прочета страшните обвинения. Положението ми се изясни. Адвокатът също не ми даде обвинителния акт, не намери за добре да го направи.

След този кратък разговор моят защитник ме остави насаме със злочестата ми съдба. Надзирателят ме върна в килията. Да кажа, че не съм се разтревожил много сериозно, ще излъжа. Целият треперех, защото адвокатът ми говореше за смъртна присъда. Думите му за показанията на учениците ми отново ми показаха колко съм зависим от тях. Но и те бяха живи хора. Също осъзнавах сериозността на своето положение и се страхувах. Можеше да се уплашат и да ме поставят на предна линия по един или друг начин, за да се спасят, защото от Държавна сигурност всичко се очакваше. Имаше голяма вероятност да им кажат, че ще ги освободят, ако прехвърлят вината си върху мен. Или да ги заплашат, че ако не кажат, че учителят им им е дал идеята,

ги очакват тежки присъди. Могат да се изплашат и да стоварят цялата вина върху мен. Ето такива мисли се въртяха в главата ми и ме убиваха. Затова реших да говоря открито с младежите. Най-напред говорих поотделно, а после с цялата група. И без това всички бяхме заедно. Да са живи и здрави, всички ми казаха:

– Господин учителю, бъдете спокоен! Ние разбрахме сериозността на положението и сме готови да направим всякакви жертви и да кажем истината пред съда, каквото и да стане!

Прекарвахме дните си в една килия, на една софра ядяхме донесените от близките ни продукти и очаквахме деня на делото. Накрая дойде 22 септември. Един ден по-рано ръководството на затвора ни съобщи поотделно, подготвихме се с голяма тревога. През тази нощ изобщо не можах да заспя. Непрекъснато мислех, различни неща премислях. Ще преувелича, ако кажа, че сутринта бях в добро състояние.

Вратите се отвориха и ние излязохме. Измихме се, избърснахме се. Облякохме се хубаво с дрехите, които имахме при нас, пооправихме се. Дори да не искахме, ръководството много държеше на това. Не позволяваше на подсъдимите да се явяват пред съда и народа лошо облечени.

Взехме си горещата вода и мармалада на закуска, бързо закусихме. Скоро се чу гласът на викача.

– Да се приготвят тези, които днес ще отиват в съда!

След малко дойде един надзирател. Всички заедно след него отидохме до външната врата. Направиха ни много старателна проверка, претърсиха ни навсякъде. Провериха дрехите, джобовете, обувките ни. Мисля, че най-много търсеха бележка, писмо, написана реч за произнасяне пред съда.

Вратата се отвори и за пръв път от месеци излязохме навън. Пред вратата ни поеха въоръжени милиционери. Носеха автомати и преди да тръгнем, ни предупредиха:

– Много дълго ще вървите с нас! Няма да се обръщате наляво и надясно, няма да говорите с никого! При опит за бягство, ще стреляме! Айде, тръгвайте!

Потеглихме, като пред нас и след нас вървяха по двама милиционери. Не знаехме защо не ни карат с кола. Може би искат да всяват

страх наоколо. Знаехме по нещо за взетите навън мерки от пристигналите след нас в затвора и от други, които по различни причини бяха излезли навън. Но когато наближихме към центъра на града, станахме свидетели на трагична картина. Двете страни на главната улица, тротоарите бяха наблъскани с хора. Турци и българи, млади и стари, от най-малките до най-възрастните, като че всички хора бяха излезли от домовете си. А беше работен ден. От всички страни на улиците, особено от ъглите на кръстовищата високоговорителите непрекъснато предаваха и призоваваха хората да дойдат в съда, за да видят изправените на подсъдимата скамейка народни врагове и да чуят за техните престъпления. Имаше един лозунг, който непрекъснато се повтаряше: “Бандата на Осман Кълъч се явява пред съда, за да получи заслуженото наказание. Смърт на народните врагове!”

Този ден не забелязах, но след това ми казаха, държавни коли, камиони и автобуси са прекарвали до града хората от селата и така са напълнили съда. Важното беше това, че повечето селяни бяха турци.

Вървахме към Съдебната палата с въоръжените милиционери пред нас и зад нас. Въпреки строгите предупреждения, от време на време тайно успях да хвърля поглед наляво и надясно. Понякога виждах познати лица. Всички ни гледаха с тъжни и печални погледи и с истинска безпомощност наблюдаваха нашето окаяно положение. Когато наближихме до Съдебната палата, бяхме посрещнати от многобройна тълпа. На първо място там бяха почти всички ученици от духовното училище “Нювваб”, които тогава надхвърляха хиляда души. Доколкото чух по-късно, учениците искали да направят протестна демонстрация пред съда с лозунга “Свобода за учителя ни!” Но после се отказали, защото им били направени уместни предупреждения, че с тази си дейност могат да усложнят положението ни. Наоколо беше така препълнено с хора, че дори игла да хвърлиш – няма къде да падне. Като че ли целият Делиорман се беше стекъл в Шумен. Българските комунисти си мислеха, че насъбраният тук народ ще ги подкрепи. Това от една страна може да е било правилно решение. Намерили са народните врагове и сега ги изправят пред съда, за да получат нужното наказание. Те не са били подложени на никакви мъчения и изтезания. Осман Кълъч и неговата банда са извършили голямо престъпление срещу държавата и народа, затова трябва да получат полагащата им се присъда. Ето че стеклият се в града и събраният пред Съдебната палата народ подкрепя правителството. Комунистите така искаха да представят ситуацията.

Съдебната палата в Шумен

Но те не знаеха, че дошлите от далечните краища на Делиормана турски селяни, учениците от “Нювваб”, които напуснали класните стаи, за да дойдат пред Съдебната палата, безмълвно и с красноречиви погледи протестираха срещу българските комунисти – маши на руските болшевики, проклинаха българските зверства. От сърцата им искреше омраза и с дълбоките си и искрени чувства се молеха на Аллах за нашето спасение от ръцете на свирепите български власти. Все още пред очите ми се появява споменът за онази картина, никога не бих могъл да забравя видяното. Когато видяха мен и съучениците си, повечето от учениците ни с изражението си ни поздравяваха, сякаш искаха да ни кажат “Браво, поздравяваме ви, да сте живи и здрави!” Събраното в Шумен турско население не подкрепяше правителството, както си мислеха комунистите, напротив, всички сериозно бяха обезпокоени за нас, попаднали в ръцете на безпощадните комунистически чудовища и се молеха на Аллах за спасението ни.

Минахме през пътеката, оставена за нас и влязохме в Съдебната палата. Вътре беше още по-наблъскано с хора. Коридорите и съдебните зали бяха пълни и доколкото можах да забележа, в сградата повечето бяха нашите близки. На първите редове седяха мои съселяни. С много от тях погледите ни се срещнаха. Видях как мои роднини от село бяха разтворили ръце и се молеха. Устните им се движеха, беше видно, че отправят молби към Аллах за нас. Трагедията, която ни сполетя, беше заседнала в сърцата на всички турци. Целият Делиор-

ман, малко и голямо, младо и старо, от децата до възрастните – всички ни оплакваха. Българските престъпления като черни облаци бяха надвиснали над неизвестното бъдеще на турското малцинство.

Накрая заехме местата си в заседателната зала. По-право, закараха ни там, където искаха. Мястото за слушателите беше препълнено с хора. Май че на близките ни бяха определили предните редици. Там видях майка ми, баща ми, дядо ми, дошли от село, а и тъст ми. От посърналите им лица, от тъжните и скръбни погледи веднага разбрах тежкото ни положение. Тяхната безпомощност много открито даваше да се разбере всичко. Беше първата ми среща с близките от задържането ми. Като наблюдавах как майка ми в беззащитната атмосфера разтваряше ръце и после ги докосваше до лицето си, шепнейки молитви, сърцето ми се късаше. Кърравите сълзи на възрастния ми дядо, които се стичаха по бялата му брада, капеха върху страниците на историята като неопровержими доказателства, бяха жив ярък израз за зверствата на българските власти.

Очите ми търсеха съпругата ми сред присъстващите. Искях да я зърна, но и се страхувах. Как можех да издържа да видя посърналото ѝ и отчаяно лице, скръбния ѝ поглед? Как тя е издържала на тази трагедия? Как със слабата си физика е понесла това неவிжданo нещастие? Трябваше да бъдем един до друг във всеки миг и на всяка крачка от живота, сърцата ни трябваше да пулсират заедно, а ето че сега аз съм далеч от нея в ръцете на тези злодеи! А нима единствената ми дъщеря трябваше да види баща си с вързани ръце между въоръжени милиционери в съда? Човешкото сърце не би могло да издържи на всичко това! Слава на Аллах, не бяха дошли и не дадоха възможност на комунистическите диваци да видят подобна гледка! Затова очите ми ги търсеха, но сърцето ми се зарадва, когато не ги открих. Добре бяха направили! Така бяха изключили възможността комунистите да се наслаждат на нашето жалко положение.

Забелязах, че сред слушателите, на първите редове седяха и някои от видните тогава турски комунисти. На първо място към мен гледаше възпитаникът на духовното училище “Нювваб” Исмаил Сарходж, който беше избран за народен представител от партията на комунистите. В първите години той влизаше в Народното събрание с чалма. Това беше комунистическа лъжа и измама, искаха да покажат, че той представлява турския народ. Партията на комунистите в първите години на така нареченото народно управление не усещаше здра-

ва почвата под краката си, затова ръководителите ѝ показваха малко толеранс. Като членове на образуващите Отечествения фронт партии около десетина турци бяха избрани за народни представители. Разбира се че от комунистическата партия, която играеше лидерска роля, имаше повече турци в Народното събрание в сравнение с другите. Исмаил Сарходж беше един от тях. Познавах го от “Нювваб”. Навремето, след завършване на основното турско училище в Омуртаг, няколко години учителствал, а след това продължи образованието си в нашето училище. Тогава аз учех във висшата степен и той идваше в стаята ми, за да разговаряме. Беше учтив към мен, искаше да му помагам по трудните предмети, проявяваше покорство. Изглеждаше толкова религиозен, че по пет пъти на ден кланяше намаз. Винаги ходеше за молитва в джамията, любовта му към Аллах беше голяма. С държанието си правеше такова добро впечатление, че когато бащите на наши заможни ученици от Кърджалийския край изпращаха зекята¹⁵² си, те никога не забравяха Исмаил при разпределяне на парите между бедните си съученици. Защото семейството му беше сиромашко. На всеки Рамазан байрам Моллата Исмаил приемаше падащата му се част от зекята с думите “Аллах да ви благослови!” Така завърши средната степен на “Нювваб” и се върна в родния си край. Един ден видяхме, че Моллата Исмаил станал комунист. След това се появи в учителската ни стая като народен представител от Българската работническа партия (комунисти). Всички бяхме смаяни. Никога няма да забравя как по време на кампанията за закриване на нашето училище беше дошъл в учителската ни стая. Говорехме там и аз, все едно че нищо не се е променило, зададох на Моллата Исмаил, който винаги ме назоваваше “господин учителю” и продължаваше да се държи учтиво, следния въпрос:

– Хубаво, станал си член на партията на комунистите, дори си избран за народен представител. Но мисля, че в същото време ще продължаваш да се смяташ за мюсюлманин.

Понеже през тези дни бях сигурен, че няма да каже, че не е мюсюлманин и че изцяло е скъсал връзките си с религията, спокойно можех да го питам за това. Продължавах с въпросите си:

– Когато един ден принципите на Българската работническа партия (комунисти) бъдат в противоречие с нашите религиозни основи, какво ще направиш? Кое ще предпочетеш в момента, когато Коранът и Комунистическият манифест влязат в стълкновение?

¹⁵² Зекят – задължителна ислямска милостиня, един от петте стълба на исляма. – Б. пр.

Отговори, без да се замисля:

– Комунистическата партия, разбира се!

Ето този човек, избран за народен представител от партията на комунистите, беше дошъл да ме слуша в съдебната зала. Несъмнено с голямо предубеждение.¹⁵³

Този пишман-молла със сигурност вярваше, че аз съм извършил престъпление срещу народната власт, понеже комунистите му бяха втъпнали в главата измамни неща, според които партията не лъже, през комунистическия режим няма насилия и изтезания. През комунизма за най-голямо престъпление се считаше религиозната и национална дискриминация. Всеки народ имаше правото свободно да се развива според своите национални и религиозни обреди и традиции. А след като при тези широки права и предимства и сред турците са излезли такива неблагодарници като нас, те трябва да получат заслуженото си наказание. С тези си мисли Моллата Исмаил беше дошъл да следи делото ми.

Съдебният състав влезе в залата, всички станаха на крака, Прокурорът и съдиите заеха местата си. Като подсъдими, ние нямашме право да седнем. Съдебният състав включваше трима души, председателстваше се от някакъв на име Бакърджиев. Един от членовете на съда беше жена. Обвинителят на делото ни беше Окръжният прокурор Кашчиев. Той е роден в шуменското село Дерекъой¹⁵⁴ и от млад бил комунист. Като малък може да си е играл навън с турчетата, но въпреки това, изпитваше голяма омраза към турците. Търсеше възможност, за да си отмъсти за петстотингодишното турско управление.

Сред слушателите в залата видях и някои представители на Държавна сигурност. Повечето бяха израсли сред турците, подбрали бяха такива, които знаеха турски. Разбира се, че имаха за цел да подслушват какво се говори между близките ни, между турците в залата. Освен това Иван Чочев, който ни водеше следствието в Държавна сигурност, седеше зад прокурора. Едва ли не ще ни съди човекът, който ни водеше разпита. Когато членовете на съдебния състав заеха местата си и се облегнаха на креслата си, председателят Бакърджиев откри

¹⁵³ Тук непременно искам да подчертая, че комунистите успяха да откраднат от общността на духовното училище “Нювваб” само двама души, а именно Исмаил Сарходж и Сабри Демир. От армията на духовното училище “Нювваб”, които бяхме близо хиляда, само двамата бяха станали курбан на комунистическата клетва за вяност.

¹⁵⁴ В шуменско има две села с това име, днешните имена на които са Струйно и Костена река.
– Б. пр.

съдебното заседание. Пред тях стояха някакви папки и като доказателство – стар и ръждясал пистолет, който Ембия намерил отнякъде. Той бил у Ембия, когато го хванали при опита за бягство през границата.

Направиха проверка на подсъдимите, прочетоха подред имената ни. В залата цареше гробна тишина, никакъв шум не се чуваше. Всички с четири очи чакаха да видят как ще протече делото. Повечето в залата бяха наши близки. Не бяха позволили на много турци да влязат, но имаше доста българи. Болшинството от тях бяха партийни функционери и държавни служители. А отвън, широкият площад пред Съдебната палата беше изпълнен с делиормански турци, дошли от най-далечните места. Както отвън, така и в заседателната зала имаше ученици от “Нюваб”. Турците бяха безмълвни и печални, а българите – радостни и доволни. Не беше трудно да се усетят тези чувства особено в погледите на комунистите. Високият глас на местното радио засилваше напрежението и превръщаше събитията в много по-важни. Накрая председателят на съда даде думата на прокурора. Прокурорът Касчиев, който беше застанал пред обвинителната трибуна в позата на Наполеон, започна да бълва отрова и омраза.

– Уважаеми председателю, уважаеми членове на съда! За да разгледаме това изключително важно дело пред уважаемия Областен съд и за да стигнем до правилно и законно решение, ние сме длъжни да хвърлим поглед върху нашата история и да се впуснем в кратка разходка из някои близки исторически събития.

Ние българите сме народ, пъшкал петстотин години под робството на варварските и фанатични османски турци, дошли от Анадола. Векове наред турците ни потискаха, бесеха и колежа нашите младежи, които се бореха за правата и свободите, за националното освобождение на българския народ. Въпреки това, българският народ никога не се примири с този натиск и жестокости. Векове наред се бори за постигане на националната си независимост. Противопоставяше се, с оръжие в ръка се вдигна на въстание. Варварските и жестоки турски орди и башибозуци изклаха българския народ, който се надигна за справедливото национално дело и грабна оръжие. Независимо от това, жестоките турци увеличиха натиска и изтезанията си срещу справедливото дело на българския народ, който беше потънал в кръв. Цяла Европа се обяви срещу османските зверства и подкрепи справедливата борба на българския народ за независимост. Начело с нашата велика освободителка Русия, свободолюбивите европейски народи казаха “Стига!” на турските зверства и издигнаха глас. Накрая

руските войски преминаха река Дунав и по време на освободителната Руско-турска война от 1877-1878 г. освободиха българския народ от османските зверства и османското робство. Но след това империалистите отново поробиха българския народ. Този път българският народ години наред пълнича и страда под робството на нацистка Германия. Българският народ не преклони глава и пред тези зверове. Под ръководството на нашия велик и легендарен вожд Георги Димитров българският народ осъществи велика и достойна борба срещу фашизма. Великият ни спасител, руският народ, за втори път дойде и ни освободи от фашисткото иго и сложи край на нацизма. Българският народ отново се сдоба със свободата си благодарение на пролятата руска кръв. На сутринта на 9 септември 1944 година с помощта на щика на Червената армия, слънцето изгря на хоризонта на България. В родината ни се създаде народно управление и живеещите в страната ни малцинства се сдобиха със своите граждански права, без значение на религия, националност и раса. Всички български граждани на територията на българската държава в условията на пълно равенство изграждат своето бъдеще и полагат основите на щастлив социалистически живот.

Но империалистите не стоят със скръстени ръце, те завиждат на благоденствието на българския народ. Започнаха да работят за угасяване на слънцето на свободата и благоденствието, изгряло от Изток благодарение на Червената армия и за спиране на социалистическото развитие. Опитват се да задушат социалистическите страни от Социалистическия блок, начело със СССР. В Западния свят и най-вече в Америка се създаде общество, което проявява агресия срещу социалистическия фронт. И в съседна Турция се създадоха политически кръгове, които имат агресивни цели. Американците, които са готови да удавят социализма в една капка вода, вече свободно се разкарват из Турция. Турските власти предадоха на американците всичко, което страната има. Вече не може да се говори за националната независимост на турския народ, затова ЦРУ днес управлява Националното турско разузнаване.

Известно им е, че в България има турско малцинство и искат да се възползват от него. Националното турското разузнаване по искане на американците протегна ръка към турското малцинство в нашата страна. Стигнаха до работещия в турското консулство в Пловдив Хасан Хасанов, който намери Осман Кълъч в "Нюваб", където е пълно с турски националисти и му предаде заповедите на турското разузнаване. Осман Кълъч избра тези свои ученици, които по негово на-

реждане започнаха дейността си. Предприеха широкообхватна военна разузнавателна дейност из цялата страна, извършиха целенасочена работа. В рамките на създадената тайна организация направиха чертежи и планове на стратегически и военни обекти на страната ни и запретнаха ръкави да я предадат на турските власти. На преден план бяха военните и икономически обекти като казарми, пристанища, мостове, фабрики и летища. Скицираха тези места, направиха чертежите им и начертаха планове. В чертежите и плановете се намират военни обекти и стратегически места в градовете ни Варна, Русе, Шумен, Плевен, София и Търново.

Работата беше свършена, но подсъдимите, които изпитват толкова лоши чувства към родината ни, по никакъв начин не успяха да предадат на турските политически власти изготвените планове. Ние в това отношение имахме късмет.

Но Ембия взема всички тези чертежи и прави опит да избяга в Турция и да ги предаде на компетентните власти. Голям шанс е за нас, че той беше задържан в района на границата с пистолета върху масата и въпросните чертежи.

Ето, другари съдии, не стигна до своя край и не можа да се реализира тази вражеска дейност, подготвена по много умен начин. Не можаха да предадат документите на предназначениято място. Дори да имаме налице съзнателно извършена дейност, тя не е била доведена докрай в пълния смисъл на думата. Съществува намерение за извършване на престъпление, доказателствата са налице. Не омаловажавайте дейността им, мислейки, че са деца и ученици. Направените чертежи и планове на обектите са толкова успешни и безпогрешни, сякаш са направени от инженер.

Другари съдии,

Заедно с българите, които с революцията от 9 септември 1944 година станаха свободни и равноправни граждани, турците получиха същите придобивки. Въпреки това, сред тях има и такива неблагодарници, които действат срещу държавата и народа ни. Това са народните врагове, които сега стоят срещу вас. Пред вас, пред целия български народ на подсъдимата скамейка са изправени тези закъснели рицари на Османската империя. Представих ви категоричните доказателства за вражески намерения и действия срещу нашата родина. Извършеното престъпление по никакъв начин не трябва да се подценява или

пък да се отрича. Затова в името на българския народ искам да бъдат осъдени по съответния член от Българския наказателен кодекс.

Чак сега разбрах какво бях подписал. Опасността, пред която се намирах, изплува с цялата си трагичност. Въпросните членове от закона директно предвиждаха смъртно наказание. Обвиняваха ни в шпионаж, служба на чужда държава и измяна на родината. Разбира се, че това беше най-прекият път за унищожаване на хора, чието съществуване смятаха за вредно. Тези обвинения на прокурора направо ме свършиха. Дотогава не ми бяха споменали за приятеля ми Хасан Хасанов, който беше български гражданин и работеше в турското консулство в Пловдив. Както вече бях споменал, той беше мой съученик и приятел от духовното училище “Нювваб”. Приятелството ни продължи и след като той постъпи на работа там. Навремето го бях предупредил, че е опасно като български гражданин да работи в турско дипломатическо представителство. Въпреки това прие тази работа, ожени се за момичето от Шумен, което харесваше и по този повод бяхме разменили едно-две писма. За сватбата го бях поздравил с картичка и в кореспонденцията ни нямаше нищо, което може да се окачестви като шпионаж. Представените днес като доказателства наши невинни и чисти писма нямаха нищо общо с престъплението, което ми приписваха. Но както някога беше казал Вишински, комунистическото разбиране беше такова, че липсата на доказателства представлява най-голямото и най-сигурно свидетелство за доказване на шпионажа. Да, имаше някакви доказателства за дейността на учениците, поне е имало някакви намерения. Но нямаше нито едно доказателство, че аз съм се занимавал със шпионаж. Всичките им твърдения бяха свързани с нарежданията и идеите, които уж съм им давал, но и това щеше да бъде опровергано с показанията им, че аз не съм знаел нищо за техните намерения. Но кой ти слуша?! Нямаше връщане назад! Българският комунистически режим беше решил така или иначе да закрие турския просветен център “Нювваб”. А с дейността на младежите те улучиха дюшеш.

ПРЕКЪСВАНЕ НА СЪДЕБНОТО ЗАСЕДАНИЕ

След прочитането на обвинителния акт веднага минаха към изслушване на подсъдимите. Започнаха от учениците, като мен ме из-

ведоха от залата и ме държаха в една съседна стая. Не знам колко съм останал там, но по едно време милиционерът ми каза:

– Айде, тръгваме!

Другите милиционери също влизаха и излизаха от стаята и следяха съдебното заседание. Но аз си нямах представа какво произтича там.

Когато ми каза да тръгна, си помислих, че и мен ме карат в заседателната зала, но не стана така. След като пред съда на въпросите на съдиите учениците подред отговорили, че аз не съм знаел нищо за дейността им, че всичко са направили по собствена воля, че лично на тях принадлежали идеите за дейността, служителите от Държавна сигурност изпаднали в ярост, започнали да нервничат и накрая прекъснали заседанието. От стаята ме заведоха при учениците и заедно, придружени от въоръжените милиционери, тръгнахме по обратния път за местния затвор.

Навън по същия начин беше пълно с хора, които с голямо вълнение следяха съдебното заседание от високоговорителите. Сред тълпата преобладаващата част бяха турци, но имаше и българи. На предната линия на наредените от двете страни на пътя хора стояха членове на младежката организация на комунистите, които бяха така разявени, че се опитваха да се нахвърлят срещу нас, бяха готови да ни удавят в една капка вода. Един от тях изскочи пред нас и извика на милиционерите:

– Къде водите тези народни предатели, другари, не можете ли да им пръснете мозъка с един куршум?!

Наредените от двете страни на пътя хора като две вълни, които искаха да се срещнат, полека се приближаваха едни към други, а ние много трудно се придвижвахме по пътеката, която непрекъснато се стесняваше. Доколкото можах да видя, българите бяха от едната страна, а турците – от другата. Турската група, в която преобладаваща част бяха учениците ни от “Нювваб”, запазваше многозначителното си мълчание и с тъжни погледи изразяваше протеста си срещу българските зверства. А българите бяха готови да ни линчуват, оглеждаха ни враждебно с жажда за отмъщение и с големи усилия се въздържаха да не се нахвърлят върху нас. Атмосферата беше много наелектризирана. Само една малка искра можеше да произведе голям пожар. Много лесно можеше да се пролее кръв, затова броят на милиционерите пред нас

и зад нас непрекъснато се увеличаваше. Вече се приближавахме към затвора. Ето че накрая стигнахме до външната врата на някогашната кавалерийска казарма на дедите ни, на които някога е принадлежала. Въоръжените милиционери ни предадоха на ръководството на затвора.

Отново бяхме между четири стени. Дали не се сетиха, или беше някаква грешка, но ни оставиха заедно. Влязохме в килията. Тази нощ изобщо не заспахме, защото изпитвахме страх и бяхме в очакване. Служители на Държавна сигурност можеха да се появят всеки момент. Имаше голяма вероятност отново да подложат на физически изтезания младежите. Защото изобщо не им хареса казаното от учениците и развитието на делото. Всъщност никой не можеше да промени решението, което предварително беше взето от партията, силите по сигурността и властите. Каквото и да е, нещата не се развиваха по плана, който бяха си начертали.

Стъмни се и вратите бяха затворени. След доста време засвири сирената за лягане. Но кой можеше да заспи, когато всеки момент очаквахме да отворят вратата. Дали надзирателят няма да дойде и един по един да извика младежите да тръгнат с него? Дали разярените зверове от Държавна сигурност нямаше да ги измъчват заради показанията им пред съда? Часът напредваше, ние изразявахме различни предположения и изпитвахме страх.

Доста ни разтревожиха стъпките на въоръжените милиционери, които през нощта влязоха в двора на затвора. Кой ли са тези, дали са дошли да вземат нас или са дежурните? Все с подобни мисли треперехме от напрежение.

Времето течеше, стана полунощ. След малко щеше да се зазори. Помислих си, че вече може да не дойдат и малко се успокоих. Задремал съм почти с отворени очи. Вратите започнаха да се отварят, сутринта настъпваше. Станахме и излязохме навън, измихме се. Въобще не помислихме за закуска и веднага се приготвихме. Чакахме да извикат затворниците, които ще отидат на дело. Може да има и други дела, но ние отивахме и се връщахме по различен път. Нас не ни събираха с другите. Не се мина много време, когато извикаха:

– За съда!

Един надзирател ни взе, отново ни претърси и ни изведе навън. И днес не ни закараха с кола, отново щяхме да вървим. Аз се опасях от крайността на младите комунисти, изпитващи отвращение

към турците, затова предпочитах да ни закарат с превозно средство. Така щяхме да се скрием от омразните погледи и нямаше да се изложим на опасността от евентуални нападения. Но не стана и отново тръгнахме под стража от въоръжени милиционери. Поелите ни охранители отново ни предупредиха сериозно със същите думи:

– Забранено е да се гледа настрани и да се разговаря с когото и да било! Не трябва да правите опит за бягство! Ако тръгнете да бягате, ще стреляме! Тръгвай!

Отново вървахме по същия път. Като излязохме, не се виждаха хора. След малко стигнахме до главната улица. Наближавайки към Съдебната палата, калабалъкът започна да се вижда. Понеже беше делничен ден, магазините и учрежденията работеха. Като че всеки беше зает със своята работа. Когато приближихме до сградата, отново видяхме много хора. Коридорите на заседателната зала беше препълнена. Близките, познатите и специално учениците ни се бяха намушкали вътре с желанието да ни видят колкото се може по-отблизо. Може би в ранните часове, още при отварянето на съда, те бяха заели местата си тук.

На всяка крачка имаше милиционери, някои от които викаха на насъбралите се да се отдръпнат и да ни отворят път, а други се опитваха да помогнат на конвоиращите ни милиционери.

Накрая стигнахме до заседателната зала. Забелязах отново, че на първите редици седят близките ни. Прокурорът беше заел мястото си и разлистваше някакви документи. Адвокатите ни също бяха на местата си до нас. След малко заповядаха на всички да станат, след което и членовете на съдийския състав заеха местата си.

Днес беше мой ред. Вече не задаваха въпроси на младежите. Ставаше ясно, че сега ще изслушат мен. Но предположенията ми не излязоха верни, защото започнаха да четат имената на свидетелите.

Тогава аз бях посочил като свидетели моя роднина, Шакир ефенди (Хаксъюз), счетоводител и секретар на “Нювваб” и отговарящия за училището ни главен мюфтия Акиф Осман ефенди. Чочев веднага възрази:

– Шакир Ибрахимов не може да бъде свидетел на Осман Кълъч, защото са роднини.

Шакир ефенди бързо го апострофира:

– Не аз, а съпругата ми е роднина на Кълъч, затова няма законна пречка да му бъде свидетел.

Гласът на съдията отсече:

– Прието!

По този повод Чочев скръцна със зъби и седна на мястото си. Как да не се чудиш? Главният следовател Чочев, който ме разпитва в Държавна сигурност и ме принуди да подпиша показания, текстът на които беше подготвен от него и чието съдържание все още не знаех, ще бъде прокурорски свидетел. Освен това представител на тайните служби в Шумен, който беше известен сред турците в града като бай Иван, щеше да свидетелства срещу мен.

Без да ми зададе какъвто и да е въпрос, съдията започна делото най-напред с изслушване на свидетелите. Първо се обърна към Чочев:

– Вие какво знаете за Осман Кълъч и какво ще кажете?

Този престъпник, който беше изпълнен с огромна омраза срещу турците и кой знае колко души беше изпратил на бесилото, започна да бълва отрова с голяма неприязън.

– Кълъч Осман¹⁵⁵ е много лукав народен враг¹⁵⁶. По време на следствието в милицията много ни измъчи. По никакъв начин не искаше да признае огромните престъпления, които беше извършил срещу народната ни власт и българската държава. Освен това след влизането си в затвора наруши правилника за вътрешния ред и успя да създаде връзка с роднините си отвън и да вкара тайно писмо. Извън големите престъпления, които се съдържат в дадените без какъвто и да е натиск и по собствено желание показания, които подписа и които представих на уважаемия съдебен състав, той има безброй други противодържавни дейности. Първо, той е голям националист. Този народен враг, който дълго време е преследван от нас, като учител полагаше неимоверни

¹⁵⁵ Този звяр, който много добре знаеше, че се казвам Осман Кълъч, нарочно изговаряше най-напред фамилията ми, като с това искаше да каже, че с лоши намерения и нарочно съм взел фамилията “кълъч”. Тоест по такъв начин съм се нахвърлил срещу българите с измъкната сабя и се бия с тях. Понеже по време на следствието също спомена подобно нещо, лошите му намерения ми бяха известни.

¹⁵⁶ С разменено място името и фамилията на автора означават на български буквално: “ятаганът Осман”. – Б. пр.

усилия да разпространява националистически идея сред учениците на “Нювваб”. Като учител по турски език и литература се е снабдил с учебници от Турция и е осъществявал широка националистическа кампания сред учащите се младежи. Кълъч Осман има връзки с работещия в турското консулство Хасан Хасанов и в съответствие с получените по този канал нареждания, насочва разузнавателната дейност на създадената от него организация, като по такъв начин извършва противодържавна дейност. И като че ли това е малко, той развива широка дейност сред учениците и полага всичко възможно за възбуждането и съхраняването на националния им дух.

След това дадох думата на втория свидетел, бай Иван. Този таен агент, който работеше обикновено сред турците, започна очакваното от нас изказване:

– Към казаното от приятеля ми Чочев, аз също имам какво да допълня за Кълъч Осман. Беше следен и наблюдаван стриктно. Освен че разпространяваше националистически дух сред учениците, той се занимаваше и с незаконна дейност, която не влиза в служебните задължения на един учител. Според установеното досега той прави всичко, за да прехвърля възпитаниците на “Нювваб” в Турция. Кълъч Осман организира незаконното прекарване в Турция на младежи, които възпитава в националистически дух. Според сведенията, с които разполагаме, досега е осигурил бягството в Турция на петстотин възпитаници на “Нювваб”.

Не можеше да не почувствам колко се отежнява положението ми след тези обвинения, които слушах с изумление и ужас. На плещите си чувствах тежестта, която се беше стоварила върху мен. Тези двама палачи на Държавна сигурност са ми измислили такива невъобразими престъпления, че само те бяха достатъчни да ме унищожат.

Само една от дейностите, които ми преписвах, беше вярна: национализмът. Да, вярно беше, че като млад учител се стараех да пробуждам националното самосъзнание на учениците. Направих всичко възможно да осигуря възпитанието на младежите в национален дух. От Учителския съвет бях избран да помагам на учениците ни от Ученическата организация. Освен това като учител по турска литература ръководех кръжока по литература, по-точно насочвах учениците в литературните им занимания. Например учениците ни подготвяха и поставяха на сцена някаква пиеса. Трябваше да им помагам, разбира се. Заедно с тях отивахме в близките градове и давахме представления.

По време на тази дейност несъмнено им въздействах за издигането на националното им самосъзнание. Ако това се счита за престъпление, аз не го отричам. Но не може да бъде престъпление нещо, което е най-естественото задължения на учителя. За съжаление, според социалистическата идеология това е неппростимо престъпление. Единственото нещо, което беше разрешено, беше руският национализъм. Никой не казваше нищо за него. Ако твърдах, че руският език е най-богатият, че руската литература е най-голямата на света, нямаше да ме обвинят, а щяха да ме наградят. Ако бях излязъл с теорията, че руският народ е най-великият в световната история, щяха да ме обявят за герой. Когато слушах изумен казаното от Чочев срещу мен, си спомних за учебника по турска литература, който си бях осигурил с помощта на един мой близък. Но тогава как можех да зная, че ще се представи като голямо престъпление, което може да закара човека на гилотината? Единственото нещо, което знаех беше, че някога Хасип Сафветти (Актуна) преподаваше по учебника на Исмаил Хабиб Севюк¹⁵⁷ “История на новата турска литература”, много ценна книга. Нямаше възпитаник на “Нюваб”, който да не беше чел и да не познаваше този труд. Всички наши ученици са се повлияли от неговия ценен учебник по литература, който те непрекъснато четяха. Но може би по това време българите не бяха като отвратителните днешни комунисти.

Както вече казах, още първия ден учениците бяха разпитани пред съда. Представителите на Държавна сигурност като прокурорски свидетели също избълваха отровата си срещу мен. Просто човешкият ум не можеше да побере казаното от тези палачи. Хем те разпитва с бой и те подлага под напрежение, хем те принуждава да подпишеш мними и подготвени лично от него показания, хем представя тези лъжи пред съда като лични признания на подсъдимия, без какъвто и да е натиск и изтезания, хем накрая се явява в съда като прокурорски свидетел. Този позор, който напълно противоречи на юридическата наука, за мен означаваше страдания и неправда. Той напълно очерняше измислицата за социалистическия хуманизъм.

Накрая дойде и моят ред. Председателят премести стола си малко напред и поиска да се приближа към бюрото. Направих няколко крачки и спрях по-близо да съдебния състав, а зад мен продължаваше да стои въоръженият милиционер. Аз очаквах да ми зададе някои въпроси, да ме попита дали приемам направените срещу мен обвинения,

¹⁵⁷ Исмаил Хабиб Севюк (1892-1954) е един от най-известните турски писатели, историци и критици на турската литература, журналист, който написва и два тома “Европейската литература и ние”. – Б. пр.

дали показанията са мои, дали съм ги подписал по собствено желание и без каквто и да е психологически натиск и физически изтезания. А той само ме накара да се приближа към него и след това ми показа една картичка. Това беше картичката, която навремето бях написал на Хасан със старата османотурска азбука. Веднага я познах по почерка, нямаше за какво да отричам. Не се и налагаше, защото в текста нямаше нито една дума срещу държавата или България. Нямаше нищо, което може да се свърже с шпионаж. Показвайки ми я, ме попита:

– Това писмо твое ли е, ти ли го написа?

На което аз отговорих:

– Да мое е, аз го написах!

Ето в този момент всичко беше свършило. Обвинен по член, който предвиждаше смъртна присъда, пред Шуменския областен съд ми зададоха само този въпрос.

– Можеш да се отдръпнеш назад.

Аз очаквах, че в съда ще се търси истината, че няма да се извършва несправедливост, че накрая правото и справедливостта ще възтържествуват. Уви! Съдията не ми зададе нито един въпрос във връзка с обвиненията, които ми бяха предявени. Въобще не се опита да научи дали представените му мои показания отразяват истината. Не трябваше ли да ме попита дали в Държавна сигурност съм бил подложен на натиск и изтезания? Как по собствено желание бих могъл да се подпиша под тези тежки обвинения, които според тогавашния български закон водеха човека на бесилото?

А аз чаках съдията да ме попита дали показанията са мои, дали написаното е истина, дали съм ги написал без каквто и да е натиск и мъчения! Да ме попита за обвиненията на Чочев и бай Иван, дали всичко това е вярно. Ето такива въпроси очаквах. Но за съжаление, той въобще не прояви интерес към нищо, а само ме попита за написаната от мен до Хасан картичка. Извади я от папката, попита ме дали е моя и с това приключи.

Върнах се на мястото си, не седнах, разбира се, защото нямаше право да сядаме.

След това беше дошъл редът на моите свидетели. Вече споменах, че имах двама свидетели. Единият беше главният мюфтия

Акиф Осман ефенди, а другият – Шакир ефенди, счетоводител и секретар на “Нювваб”.

Като частно училище, то беше подчинено на главното мюфтийство, на мюфтията в София. Освен това той знаеше в пълни подробности всички мои действия. Мислех, че ще ми бъде от полза, защото дейността ми в Първия конгрес на Съюза на работниците по просветата и работата около съдбата на “Нювваб” бях извършил по нареждане на Главното мюфтийство. На повечето от конференциите и събранията Акиф Осман ефенди присъстваше лично. Заедно обмисляхме и решавахме какво да предприемем. Делото ни беше общо и заедно определяхме защитната ни стратегия. Преди да дадат показанията си, трябваше да положат клетва пред съда. Когато председателят на съдебния състав поиска от свидетелите да се приближат към бюрото, Чочев отново възрази:

– Шакир Ибрахимов е роднина на Кълъч Осман и не може да бъде негов свидетел.

Шакир ефенди отговори:

– Не аз, съпругата ми му е роднина.

Смелостта му да каже това много ме зарадва и накара палача от Държавна сигурност да замлъкне. Но вече бяхме попаднали в ръцете на звяра. Какво можеше да направи Шакир ефенди? Нищо! След като им каза да се закълнат, председателят поиска да се приближат към съдиите. Но не им позволи да кажат каквото и да било в моя защита. Вътрешно желях с отговорите си да ме защитят малко и така да помогнат за моето освобождаване. Но председателят въобще не мислеше така. Аз не се съмнявах, че и двамата искаха да ми помогнат. Въпросите към тях нямаха нищо общо с моето дело, те не бяха такива, че да променят хода му и да осигурят освобождаването ми. Аз исках съдията да ги попита следното:

– Чухте обвиненията срещу Осман Кълъч. Какво мислите за всичко това?

Но не стана така, въпросите на председателя бяха свързани като че с установяване на моята личност и бяха много далеч от възможността да променят хода на делото.

– Познавате ли Осман Кълъч?

– Да!

– Като какъв го познавате?

– Много добре го познаваме. Млад и работлив е. Като учител и като гражданин не знаем никаква негова проява, която да е насочена срещу правителството или държавата. Хората и учениците му го обичат заради трудолюбието му и сред тях е известен като трудолюбив учител.

Нито съдията ги питаше за неща, които можеха да обърнат хода на процеса, нито пък те можеха открито да ме защитават при направените страшни обвинения. Аллах ми е свидетел, че явяването им пред съда като мои защитници и думите им в моя защита от рода на “много добре го познаваме, добър гражданин и трудолюбив учител” заслужават похвала и благодарност. За мен беше достатъчно това, че един отговарящ за духовното училище “Нюваб” главен мюфтия прие да ми бъде свидетел и дойде в съда и демонстрира смелостта да каже, че ме познава добре при наличната зла воля на комунистическото управление, заело се с моето унищожаване. Аллах да помага и на двамата!

Този ден мина така. На другия щеше да се състои защитата, адвокатите щяха да се произнесат. Вече казах, че учениците имаха четирима адвокати, а аз – един. Сред адвокатите на младежите имах един възрастен и опитен адвокат, Чанков, който привлече вниманието върху себе си. С любопитство очаквахме какво ще каже и младият адвокат Евтим Евтимов. Накрая председателят даде думата на защитата и ги покани да започнат:

Чанков и Евтимов изтъкнаха младостта и възрастта на учениците и помолиха съда да вземе под внимание това обстоятелство. Накрая Чанков приключи защитата си със следните думи:

– Накрая, какво престъпление са извършили тези ученици? Направили са чертежите на градовете, железопътните линии и мостовете. Това наистина ли е важно престъпление, на което трябва да се спираме? Излезте на чаршията, влезте в първата книжарница и вземете един учебник по география, който свободно се преподава в училищата ни, ще видите, ще намерите същите подробни чертежи на градовете и железниците. Тези учебници навсякъде се продават свободно. Съдържанието им по никакъв начин не може да се счита за държавна тайна. Остава само въпросът за намерението, за умисъла, които трябва

да се свържат с младостта и детинщината на учениците. Затова моля съдебния състав да прояви разбиране към нашите доверители.

След него щеше да говори моят адвокат. Можеше да говори свободно, защото беше от видно комунистическо семейство и защото ръководството в Шумен беше в ръцете на неговата фамилия. Положението беше много ясно от това, че той се беше заел с моята защита, когато нито един друг адвокат не беше посмял да го направи. След кратко юридическо въведение, Писков продължи:

– Вижда се, че моят доверител Осман Кълъч не знае нищо за престъплението на учениците. Младежите много ясно заявиха това пред съда. Да, съществува извършено престъпление или намерение за такова. Но то не е усъвършенствано. Дори учениците и довереникът ми за един момент да са приели, че са извършили това престъпление, истината е тази, че младежите не са успели да предадат информацията от разузнавателната си дейност, затова престъплението не е стигнало до окончателната си форма. Освен това довереникът ми не знае нищо за престъпната дейност. Той нито е извършил такова престъпление, нито пък е дал нареждане на учениците за неговото извършване. Затова, моля довереникът ми Осман Кълъч да бъде оправдан!

Така и защитата ни приключи своята дума. Вече приближаваха краят на процеса. Днешното заседание беше към своя край, когато председателят се обърна към мен със следния въпрос:

– Имаш ли да кажеш нещо накрая?

Приближих се крачка-две и заявих:

– Това, което се представя за мои писмени показания, въобще не отразява истината, защото са подписани насила в резултат на физически наказания и насилия. Аз не подписах по собствена воля тези показания, бях принуден да го направя. В Държавна сигурност се съгласих да ги подпиша, защото бях сигурен, че един ден в съда правдата и справедливостта ще възтържествуват. Нямах друг изход. Аз не съм шпионин. Досега работех като учител в рамките на закона, който никога не съм нарушавал. Никаква представа си нямам за дейността на учениците. Да, имам връзка и контакти с Хасан Хасанов, който работи в турското консулство в Пловдив, това е вярно. Но никога не съм получавал от него каквито и да е нареждания за шпионска дейност. Да кажем, че той ми е дал нареждания в тази връзка и аз съм накарал учениците да ги реализират. Тогава не трябва ли Хасан Хасанов да се

намира тук като първи обвиняем? Но той не присъства на това дело! Нито съм шпионин, нито пък съм извършил шпионска дейност. По тези причини моля да бъда освободен!

Председателят закри съдебното заседание, обявявайки, че присъдите ще бъдат съобщени следобед. В 13.30 часа отново бяхме в заседателната зала, която беше претъпкана с хора. Виждах някои мои близки сред присъстващите, но по лицето на никой от тях не можах да забележа изражение, което да подсказва моето освобождение. Лицата на всички бяха претъпнели. Мястото пред съда също беше претъпкано с хора. Турците от целия Делиорман с голяма загриженост очакваха да чуят решението на съда. Няма да преувелича, ако кажа, че всички ученици от “Нюваб” бяха тук. Нищо, че беше учебен ден, учителите не намерили в класните стаи никакви ученици, за да преподават урока си.

И аз с голяма загриженост очаквах решението на съда. През ума ми минаваха различни мисли. Ако този съдебен състав служеше на правдата и справедливостта, трябваше да ме освободят. Но като знаех откъде и как съм се озовал в съда, кураж не ми оставаше, понеже ми беше пределно ясно, че всичко се намира в ръцете на институцията по сигурността, наречена Държавна сигурност. Дори партията действаше по нареждане на тази институция.

Времето течеше, но съдебният състав все още не се появяваше в заседателната зала. В една вътрешна стая на коридора непрекъснато влизаха и излизаха хора. Ясно се виждаше, че там става нещо необичайно. Или съдебният състав не можеше да вземе окончателно решение, или пък се консултираше със София. Може би очакваха последните нареждания от столицата. Мисля че минаваше вече три следобед, слушателите в салона очакваха решението в дълбоко мълчание, тълпата навън също нетърпеливо искаше час по-скоро да чуе последната дума на съда.

С течение на времето тревогата нарастваше. Влизанията и излизанията в залата още повече привличаше вниманието и показваха значимостта на положението. Какво ставаше? Никой нищо не знаеше! Но тази динамика, непрекъснатото движение засилваха любопитството на всички присъстващи и няколкократно увеличаваха тревогата им. Атмосферата в съдебната зала все-повече се наелектризираше. Нервите на всички присъстващи бяха обтегнати, сърцата им пулсираха от страх и напрежение. И от камък да си – ще се пукнеш! Усетих,

че устата ми започна да съхне. Сърцето ми така учестено биеше, че всеки момент можеше да спре. Особено като виждах на редиците за слушатели пребледнелите лица на близките си, пулсът ми се ускоряваше още повече. Някои от тях шепнеха молитви, други искаха да ми покажат с тъжните си погледи, че не могат да ми помогнат. Помощ може да дойде само от Аллах! Няма друг изход! От жажда устните ми изсъхнаха. Да има отнякъде глътка вода, може малко да се съвзема! Все повече се чувствах изтощен, не остана никаква сила в мен. Тази тревога и напрежение, чакането в условия на пълна неизвестност, не оставят никаква сила в човека. Чувствах, че ръцете и краката ми губят сила. В този момент забелязах, че Исмаил Сарходж се приближи към мен. Сигурно каза на милиционера, че е народен представител, че иска да говори и така му позволиха да се приближи към мен. Вероятно искаше да демонстрира, че като народен представител може да разговаря с мен и никой нищо не може да му направи, защото дойде гордо и важно:

– Как си, господин учителю, искаш ли нещо?

Не знаех какво да отговоря, бях в много тежко положение. Мислех, че с една глътка вода мога да възвърна физическата си бодрост. Не помислих дали е удобно сега това. Щом е дошъл при мен с такава увереност и ме пита как се чувствам и имам ли нужда от нещо предположих, че няма нищо нередно, че само така може да ми се възвърне силата и само успях да изрека:

– Вода!

Веднага се обърна към придружаващите го:

– Идете и донесете една лимонада!

Видях, че един младеж наблизко веднага излетя от залата, мисля, че беше от нашите ученици.

След малко дойде с лимонада в ръка. Подаде шишето на Сарходжов, за да ми го предаде. Той го пое и тъкмо ми го подаваше, когато стоящият много близо до мен милиционер, който непрекъснато се оглеждаше наляво и надясно, бутна шишето с дулото на автомата си:

– Не, не може, забранено е!

След като пред очите ми се разви тази сцена, започнах да разсъждавам по-нормално. Не беше толкова трудно да се разбере се-

риозното положение, в което се намирах, тъй като месеци наред горях в огнен обръч. Известно ми беше, че се намирам в кървавите лапи на безпощадни и безжалостни страшилища, бях привикнал на подобни сцени. Намерението им беше пределно ясно. Ако не мислеха да ме унищожат, нямаше да доведат нещата дотук. Но Исмаил Сарадж не знаеше и затова, когато милиционерът с дулото на студеното си оръжие бутна шишето и му попречи да ми го даде, той разбра всичко, замръзна на мястото си, не можа да направи нищо, върна се назад безмълвно и седна на мястото си.

Времето течеше и влизанията и излизанията в стаята, където се намираше съдебният състав, продължаваха. Беше пределно ясно, че става въпрос за проява на нерешителност. Всички бяха насочили погледи към вратата на онази стая и очакваха колкото се може по скоро да бъде прочетено решението. Това непрекъснато движение показваше, че нещо става, но беше неизвестно какво точно. Напрежението в заседателната зала достигна пределната си точка. Не само ние, адвокатите ни също започнаха да проявяват нетърпение. Виждаше се, че става нещо извънредно, никой не знаеше какво, но колебливата атмосфера се чувстваше.

Накрая настъпи моментът, когато вратата на малката стаичка се отвори. Съдебният състав с бързи крачки дойде в залата и зае местата си. Председателят отвори папката и започна да чете решенията:

1. Рахим Казъмов¹⁵⁸ – 6 години строг тъмничен затвор.
2. Хасан Исмаилов¹⁵⁹ – 8 години строг тъмничен затвор.
3. Фикрет Сюлейманов¹⁶⁰ – 12 години строг тъмничен затвор.
4. Осман Хюсеин Кадиров¹⁶¹ – доживотен строг тъмничен затвор.
5. Ембия Халитов¹⁶² – смъртна присъда чрез обесване.
6. Осман Кълъч – смъртна присъда чрез обесване.

Присъдите подлежат на обжалване.

След последните думи на председателя, видях, че всички съ-

¹⁵⁸ Рахим Кязимов Якубов – роден на 26.02.1928 г. в с. Кочово, Преславско. – Б. пр.

¹⁵⁹ Хасан Исмаилов Ахмедов – роден 15.02.1927 г. в с. Снягово, Айтоско. – Б. пр.

¹⁶⁰ Фикрет Сюлейманов Юмеров – роден на 6.08.1930 г. в с. Пристое, Шуменско. – Б. пр.

¹⁶¹ Осман Хюсеинов Кадиров – роден на 15.09.1926 г. в с. Средно, Еленско. – Б. пр.

¹⁶² Ембия Халидов Ахмедов – роден на 15.02.1926 г. в с. Тодор Икономово, Ново пазарско. – Б. пр.

дии със светкавична бързина излязоха от залата и влязоха в стаичката, от която бяха дошли.

Всичко приключи. Не можех да разбера какво ме е сполетяло. Само забелязах, че двама въоръжени милиционери веднага се доближиха до мен и с едни белезници вързаха мен за дясната, Ембия за лявата ръка. Всичко беше организирано безгрешно. Другите ученици, осъдени на затвор, веднага изчезнаха от погледите ни. Ние с Ембия останахме сред милиционерите с вързани един за друг ръце. Залата се изпразни и пътят беше отворен. Много милиционери наблюдаваха положението напред, идваха при контролиращите ни свои колеги и им даваха знаци. Тръгнахме между въоръжената охрана, без да разбираме какво става. Но всичко беше премислено предварително.

Не можах да забележа в какво състояние бяха близките ми, когато прочетоха присъдите. Но когато аз чух смъртната си присъда, останах като гръмнат. За един момент цялата ми духовна същност се преобърна. Като че сърцето ми спря, душата ми се сви. Почувствах бодежи, сърцето ме болеше като прободено с нож! От устата на Бакърджиев много лесно излезе едносричната дума. Но какво означава тя? Край на един живот! Ще угасне в самото начало един живот, който е украсен със сладки мечти и желания! И само това ли? Разбира се, че не! Има само един собственик на този свят. На света има ценности, които се наричат правда и справедливост. АЛЛАХ Е ВЕЛИК! Това решение не би трябвало да означава край на всичко. Разбира се, че правдата и справедливостта ще възтържествуват! Нощта непременно ще се превърне в светла утрин! И на нашия забулен хоризонт един ден ще изгрее слънцето на свободата! Великият АЛЛАХ непременно ще се притече на помощ на страдащите!

Зает с тези и други подобни мисли, се придвижвахме към затвора. Вървахме много трудно, милиционерите отзад ни мушкаха с дулата на оръжието. Бяхме толкова изтощени, че всеки момент можехме да се строполим на земята, но крачехме някак си пред щиковеите.

Накрая милиционерите ни предадоха на ръководството на затвора, влязохме вътре. Един надзирател ни пое и ни поведе, но къде? Не по пътя към нашата килия, а към ковачницата отсреща.

В затвора работеха различни майстори. Някакъв затворник казал, че е железар по професия, показали му мястото и сега се занимава с това. Железарят ни беше забелязал вече и ни посрещна. В

един ъгъл на работилницата видях ръждиви вериги. Надзирателят, който махна белезниците от ръцете ни, не бил голям безверник, затова ни каза:

– Изберете си по една верига!

Погледнах Ембия в лицето, беше преbledнял. И моето състояние не беше по-различно. Треперех. Хвърлих поглед към студентите и ръждиви вериги. Когато железарят хвана една от тях и я повдигна, във въздуха се чу яростно дрънчене, което изгоря душата и притисна сърцето ми. Хей, Аллах, мили! И това ли щяхме да видим! И това ли е имало написано в черната ми съдба? Избирах си верига така, сякаш оглеждах обувки за краката си. Ръждивите вериги, които като змии са се навили на земята, след минута-две ще бъдат надянати на крака ми и ще станат част от моето тяло. Вместо откопчаните преди малко от ръката ми белезници, сега на крака ми ще сложат верига. Аз, който довчера свободно се движех навън, сега съм осъден на смърт и окован във вериги, а след малко ще бъда захвърлен в смъртната килия...

Нямах друг изход, освен да се примиря. Дрънченето на ръждясалите вериги ме караше да настръхвам, изгаряше душата ми, но пак се наведох и се опитах да си избера колкото се може по-права и бляскава верига, тъй като този студен метал вече щеше да бъде част от мен. Както исках ръцете и краката ми да бъдат съразмерни, така исках и това парче желязо да ми бъде по мяра във всяко отношение. Виждаше се, че преди мен тя е била носена кой знае за колко време от друга жертва, затова не беше толкова ръждива... Обръщайки се към железаря, му казах:

– Може ли да ми сложите тази?

Той се оказа турчин, който беше попаднал в затвора по не знам какви причини. Казваше се Али. И понеже работеше тук, в никакъв случай не можеше да бъде политически. Железарят Али се наведе бързо и дръпна избраната от мен малко по-права верига. Имаше около 10-12 халки. Най-напред не преброих точно халките, които бяха не с кръгла, а с продълговата форма. Сложих крака си на наковалнята. Железарят Али взе една пръчка желязо във форма на полумесец и преди да ми я сложи, ме попита:

– На кой крак искаш?

Помислих си, че когато вървя, с дясната си ръка ще я нося по-лесно. И без това несъзнателно бях сложил на наковалнята десния

си крак. От двата края на пръчката с форма на полумесец имаше по една дупка. Надяна полумесеца на глезена ми и прекара през дупките друга желязна пръчка. Така глезенът ми остана в извитата като полумесец пръчка. На едната страна на правата пръчка имаше удебеляване и приличаше на гвоздей с широка глава. Когато на другия ѝ край направи нит, вече не можеше да излезе от крака ми. Всъщност това си беше чист късмет. Ако железарят ти надене малко по-широка пръчка с извита форма, халката става хлабава и можеш да движиш глезена си. Или, ако можеш да мушнеш под нея парче от мека аба, обработена кожа или кожа с козина, ще запазиш глезена си от жуленето на студено желязо. Дори ако извитата пръчка се остави по хлабава, имаш възможност да изхлузваш крака си. Но затова неслучайно надзирателят стои при нас. Ако поиска да я види и ако сметне, че халката е малко хлабава и голяма, може да каже на железаря да я стесни малко. Нали споменах, че нашият надзирател не бил толкова голям мръсник, не каза нищо. Моята халка не беше много стегната, но не изглеждаше и такава широка, че кракът ми да може да излезе.

Работата с мен свърши, вече бях окован много добре във веригата. Като я вдигнех нагоре с ръка, минаваше над кръста. Затова, като отпусках ръка надолу, я държах превита на две и можех да я нося по-леко.

Беше ред на Ембия. Той също си избра верига, но неговата беше по-дълга и по-ръждива. Но пък халките ѝ изглеждаха по-тънки и по-леки. Освен това той излезе по-голям късметлия от мен. Надяна-тият на глезена му железен полумесец, беше по-хлабав и при желание можеше да измъкне крака си. Надзирателят не следеше много внимателно.

Бяхме взели товара си и тръгнахме. Но къде? Пътят не ни връщаше към килията, от която сутринта излязохме. Да, този път вървахме към друго място. Следвайки надзирателя, лека-полека стигнахме до килията за смъртници.

В Шуменския местен затвор редът беше такъв, че осъдените на смърт веднага се отделяха от другите подсъдими, извеждаха ги от общата килия, оковаваха ги във вериги и ги затваряха отделно в смъртната килия. Осъдените на смърт се изолираха напълно от света навън и от затвора, прекъсваха изцяло връзката си с хората. Единственото живо същество, което имаха право да виждат, беше облеченият в черни дрехи грозен надзирател с ужасно лице, който сутрин и вечер отваряше и затваряше вратата на килията.

— ❖ СЕДМА ЧАСТ ❖ —

Надзирателят ни набути в килията и заключи с огромния си ключ. Краката ни бяха оковани във вериги, душите ни бяха обзети от смъртен страх, а сърцата ни – от омраза към неверниците. Мъкнейки се по съдилища от три дни, въобще не се сетихме да помислим за обитателите на тази смъртна тъмница. Двама нещастници с черна съдба лежах в нея. Единият беше турчин, а другият – българин. И двамата бяха осъдени на смърт за умишлено убийство. Българинът срещу пари прекарвал хора през турската граница, занимавал се с контрабанда. На границата имал роднина офицер. С негова помощ станал милионер. Вземал парите, по-точно златото на жертвите си и прилъгвайки ги, че ще ги преведе в Турция, зарязвал хората на границата, в ръцете на безмилостния, зъл български палач. Заедно с офицера кой знае на колко невинни са отнели имота и живота!

А турчинът бил осъден на смърт за кражба и убийство. Точно по време на нашия процес в съда са изпълнили смъртните им присъди. Значи са изпразнили килията за нас. Новото ни жилище, наречено смъртна килия, беше доста голяма стая с малко преддверие, от двете страни на което имаше по една голяма обща килия. В едната лежах криминалните затворници, а в другата – политическите. Почти всички политически затворници работеха в работилниците в двора на затвора.

В нашата стая имаше два прозореца, които се отваряха навън. Те гледаха към отсрещния двор на казармата. През прозорците с железни решетки следобед в килията проникваше слънце. Това беше единственото хубаво нещо на смъртната килия. Слава на Аллах, подът не беше бетонен, а дървен, което беше много хубаво. Защото подът на сградата, построена на времето от нашите прадеди като кавалерийска казарма, е бил направен с дюшеме. Ако това беше новопостроен затвор, несъмнено земята щеше да бъде от бетон. По-късно видях и такива. Стига да не бях видял!

Стените на сградата бяха много дебели. Пред прикрепените към външните части каси на прозорците се намираха широки вътрешни первази, които наподобяват тези на джамиите. Високите около метър ниши приличаха на гардероби или на рафтове.

Прозорците на новите затвори хем бяха разположени нависоко, почти до тавана, хем бяха много малки. Отваряха се и се затваряха със специални пръчки и то не настрани, а нагоре. А тези прозорци бяха обикновени. Въпреки че няхаме право да ги отваряме и затваряме, през тях можехме да гледаме навън и в килията ни влизаше слънце. Точно срещу прозореца се намираше милиционерската будка, а пред нея имаше граничарско куче и въоръженият милиционер постоянно обикаляше и контролираше външната стена на затвора. Вървеше ту нагоре, ту надолу, а проверяваше и вътре.

Вратата на почти четириъгълната смъртна килия беше дървена. Точно в средата ѝ имаше прозорец с железни решетки, който се отваряше и затваряше. Храната на някои осъдени на смърт буйстващи затворници е била подавана точно през този прозорец, който беше единствената ни връзка с външния свят. През него денем и нощем имаме възможност да наблюдаваме влизащите и излизащите от общите килии затворници. Разбира се, когато ги нямаше надзорниците или пък някой наблюдател доносник. Сред лишените от свобода имаше и предатели, които бяха очите и ушите на началството и донасяха за събратята си. Сутрин и вечер стояхме и вардехме пред този малък прозорец само и само да видим някаква жива душа. За живота отвън също научавахме, говорейки с мимики и жестове. Сред затворниците се намираха и познати лица, разбира се, турци. Те успяваха да ни кажат много неща с жестове. Но тъжните погледи на някои от тях ни късаха сърцата. Защото те изпитваха тревога, че сме осъдени на смърт и че един ден, Аллах да ни пази, ще бъдем убити като другите преди нас и ни гледаха с влажни очи. Как да не страдат, когато тези, които само преди няколко дни бяха лежали на това място, вече са на другия свят!

Някои пък се опитваха да ни утешат със смели и смислени жестове, подсказващи ни да не се страхуваме и че много неща могат да се случат до изгрев слънце...

Да се върнем отново към студената и страшна смъртна килия. Надежда! Да, тя е вечният извор на нестихваща човешка утеха. Надзорителят ни заключи и замина. С Ембия останахме сам-сами между стените на тази пуста долина на смъртта. Свечеряваше се. Огледах се наоколо, нямаше нищо, което можеше да се нарече вещ, освен кофата за тоалетна. Малко по-късно вратата отново се отвори. Няхах представа какво става. И какво да видя – носят парцалите ни от предишната килия, които ни бяха много нужни. Дори една обикновена вещ става другар на затворения. Занапред по темата ще говоря още, но тук

не мога да подмина, без да спомена поне това, че на тоя свят няма по-лошо нещо от самотата. Самотата несъмнено е най-тежкото нещо за затворения в килия. Има моменти, в които човек се привързва към даден предмет и привиква към него както към приятел. Ето защо с идването на вещите ни, душите ни се изпълниха с облекчение. Цялата килия се препълни. Незабавно се захванахме с пренареждането им. Но се затруднявахме, не бяхме свикнали с железните верижни окови. Беше трудно да вървим, дори да мърдаме. Веригите ни подлудяваха повече с дрънченето им при всяко движение, отколкото с тежестта си. Нервите на човека не издържат, не може да намери спокойствие. Но с времето така свикнахме с този студен като змия метал, че го чувствахме като част от телата си и се движехме, като че сме се родили оковани. Подобно на пушач, чиято ръка неволно отива към цигарите и кибритата, така и нашите ръце преди всяко движение се насочваха към веригите.

Най-много ме интересуваха какви ще са условията в тази смъртна килия. В края на краищата ние, затворниците, също сме хора и трябва да имаме определени права. Не знаех точно какви, но примерно да получаваме и пишем писма, веднъж седмично да приемаме храна от близките си, денем да излизаме на каре в двора, за да подишаме чист въздух и така нататък. Ето това ме вълнуваше. Но преди всичко беше нужно и важно да се прецени наличното положение. Сложих глава между ръцете си и се отдадох на дълбоки размишления.

Месец септември, 1948 г. На 28 години съм. Осман, сега ти си осъден на смърт и се намираш в смъртна килия, окован във вериги! На краката си имаш окови, а около врата си – въже. Вкъщи имаш съпруга, която в самото начало на семейния си живот е останала сама с две и половина годишно дете в скута си. Имаш майка на село, чието сърце гори от болка и съсипан баща. Още в пролетта на живота си се намираш, но есента ти е настъпила. В живота, в който не си виждал дори един бял ден, слънцето ти залезе дълбоко зад хоризонта, когато очакваше яркия му изгрев. Не, това не е и не трябва да бъде истина! Всеки човек има право на живот. Всеки трябва да получи своя дял от живота, който заслужава да се изживее. Той сам по себе си е източник на радост. Знам, въжето вече е омотано около врата ти, краката ти са оковани с вериги. Но това все още не е краят. Този свят си има собственик. Аллах е велик! Съдбата ти ще е такава, каквато Аллах реши. Животът ти ще продължи. Какво постигна накрая на мимолетното си съществуване?

Постигнах само едно “Не!” Изрекох тази дума само на две места и толкова. Първият път извиках “Не!” по време на борбата си срещу режима на тези безмилостни неверници, когато те искаха да прережат вените на религиозния и национален живот на моя народ. Със същия тон можах да кажа “Не!” и срещу несправедливо отправените обвинения на процеса. Нямам какво да кажа повече. Ако съдбата беше избрала не мен, а някой друг събрат за тази борба, сигурен съм, че той би постъпил по същия начин. Целта не беше постигане на някакъв успех, а изпълнение на дълга. Ще направя всичко по силите си, ще взема необходимите мерки, а успехът ще дойде от Аллах. Разбира се, че сам-самичък не бих могъл с главата си да разбия стената на комунизма. Но беше нужно издигане на единствен протестен глас за опазването на националната чест и достойнство на турците, за тяхното спасяване. Именно това беше направено. Националното достойнство и честта ни са защитени. Така беше запазено правото на живот на многобройното турско малцинство, надвишаващо милион. Докато продължава да се издига този глас, турската нация не ще умре. Ако не днес, то утре, ако не утре, то вдругиден, но със сигурност един ден справедливостта ще настъпи. Понякога в името на правдата и свободата се пролива кръв и се жертва човешки живот. Саможертва е нужна! Нации, които не са готови на саможертва, нямат право на съществуване! Историята на великата турска нация, която е изпълнена със златни страници, ни предоставя стотици славни примери, подкрепящи тези мои мисли. Този славен дълг днес се падна на мен, утре – на някого друг! Нации, които имат достатъчно всеотдайни чеда, въпреки всичко, ще продължат да съществуват на историческата сцена.

Да, ако е дошъл часът на моята смърт, тя и секунда няма да ме чака. Ако пък не е дошъл, няма за какво да се притеснявам. Колко неща ще се променят до утре. Какво ни съветва нашата Свещена книга?

“Не спирайте да се надявате на Аллах!”

“Всевишният Аллах помага на праведните!”

От проклятията на потиснатите и онеправданите планини се стряскат. Щом е така, си рекох, нека видим какво е намислил за мен Всевишният и върху плаващия в морето на съдбата сал отново се впуснах напълно покорен в ширините на открито море. За днес мога да кажа това:

ЖЕРТВА НА СЪДБАТА

В смъртната килия дните ни започнаха да се точат. Както се казва, човек свиква и с гроба си. Щем не щем, преклонихме глава пред съдбата си, нищо друго не беше по силите ни и започнахме да броим дните един по един. Но нима беше възможно? Присъдата ни не се измерваше в дни, осъдени бяхме на Смърт! Да бяха ни дали по 10 или по 20 години – да ги броим. Смъртното наказание не можеше да се брои! Пред нас имаше само едно спасение: обжалването!

Адвокатите ни бяха казали, че ще обжалват веднага. Когато съдът произнесе присъдата, беше ясно, че адвокатите ще преразгледат случая и доказателствата още веднъж и ще напишат жалбите от наше име. Това ни даваше някаква утеха. Като казвам утеха, имам предвид мисълта, че нямаше да ни убият още същата вечер. Затова се стремяхме през първите нощи да не се тревожим толкова много. Все пак делото ще отиде в София, ще се преразгледа отново от Върховния съд¹⁶³ и едва тогава ще бъде взето окончателното решение. Казвайки си, да видим какво ще реши Аллах, се опитвахме малко да се посъвземем. Ден след ден в очакване на резултатите от обжалването, започнахме да свикваме със смъртната килия и се заехме да проучваме техническите умения за по-лесно движение с веригите. С всеки изминал ден взехме да ставаме все по-добри.

Дните се точеха, дойде и събота – ден за прием на храна отвън и за свиждане. Беше около 11:30 часа, когато се чуха бързи стъпки. Секунди по-късно се отвори вратата. Зад надзирателя стоеше един викач с кошница в ръка. Някои затворници служеха като викачи. Разбира се, това бяха хора, спечелили доверието на началството. Викачите бяха предимно криминални престъпници. Политическите затворници не бяха предпочитани и избирани да се занимават с подобни незначителни работи като тази. Имаше много редки изключения, разбира се, когато и между политическите ставаха викачи. Например такъв беше един бивш полицейски служител, осъден на смърт от Народния съд, но поради непълнолетие, присъдата му била заменена с доживотен затвор. Някак си е спечелил доверие и сега беше викач. Той влезе и сложи кошницата на пода. Веднага разпознах съдовете и храната – идваха от моя дом. Изпразнихме набързо кошницата. Разбрахме, че не сме наказани. Засега нямаше промяна в режима ни. Щом е така, значи

¹⁶³ Върховен съд на Народна република България. – Б. пр.

все още за нас има живот. Всъщност в кухнята на затвора се готвеше храна, но ако човек останеше само на нея, го очакваше бавна смърт. Хладката вода, давана вместо супа, съдържаше толкова малко бобени зърна, че се опитвахме да ги ловим едно по едно.

Най-важната страна на донесената отвън храна беше, че съдовете, в които тя беше сложена, бяха единствените предмети, чрез които осъществявахме връзка с близките си. Когато виждах пред себе си съда, в който години наред сме яли супа или тенджерата, в която сме готвили, в мен се прокрадваше усещането, че съм си у дома. Отдавах се на спомени и мисли и щом се размечтаех, започвах да правя въображаеми връзки и с часове оставах в това състояние, в което мисловно се свързвах с близките си. Нали някой е сготвил, изсипал и донесъл гозбата в тази тенджера. И този някой трябва да е или съпругата ми, или майка ми, или пък тъща ми. Сякаш са пред очите ми, ето това е душевното състояние на затворниците. Особено на тези осъдени на смърт като нас, лишени от най-малък контакт с външния свят. Да, примерно другите затворници, чиито основни права не са отнети, колкото и да са между четирите стени на килиите, имат връзка с външния свят, тъй като поне могат да видят човешко лице. Имат право да говорят с други хора. А осъденият на смърт като нас? Никой няма право да говори с него. Окован е във вериги и не може да избяга. Сутрин не може да излиза. Слънцето изгрява, но не огрява килията му. На разсъмване птички пеят, но той не ги чува. Пролет настъпва, природата се пробужда, всичко става зелено, сред разноцветните полски цветя летят пеперуди, чуруликат птици, агнета бляят, но не и за осъдения на смърт, защото за захвърления в смъртна килия всичко това е само блян и нищо друго...

Така изтече още една седмица. Дойде отново дългоочакваната събота. Този път близките на Ембия ще да са дошли, защото вратата ни пак се отвори. Същият викач с кошница в ръка ни зарадва отново. Никога няма да забравя името на човека. Този политически затворник имаше и прякор, Памук. Преди да ни осъдят, ние също сме разговаряли с него. Разбира се, че Памук виждаше роднините ни, когато приемише храната. Много затворници чрез него изпращаха поздрав на близките си. Ако не друго, то поне им казваше кой е дошъл, как е със здравето и така, колкото и малко да е, носеше утеха.

Единствената промяна за нас в смъртната килия бяха посещенията на викача, придружен от надзирателя, когато ни носеше хра-

ната от близките ни. Така вратата ни се отваряше и виждахме човешко лице. Разбира се, само за миг.

Междувременно имахме и друг повод за радост, съдбата ни се беше усмихнала. Понякога надзирателят, който отваряше вратата, веднага влизаше в съседната килия, сякаш имаше работа за вършене и оставяше викача сам да ни даде кошницата с храна. Не знам дали ни съчувстваше или само ни пробваше. Но ето че в този момент, възползвайки се от обстоятелствата, се обръцахме към викача:

– Памук, кой дойде от нашите? Успя ли да ги видиш?

За няколко секунди затрупвахме Памук с подобни въпроси. И той, ако беше видял и знаеше нещо, ни казваше тихичко кой е дошъл и така намаляваше болката ни по близките.

– Даскале, днес беше дошла съпругата Ви. С нея беше и малката Ви дъщеричка. Видях ги със собствените си очи и пред тях наредах храната в кошницата. Но разбира се, че не можахме да си кажем нито дума. Това е невъзможно. Ето така той ни разказваше всичко за нашите близки.

В СМЪРТНА КИЛИЯ

В онези дни най-голямата ни грижа беше свързана с това какъв щеше да бъде режимът за нас в смъртната килия. Не мина много време и всичко се изясни. Не ни залепиха лист на вратата, но от надзирателите научихме следното:

1. Никой няма право да стои пред смъртната килия.
2. Никой няма право да се доближава и да разговаря с осъдените на смърт.
3. Осъдените на смърт имат право да излизат на каре в двора дневно по 30 минути.
4. Могат да получават храна от близките си веднъж на петнайсет дни.
5. Веднъж месечно имат право да пишат и получават по едно писмо.

6. При излизане на двора имат право да пазаруват от лавката с придружаващия ги надзирател.

7. При нарушение на правилата, осъдените на смърт ще бъдат наказани с лишаване от тези права.

От надзирателите научихме повече подробности за правилата. Така узнахме за режима, на който бяхме подложени. Значи, имахме право ежедневно по 30 минути да излизаме в двора на каре. Можехме да получаваме и храна от близките си, да пишем и получаваме писма. Но как щеше да стане? Как щяхме да излизаме на двора, щом като нямахме право да се виждаме и говорим с когото и да било?

Ставаше по следния начин. Щом бият обедните камбани, всички затворници от карето на двора влизаха в килиите си, вратите се затваряха и след обедата оставаха вътре до 14:00 часа. През това време надзирателите се хранеха, почиваха и накрая идваха да ни отворят. За тези 30 минути ние първо грабвахме кофата за тоалетна и се втурвахме към нужника. Чак след това се мъчехме да ходим, да се раздвижим в двора с веригите, без да се съобразяваме с тежестта им. Между другото, отивахме и да купим по нещо от лавката. В първите дни надзирателите ни придружаваха при пазаруването. С времето започнаха да ни държат по-свободно, но пак следяха какво правим. Сядаха някъде и 30 минути ни наблюдаваха. Единственият човек, с когото можехме да разговаряме, беше продавачът. Понеже беше спечелил тяхното доверие, говореше с нас по време на пазаруването. Продавачът беше евреин, който разбираше от търговия и можеше да излиза свободно извън затвора, да ходи на чаршията. Собственик на големи магазини за яйца в Шумен, този човек държеше търговията с яйца в целия район. Не познавах отвън Самоил Ешкенази. Изглежда е спечелил доста, забогатял е, но не е дал достатъчно на комунистите, не ги е нахранил както трябва, затова му намерили цаката и го бяха обвинили в контрабандна търговия. Целта им, разбира се, беше да отнемат богатството от ръцете му.

Ето този евреин, когато отивах да купя нещо от лавката, ако не ме придружаваше надзирателят, се оглеждаше наоколо и колкото можеше, ми носеше вести отвън: “Днес на чаршията видях този и този твой приятел, близък или някой от семейството.”

Първоначално се съмнявах, че това може да е някаква примамка и не му обръщах много внимание. Но въпреки това, слушах

внимателно всяка негова дума и тайно се надявах да не спира да говори. С времето взех да му вярвам, почувствах го близък и почти ми идеше да му кажа: “Предай и ти това на еди-кой си.”

Но така и не се осмелявах. А и какво можех аз да кажа отвътре на тези отвън. Само това, че сме добре, че краката ни са оковани във вериги, че така дишаме, чакаме всичко да свърши и толкова.

Един ден евреинът ми каза:

– Няма да плащаш, аз съм ти борчлия.

Извади и ми подаде още 1 500 лева и:

– Тези пари ти ги прати този и този твой приятел.

По такъв начин всяко мое отиване на лавката се превърна във вълнуващо разнообразие. Но нека добавя и това, като казвам “лавка”, да не си представяте място, подобно на дюкян с всякакви стоки. Всъщност в началото имаше някои неща като захар например. Но постепенно всичко намаля и освен малко леблебиа, цигари и кибрит, нищо друго не се продаваше. Понякога се намираха хартия и пликове за писма. Това не беше добър знак, защото много скоро можеха да настъпят коренни промени. Имаше вероятност с времето режимът ни да стане по-тежък. Но все още на небосклона не се виждаха тъмни, буреносни облаци. Получавахме по едно писмо месечно и веднъж на 15 дни – храна. По време на свиждане можехме да разговаряме с близките си, дори това да ставаше през решетките.

ПРОЛУКА КЪМ ЩАСТИЕТО

Докато трупахме болка в смъртната килия, един ден като гръм от ясно небе, изневиделица, ни озари мълния от щастие. Двамата с Ембия, без да будим подозрението на милиционера отвън, стояхме пред прозореца и захласнато наблюдавахме. Както бях споменал по-горе, от прозореца ни се виждаше двора на съседната сграда на казармата.

Портата на казармата беше точно срещу нас. Оттам можехме да виждаме чак улицата, която водеше към местния затвор. Беше събота – ден за свиждане и прием на храна. Не повярвах на очите си!

Съпругата ми, заедно с майка си, с едната си ръка хванала дъщеря ми Мюбеджел, която беше на две години и половина, в другата държеше кошница и така минаха по улицата. Сякаш слънце изгря в душата ми. Разстоянието не беше никак дълго и от този тесен периметър на видимост се отвори пролука за облекчаване на копнежа ми по тях. Да, дори да е само за 15-20 секунди, от много близко разстояние видях да минават съпругата и дъщеричката ми от има-няма 250 метра. Когато погледнех през прозореца, дори и да е от тесен ъгъл на видимост, можех да ги видя за 15-20 секунди, тъй като вървяха бавно, а това за мен беше огромен източник на щастие. Ето така неочаквано, когато изобщо не се и надявах, открих тази пролука за уталожване на носталгията ми към тях. Като че ли целият свят ми беше подарен. Изгубиха се от поглед след около 25-30 секунди. Беше около 11:30 часа.

Не мина и час, когато вратата се отвори. С кошница в ръка пак се появи нашият викач. Изпразнихме я с радост и силно вълнение... На кого би му дошло на ум да седне и да яде? Веднага се огледах и се доближих пак до прозореца. Имаше съдове, които бяхме върнали. Близките ни щяха да ги вземат и да си тръгнат обратно. След около 15-20 минути съпругата ми, отново заедно с майка си, по същия път се връщаха обратно въщи, хванала с една ръка Мюбеджел, а с другата – празната кошница. Наблюдавах ги още веднъж почти 30 секунди през тази пролука на щастieto. За миг, като че ли се разтвориха небесните порти и близките ми, които допреди малко бяха пред очите ми, изчезнаха. Чак след това седнахме и хапнахме малко от храната, но най-много се радвах на това, че вече от прозореца ни се отваряше вратата на щастieto, водеща до отсрещната улица – истински извор на радост. В известен смисъл това беше единствената ни връзка с външния свят. Така че вече всяка събота в 11:00 часа заемахме местата си пред прозореца и чакахме близките ни да минат. Дори и за 30 секунди да ги видим, за нас беше голямо щастие. Не можехме да си обясним как началството беше пропуснало да забележи това обстоятелство?

Минаваха дни, седмици и месеци. Беше дошла есента и взе да се застудява. В съседните килии поставиха големи тенекиени печки. А нашата килия на смъртта беше празна, защото нямахме нито дърва за гориво, нито пък печка. Бях поискал от въщи дебели, зимни дрехи.

На село имаше дълго и дебело палто, което носеше баща ми, рахметлията. Бяха ми донесли точно това ушито от селска аба палто или “кожух”, покрито с овча кожа с дълги косми, тъй като им бях пи-

сал в писмата си, че в килията нямаме нищо, с което да се отопляваме. Най-вероятно са се обърнали към началството, защото един ден с учудване видяхме как слагат в килията ни печка и девет-десет кюнеца.

Когато вечер носеха нарязани дърва за отопление на съседните килии, оставяха по няколко и пред нашата врата. Отвореше ли се вратата за вечерната супа, веднага прибирахме дървата вътре.

Есента отдавна отмина и дойде зимата. Черната земя се беше завила с бял юрган. Времето беше станало доста студено. Първоначално горяхме дървата само вечер, за да се постошим поне малко. Но след известно време спряха да ни дават и дърва. И тази врата на облекчение се беше затворила за нас. Тъй като нямахме какво да горим, върнахме и печката. Още от самото начало всъщност беше ясно, че ще спрат водата на тази блажена мелница. Ако целта е да се унищожат жабите в езерото, не е нужно една по една да бъдат избити. Пресушаването на езерото бързо решаваше проблема. Този знак никак не беше добър. Забелязвахме, че относно режима ни в затвора по небето бяха надвиснали черни облаци.

НЕОБИЧАЙНО ПОСЕЩЕНИЕ

В един неочакван ден, в един неочакван час вратата ни се отвори. Казах си: “Какво ли се е случило? Дано да е за добро!” Понеже имахме смъртни присъди, в килията седяхме сякаш на тръни. Всичко беше възможно. Но все пак, не очаквах и нещо лошо, защото Върховният съд все още не беше взел окончателно решение. Бяха минали два-три месеца, откакто делата ни се обжалваха. Нямаше как за толкова кратко време да се вземе решение. Ето защо по този въпрос нямах опасения. Но все пак, не мога да кажа, че не бях загрижен. Всичко беше възможно. Особено след случилото се. Вгледах се в лицето на надзирателя, не изглеждаше ядосано. Ухилен се обърна към мен:

– Даскале, имаш гости! Дошли са да те видят.

Не беше ден за свиждане. Зачудих се кой може да бъде? Излязохме от килията и тръгнахме. Къде ли бяха другите затворници, на които им беше позволено свободно да се разхождат в двора? Нямаше жива душа. Без да се срещнем с когото и да било, се озовахме пред

вратата на директора на затвора. Времето беше студено и бях облякъл големия кожух. В дясната си ръка стисках веригата. Тъй като от желязото ми замръзваше ръката, носех ръкавица. Колкото и да внимавах, дрънченето на веригата отекваше наоколо. Вратата се отвори, влязох. И какво да видя? Срещу мен бяха Басри Хасан ефенди¹⁶⁴ от село Макак, счетоводител и секретар на “Нювваб” и Хаджи Исмаил ефенди (Езхерли)¹⁶⁵, един от колегите ми.

Директорът на затвора, бай Желю, знаеше турски. Но в никакъв случай не би могъл да разбере книжовния турски, който говорехме. Започнахме, най-напред заговори Басри ефенди. В ръцете си държеше доста документи, които трябваше да подпиша. Разбрах каква е работата. Уволняваха ме. Разбира се, аз вече бях човек, осъден за измяна на родината и окован във вериги. Следователно като народен враг, не можех да продължа да работя като преподавател. Връчиха ми заповедта за отстраняването ми. Подписах я. Същевременно разговаряхме на такова високо ниво на книжовния си език, че бай Желю да не ни разбере. До края на живота си няма да забравя казаното от Хаджи Исмаил Езхерли:

– И доброто, и злото идват от Аллах. Ако е дошъл краят на живота ти, не би могъл да се спасиш. Дори целият свят да се обедини, не би успял да те избави. Но ако не е дошъл последният ти час, дори целият свят да се обяви срещу теб, ти пак ще живееш!

¹⁶⁴ Басри Хасан ефенди (Макаклъ) е интелигентен родолюбец, роден в близкото до Шумен село Макак. Дълги години работи като учител в турски училища на различни места. Известно време заедно с Ахмед Кемал издаваха вестник “Хавадис” (Новини) в Шумен. Басри Хасан ефенди притежаваше творчески способности и практически ум и впоследствие беше назначен за секретар и касиер на “Нювваб”. По време на голямото изселване през 1950-1951 г. замина за майката-родина. Там преведе на турски език една книга за билколечението. Също така проучваше билките в Анадола и установи колко е богата Турция на билки.

¹⁶⁵ След завръщането си от Египет, Хаджи Исмаил Езхерли започва да работи като учител в “Нювваб”. През тези години се ожени за дъщерята на вуйчото на съпругата ми, Хаджъ Хасан, от село Янкова (днес Янково). Мога да кажа, че покойният ми тъст много помогна за осъществяването на това благо дело. Първоначално беше и мой учител. Когато след идването си от Египет стана учител в “Нювваб”, аз все още учех във висшата му степен, а по-късно преподавахме заедно. Той е сред първите, заминали за Турция през изселването от 1950-1951 г. След пристигането си в майката-родина той работи в Дирекцията по вероизповеданията. По-късно стана и председател на Висшия религиозен съвет на дирекцията (1967-1970). Преподаваше в Теологически факултет на Анкарския университет. Завършва турската прогимназия в Осман пазар (днес Омуртаг) в България и заминава за Истанбул да продължи образованието си, но след закриването на медресетата, заминава за Египет и там влиза в университет “Ел Езхер”, където учи 17 години. Усвоява много добре арабски, дипломира се в “Ел Езхер” и се връща в Шумен. Веднага е назначен за учител в духовното училище “Нювваб”. Там той работи 10 години. Пенсионира се като председател на Висшия религиозен съвет в Турция. Умря в Анкара. Автор е на няколко граматички по арабски език.

Тук бих искал да отбележа с голяма благодарност и признателност, че Басри ефенди беше дошъл в затвора като секретар на “Нювваб”. А Хаджи Исмаил Езхерли? От учителите, които бяха повече от 20, единствено тази високоуважаема личност беше показала смелост и преданост да дойде и да ме посети. Аллах да дава мир на душата му!

Посещението беше приключило и документът – подписан. Развълнувах се вътрешно. Очите ми се насълзиха, кърпави сълзи бликнаха от дълбините на душата ми. Официално беше прекъсната връзката ми с преподаването. Те щяха да се върнат по домовете си, при децата си, в топлите си семейни огнища. А аз, с тези вериги в ръка, пак щях да отида в студената смъртна килия. Директорът се протегна и натисна звънеца. Секунди по-късно вратата се отвори и се появи надзирателят. Това означаваше, че е дошло време за тръгване. Отново хванах веригата с ръката, на която имах ръкавица. Погледнах посетителите си с тъжен поглед и поисках прошка с наведена глава, след което тръгнах пред надзирателя. В този момент видях как от навлажнените очи на Хаджи Исмаил две капки сълзи се стекоха по святото му лице. Същевременно тези негови сълзи паднаха в душата ми като две капки отрова. Гледката беше сърцераздираща. Човекът, който допреди малко ме утешаваше с един свят хадис¹⁶⁶, сега ронеше сълзи за мен и отправяше молитви към Аллах за спасението ми. Дълго гледаха след мен. Ето така прекъсна и връзката ми с “Нювваб”.

Щом се върнах в смъртната килия, просълзен разказах на Ембия за случилото се. И двамата се бяхме разстроили.

Преживявахме с донесената веднъж на петнайсет дни храна от нашите близки, но дните минаваха много бавно. Най-голямата разлика между свободата и живота в затвора се крие точно в това. Свободният човек, занимавайки се с една или друга работа, не разбира как текат дните. Затова той се оплаква, че времето не му стига. Но нека да видим как тече времето за затворника – нито дните, нито нощите минават лесно, защото дните му са дълги, а нощите му – безкрайни. Слънцето никак си не се показва. Но да кажем, че вечерта настъпи. Нощите ти са толкова дълги, че по никакъв начин не се зазорява. Нито работа имаш, нито някакво занимание. Нито вестник, нито книга. Да искаш да направиш нещо, нямаш инструменти и материали, нямаш нищо. Остава ти само да подпреш глава на ръце и да се отдадеш на мечти и размишления. Да мечтаеш, да се вайкаш и да бленуваш за

¹⁶⁶ Предание за ислямския пророк Мохамед. – Б. пр.

свободата си. Когато един ден се бях отдал на такива мечти, видях как Ембия скубе от главата си косми. В първия момент не можах да разбера какво прави, какво точно става. Притеснен го попитах:

– Какво правиш?

– Ще видиш, четка правя. – каза той, усмихвайки се.

– Какво ще правиш с тази четка?

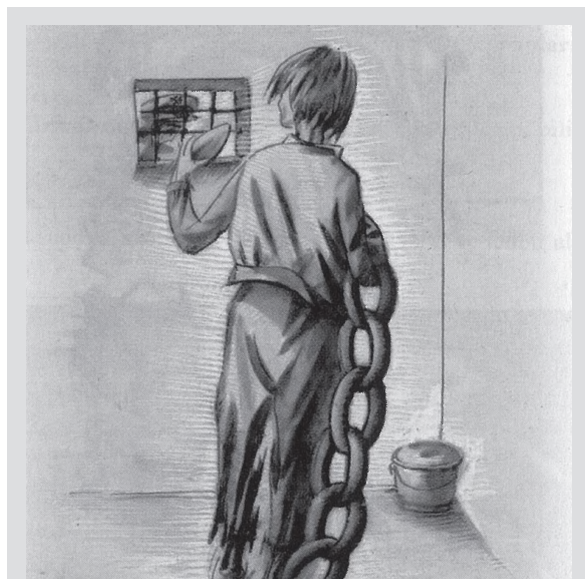
– Ще рисувам!

Разбрах, че не трябва да се тревожа. Скучно му беше, защото нямаше никакво занимание. Трябваше да прави нещо, за да убива времето си. При едно от пазаруванията от лавката, той се беше сдобил с жълта хартия за опаковка. Отчупи една от клечките на остарялата, почти оскубана метла в ъгъла на килията. С измъкнат от ризата му конец заедно вързахме космите от косата му за клечката и ето че тя беше готова. Но нямаше боя. Намерихме начин и за нея. Наведох се и помогнах на Ембия, който чевръсто се качи на гърба ми, въпреки тежестта на веригите и взе сажди от дупката на комина. Смесихме саждите с вода и направихме боя. Материалът беше готов. Така Ембия започна да рисува. Настъпи периодът на обучението и работата в “Академията за изящни изкуства” за Ембия¹⁶⁷, който сега работи като художник в една порцеланова фабрика в Измир. Ах, колко хубаво беше това занимание! Времето минаваше толкова бързо! Всеки ден рисуваше нова творба. Върху жълтата хартия за опаковане се опитваше да нарисова природните картини, които възстановяваше в паметта си. По-късно започна да рисува и портрети с черен молив от снимки. Залепвахме всяка негова работа на отсрещната стена, която изцяло се покри с рисунки. Всеки път от лавката вземахме хартия за обвивка и моливи. Да пишеш беше невъзможно. Можеше, но при всяко едно претърсване на килията, написаното се изземаше. Нямаше как да се водят бележки, да се правят записки, да се води дневник. Но поне през първите дни, за рисунките не казаха нищо.

¹⁶⁷ Художникът Ембия Чавуш е роден през 1926 г. в село Махмузлу или Махмузлии (от 1934 г. Тодор Икономово), Шуменско. Той също написва мемоарите си, които издава през 2009 г. под заглавието “Да бъдеш турчин в България”. В книгата си Ембия Чавуш описва комунистическия лагер “Белене” и затворите в Плевен и София. Освободен е през 1963 г. През 1978 г. със семейството си се преселва в Турция в рамките на двустранната изселническа спогодба и се настанява в Измир, където все още живее. Много от темите на неговите картини са посветени на зверствата в концентрационния лагер “Белене” и затворите в тоталитарна България и на издевателствата по време на насилствената асимилация срещу турската и другите мюсюлмански общности. – Б. пр.

Ембия продължи да работи при тези условия. Всяка сутрин след закуска, сядаше да рисува и се занимаваше с това часове наред. Аз пък се оттеглях в единия ъгъл на килията и кланях намаз, отдавах се на дълбоко духовно съзерцание и продължавах религиозните си задължения. С часове рецитирах сурите¹⁶⁸ от корана, които знаех наизуст и се молех.

А художникът ми побратим с всеки изминал ден отбелязваше напредък. Заедно размишлявахме и обсъждахме перспективата им. Понякога Ембия рисуваше копия на пейзажите от списанието “Свят”, което можехме да купим от лавката. Но ясно личеше, че портретите му с черен молив бяха по-успешни.

В смъртната килия. Рисунка: Ембия Чавуш

Докато еднообразният ни живот между четирите стени на килията течеше ден след ден, настъпи една промяна, която ни зарадва. При нас доведоха още някакъв затворник, осъден на смърт.

Един ден се чу доближаващо се към килията ни дрънчене на верига. Не след дълго заедно с дрънченето се чуха и стъпки. Надзирателят отвори вратата и пусна в килията ни друг затворник, окован като нас. Той беше облечен само в стари панталони и скъсано сако. Косата и брадата му бяха дълги и рошави, лицето му пожълтяло, гледаше

¹⁶⁸ Сура - така се нарича всяка глава от свещената книга на исляма – Корана. – Б. пр.

наоколо с плахи очи. Веригата на крака му беше хем ръждясала, хем по-дълга от нашите. Халките му може би бяха по-малки и по-тънки, но самата верига беше доста по-дълга. Надзирателят се обърна и заключи. В един неочакван момент, в тази клетка на смъртта, станахме трима. Трима осъдени на смърт. Когато останахме насаме, между нас започна любопитен разговор:

– Добре дошъл, приятелю!

Виждайки, че го посрещнахме с усмивка и на турски, върху обърканото му лице се появи усмивка.

– Как се казваш?

– Казват ми Али, Али Тюркюджю¹⁶⁹.

– Откъде си?

– От Опака. Голямо село в община Попово.

– За какво те осъдиха?

– Умишлено убийство за пари.

– Наистина ли уби човек за пари?

– Не, не бях аз!

– Как стана тая работа?

Били трима приятели. Единият бил Ахмед, син на не знам кой си чорбаджия, на един богаташ. Третият приятел Мехмед, на когото викали Мемо, бил беден момък. Мемо обещал нещо на богатия Ахмед, но не го изпълнил. Ахмед се ядосал. Извън село на полето отсякъл с брадва главата на Мемо. Но в съда Ахмед хвърлил цялата вина върху Али Тюркюджю, който бил тогава с него на полето.

Такова беше обяснението на третия ни брат по съдба, Али Тюркюджю. Аз искрено вярвах, че този осъден на смърт човек, който носеше окови на крака си и въже на шията си, казваше истината с цялата си душа. Въпреки това, му дали смъртна присъда. Ето така Али Тюркюджю, който приемаше, че е съучастник в престъплението, беше доведен при нас в килията. Имал майка, братя и сестри на село, но никой не идваше да го види. Ние се радвахме, че при нас имаше друг

¹⁶⁹ Наричат го Али Певецът – “тюркюджю” означава певец на турски народни песни. – Б. пр.

човек, който споделяше съдбата ни. Поне си говорехме и прекарвахме време с него. Няколко дни по-късно и Тюркюджю започна да споделя, да говори. Али цял живот е бил овчар. Оженил се за една селска мома и двамата работели, колкото за прехраната при един ага в село Голямо градище, Поповско. После не се погодили и се разделили. Разбира се, нито социалното положение, нито умствената изостаналост на Тюркюджю ни интересуваха. Важното за нас беше присъствието на трето живо същество в килията, тъй като то ни носеше разнообразие и ни развличаше. Щом му кажихме “Хайде, Тюркюджю, пусни стадото да пасе на пасището, разпусни овцете по равнината!”, бедният се замечтаваше, започваше да пее и да си представя как води стадото, как бди над него, как насъсква кучетата си срещу вълците. Имитираше звуците на чановите на овцете и за момент като че излизаше от смъртната килия и се развличаше сред обширните пасища. Така благодарение на Тюркюджю ние се разведрявахме и вътрешно се отдалечавахме от потискащата атмосфера на смъртната килия.

Зимата минаваше бавно. Щем не щем, свикнахме с условията в килията. Продължаваше правото ни да пишем и получаваме месечно по едно писмо и да ни носят храна веднъж на петнадесет дни. Затова не свикнахме със затворническата храна. Но все вземахме и сърбахме от голичката вода, която ни се даваше за супа. Дневната ни дажба от 300 грама хляб сушахме на прозореца върху хартия за амбалаж и го слагахме в една торба за зор-заман, за черни дни.

Но ме тревожеше, натъжаваше ме мисълта, че се опитвахме да осигурим нещо за бъдещето си. Защото нашето сегашно положение беше пълно с противоречия. Те са ни осъдили на смърт, взели са съдебно решение, оковали са ни във вериги, хвърлили са ни в килията за смъртни и очакват окончателната заповед, с една дума лишили са ни от живот и дори да не е днес или утре, вдругиден ще ни обесят! А ние се държим, като че имаме право на живот, пренебрегваме това страшно решение, лошите им намерения и се опитваме да гарантираме бъдещето си! Колко странно, нали? Но какво друго ни оставаше? Един от най-поразителните надписи по затворническите стени, които бях виждал досега, гласеше:

ЩЕ СЕ НАДЯВАМ, ДОКАТО ДИШАМ!

На много от стените на килиите беше написано това изречение на латиница. Известна мъдрост от древно римско време или пък някакъв юридически израз. Щом все още дишам, не съм умрял, значи съм жив! Щом дишам, ще тая надежда за живот. Жив съм, живея! Докато съм жив, не трябва да губя надежда! Докато не издъхна, в душата ми не трябва да угасва пламъчето на надеждата! Такова е значението. Но аз не чувствах нужда да отивам чак до Рим. Тъй като Коранът винаги беше на езика ми, а вярата – в сърцето ми, от тях черпех много по-пъстра надежда. Истината, че и при най-трудната ситуация не трябва да се спира упованието на Аллах, беше достатъчна за мен и няхах нужда да се осланям на тази римска мъдрост. Фактът, че съм попаднал в това трудно положение заради борбата ми за справедливостта, по пътя към правдата, религията ми, към която принадлежа, ми предоставя изключително здрави устои. Затова не ми се стори толкова неуместна грижата ни за утрешния ден. Бяхме привикнали да сушим на слънце останалия хляб и да го съхраняваме за по-нататък.

Повечето надзиратели горе-долу спазваха правилата. Почти всеки ден, след изпразването на двора подир раздаването на храната на затворниците и след като се наядоха и те самите, ни извеждаха навън за половин час. Но между тях се намираха един-двама “истински” българи, които при възможност не само че не биха ни позволили да излезем на каре, но веднага биха ни обесили. Те не идваха в определения час, а и ни прибираха в килията след десетина минути. Краката ни отмаляваха да ги чакаме всеки ден на вратата, застанали прави. Не само от желание да се поразходим навън и да се поразведрим, най-важното беше спокойно да отидем по нужда в тоалетната. Това беше най-големият ни проблем, имяхме голяма потребност от тоалетна. Отдавна се бяхме отказали да се надяваме за слънчице и чист въздух. Разбира се, че имяхме нужда и да се раздвижим, да се разгъпчем малко, въпреки теглото на веригите на краката и неудобството. Но на тези неверници това дори им се виждаше много, затова веднага ни връщаха в килията.

Сред надзирателите имаше и един възрастен, който се казваше бай Иван. Този мъж от шуменското село Злокучен¹⁷⁰ един ден ме оглеждаше внимателно в двора. Седнал на пейката, чакаше да минат

¹⁷⁰ Къпрюкьой се преименува като Злокучен през 1934, а през 1950 и това му име е сменено на Ивански. – Б. пр.

30 минути. А ние се опитвахме да ходим лека-полека. Както си седеше, неочаквано ме повика:

– Даскале, ела да си поговорим малко!

Имаше вид на българин от османско време. Явно е говорил с много турци като е ходел на село и се е връщал и е насъбрал малко сведения за мен. Поне така ми се стори. Някогашните българи наричаха учителите “даскал”. Не съм сигурен, но мисля, че думата е от гръцки произход.

Бай Иван започна да говори. Питаше за възрастта, образованието, семейството ми. Давах му кратки отговори. Накрая погледна часовника си. Времето минаваше. Но въпреки това, бай Иван не бързаше. Огледа ме от главата до петите и от устата му се изсипаха думите:

– Даскеле, изобщо не се тревожи! Колко неща ще се случат до сутринта. Нося тези ключове години наред. Затварям и отварям тези врати. Колко затворници са идвали тук и са си отивали. Виждал съм и много осъдени на смърт. Да ти кажа ли нещо? “На този свят и от смъртната килия се излиза, само от гроба не се излиза!”

Независимо дали това бяха думи, казани просто така или дълбоко обмислени слова, но този човек успя да спечели душата ми и го почувствах като близък. След този ден, когато беше дежурен, бай Иван винаги се стремеше да идва навреме и да ни държи колкото се може по-дълго на двора. Имаше и други двама надзиратели, които се държаха сравнително добре с нас. Казвам сравнително добре спрямо другите, които бяха безжалостни. Особено няма да забравя единия от тях – беше невеж, напълно неграмотен. Не можеше да чете и пише. Бил свинар в едно преславско село. Давал хляб на партизани-комунисти в планината. Доброволно или принудително, не знам. Дълго време ги хранел. И комунистите са му обещали:

– Ако ни храниш, когато дойдем на власт, ще ти дадем вилата с лозето на шуменския народен представител Тютюнджиев.

Тютюнджиев, който беше народен представител от Шумен в Царство България, имаше красива вила в лозята извън града. Партизаните са обещали на свинаря точно тази вила с лозе, ако им дава хляб. Ето защо той им носел храна с по-голям мерак. Не е ли така, ще дойде ден и той няма да живее вече в колибата си в далечното село, а във вилата на Тютюнджиев?! Един ден партизаните слязоха от планината и

дойдоха на власт. Нашият свинар не останал със скръстени ръце и сам отишъл и се настанил във вилата на Тютюнджиев. Нали му я обещали. Освен това свинарят също се чувствал като част от управляващите. Но истината била съвсем друга. Партийният секретар отишъл на вилата и го изгонил оттам. Казал му, че това място не е за него, за какъв се смятал и че трябвало да отиде да си пасе свинете на село. Свинарят се опитал да му обясни, но секретарят изобщо не искал да го чуе. Обаче свинарят продължил да търси правата си. Най-накрая положението се изяснило и за да затворят устата на свинаря, му предложили държавна служба. И така свинарят вместо тоягата, поел ключовете в ръка и станал важен човек. Донякъде това е вярно. Светът е такъв. Колко министри, генерали, депутати сега са в ръцете на свинаря! Ако само безмълвно изпълнява задълженията си, ако само отключва и заключва вратите и си държи езика зад зъбите, добре. Но не! Като си отвори устата, той така псува и така обижда, че... Минава всички граници и наранява затворниците. Не можеш да предвидиш на какво е способен, не можеш да го разбереш. Понякога идва, отваря вратата и изчезва някъде за два часа. През това време дори ни омръзва да се разхождаме с веригите на двора. А друг път изобщо не се появява. Този ден за нас е загубен, загубваме правото си на каре в двора. Понякога пък, изпълнен с чувство за мъст и омраза, отваря вратата с псувни, плаши всички наоколо. Крещи и вика:

– Никой няма право да говори с тия! Бягайте, не се приближавайте!

А понякога го прихваща човешината:

– Идете, разходете се, вземете си нещичко от лавката”.

Той беше толкова неуравновесен човек, че...

Ето защо се шегувахме понякога с Тюркюджю, който го наричаше “нашия приятел”. Беше го назовал “приятел” и когато ни доскучаеше, казвахме на Тюркюджю:

– Хайде, кажи на твоя приятел вече да дойде и да отвори вратата! Този свинар на име Моню (Монко), въпреки всичко се търпеше, но имаше и млади надзиратели, взети наскоро на работа – Аллах да те пази от такива! Виждаше се, че са младежи от комунистическата организация РМС. Ако имаше начин, щяха да ни удавят в една капка вода. Защото на партийните събрания, на организираниите курсове те бяха възпитавани в дух на отмъщение и враждебно отношение към враго-

вете на народа и когато им беше дадена възможност, бяха започнали масовите репресии. Често безпричинно заемаха поза на потисници и ни викаха:

– Тук сме ви докарали, не за да ви угояваме, а за да ви тъпчем!

Този израз е много разпространен в затворите.

Зимата продължаваше, приближаваше и новата година. Понеже не ни даваха дърва за отопление, малката печка, донесена от близките ни, стоеше пред нас студена и празна. Върнахме я, за да не прави калабалък. В същото време така искахме да съобщим на близките си, че спим на студено. Но нямаше какво да се прави. Добре, че подът беше дървен, а не бетонен. Единствената ми опора бяха дебелият кожух на гърба ми и надипленият килим и малък дюшек под мен. Използвахме всяка възможност непрекъснато да стоим на слънце. Колкото и да е, слънчевите лъчи стопляха малко стъклото, а така и нас. От тези мрачни дни, когато се мъчехме да се сгреем малко на преминаващите през прозорчето слънчеви лъчи, си спомням един виц, много разпространен през периода на социалистическата диктатура. Тук не мога да не го напиша, защото той отразяваше много добре реалния живот по това време:

“Какво е определението за социализма, знаете ли?

Не!

Тогава чуйте. Определението е следното: Гробно мълчание, слънчево отопление, лунно осветление.”¹⁷¹

Цялото общество е потънало в гробно мълчание. Денем се топли на слънцето, а нощем осветлява дома си с лунната светлина. Не само че никой не си отваря устата да протестира срещу това, но поради липса на гориво, е принуден да се топли на слънцето, а вечер да използва лунната светлина.

1948 г. беше към своя край. Настъпи и новогодишната нощ. Нашият монотонен живот, изпълнен с грижите ни, продължаваше. Какво ни интересува християнският празник Коледа? Всъщност комунистите не отбелязват Коледа, защото е религиозен празник. Но новогодишната нощ празнуват възможно най-лудо. Ние, както всяка вечер, легнахме и се завихме. Сутринта, както всички комунисти, над-

¹⁷¹ Авторът го дава в оригинал и след това прилага превода му на турски. – Б. пр.

зирателите също трябваше да са напълно пияни. И през ума не ми минаваше, че в ранните часове ще успеят да се отърват от махмурлука. Но виж ти, Монката е станал рано и с плакат в ръка влезе при нас в един неочакван момент. Бързо се пооправихме, а Монката нахлу вътре и закачи на стената ни плаката. И какво да видим, заглавието му беше изписано с големи букви:

НАРОДНИТЕ ВРАГОВЕ НА ОБЛАСТТА НИ:

Кънчо Миланов, Христо Стоянов, Осман Къльч, Мустафа Токалиев

Не можахме да се начудим за какво служи този плакат! После разбрахме, че навън имало избори, но не научихме какви точно. Мисля, че са били за избиране членове на Народните съвети. В България режимът на управление не е многопартиен и опозиция въобще няма. И без това в страните на изток от Желязната завеса излизат на надбягване само с един кон и после обявяват, че са победили с 99.9 %. И ето че си измислят свои противници, врагове. Щели да правят избори, затова ние сме били обявени за врагове на народа. Управлението им уж било в ръцете на народа. А народа не го питат за нищо, въпреки че всичко се прави от негово име. Кандидатите се определят на партийните събрания и се представят на народа, за да ги избере. Ако искаш, не ги избирай! Положението беше толкова опасно, че имаше случаи, при които някои граждани слагали бюлетината с посочените от партията кандидати в плика пред очите на комунистите пред урната, за да се предпазят от евентуални обвинения и риск.

А сега да разгледаме списъка на народните врагове. Кънчо Миланов беше известен шуменски адвокат, прочут като голям специалист по криминални престъпления. Но понеже беше един от видните граждани през Царство България, комунистите го обявиха за жесток фашист. През монархическото управление е бил министър на правосъдието. Той осигурил построяването на съдебната сграда, в която се гледаше нашия процес. Въпреки че беше много възрастен и вече не упражняваше професията си, комунистите като Дон Кихот си създаваха въображаеми опозиционери и съперници. Името на Кънчо Миланов беше известно и на турците от Делиормана. Дори сред турците

беше разпространен следният шеговит израз: “Кънчо Милано – Граф Делиормано!”

Христо Стоянов беше виден земеделец. Навремето той е бил министър на земеделието¹⁷². Тъй като беше от партията на Александър Стамболийски, сред турското население се ползваше с уважение като голям партиен деятел. Когато Българският земеделски народен съюз се разцепи на две, естествено, Стоянов остана в дясното крило и се бори срещу партията на комунистите. Той привличаше върху себе си гръмотевиците, защото беше личност, която не им даваше мира. Изселиха го. Не мина много и го затвориха. Понеже бяха на възраст, Миланов и Стоянов като хора на бившето управление се бяха оттеглили от политиката по собствено желание.

А Мустафа Токали? Токали беше фабрикант от местното турско население, който се ползваше с уважение. Имаше в Шумен фабрика за обработка на кожи. Като напредничав индустриалец, Мустафа Токали навремето беше взел мерки и беше оборудвал фабриката си с модерни европейски машини. Съпругата му Хатидже Ханъм беше дъщеря на заможния варналия, Али бей и сестра на Юмер Кяшиф (Налбантоглу) – председател на Турската спортна младежка организация “Туран”. Въпреки че по никакъв начин не се е намесвал в политиката, само защото е богат, беше като трън в очите на комунистите. Непременно щяха да намерят причини, за да хвърлят в затвора Мустафа Токали. И накрая ги намериха, с цел да вземат състоянието му.

Един ден, когато се бях подпрял на малкото прозорче на вратата на смъртната килия и гледах затворниците, които влизаха в съседната килия, неочаквано видях Мустафа Токалиев. Смях се! Какво може да е станало и за какво да са го хвърлили в затвора? Щом е сред криминалните, трябва да не са му залепили клеймото на политическо престъпление.

Но след няколко дни Мустафа Токали изчезна. Наблюдавахме влизащите и излизащите от съседната килия затворници с тежки криминални престъпления, но той не се виждаше. Страшно исках да зная какво е станало. Щом се намира в тази килия, трябва да е осъден. Оказа се, че наистина са го изправили пред съда, с измислено обвинение за незаконна търговия. Имал късмет от Аллах, че не са му дали много висока присъда.

¹⁷² Христо Стоянов е министър на вътрешните работи и народното здраве в правителството на Александър Стамболийски. – Б. пр.

Когато един ден чистачът на затвора метеше антрето пред нашата килия и се приближи, поемайки голям риск с жестове го попитах къде е Мустафа Токалиев. На следващия ден същият метач-турчин като чистеше наоколо се приближи към входа на килията и започна да говори като че на себе си толкова високо, че да го чуя. Понеже затворниците влизаха и излизаха, не обръщаха внимание на метача, дори повечето от тях бяха на каре в двора. Човекът метеше и разказваше:

– Преди четири-пет дни взеха Мустафа ага, изкараха го от килията през нощта. Нямахме го през тези дни. Миналата нощ отново го доведоха през нощта. Закарали го в Държавна сигурност, където го подложили на физически изтезания и мъчения. Били го почти до смърт, а освен това му измъкнали ноктите. Искали злато, настоявали да им каже къде го е скрил. Накрая не издържал на тези мъки и казал мястото на златото. В това състояние го закарали в къщата му и поискали лично да го вземе от скритото място и да им го даде. Той дори не можел да помръдне. Затова извикал на жена си:

– Хатидже, извади златото от корнизите и им го дай! Ето така комунистическите служители на Държавна сигурност сложили в джоба си златото и другите ценности на Мустафа ага. Сега лежи в килията полужив полумъртъв! Праца ти поздравя!

Понеже присъдата му не беше голяма, след кратко време беше освободен. Фабриката му отдавна беше национализирана, т.е. – беше му отнета. Къщата му също беше конфискувана. Оставиха му само вилата с лозето извън Шумен. През повечето време живееше там.

Макар че непрекъснато правеше постъпки да отиде на екскурзия в Турция, не му позволяваха. Ако даваха паспорт на него, жена му не пускаха, когато пък тя вземаше паспорт, на него не му даваха. И двамата имаха много близки роднини в Турция. Най-накрая дадоха възможност да заминат за Турция като туристи. Знаеха, че няма да се върнат. Поискаха политическо убежище и останаха в майката-родина. След няколко години и двамата се поминаха.

В съседната килия имаше още един виден шуменец, който се казваше Енвер Солак. Излизайки и влизайки в килията си, той също ни предаваше новини с жестове. Баща му Сабри Солак беше сред заможните граждани на Шумен. Занимаваше се с търговия и имаше голям дюкян. Продаваше кожени изделия, обувки, седла, юзди и хамути. Той вече беше остарял и цялата работа беше поел синът му, Енвер. И

на него му намериха цаката и го вкараха в затвора за незаконна търговия. На Енвер също не му дадох много висока присъда, но по време на следствието в Държавна сигурност бил подложен на страшни изтезания. Преди да ни осъдят, имаме възможност да разговаряме с него. Разказа ми с най-големи подробности за всичко, което беше изстрадал. Аллах му помогна, че след осъждането му го пуснаха да работи и по-бързо излежа присъдата си. И те имаха щастието да се изселят в Турция семейно. Баща му Сабри Солак почина скоро след заминаването им. А Енвер Солак почина миналата година.

Започна новата 1949 г. Слава на Аллах, все още нямаше някаква промяна в нашето положение. Както вече казах, имаме право на храна отвън и на свиждане на всеки 15 дни, когато можехме да се видим и говорим с близките си през решетките. И тъй като при нас дежуреха надзирателите, разговорите ни се ограничаваха с въпросите за здравето. Свиждането беше жизнено важно, затова с голямо нетърпение очаквахме този ден. Но ни беше много болно, защото не можехме да си кажем свободно всичко. Това ни измъчваше и оставаше да тежи на сърцата ни като камък.

Близките ми също се измъчваха да говорят при тези извънредни условия, през решетките. Особено единствената ми дъщеря, която вече беше започнала да говори вкъщи, щом ме видеше зад решетките и сред някакви непознати мъже, се притесняваше и по никакъв начин не искаше да говори. А аз така жадувах да я чуя как говори! Имах нужда от гласчето ѝ, от една-едничка нейна думичка! Искях да чуя как говори, произношението ѝ, стила и изговора ѝ, жестовете ѝ. Но за съжаление, не можах да изтръгна нито една думичка от устата ѝ. Наблюдаваше ме с тъжен поглед, искаше да каже нещо, но като се огледаше и видеше неестествената обстановка, отново се отказваше да го направи.

Ръководството на затвора не искаше да покаже на близките ни нашето трагично състояние. Затова, като дойдеха на свиждане, преди да ги вземат в стаята, най-напред нас ни настаняваха на съответното място. Ние влизахме първи, полекичка оставяхме на земята веригите си. Пред нас имаше стена, висока около метър, така че близките ни можеха да ни виждат само от кръста нагоре.

Най-напред на свиждане можеха да идват неограничен брой хора, но после започнаха да приемат само най-близките ни роднини. Например приемаха майка и баща, съпруга, деца. Всичко това под-

сказваше, че много скоро предстоят промени. Свижданията за нас бяха източник и на радост, и на голяма мъка. Понеже изпитвахме голяма носталгия по близките си, от сърце ги желяхме, защото така щяхме да утолим мъката си по тях. Но същевременно страдахме много, когато се замисляхме по-дълбоко. Лично аз обикновено си задавах много въпроси.

Защо изпаднах в това жалко положение? Нима съм човек, който заслужава да говори през решетките? Защо нямам възможност да бъда заедно със съпругата си, при дъщеря си? Защо майка ми и баща ми да ме гледат през решетките с навлажнени очи и тъжни погледи? Какво съм направил? Защо лично аз, на коленете си не мога да отгледам собственото си чедо? Защо толкова малка дъщеря ми да е лишена от бащина обич, защо аз да нямам право да изпитам щастието да притисна до гърдите си най-обичното ми същество, да изпитам удоволствието да слушам сладкото чуруликане на рожбата си, която сега се учи да говори? Защо да не мога да си говоря сладко с нея в най-хубавата ѝ възраст? За съжаление, дъщеря ми беше лишена от бащина обич, а аз – от мъничката ѝ, от детската ѝ прелест! Особено на религиозните ни байрами, когато всеки с децата си радостно празнуваше, държеше ги за ръка и отиваха да целуват ръка на по-възрастните. Какво правят близките ни тогава? Аз не мога ли да празнувам байрама, хванал за ръка дъщеричката си? Докато мисълта ми беше заета с подобни въпроси и разсъждения, настъпи лятото. Започнаха горещините.

КОЙ ТИ КАЗА, ЧЕ ТРЯБВА ДА ЖИВЕЕШ?

Горещините изгаряха всичко наоколо. Свободно движещите се вземаха някакви мерки, но ние нямахме такава възможност. В смъртната килия не ни даваха да отваряме прозорец или врата. Не беше възможно дори за малко денем или нощем да проветрим килията. Природата се беше събудила, навсякъде беше раззеленено, птичките чуруликаха, агнетата блееха и тичаха по поляните! А ние горяхме в задушната килия, заключена с ръждясал ключ. Освен това, ако ни бяха оковали във вериги и ни бяха хвърлили тук за наказание, можеше да се изтрае до някаква степен. А то кръвожадниците са ни затворили, за да ни обесят, за да ни убият, като му дойде времето. Само чакат заповедта отгоре.

В такива условия течаха дните ни. Беше доста горещ ден. В килията задушният въздух ни изгаряше. Изпотени лежахме на пода, трудно си поемахме въздух. От затворения прозорец се провикнах на полицаия:

– Може ли да отворим за малко прозореца, вътре е много горещо, не можем да си поемем въздух.

Звярът с кървави очи и почервенияло от яд лице насочи автоматата си към нас и изрева:

– Кой ти каза да живееш, бе гад! Махни се от прозореца! Не може!

Доколкото разбрах, звярът, който с автомат в ръка се опита да приложи дисциплината, изпитваше огромно удоволствие да ни измъчва, а също така се опасяваше да говори с нас. Можеше да си създаде проблеми заради разговора си със смъртните, а можеше и да получи наказание. Затова избягваше да ни направи и най-мъничкото добро, опасяваше се да прояви каквото и да е съчувствие.

Зимата бяхме измъчвани от студа, а лятото – от жегата. Да имаме достатъчно вода, можехме да намокрим ръцете и лицето си с влажна кърпа. Или, ако можехме лекичко да откrehнем прозореца, можеше да стане леко течение и да разхлади килията. Но неверниците не позволяват! Ти си враг за тях и трябва да гориш в мъки! Страданията са единственото нещо, което ти се полага! Затова си затворен тук! И без това дните ти са броени, може утре да дойде заповед и всичко да свърши.

ХОДЖАЗАДЕ ЕФЕНДИ

На последното ни свиждане съпругата ми беше казала, че на следващото свиждане ще ме посети дядо ѝ Ходжазаде ефенди. Затова с много силно желание и въннение очаквах този ден. Дните не минаваха. Искях да го видя и да го попитам какво мисли за същността и значението на сполетялото ме голямо нещастие, но същевременно изпитвах голяма болка, че аз съм причина да дойде в затвора на тая възраст. Накрая дойде денят на свиждането. Още от много рано започнах да гледам през прозореца. Непрекъснато наблюдавах улицата отсреща

и гледах минувачите. По едно време забелязах някакъв файтон. Веднага зърнах бялата чалма и черната одежда на дълбокоуважаемия ми дядо. Файтонът се скри от погледа ми и не можах да забележа кой още беше слязъл от него. Дръпнах се от прозореца и всеки момент очаквах вратата ни да се отвори. Целият бях обхванат от вълнение, сърцето ми туптеше много силно. Виждате ли каква жестока ирония на черната ми съдба? По такъв неочакван начин да ме оковат във вериги и да ме хвърлят в килията за смъртници и на свиждане в затвора да ми дойде Ходжазаде ефенди – деветдесетгодишен чинар, високо добродетелен, избран на първите избори за главен мюфтия на България и голям специалист по ислямско право!

Не мина много и вратата се отвори.

– Имаш свиждане.

Бързо грабнах веригата си и излязох. Чувайки едновременно и туптенето на сърцето си, и дрънкането на веригата, влязох в стаята. Преди да дойдат близките ми, заех мястото си. Заедно с мен, наредени един до друг, други затворници също можеха да проведат свиждане с близките си, защото мястото позволяваше това. Бях винаги сам понеже можеха да ме видят други затворници, които аз също не трябваше да виждам. Целта им беше изцяло да прекъснат връзката ми със света.

Лекичко положих веригата на земята, за да не я видят близките ми, които идваха на свиждане. От двете ми страни застанаха двама надзиратели, които си въобразяваха, че знаят турски. Накрая се отвори вратата отсреща. Големият ми тъст влезе с величествени стъпки и бастун в ръка. След него съпругата ми триеше сълзите от очите си и застана от едната му страна.

Започнахме да говорим. Първа започна нетърпеливата ми съпруга:

– Виж, днес дойде да те види високоуважаемият ни баба¹⁷³.

Аз най-напред го поздравих с “добре дошъл” и започнах:

– Уважаеми баба, какво мислите за това неவிждано нещастие, което ме сполетя?

Отговорът му беше следният:

¹⁷³ Съпругата на Осман Къльч нарича “баба”, т. е. “татко” и дядо си, самият авторът също го приема като свой баща и тъст. – Б. пр.

– Сполетялото те нещастие може да се обясни по два начина. Или си любимец на Аллах и още на земята изплащаш гаранцията на греховете, които си извършил като човек, или в резултат на тези свои страдания и изтезания, на този и на онзи свят ще постигнеш много. Само така може да се разтълкува. Единственото ти спасение е в изпълнението на религиозните задължения и ритуали, четене на молитви и молене.

Щях да му кажа, че условията не са подходящи за четене на молитви и молене. Но той уместно ме извади от дълбокото ми заблуждение и ми показа пътя:

– Стени, стени! Колкото и условията да са непоносими, не пропускай да четеш молитви и да се молиш. Стените са единствените подходящи средства за затворниците, които си вземат абдест с пръст и пясък, вместо с вода. Продължавай да вярваш в Аллах и да изпълняваш религиозните си задължения, да се покаяваш пред него и да му искаш прошка. Надявам се на Аллах краят ти да бъде щастлив! Колко велики хора в подземията, в тъмниците, при най-лоши условия са намерили възможност да продължат религиозните си задължения и ритуали!

Почувствах успокоение в сърцето си, душата ми се изпълни с мир. С дълбокия си и многозначителен поглед той като че ми вдъхна сила и смелост. Почти се съвзех. И без това винаги в неговата височайша личност съм виждал пример за висше благородство и висока нравственост. И в този момент черпех сили от неговата висша етика. Изправил се беше пред мен като достоен пример за смелост и търпение и ми даваше кураж. И това беше достатъчно! Времето ни беше изтекло. Какво са пет минути? Видях, че съпругата ми не бърза да излезе от стаята за свиждане. Искаше да види надянатата на глезена ми връзка на мъката. И аз повдигнах веригата от земята, а когато започнах да отстъпвам назад, към вратата, периметърът на видимост се разшири и в този момент тя съзря веригата на крака ми. От високо можа да види много ясно покъртителното ми положение. Стана свидетелка на това колко грозно и бавно крача, видя с голям ужас оковите на тиранията и зверствата – символ на смъртното наказание и много се измъчи.

Те излязоха на шуменските улици или навън, което не представляваше нищо друго, освен голям открит затвор, наречен България. А аз крачех обратно към тъмната смъртна килия на затвора, за да остана сам със себе си. Това важно свиждане, което очаквах отдавна, беше

свършило много бързо. Всичко стана само за момент, като че небето само за миг се отвори и затвори. Но то остави дълбоки следи в паметта ми. Доста дълго успях да се поддържам с тази подкрепа. Дълго издържах на плесниците на съдбата. Настроението ми се беше повишило. Със сладките спомени на свиждането можех да се противопоставям на непоносимия живот в смъртната килия. Но не можех да не страдам. Като се върнах в килията, дълго време не можех да се спася от въздействието на необикновеното посещение.

Беше изтекла половината от 1949 г., дори и трудно, дните минаваха. Не знаехме кой знае колко за положението навън.

ЧЕРНА ВЕСТ

Нищо че бяхме сред четири стени и под ключ, пак можехме да научаваме по нещо, слава на Аллах! Дори да бъде под земята човек, винаги може да научава нещо, докато е жив. Щом като е жив, той може да се надява на всичко. Ето, с това човек превъзхожда другите живи същества.

Лежащите в съседната килия бяха единствената ни връзка със света. Новините, които научавахме от тях с жестове, ни стигаха до някаква степен. Понякога познати и по-смели турци заставаха пред антрето между двете килии и нашата за смъртни и започваха да говорят помежду си така, че да чуем, а ние се залепвахме на прозорчето на вратата и се опитвахме да разберем казаното. Само така можехме да научаваме за някои събития навън. Може би ще попитате как беше възможно в затвора да проникват новини отвън.

В затвора имаше хиляди. За тях бяха нужни хранителни продукти. И само храна ли? Не, разбира се! Много други неща бяха необходими за затвора. Всичко това не можеше да се свърши от управлението. Повечето от работата я вършеха затворниците. Както вече подчертах, криминалните затворници бяха с по-големи привилегии от политическите. Защото властта не се страхуваше много от тях и дори ги изкарваха на работа навън. Например камион, пълен с брашно, трябваше да се разтовари и да се пренесе в затвора. Идваха в килията на криминалните и извеждаха няколко младежи за стоварване. Докато разтоварят и пренесат цял камион с чували брашно, цимент или дърва,

непременно виждаха някого отвън. Най-малкото, от шофьора на камиона можеха да откопчат някоя дума. Освен това качваха на камион такива лишени от свобода и ги караха на някоя мелница или в гората. При отиването и връщането им те непременно научаваха по нещо.

Затворът имаше ниви на 10-15 километра от Шумен и винаги някой от затворниците отиваше там и се връщаше. Работещите на тези ниви, които могат да се нарекат чифлик на затвора, винаги бяха затворници и там бяха доста свободни, имаха връзка с външния свят. Когато идваха при нас, предаваха на първите срещнати затворници новините отвън. Повечето от вестите се предаваха по желание на осъдените. Дори петдесет процента от тях да не излизаха верни, все пак за нас те съдържаха някакъв смисъл. Затова ги очаквахме с четири очи. Честни и смели наши братя турци разговаряха пред вратата ни за тези новини и така се опитваха да ни осведомяват. Имаше и такива, които заради това бяха залавяни и наказвани с карцер.

Бяхме в последните месеци на 1949 г. Един ден Енвер Солак искаше да ми предаде нещо. Веднага той се залепи на “телефона”, а аз се изкачих до малкото прозорче на нашата врата. Стотици затворници с голяма гюрултия се прибираха в килията. Между тях имаше и такива, които викаха. Българите говореха на български, а турците – разбира се, на турски. Ето, по време на такова прибиране, Солак мина точно пред нашата врата, позабави се и като че говори на съкилийника до него, ми предаде:

– Днес имах свиждане. Имам вест за теб. Аллах да го прости, Ходжазаде ефенди се поминал.

В този момент несъзнателно започнах да шепна един ает¹⁷⁴ от Корана, който при такива случаи традиционно се чете. Прочетох го с откъснатия от дълбочините на душата ми екстаз и тъга. Беше се съборил деветдесетгодишният чинар, който турците в България бяха възпитали в областта на богословските науки. Затвори се вече “вратата на светилището”, на която в продължение на половин век потропваха малки и големи, селяни и граждани, всички. На байрамите ходжите от религиозните среди и интелигентите от напредничавите среди вече нямаше да могат да го посещават. Аз също бях лишен от този извор на утехата, от благословията му, така нужна за мен, от твърдата си опора. Какво ли прави сега съпругата ми, неговата внучка, която всяка сутрин му носеше закуската с голямо уважение и привързаност? Тя го счита-

¹⁷⁴ Ает – стихове от Корана. – Б. пр.

ше за по-свят от собствения си живот, никога не намаляваше нейното благоговение и привързаност. За всичко му вярваше и се вдъхновяваше от него. Нищо не правеше, без да го попита. Още от много мъничка доста се страхувала да не го обиди с някоя своя постъпка. Не предприемаше нищо, без съгласието му. Затова рахметлията много я обичаше. Когато научих за кончината му, първо си помислих за съпругата ми.

Когато ми дойде на първото свиждане след смъртта му, съпругата ми още от вратата, плачейки, се доближи до решетките и през сълзи ми каза:

– Останахме съвсем сами. Дълбокоуважаемият ни баба почина и вече няма кой да се моли за спасението ти. И най-мощната ни опора се срути, замина си. Ние си го знаем. Няма полза от никого. Той беше единствената ни утеха. Три дни лежа болен. Въобще не престана да кланя намаз. До последния си дъх беше в пълно съзнание. С броеница в ръка непрекъснато четеше молитви, молеше се. Все се молеше за теб. Взе си абдест¹⁷⁵, помоли се и си легна, за да види какво ще сънува за бъдещето ти. Каза ми, че краят ти ще бъде щастлив, ще се спасиш, но дълго време ще останеш в затвора.

Погребението му било в петъчен ден. В гроба го поставил Шейх Юсуф Зияеддин Ерсал. С помощта на обичани от покойника ходжи пак той измил тялото му. На погребалната церемония много голям калабалък от хора го следвали чак до гробището¹⁷⁶.

¹⁷⁵ Абдест- обредно измиване преди молитва. – Б. пр.

¹⁷⁶ Ходжазаде Мехмед Мухиддин ефенди е роден през 1859 г. в Шумен. Баща му Хаджи Хюсеин ефенди е бил преподавател в медресето на Старата джамия в Шумен. Освен това дълги години е бил мюфтия на града. Синът му Мехмед последвал баща си и най-напред учил в родния си град, а след това – в Истанбул. Докато продължавал образованието си в едно медресе, през месец Рамазан практикувал в турското шуменско село Янък ова (Янково), години наред проповядвал и поучавал народа. Дипломирал се в Истанбул и се върнал в родния си град. Заел поста на баща си и станал мюфтия на Шумен. В същото време започнал да преподава в Старата джамия, така бил учител на много мюсюлмани, спечелил обичта и уважението на всички.

През 1905 г. заминал за София като главен мюфтия. Както в личния си живот, така в държавната си служба ни най-малко не се отделял от правдата и справедливостта, не отстъпил дори крачка от принципите си пред управляващите. В областта на науката той беше много известен богослов и учен. Беше силно религиозен човек, затова някои кръгове се опитват да го представят като консервативен, но това е толкова несправедливо и неуместно, че тези обвинения и сега не дават покой на душата му.

В някои книги, издадени през последно време за България, се срещат твърдения, че заради консервативността си, не се е фотографирал. Това също е несправедливо спрямо него. Ако наистина е бил против фотографирането, би трябвало да няма никаква снимка, а такава помествам в книгата си. В тази връзка, истината е следната. Не че Ходжазаде Мехмед ефенди не се е фотографирал, само не обичаше както ние сега да позира, да застава пред обектива, само за да бъде поместена фотографията му в някои вестници или книги. Той е спечелил изборите за главен мюфтия през 1910 г. и така станал първият избран главен мюфтия в България. По време на престоя си в София във връзка с тази длъжност, той продължил

контактите си с дипломатическото представителство на Османската империя в столицата и на байрамите между главното мюфтийство и посолството се организирали взаимни посещения. Дори по това време военният аташе на Османската империя, майор Мустафа Кемал (Ататюрк) посещавал Ходжазаде Мехмед на служебното му място, за да му честити байрама. За тези посещения съм слушал от покойната ми тъща, единствената му дъщеря. Тъща ми разказваше как като малко момиченце по време на едно от посещенията на Мустафа Кемал го почерпила с бонбони.

Ходжазаде ефенди като главен мюфтия помогнал много и на турските офицери и войници, намиращи се в София като пленници по време на Балканската война. Той имал голям и ценен принос за раздаването на материална и парична помощ на турските военнопленници, която била събрана под ръководната роля на мюфтийството.

За професионалните му успехи като духовен глава в периода на подчиненото на Дирекцията по верските въпроси в Истанбул Главно мюфтийство и ролята му за оказване на помощ на турските пленници, той беше удостоен с “Одрински сан” (Едирне пайеси).

Когато се оттеглил от тази си длъжност, за известно време е членувал във Висшия съвет по ислямско право, участвал е в учредителната комисия за основаването на духовното училище “Нювваб” и когато се върнал като пенсионер в Шумен, за известно време преподавал “Обща теория на ислямското право” във висшата степен на “Нювваб”.

Ходжазаде ефенди не очакваше нищо от преходните ценности на този свят, дори да става дума за роднина или близък, никога не се отделяше от ислямското право и с правото си като духовен глава да се произнася по важни въпроси и да постановява, той си спечели обичта и уважението на цялото мюсюлманско и турско население. Най-живото доказателство представлява многобройната група от хора, последвали погребалната му процесия до гробището. Тук не мога да не спомена и някои случки и обстоятелства, които показват неговите предимства и добродетели:

1. Когато изпълнявал длъжността духовен вожд на мюсюлманите наистина заслужено заемал поста главен мюфтия и никога не бил играчка в ръцете на Министерството на външните работи и вероизповеданията. Ако министерството без негово знание си позволявало да назначи някой мюфтия, по подобаващ на духовен глава на мюсюлманите и турците начин, с чалма и духовна одежда отивал в Дирекцията на вероизповеданията и оставял печата на главното мюфтийство. По начин, достоен за личността му и поста, който заемал, заявявал:

– Щом сами решавате, тогава моята длъжност е приключила, вие нямате нужда от мен!

После, без да се сбогува с когото и да е, напускал министерството.

Много рядко в България е имало подобен мюфтия. След това негово държание от министерството започвали да му се молят, извинявали му се и успявали да го убедят и накарат да остане на поста си, след като му гарантирали, че назначението на мюфтиите ще се осъществява единствено по негово писмено предложение и знание.

2. На всеки байрам раздаваше на бедните цялата годишна лихва от парите си в банката.

3. Можехме да го виждаме само на обяд. Съпругата ми носеше в стаята му закуската и вечерята. Разговаряхме след обяд, когато пиехме кафетата си, направени от съпругата ми. Обикновено искаше да знае какво става по света и задаваше подобни въпроси. Само тогава ние можехме да научаваме от него нещо за мнението му за политическото положение в света. На тази възраст той продължаваше да се интересува от събитията. Един ден пак след обяд разговаряхме по тези въпроси, когато той ни каза:

– Загубихме родината си!

Тези негови думи се отнасяха за България. Колко прав е бил!

4. По цели нощи беше зает с изпълнение на религиозните си задължения. Ядеше много малко, но обичаше сладкишите. Интересуваше се от старата медицина. За незначителни болести разтваряше медицински книги и предпочиташе лечението с билки. Четеше Корана до късно през нощта. Не беше член на никаква секта. Беше последовател на Пророка Мохамед. В науката беше специалист в областта на Ислямското право. Нямаше равен на него в областта на шериатското право.

5. През последно време само за петъчната молитва посещаваше джамията, защото беше доста остарял. Въпреки всичко, връщайки се от джамията, никога не идваше в къщи с празни ръце. Отбиваше се при някой касапин или в друг магазин и непременно донасяше нещо.

За съжаление, съдбата ме лиши от щастието в предсмъртния му час да му целуна ръка, в краката му да поискам благословията. Колкото и да страдам от това, няма да бъде достатъчно. Но аз получих задочно неговата благословия. В самия край на живота си, дойде чак в затвора и ми вдъхна морална и духовна сила. За мен това беше изключително важно. С дълбокия си и многозначителен поглед в продължение на пет минути ми даде такава духовна мощ, че тя беше най-дълбокият извор на търпение и упование за мен през дългия ми затворнически живот. От този извор черпех силата си за търпение срещу непоносимите изтезания и той постепенно започна да се превръща в неизчерпаем източник на надеждата. В най-тежките ми моменти думите му като лечебен шербет падаха върху сърцето ми.

Това беше продиктувано от ислямската традиция всеки глава на семейството лично да донася продукти въкщи от спечелените с труд пари.

6. Категорично беше против разхищението. Нищо, че беше доста заможен, имаше само два костюма. Единият беше за специални случаи, а другият – ежедневен. В навечерието на един байрам, на празника Арифѐ, си беше загубил портфейла на идване от джамията. Покойната му уважаема съпруга каза да се обалят в милицията, на което Ходжазаде ефенди отговори:

– Не е бил наш късмет, ханъм, каква стойност може да има собствеността на тоя свят. Ако се намери, ще се намери, ако пък не – не трябва да се тревожим, забрави!

Един ден някакви селяни му задали следния въпрос:

– Ходжа ефенди, казват за тютюна, че е вид разхищение, Вие какво мислите?

Ходжазаде ефенди, който в момента имал цигара в устата си, не бързал да отговори и продължавал да дърпа от тютюна. Когато останал много къс фас, който едва ли не щял да изгори пръстите му, отговорил:

– Ако пушите хей така, като мен, не е разхищение.

А това чух от рахметлията Х. Исмаил Езхери. Преди изселването в началото на 50-те години той и рахметлията Ахмед Давудоглу [Преследваният Давудоглу влиза в Турция на 31 декември 1949 г.] отишли при него и искали да научат какво мисли за желанието им да се изселят, а и да се сбoguват.

– Ние имаме намерение да се изселим, Ходжазаде ефенди, вие какво мислите?

Той им прочел два аета от Корана и след това си вземат довиждане. Когато излизат от дома му, двамата разговарят помежду си:

– Като че ли ние не знаем тези аети, защо тогава го попитахме? Стига да не го бяхме питали, ама че се изложихме. В много неудобно положение попаднахме!

За да представя по-добре Ходжазаде ефенди като личност и характер, искам да допълня още нещо. Когато работел като мюфтия в Шумен, висше правителствено лице посетило града и искало да види господин мюфтията, който бил много известен. Направили необходимите приготовления. Видните и богати турци се събрали в мюфтийството, очаквали високия гост. По едно време дали знак, че идва. Всички излезли навън, за да посрещнат големеца. Но Ходжазаде ефенди изобщо не мръднал от мястото си, по повод на което присъстващите започнали да коментират загрижено:

– Човекът идва, а на нашия мюфтия изобщо не му пука. Ще се изложим. Как ли да му кажем, дали не е забравил?

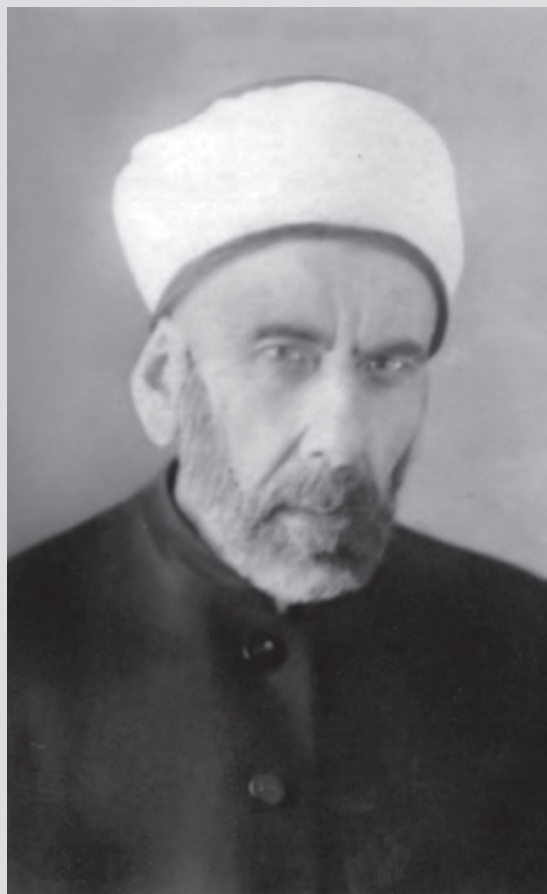
Накрая висшият управник дошъл, влязъл в сградата на мюфтийството. Ходжазаде ефенди седял на креслото си достойно и важно. Дори не станал на крака. Разговаряли за кратко, посещението приключило. Гостът си тръгнал, но той отново не станал от мястото си. След всичко това присъстващите попитали с наведени глави Ходжазаде ефенди:

– Защо не станяхте, защо не посрещнахте навън високия гост?

Ходжазаде ефенди отговорил:

– Той не посети мен, а поста ми, т.е. Шериатския съд. Не мога да си представя по-висша сила от правосъдието. Ако беше дошъл въкщи, тогава всичко щеше да бъде по-различно. Като личен гост щях да го посрещна още на улицата, пред портата.

Беше краят на 1949 г. Месец септември беше изтекъл. Точно преди една година бяхме осъдени на смърт. Есен. Листопад! Колко подходяща дума! Есента на моя живот – сезон, в който се изпариха всичките ми надежди. Да, в сезона на листопада бях окован във вериги и хвърлен в килията за смъртници. Както казват зверовете, в нея съм хвърлен не да ме гледат и да ме хранят, а за да ме окачат на бесилото след заповедта отгоре. И ако ми дават храната, която близките ми носят веднъж на 15 дни, не го правят, за да се храня добре, а за да издържа до изпълнението на смъртното ми наказание. Целта им не е да ми пазят здравето, а в определения ден да ме закарат на бесилото, да ритнат поставката под краката ми и да изпитат удоволствието от обесването на един турчин. Затова не ни ограничаваха кой знае колко в храната, правеха го само понякога.

Ходжазаде Мехмед Мухиддин

НОВ ВЪТРЕШЕН ПРАВИЛНИК, НОВ РЕЖИМ

Още с попадането ми в затвора, винаги се страхувах да не стане нещо подобно, защото изобщо не им вярвах. Не можеше да продължава по този начин. И накрая опасенията ми станаха истина.

Чувахме, че от месеци работели върху новия правилник. Накрая го утвърдиха. Според него лишените от свобода се разделяха на три категории. В първа категория влизаха лишените от свобода, които са осъдени на смърт и на строг тъмничен доживотен затвор. За тях се предвиждаше 30 минути каре в двора, три килограма храна на три месеца и по едно писмо на шест месеца. Ето този затворнически режим засягаше лично мен.

Към втората категория бяха затворници с по-леки присъди и имаха право да се ползват от горепосочените права всеки месец.

Към третата категория спадаха всички работещи затворници и осъдени за криминални нарушения. Според новия правилник те имаха доста големи права. Можеха да провеждат свиждане на 15 дни, да получават неограничено количество храна отвън, освен това да пишат и получават писма без ограничение.

Новият правилник веднага влезе в сила. Вече нямаше смисъл да се качваме на прозореца и да чакаме часове наред, за да имаме щастието да видим за няколко секунди минаващите по отсрещната улица наши близки. Осъдените на смърт бяха най-онеправдани с режима на новия правилник. Вече щяхме да чакаме три месеца, да се съобразяваме с този срок. Беше дошло време за хляба, който сушахме на прозореца. Така бяхме стигнали до поговорката: пази сламата през лятото, ще ти потрябва за зимата. В хладката вода, давана ни сутрин вместо чай, надробяхме сухара и го ядохме като попара. В това тежко свое положение веднага се сетихме за лавката. Но отвън можехме да получаваме само по 100 лева. По-големите суми ръководството ги държеше в касата си. Не позволяваха на затворниците да разполагат с много пари от страх, че могат да подкупят надзирателите и да избягат. Да, човек се сещаше да си купи храна с пари от лавката, но комунистите намериха решение и на това. Не продаваха нищо друго, освен цигари, кибрит, листове за писма, пликове и некачествена леблебия. Ако имаше силни и калорични продукти като сирене, кашкавал, захар, халва, суджук, можехме да си купим с наличните пари и да ядем. Но къде?

Ние се залепихме за некачествената леблебия като за спасителен пояс. Продавачът на лавката, евреинът Ешкенази, ни запазваше по малко от нея. Когато успяхме да си вземем малко леблебия, бяхме доволни. Какво правехме, знаете ли? Ако сутрин с големи молби можехме да получим малко повече хладка вода, се радвахме като че ли бяхме открили голямо богатство. Слагахме малко леблебия в хладката вода и я оставяхме, чакахме да омекне примерно до обяд. В бобената чорба за обяд с няколко червиви зърна изсипвахме натопената леблебия и с радост изяждахме гъстата течност. Чудя се каква беше тази леблебия, защото стоеше във вода 4-5 часа и пак не омекваше. Зърната ѝ приличаха на камъчета от чакъл, но се мъчехме да ги хрускаме със зъби и така да наситим стомаха си.

С въведения нов режим животът в българските затвори изведнъж се промени, стана много тежък. Много ясно виждахме действителното лице на комунистическия хуманизъм. Ето истината за лозунга, с който комунистите пледираха: Всичко за човека, всичко в името на човека! Право на живот имаха само тези, които бяха комунисти или които им подражаваха. За да можеш да живееш, трябваше поне да мислиш като тях. Нямаха право на живот тези, които не бяха комунисти или бяха другомислещи. Те се възприемаха като врагове, за тях нямаше нито работа, нито хляб. Но рекламата, названията бяха прекрасни: народна република, народна власт, права, свобода, равенство, религия, свобода на мисълта и словото, уважение към труда и какво ли не още... Всичко това беше красива измама. От времето, когато човек е стъпил на тази земя, колко войни са се водили, колко кръв е била пролята за споменатите висши принципи, столетия наред човечеството е жадувало за своите естествени човешки права. Кой не иска да притежава естествените и свети права? Кой не желае свобода, справедливост и равенство? Ето световната история е пред нас. Много кръв е пролята, много жертви са дадени, революции са направени и в тази област е отбелязан известен напредък, през двайсети век на естествените човешки права е отделено място в международните споразумения. Дори да не се прилагат стриктно, те официално и писмено са регистрирани. Комунизмът не ги смята за достатъчни и ги представя пред хората с блестящи изрази и лозунги, но към тези права и принципи прибавя и диктатурата на пролетариата. Нима е възможно заедно с диктатурата на едно и също място да съжителстват демокрацията и свободата?

Комунистите твърдят, че диктатурата на пролетариата била

нужна, тъй като социалистическият блок е заобиколен от капиталистически държави! Ето защо към другомислещите трябвало да се вземат някои предпазни мерки. Щом не мислят като нас, да гладуват до тогава, докато поумнеят! Врагът няма нужда от свобода!

При този нов режим нищо друго не можехме да направим, освен да чакаме три месеца. И така започнахме търпеливо да се надяваме, че след изтичането на срока близките ни могат да ни донесат по-силна храна, за да се посъвземем. Но това не беше така лесно, защото ние в затвора чакахме полугладни да изтекат трите месеца, а близките ни навън полагаха много труд да намерят някои продукти, отделяйки от залька си. Но когато напълнят кошниците си и с хиляди надежди дойдат в затвора, за да предадат храната, за да подсилят детето си или съпруга си, има вероятност да получат и следния отговор:

– Да, три месеца минаха, но близкият ви сега е наказан. Лишен е от правото да получава отвън храна и писма. Не му се полага и свиждане.

Тогава майка ви, баща ви, съпругата ви, дошли кой знае от колко далеч, се връщат със сълзи на очи и страдат не само затова, че не са им позволили да предадат храната, но и поради неизвестността кога ще бъде възможно. Освен това продуктите не могат да се запазят до следващото свиждане. Не им казват за колко време сме наказани и кога ще могат да ни донесат храна отново, нито пък за провинението ни. Действителната им цел е да ни оставят гладни, да получаваме храна отвън веднъж на шест месеца.

Аз можех да издържа на тази мъка, да понеса всичко с надеждата, че след шест месеца ще мога да получа продукти отвън. Но сърцето ми се късаше, като си мислех, че горката ми майка се е върнала, без да може да предаде приготвената с толкова труд подсилваща храна, че жена ми с кошница е умолявала някой чужд безверник да приеме поне мъничко от донесеното. За мен всичко това беше истинско страдание.

Но нямаше вероятност да се промени. Новият режим влезе в сила и всеки се примири със съдбата си. С течение на времето това се разчу и в Турция. Ние, турците, които бяхме осъдени за “шпионаж” в полза на Турция, говорихме помежду си, че и спрямо българските граждани в турските затвори трябва да се прилага същия режим като отмъщение, но получихме следната информация. Когато поставили

въпроса пред тогавашния външен министър на страната, той отговорил:

– Не ме интересува какво правят българите. Република Турция е демократична и правова държава. Тя се управлява със закони и от Националното събрание, което представлява народната воля. Понеже затворниците в границите на Република Турция са хора, те имат определени права, въпреки че са лишени от свобода. Ползват се от правата си в рамките на законодателството и действащите постановления. Единственото нещо, което можем да направим е, да пожелаем на българските власти да се отнасят човешки към сънародниците ни в България, които са лишени от свобода.

Ето това е правова държава, това е пример за държавник. Затова лишените от свобода български граждани в Турция и специално българският вицеконсул в Истанбул Чолаков¹⁷⁷ се намираха в много по-добри условия по затворите и не настояваха за размяна. Те не се оплакваха и не умоляваха да излязат от затвора в Турция, колкото се може по-бързо. По същото време ние горяхме, беряхме душа в българските тъмници. В това е най-голямата разлика между “комунистическия рай” и света на демокрацията. Аз няхах право да получа и едно писмо за шест месеца, а намиращият се в затвора в Бурса Назъм Хикмет Верзански пишеше стихове там, приемаше журналисти и им даваше репортажи. И понеже лъжеха, че съм наказан, аз можех да пиша един път годишно писмо на единствената си дъщеря и то непременно на български¹⁷⁸, а на Чолаков в Турция беше предоставен комфортът да чете вестници и книги.

Ето при тези и други подобни тежки условия в затвора се нижеха дните на 1949 г., която беше към края си. Вече беше минала година от подаване на молба за обжалване. Всеки момент можеше да получим окончателното решение на Върховния съд и тревогата и страхът ни непрекъснато растяха. Какво ще бъде решението на Върховния съд, какво ще стана с нас? Денонощно мислехме.

Заети с такива потискащи ни размишления, един ден вратата на смъртната килия се отвори. Беше следобед, към икиндия. Няхах свиждане, какво може да има в тоя час? Понеже няхах право, не е възможно да съм получил писмо или колет. Надзирателят ме посочи и каза.

¹⁷⁷ Георги Чолаков е агентурното име на Пеню Пенев от Българското военно разузнаване, заловен на местопребыванието в Истанбул. За разлика от комунистическите затвори, където такова нещо беше немислимо, Г. Чолаков е имал възможност да си направи снимки за спомен в капиталистическите затвори в Турция. – Б. пр.

¹⁷⁸ Става въпрос за периода, в който тя вече се намира в Турция. – Б. пр.

– Ти, излез.

Последвах го, но премислях всякакви възможности, обзе ме страх. Не можех да се успокоя. Трудно вървах, един вътрешен глас ми пронизваше сърцето: ето това е твоят край!

ТЪРСЯТ СЕ ДРУГИ ЖЕРТВИ

Вървя с надзирателя, но накъде? Отмаляха ми крака и ръце, целият се треса. В двора на затвора нямаше никого. Обикновено другите затворници ги прибират в килиите надвечер, но още е рано, защо сега са ги затворили толкова рано? Махнали са ги от двора, откъдето ще ме водят, за да не видят нито те мен, нито аз тях. Това обикновено ставаше така, но сега има нещо извънредно. Или пък на мен така да ми се струва. Казвайки си “дано да е на хаир”, полагах усилия да вървя. Накрая стигнахме до една врата на Дирекцията на затвора. Надзирателят най-напред ме претърси, провери всички халки на веригата, огледа я, отвори вратата и ме вкара вътре. Там седяха двама души. Разбираше се, че бяха от Държавна сигурност. Пред тях имаше стол:

– Седни!

Седнах, но по лицето ми се четеше загрижеността и тревогата, които изпитвах. Все още не можех да разбера какво се случва, затова се страхувах. Беше изминала година от молбата ми за обжалване на смъртната присъда. Много неща предполагах, защото ме извикаха към икиндия. Всичко можеше да стане. Бяхме чули, че при изпълнението на смъртната присъда, вземали още вечерта осъдения, правили му различни снимки през нощта и сутринта го обесвали. Ето защо не можех да се успокоя, да се овладее. Мобилизирах цялата си вътрешна сила и се опитвах да си вдъхна смелост.

Наблюдавах ме доста време и тогава започнах разговора. Единият каза:

– Виж, Кълъч, всичко е в наши ръце. Ти много добре знаеш, че е така. Осъден си на смърт, но ние ти даваме още една възможност. Ако ни помогнеш добронамерено и ни кажеш кои хора още са работили с вас, ще ти простим. Това е последната ти възможност за спасение, последният ти шанс. Хайде, изплюй камъчето! Защото не е възможно

да си действал само с тези ученици. Непременно има и други замесени в престъплението. Ще ни кажеш кои са те. Слушаме те.

Като чух думите “последна възможност за спасение”, обхвана ме още по-голям страх. Уплаха обзе сърцето ми, започнах да треперя. Нервната ми възбуда нарасна. Помислих си, че това е краят ми, може да е дошло решението от обжалването. Щом говорят за “последна възможност за спасение”, дошли са в последния момент да измъкнат това, което успеят. После ще извършат необходимите формалности и Аллах да ме закриля, ще ме предадат на палача. Тъй като се гърчех в такива ужасни предположения, несъмнено по лицето ми е настъпила промяна. Лицето ми трябва да е пожълтяло, защото ръцете ми трепереха. И всичко това за тях означаваше чувство за вина. Като ме видяха в това състояние, повече започнаха да ме притискат и да ме мъчат. В стаята непрекъснато влизаше и излизаше някакъв мъж, което още повече ме тревожеше. Мислех си, че вън нещо се готви, че оттам идват нарежданията, че в същия момент отвън приготвят бесилката, ще дойде прокурорът, ще ми зададе някои въпроси като “последна дума”, “последно желание” и край с мен. Затова тия ми казват да изплюя всички камъчета, да не остане нищо скрито. Все повече повишаваха тон и ме притискаха. С напредване на времето започнаха да ме насочват към определени хора, като така разкриха намеренията си:

– С кои още вършехте разузнавателна дейност, с кои хора работихте? Например с Шакир ефенди и с Хафъз Юсуф¹⁷⁹ не работи ли? Поне Шакир ефенди сигурно е бил запознат с дейността ти. Трябва да ти е известно кои други турци са се занимавали с шпионаж.

Когато чух името на Шакир ефенди, се смаях и замръзнах. Помислих си, че сега и той е задържан, затова се опитват да вземат и неговата глава. С изтръгнати от мен фалшиви показания този път ще унищожат и него. Аз и без това вече заминавам.

Свечеряваше се и започна да се стъмнява. Разпитваха ме непрекъснато повече от час. Този ден постех, защото беше месец Рамазан. Устата ми, езикът ми изсъхнаха. Отдавна беше настъпил ифтар¹⁸⁰, но не мога да пийна дори глътка вода. Със зъби хапех устните и езика си. Като виждах ужасното ми състояние, зверовете все повече се обнадеждаваха и вярваха, че вече напълно съм загубил самообладание и всеки момент мога да кажа това, което се намира в подсъзнанието ми.

¹⁷⁹ Хафъз Юсуф Шинаси. – Б. пр.

¹⁸⁰ Време за ядене след дневния пост. – Б. пр.

Затова единият от тях непрекъснато повтаряше до главата ми:

– Знаеш, ще кажеш, знаеш, ще кажеш!

Като се измореше, другият го заместваше и пак повтаряше:

– Знаеш, ще кажеш, знаеш, ще кажеш!

Повече от един час повтаряха и очакваха да загубя разсъдъка си и да кажа, че Шакир ефенди е бил с мен, че е знаел за моята дейност. Само това се опитваха да постигнат. Искяха да ми въздействат на психиката, за да призная втъпяването от тях или пък да го направя, за да се отърва от натиска. След това всичко щеше да стане много лесно. Докато те продължаваха в същия дух, аз с все сила се опитвах да се владея. Така съм захапал устните си, че по едно време започнаха да кървят. Капка алена кръв падна на земята. Аз и без това изгорях, поне Шакир ефенди да не пострада!

Не постигнах желаното, защото кръвта на земята ми помогна да дойда малко на себе си. Не се строполих на пода в безсъзнание. Не изрекох в безсъзнание това, което се “криеше” в подсъзнанието ми. Защото в подсъзнанието ми нямаше нищо подобно.

Накрая разбраха, че усилията им няма да приключат успешно и се отказаха. А аз отново се загледах в капките от кръвта ми на земята. След известно време затворих клепачи и се обърнах към Аллах за помощ!

Те млъчаха, единият излезе. Сигурно щеше да огледа наоколо, защото не искаха служителите на затвора да ме видят в такова окаяно и изтощено състояние. Върна се и каза, че всичко е наред. Хванаха ме под мишниците и ме вдигнаха, трудно можех да се движа.

Така свърши и това мъчение. Като разбрах, че ме връщат в килията, дойдох малко на себе си. Предадох ме на надзирателя, чакаш в коридора на сградата. Поотпуснах се. Защото се уверих, че този тормоз, тези мъчения не предхождат изпълнението на смъртната ми присъда. И сега се връщам радостен в смъртната килия. Бях се отървал от ужасния край. Не ме пратиха на бесилото. Отново отивах в килията за смъртници, която сега за мен изглеждаше като райско кътче.

Какво ли не преживява човек на този свят! Колко велик си, мили Аллах! Мощта и величието ти са безкрайни! Ти заслужаваш на-

шето благоговение!

Вървах пред надзирателя по калдъръма и с все сила удрях веригата си в земята, за да чуят всички дрънченето ѝ и да разберат за моето завръщане. Ембия и Тюркюджю са чули дрънченето, разбрали са, че съм жив и бяха много радостни.

Слава на Аллах, отново бях сред братята си по съдба в смъртната килия! Веднага легнах и до сутринта не помръднах. Не мога да кажа, че съм спал, но останах безпомощно да лежа. Разказах на приятелите ми за случилото се чак на сутринта, когато се посъвзах. Не можехме да разберем защо беше всичко това, защото в смъртната килия беше невъзможно да научим какво се случва навън.

МАСОВО ИЗСЕЛВАНЕ

Ние не бяхме запознати, но навън се бяха случили доста събития. Оказа се, че през тези дни започнало изселване.

Служителите на Държавна сигурност задържали някои видни турци и след като ги тормозели и биели, ги пускали със заповед да напуснат страната до 15 дни. Държавна сигурност очертала кръг от избрани и влиятелни хора сред турската общност, които са били арестувани, малтретирани и принуждавани за 15 дни да напуснат България. Така сред общността се създаде терминът “петнайсетдневните”. Турците от групата на “петнайсетдневните” за този кратък срок трябвало да продадат имота си, да съберат багажа си и да заминат. Целта беше да ги ограбят. Но в тия дни, при тези условия, никой не би могъл да мисли нито за имот, нито за собственост.

Неверниците правеха всичко, за да подложат тези хора на тормоз, това беше вид изтезание. Да, истински тормоз беше. Но ако попитате сполетените от това нещастие представители на групата на “петнайсетдневните”, изгонването им беше чисто благодеяние и щастие. Защото те вече бяха изгорели в България. Затова се спасяваха от комунистическия ад, без да вземат нищо. Никак не е лесно, какво може да свърши човек за 15 дни? Но колкото и да е тежко, накрая поне се спасяваха. Дори при тези трудни условия, много наши сънародници можаха да отидат в майката-родина.

БРАТЯ ПО СЪДБА

Времето си течеше, настъпи 1950 г. Брояхме дните в смъртната килия. Все още нямаше никакъв отговор от обжалването. Страхът ни, че може да получим лош хабер, продължаваше. Но пак не спирахме да се надяваме. В такава атмосфера ни минаваха дните.

Един ден отвън чухме дрънчене на верига, наострихме слух, звукът все повече се приближаваше към нас. Вратата рязко се отвори и видяхме четирима души, оковани във вериги. Влязоха в килията, а надзирателят заключи вратата, без да каже нищо. Станавме седем души, осъдени на смърт. Това личеше от оковите ни. Запознахме се и четиримата били бивши офицери. Единият бил полковник, другият капитан, а останалите двама – старшини. За няколко минути се разбрахме. И четиримата бяха наши братя по съдба. На втория Народен съд им дали смъртни присъди. По-рано бях споменал за този съд. Тито беше поискал от Димитров отново да бъдат преразгледани и наказани престъпленията, които българите бяха извършили в Югославия като окупационни сили заедно с германците. Тогава в България започнаха да задържат всички офицери и редници, служили в българските войски. Новите ни съкилийници бяха от тези военни. Но имаха надежда да се спасят, защото Тито вече не беше близък приятел, другар на Димитров. Такъв е социалистическият свят, никой не знае как ще осъдне. Може да легне като приятел и да се събуди като враг. Тито беше отлъчен през 1948 г. Вчерашният другар, днес вече беше изменник. Имаха основания да се надяват тези затворници, които бяха задържани по нареждане на Тито. Офицерите бяха осъдени на смърт по желание на Тито – вече изменник на социализма и роб на капитализма – тогава защо да бъдат обесени? Естествено, настроението на новите ни съкилийници не беше много лошо. Но каквото и да е, те сега бяха оковани във вериги и на шиите си носеха въжета. Всичко можеше да стане. Затова, като братя по съдба, веднага се сближихме. Всички ни очакваше бесилото. Българските офицери, които по времето на Царство България се отнасяха към турците като вълци, сега под тежестта на смъртните присъди бяха станали кротки като агънца. Да, тези представители на българските офицери шовинисти довчера смятаха, че турците заслужават всякакъв вид зверства, а сега лежах до мен, до главата ми и споделяхме еднаква съдба. Преди не искаха да ни признаят дори правото на живот, а сега се хвърляха на шията ми. Защото имахме общи проблеми и грижи и се печяхме на един огън.

Идването на нови събратя в килията за смъртници беше добре дошло за нас. С присъединяването им към нас, обстановката в килията малко се оживи.

Когато има повече хора, на човек не му е толкова скучно. Има с кого да си говори. Освен това със седем души надзирателите трябваше да се съобразяват повече. Затова, веднага след затварянето на другите затворници в килиите, обикновено идваха и ни извеждаха в двора на каре, да подишаме въздух за половин час. Задължително трябваше да занесем и изпразним кофите-тоалетни в общите нужници, да ги изплакнем, защото вече ги използвахме седем души. Трябва да подчертая също така, че човек придобива по-голяма смелост, когато е с повече хора. Наред с това капитанът беше много сърдечен човек, същевременно изглеждаше доста интелигентен. По рождение беше умен и човечен. Беше от известното комунистическо семейство в Шумен – Киркови. Казваше се Христо Кирков. Самият той не беше комунист. Най-важното доказателство беше, че е влязъл да учи в артилерийското училище. Защото през тези години беше невъзможно син на комунистическо семейство да бъде приет в подобно училище. Когато по-късно започнахме да си говорим разбрах, че не е роб на лявата идеология.

Не се мина много и още един осъден доведоха в смъртната ни килия. Казваше се Кольо Венчански и беше от Нови пазар – син на стар български род. Когато германците дошли в България, той бил малък. Не му се учело много, не се задържал над книгите. Повече го влечели приключенията. Още като много малък се хвърлил в обятията на германците. На 14 години влязъл в редовете на фашистката германска армия като есесовец и пребивавал в Германия, обиколил Чехословакия и Полша. Не разказва много какво е правил там, но това е известно на целия свят. Всички знаят за масовите убийства, които германците, есесовските части извършиха в концлагерите. След капитулирането на Германия, Кольо по някакъв начин успял да се прехвърли в България и влязъл в българската армия. Но вече на власт бяха комунистите, а Кольо е набелязан. Затова непрекъснато го следели. В казармите войниците бяха под строг контрол, не пропускаха никакви техни прояви. Кольо си намерил приятел, с когото решили да избягат от армията. Приятелят му бил от селата до югославската граница и много добре познавал местността. Намислили да бягат, но оръжието се държало под ключ. Понеже им поверявали оръжие само когато са на обучение или на пост, те решили да избягат именно тогава. Мислели да напуснат частта в тъмнината през нощта. Една нощ с оръжие на рамо се отдалечили от поста си и избягали. На другия ден се скрили в колибата

на едно лозе край Шумен, но нямали нищо за ядене. Кольо слязъл в града да търси храна. А градът бил пълен с народ, защото в този ден се провеждали избори. Войската и милицията били в тревога, търсели дезертьорите навсякъде.

Приятелят му в колибата разбрал, че нещо се е случило, защото Кольо закъснял. Били се разбрали да се премести на друго място, ако не дойде навреме. Когато се приближил към лозето, Кольо забелязал, че колибата е хвърлена във въздуха, от която се издигал пушек. Приятелят му бил убит вътре, не успял дори да излезе. Тръгнали по петите на Кольо, който побягнал към Нови пазар. По едно време имало вероятност да го хванат, трудно им се изплъзнал. Видял един български селянин да оре нивата си с коне. Насочил оръжието към него:

– Дай ми един от конете си!

Какво да прави човекът, дал му го. Кольо бързо се метнал на коня и препуснал. Когато се отдалечил достатъчно от преследвачите си, слязъл и тръгнал пеша в посока Каспичан. Но се срещнал с нещо непредвидено. Срещу него се приближавал моторист, който се оказал директорът на шуменската милиция, известният партизанин полковник Каракачанов. По повод изборите отивал в Каспичан да провери положението и да даде някои нареждания. Каракачанов също се смаял, защото срещу него се намирал въоръжен войник. Веднага разбрал кой е, бързо слязъл от мотора, залегнал и стрелял. Имал само пистолет. Кольо легнал в канавката и също стрелял. По едно време младежът станал и направо закрачил към директора на милицията. С карабина в ръка, само с един куршум можел да го убие. Извикал му:

– Свършиха ти патроните, Каракачанов! Хвърли пистолета! Качи се на мотора и изчезвай оттук!

Директорът нямал друг изход. Кольо пощадил живота на Каракачанов, който се качил на мотора, върнал се в града, но дошъл отново с подкрепления. Така обградили Кольо. След кратка престрелка успели да го заловят някъде между Каспичан и Нови пазар. Изправили го пред военния съд и го осъдили на смърт. Надянали му верига на крака и го докарали в нашата килия. Така с новодошлия войник станали осем души. Почти като малка обикновена килия.

Не знам след колко дни отново чухме дрънкане на вериги. Идваше още една жертва. Вратата ни наистина се отвори и ето че се показва окован във вериги затворник. Въпреки че нямаше произнесена

смъртна присъда новодошлият беше окован. Среден на ръст, слаб човек, едното му око беше сляпо.

Казахме му “добре дошъл, приятелю” и прякорът му си остана “приятел”. После разбрахме, че доведеният при нас човек не бил осъден на смърт, но бил неукротим анархист. Той не е извършил с оръжие каквото и да е действие, а споделял философията на течението анархизъм, което е най-висшата степен на социализма. Анархистите въобще не се разбират с комунистите. Те ги обвиняват, че са предали социализма. Анархистите смятат, че като са дошли на власт с помощта на оръжието, комунистите са седнали на меките кресла, отказали са се от идеята за безкласово общество и са създали класа с широки привилегии.

След малко директорът на затвора дойде в смъртната килия, придружаван от заместниците си. Може би искаше да види новодошлия анархист, защото нас ни познаваше от по-рано. Като ни огледа внимателно, обърна се към анархиста и с голяма омраза каза всичко, което мислеше:

– Как си, голям вълк? Най-накрая хвана ли се в капана? Тук с тези осъдени на смърт ще се мъчиш докрай!

Тогава разбрахме, че тук затваряли и лишените от свобода, които подлагат на мъчения. Защото нашите условия бяха много тежки. В килията при другите затворници анархистът щеше да провежда антикомунистическа пропаганда. Докарвайки го при нас, те го изолираха. Заедно с “приятеля” в смъртната килия станахме девет души.

Беше 1950 г. и през зимата не беше толкова лошо, защото с дишането си затопляхме до някаква степен килията. Но през юли и август не можехме да си поемем въздух, дори думата “бедствие” не е в състояние да отрази положението ни. Не можехме да отваряме вратата или прозореца, кофата-нужник миришеше. Задушно беше, от всички ни течеше пот, нищо че бяхме само по потници.

В тези тежки условия смъртната килия пръв напусна нашият “приятел”. Какво са си помислили, не знам, но взеха човека от нас и го закараха в общата килия.

Не мина много време и военните също се сдобиха с право на живот. Висшият военен съд отмени смъртните им наказания с доживотен затвор. Както очаквах, съдът анулира предишната им присъда.

Дори да не изразяваха писмено, че са били подведени от Тито, комунистите косвено приемаха това. Вестниците и радиото ежедневно обиждаха Тито. Когато чуваха нещо по въпроса, нашите съкилийници ни казваха, че непременно ще се спасят от смъртното наказание. Ето че един ден дойдоха и изведоха четиримата военни. Свалиха веригите от краката им, така се спасиха. Когато и да е, един ден непременно щяха да излязат на свобода.

След извеждането им от смъртната килия, отново намаляхме. Заедно с войника бяхме останали четирима. Малко се поразширихме, но не бяхме в добро състояние. Какво щеше да стане с нас? Дали и ние един ден щяхме да получим такава радостна вест? Казват, че човек вместо смъртта предпочитал тежката болест. Ние също предпочитаме доживотния затвор.

Беше 25 юни 1950 година, много горещ ден, голям задух. Трудно си поемахме въздух. Дните дълги, на зазоряване малко се поразхлажда, но с напредването на деня, просто не можеше да се издържа. Когато преди обяд си говорехме, че днес също ще бъде много горещо, дойдоха и изведоха Кольо. Не се върна. Вратата се отвори за обяд, ние протегнахме и купата на Кольо. Не казаха нищо, напълниха я с буламач. Оставихме му я настрана, времето си течеше, вече се свечеряваше, но той не се появяваше. Започнахме да се тревожим, не само искахме да научим какво се е случило, но ни обзе и страх. Вечерта настъпи, вратата отново се отвори, но този път не подадохме канчето му, защото обядът му стоеше непокътнат. Нищо не ни казаха. Вече наистина започнахме да се съмняваме, загубихме апетит. Не можехме да преглътнем дори залък, цяла нощ не спяхме. Изразявахме различни предположения, но всичките бяха безсмислени. Кольо си беше отишъл и никога нямаше да се върне.

После научихме, че през деня са го закарали на военния полигон на “Кьошките” в Шумен и без дори да свалят веригата от глезена му, са го разстреляли. Колко е редно, не знам, но измъкнали веригата след като счутили крака му. А би трябвало да го направят преди разстрела. Може би заради отмъщението на Каракачанов.

През 1950 г. започна Корейската война. Комунистическата власт държеше под голяма дисциплина военнослужещите. Той напуснал поста и службата с оръжие в ръка. Освен това, според разбиранията им, имал много лоши намерения. За назидание на всички войници Кольо не можеше да не бъде убит в период, когато в Корея се сражава-

ха две противоположни идеологии. Смъртната присъда на Кольо беше изпълнена в деня на обявяването на Корейската война за назидание и затягане на военната дисциплина. На нас никой нищо не ни каза, но беше напълно ясно. Отново останахме в смъртната килия само тримата: Ембия, Али Тюркюджю и аз.

Дните минаваха, но бяхме в много тежко душевно състояние. Вече щяха да станат две години от обжалването и все още нямаше резултат. Това не можеше да продължава вечно, непременно щеше да има някакъв отговор. Знаех, че адвокатите ни бяха ходили на дела в София с нови доказателства. Бяхме в много критичен период. Върховният съд щеше да даде окончателно решение.

Проявявах голям интерес към случая на военните в смъртната килия, защото се опитвах да разгадая, да предположа атмосферата във Върховния съд при разглеждане на смъртните наказания. Какво решение можеше да се вземе там за нас, върху това разсъждавах. По отношение на вероятността да излезе положително решение за мен, мислех следното.

Корейската война изправи един срещу друг двата блока. Нормално е военните да се отнасят изключително строго за осигуряване на дисциплината. С това може да се обясни потвърждаването и изпълнението на смъртната присъда на войника. Но отменянето на смъртната присъда на офицерите също е реалност. Затова нашите присъди могат да не се потвърдят от Върховния съд. Същевременно турската държава категорично отказваше да потвърди, че сме се занимавали с шпионаж в нейна полза. Ако изпълнят смъртните ни присъди, отношенията между двете страни ще пострадат. Затова се опитвах да се успокоявам, казвайки си, че нямам повод за тревога.

Искам още веднъж да подчертая защитната роля, която Република Турция играе за оцеляването на турците извън нейните граници. Ако днес турците в Кипър и в България все още продължават своето съществуване, това щастие те дължат на Република Турция.

Накрая мислите ми се съсредоточаваха върху нещо друго. Има Аллах и Аллах е велик! Той е най-голямата ми опора. Разбира се, че правдата и правосъдието ще възтържествуват! Измъчваше ме това, че ще бъда обесен невинен от българските комунисти. Много болезнено е да бъда лишен от живот много млад, когато сърцето ми пулсира с обич към народ и родина. Още в пролетта на своя живот да оставя

след себе си скъпото си, единствено дете и любимата си съпруга, ето това ме тормозеше много!

Докато мисълта ми беше заета с тези и други подобни размишления, не можех да намеря друго решение, освен да се оставя на волята на Аллах, към когото бях силно привързан. Той беше единствената сила, на която можех да се доверявам!

ТОРМОЗ

По едно време, особено нощем, надзирателите започнаха да идват пред вратата ни да ни заплашват. Например вечерта Монката отваряше вратата, сипваше ни вечерята, заключваше и си тръгваше. Но с поза на Наполеон не можеше да се въздържи да не ни каже:

– Елате да ви контролирам веригите!

Докато други надзиратели не ги проверяваха. Но имаше и такива, които отключваха неочаквано вратата в полунощ, като че няма ден за тая работа. От това се стряхахме, естествено. Обръщаха ни се сърцата и се чувствахме ужасно. Докато се гледахме смаяни наоколо, те казваха:

– Имате паричен превод, имате колет.

Имахме право на 100 лева месечно. Нямаше какво толкова да купим от лавката, но близките ни изпращаха с надеждата, че можем да си вземем нещо. Като че през деня не можеше да стане, а с цел да ни плашат, специално през нощите отваряха вратата и ни подаваха писмо или колет. Особено милиционерите през нощта идваха до вратите ни, дрънчаха нарочно с ключовете, сякаш ще отключат и говореха помежду си така, че да ги чуем:

– Заповедта дойде, нали?

– Да, дойде, тази нощ ще го обесят.

– Тогава отвори!

– Кой ще надене примката на шията му?

– Аз, защото отдавна се готвя за тая работа.

– Не, аз искам да изпитам удоволствието да обеса един турчин.

В това време ние вътре се свивахме от страх. Чак след като изчезваха оттам, без дори да отворят вратата ни, разбирахме, че ни тормозят и сплашват, но вече не можехме да заспим.

С такива кошмари прекарвахме времето си по средата на 1950 г.

СПАСЕНИЕТО НА ЕМБИЯ

Не помня точната дата, но времето беше започнало да се охлажда, беше есен. Един ден вратата ни се отвори и надзирателят се обърна към Ембия:

– Ела с мен!

Мисля, че беше следобед. Заминаха, но аз нищо не разбрах. Върнаха се след малко, но не се чуваше дрънченето на веригата му. Бяхме се разбрали като вземат някого от нас, ако има късмет да се върне обратно, на идване с все сила да удари веригата в земята и така да даде знак на другите. Да, върнаха се, но на глезена на Ембия нямаше верига. Освен това надзирателят му каза:

– Бързо, Ембия, събери си багажа! Ти се спаси!

Ембия бързо си събра парцалите, метна ги на гърба и излезе от килията за смъртници.

Разбрах, значи има резултат от Върховния съд. Ембия се спаси, а моята смъртна присъда е потвърдена. Останахме само двамата с Али Тюркюджу. От този ден нататък за мен започнаха най-тъмните и тежки дни в живота ми. Всичко беше пределно ясно, Върховният съд е потвърдил моята смъртна присъда. Какво означава това? Всеки ден да очакваш изпълнението ѝ, особено вечер! Вече не можех да спя, стряхах се от най-малкия шум. Когато се стъмваше, хората се прибираха уморени от работа, лягаха да си отпочинат и заспиваха. А аз прекарвах целия ден в нетърпим тормоз, а когато се стъмняваше и беше време малко да заспя, да си почина, това беше немислимо. До сутринта чаках в страх, без да мигна. Още настръхвам при спомена за тези

дни и нощи. Като пиша тези редове, отново преживявам страшните мигове на онези кошмарни дни. Заедно сте осъдени на смърт, заедно обжалвате присъдите. И за двамата има надежда за спасение. Гдини наред заедно очаквате решението. Но един ден вратата се отваря и казват на приятеля ви, че се е спасил, да си вземе багажа и да излезе от смъртната килия. Какво означава това за теб? Означава, че смъртната ти присъда е потвърдена и ще бъде изпълнена! Това е положението! Няма по-висша инстанция, към която бих могъл да се обърна. Затова от този момент нататък нито минута няма да имам покой. Свлякох се в един тъгъл, подпрях главата си на ръце и започнах да размишлявам дълбоко върху положението си.

– Осман, ти наистина се намираш пред смъртта. Скоро ще хвърлят примката на шията ти. Пред теб се издига бесилката. Идваш на края на жизнения си път, който започна от люлката и ще продължи до смъртта ти. Провалиха се всичките ти мечти. Едно по едно опадат листата на твоето дърво на живота. Стеснява се огненият обръч, който с всеки ден изпепелява живота ти. Надеждите ти гаснат. Всеки момент те тласка към ужасния край. Нямах никакъв изход за спасение от тежкото положение, в което изпадна. Тогава се приготви, защото живееш последните дни на черната си съдба, на своя нещастен живот, в който не си имал нито един бял ден! Но чакай, не е така! Този свят принадлежи на Всевишния Аллах! Той заповядва! Не може да се промени съдбата на човека! Душата на човек се крие и под нокът! Аллах ще ми открие пътят на спасението! На дървото на живота, което всеки момент може да се строполи, се вижда още един клон, бих могъл да се хвана за него, да се обърна за милост към държавния глава.

АДВОКАТЪТ

На втория ден от спасяването на Ембия ми предадоха, че адвокатът ми е дошъл. Добре, че ми го казаха още в килията. Ако бяха дошли навечер и ме бяха извели от смъртната килия, без да ми обяснят защо, какво щях да правя? Кой знае колко щях да се разтревожа! Слава на Аллах, не го направиха. Казаха ми за адвоката и аз вече знаех накъде вървя. Разбрах, идваше да ми съобщи решението на Върховния съд. Вече знаех за него след извеждането на Ембия. Нямах нужда да ми го казва отново. Състоянието ми беше неописуемо, бях потресен

до дъното на душата си, пребледнял и с напукани устни.

Тук искам да разкажа, доколкото ми позволяват възможностите, за душевността на човек, чиято смъртна присъда е потвърдена от Върховния съд. Няма човек, който да не се страхува от смъртта. Може да има само хора, които са готови да умрат. Историята е пълна с такива личности. Понякога човек се намира в напълно безизходна ситуация. Може да е неизлечимо болен, да е пленен от врага, да е подложен на непоносими физически изтезания и мъчения. При това положение смъртта е за предпочитане, защото така жертвата се спасява по-бързо от страданията. Тогава човек е готов веднага да умре. Но пак се страхува от смъртта. Защото смъртта е една много студена истина! Животът е сладък, смъртта е горчива! Дори да е за три дни, пак си заслужава да се живее. Ако трябва да дам за пример нещо, ще посоча Фираун¹⁸¹. Обявил се за бог и се помислил за толкова велик, че построил пирамиди, с които да стигне до небето. Притежавал неограничени възможности, можел да направи всичко, което поиска. Но когато разбрал, че се дави между вълните на Червено море и се намира пред смъртта, започнал да вика:

– Спасете ме, аз повярвах в Муса¹⁸² и неговия бог, само ме спасете от тази опасност, не вземайте живота ми!

Нали уж не се страхуваше от нищо?

Надзирателят ме водеше към стаята за свиждане. Адвокатът чакаше и още като го видях, разбрах положението си. Беше ми донесъл вест, но аз вече знаех каква е.

– За съжаление, нося ти лоша вест. Върховният съд потвърди смъртната ти присъда. Положих всички усилия, но не можах да постигна положителен резултат. Но не всичко е свършило. Има още една инстанция, към която ще се обърнем: Президиума на Народното събрание. Ще направим заявление за твоето помилване. Затова дойдох. От твое име ще направя постъпки. Ще напиша молби и от името на майка ти, баща ти и съпругата ти. Какво мислиш?

След малко му отговорих:

– Ти какво мислиш? Беше на делото във Върховния съд. Каква е атмосферата там? Ако няма никаква надежда, да не го правим напразно.

¹⁸¹ Персонаж от корана. – Б. пр.

¹⁸² Моисей. – Б. пр.

– Аз се видях с близките ти. Всички смятат, че ще е добре да направим постъпки за помилване.

Дълго размишлявах. Ставаше въпрос за моя живот, но имам дете и жена. Дъщеря ми сираче, а съпругата ми вдовица ли да остане? Единствената ми дъщеря не иска ли като другите деца да целува ръката на баща си на байрама? Защо да бъде лишена от бащина грижа? А съпругата ми? Какво ли не си мечтаехме с нея! Когато създавахме семейното си гнездо, колко сладки мечти имахме! Работата не засяга само мен. Освен за моя живот, става въпрос за още два. А делото ми беше политическо. Трябваше да се обърнем и към тази инстанция, защото все още съществуваше някаква надежда, колкото и малка да е. Аз можех да се реша на всичко и от чувство за достойнство можех да не се обръщам за помилване. Но бях съвсем наясно, че след мен близките ми – детето, съпругата, майка ми и баща ми – до края на живота си щяха да страдат и да съжбяват защо не съм опитал последния си шанс. Стига са страдали! Стига са проливали сълзи! Тогава му казах:

– Щом те искат, да напишем молба!

Срещата ни свърши, адвокатът си тръгна, а аз се върнах в студената и тъмна смъртна килия. Дните се влачеха, нощите не свършваха! Официалните посещения в килията не преставаха. Почти всеки ден директорът с няколко души идваше да ме види. Предполагах, че другите са от Държавна сигурност. Някои не говореха и само ме оглеждаха, после си тръгваха. А други не се срамуваха да забиват меч в сърцето ми и да хвърлят дърва в огъня, на който се печех:

– Как върви Кълъч Осман, готвиш ли се за въжетото?

ВЪЗМОЖНОСТ ЗА ИЗСЕЛВАНЕ

Към края на 1950 г. изселването се ускори. По-точно българското правителство беше предприело кампания за насилствено изселване. Гонеха турците от България. На 10 август 1950 година българското правителството връчи нота на правителството на Република Турция в срок от три месеца да приеме 250 000 турци. Това не можеше да се нарече изселване, ставаше въпрос за насилствено прогонване на турците от страната.

Настъпи денят на следващото ми свиждане. Според новия правилник само майка, баща, деца и съпруга на затворения можеха да го посещават. Това беше първото ми свиждане след потвърждаването на смъртната ми присъда. Всички бяхме в плачевно състояние. Съпругата ми непрекъснато проливаше сълзи. Въпреки това, ѝ казах:

– Дори ден не стойте и мен не ме мислете! При първа възможност веднага тръгвайте за Турция, за майката-родина!

Дъщеря ми и съпругата ми вече бяха заедно с тъст ми. Преди живеехме в съседни къщи. Като ни сполетя нещастieto, съпругата ми отиде с детето при родителите си, близо до дядо си Ходжазаде ефенди. Така се събраха заедно. Рахметлията беше голяма опора за всички ни. След смъртта му бяхме потънали в голяма скръб, съвсем осиротяхме. По това време бяха починали също дядо и баба на село. Жена ми понякога отиваше на село и като наближи време за свиждане, се връщаше в града, вземаше кошница в ръка и тичаше при мен. Но животът на турците се преобърна наопаки, хората наскочаха, всеки искаше да замине, за да се спаси от този ад. Българските власти трупаха десетки хиляди на границата, като в суматоката вкараха и много свои шпиони. В същото време с цел да се отърват от циганите, изпращаха и тях на границата.

УСИЛИЯТА НА РЕПУБЛИКА ТУРЦИЯ

Изселването е многостранно социално явление. То има политически и икономически страни. От времето на разпадането на Османската империя потокът на хора от Балканите към Анадола никога не прекъсва. Дедите ни векове наред живеят по тези земи и през това време се отнасят справедливо към друговерците. Идва времето, когато са принудени да се оттеглят в Анадола. По това време в Румелия остава да живее многобройно турско население. Турците на Балканите, които се заселват по тези територии като победители, при всеки сериозен проблем намират спасение в майката-родина. Но изселването представлява истинско бедствие за турците от Румелия, а също така изисква от гражданите на страната икономически жертви. Затова на света няма друга държава като република Турция, положила подобни усилия и направила такива жертви. Новата и млада република, която се създава върху развалините на разпадналата се империя, е изключи-

телно изтощена и от националноосвободителната война срещу окупаторите. Какво беше получила кемалистка Турция като наследство от Османската империя? Разрушена страна и празна хазна, разрушена икономика, гол народ, неплодородна земя. За индустрия изобщо не може да се говори. Народът е сломен, всяко семейство в Анадола е загубило по няколко свои воители. Има да се прави толкова много, че веднага след обявяването на Република Турция великият лидер Ататюрк подписва споразумение с Гърция за размяна на население между двете страни. Останалите по Румелия нещастници искат час по-скоро да се прехвърлят в майката-родина, за да се спасят от тормоза. Черните облаци над турците на Балканите все повече забулват хоризонта им. Но проблемите на Ататюрк са безкрайни. От една страна съществува проблемът с района Хатай, а от друга страната трябва да се развие и да постигне икономическата си независимост. Спешно има нужда да се привържат кървящите в страната рани, да се прокарат редица реформи в областта на политиката, икономиката, науката и културата. И като че това не е достатъчно, но над Европа започват да надвисват облаци, предвещаващи наближаването на Втората световна война. Ако наистина започне войната в Европа, Република Турция как може да се предпази от пожара? Страната се нуждае от дълъг период на мир. Не е така лесно да заздравеят раните от последователните войни, страната да се развие и да се утвърдят реформите в нея.

Ето затова Ататюрк издига девиза “Мир в страната, мир в света!” като неизменен принцип, като крайъгълен камък на републиката. Но съдбата много рано лиши турския народ от нейния вожд. Турция остана сирак много млада. Много скоро пламъците на Втората световна война обхванаха света. Република Турция успя да остане извън пожара, но икономическите лишения измъчиха народа.

Да, през 1945 г. оръжията замлъкнаха, сълзите спряха да се леят. Но коренно се промени обликът на света както от географска, така и от политическа страна. Рузвелт изостави Източна Европа, в това число и Балканите, на оръжието на Червената армия. Така турците на Балканите попаднаха под властта на Червената армия. Специално положението на турците в Народна република България беше покъртително. Дълги години изживявахме кошмари. Колко стракове брахме, оставяйки в границите на червения ад. Защото не ставаше въпрос за смяна на правителството, а на самия режим на управление. Какво щеше да бъде неговото отношение към турското малцинство? В един момент, когато вече мислехме, че всички спасителни врати са

затръшнати и бяхме загубили всякаква надежда, започна изселването от 1950-1951 г. Никой не искаше да изпусне тази възможност за спасение.

Какво свято място е Анадол! Въпреки изредените по-горе трудности, Анадол отново разтвори обятия да прегърне клетниците. Без оглед на преживените през последните години икономически трудности, на териториите му се намери по една чиния булгур и по една педя земя за невинните изселници. Анадолският народ с истинско съчувствие разтвори обятията си за избягалите от Балканите турци. Помощта, която в страната беше оказана на изселници, принудени да заминат през 1950-1951 г. от България, никога няма да се забрави от преживелите тази катастрофа.

Много е лесно да кажеш за три месеца да се приемат 250 000. Кой може да направи това, коя страна може да приеме толкова хора и да им даде жилища, земя и работа, без да се разтърси икономически? Ако България се изправи пред такъв проблем? Да кажат например, че вечерта в Шумен ще пристигнат 1 000 семейства. Какво ще направят властите? Единственото нещо, което могат да направят, е да ги вземат, да ги набутат в оборите на ТКЗС-то и да ги накарат да работят на полето само за прехраната. А какво направи Турция? За две години прие повече от 150 000 пострадали и днес всички тези жертви на българските политици в обятията на майката-родина вече са производители, собственици на къщи, земя, предприятия. Младата Република Турция сред безбройните си проблеми намери мехлем за раните на сполетелите от нещастие турци. Затова казвам, че по отношение на даване подслон на бежанците, Турция е най-усърдната и най-преданата държава! Няма друга в света, равна на нея! Майката-родина не проявява майчинство само към своите граждани, но и към турците, останали извън границите ѝ. Република Турция доказва това с действията си.

Отново се връщам към свиждането. Бях казал категоричното си мнение на близките. Заявих им да не чакат и при първа възможност да заминат. Първо се намеси жена ми:

– Не, не може! Никъде не тръгвам, докато не стане ясно твоето бъдеще! Искам да отида в майката-родина. Но ти какво ще правиш?

Те бяха решили да ме чакат. А аз въобще не мислех за себе си. Искях единствената ми рожба да се спаси в Турция. Това е една възможност! Доколкото чух, от членовете на Учителския съвет само един беше останал в България. Другите отдавна бяха заминали. Властите и

без това изгониха в 15-дневен срок видните турци. Всички бяха много доволни от възможността да заминат, защото беше единственият начин за спасение. Голямо нещастие беше да те изхвърлят набързо от родното място, но независимо от всичко това жертвите тръгнаха бодри за Турция, говорейки, окачествявайки заминаването си като истински шанс за спасение.

Тук непременно трябва да се спра на нещо много съществено. Слава на Аллах, че имаме къде да отидем! Какво щяхме да правим, ако ги нямаше **светия Анадол и Република Турция**? Къде щяхме да се приютим? Сега се вижда колко е важно реалното съществуване на Република Турция. Щастливи са турците на Балканите, че разполагат с последния си пристан! Затова сме задължени непрекъснато да повтаряме молитвата: “Блажени да бъдат светите души на Ататюрк и на всички жертви, отдали живота си за създаване на Републиката!” Аллах да бъде с тези, които са отдали живота си за тези земи и са пролили кръвта си за тях!

Колко странно е това, че при гоненето на турците, изправени пред хиляди трудности, някои добросъвестни българи ни казваха:

– Какво щастие е за вас, че имате къде да се подслоните! А ние къде да отидем? Кой ще ни спаси от тези изчадия адови? Как ще се отървем от тях?

ТИ СИ МОЯ, АЗ СЪМ ТВОЙ

Денонощно бях зает с още една мисъл. Всевишни! Какво ли не преживява човек на тоя свят?! Колко черна била съдбата ми?! Българският граждански кодекс даваше право на развод на съпругите, мъжете на които са осъдени на затвор над пет години. Затова съпругите на много български затворници отдавна се бяха развели. Преди всичко повечето от жените на осъдените от първия Народен съд на високи присъди бяха направили постъпки до съда и бяха получили развод. Дори една от съпругите на нашите турци беше оставила мъжа си в затвора и беше заминала с родителите си за Турция. Там веднага се омъжила за друг. Такъв е животът. Нима ще спре заради това, че ние сме в затвора! Аллах да помага на хората с нашата съдба! Страда самият осъден. Слава на Аллах, аз имах шанс в това отношение! Когато

заговорих на тая тема през решетките, съпругата ми заяви:

– Твоя съм, докато си жив! Ние сме създадени един за друг!

Изключително признателен съм ѝ за верността и привързаността ѝ, въпреки че бях осъден на смърт и смъртната присъда ми беше потвърдена. Но монетата имаше и друга страна. Аллах да я пазя, но какво щях да направя аз на нейното място? Щастлив съм, че съпругата ми успя да издържи това много трудно изпитание в живота.

Но да не се отдалечавам толкова много и да се върна в смъртната килия. Животът продължаваше, а аз непрекъснато живеях с измъчващите ме кошмари. Сегашното ми положение беше много по-различно от предишното. С потвърждението на смъртната ми присъда пред очите ми се поклащаше примката на бесилото. Не бях нито на земята, нито на небето, намирах се между живота и смъртта! Животът всеки момент можеше да ритне стола под краката ми. Затова нито дните, нито пък нощите свършваха. Колко дълги бяха нощите ми, Аллах! Полудявах вече! Страхът растеше! Ако вървеше така, щях да изпадна в умопомрачение. Нуждаех се от здрава опора, затова потънах в размишления и започнах да търся възможности за спасението си. Длъжен бях да го направя! Ако не се съвзема, ако не овладее волята си, всичко можеше да свърши много зле.

Най-напред потърсих опора в Аллах. Трябваше да си поставя някаква цел. Да мечтая за нещо. Да намеря своя опора, подкрепа. И това можеше да се реализира или със силна вяра, или с висок идеал и желание за служене на родина и народ. Човек трябва да се жертва в името на Аллах, религия, народ! Търсейки отговор и размишлявайки така, намерих здрава опора и си казах:

– Ако съдбата ми е била такава, отдавам живота си! Служих на народа си, затова дарявам живота си на турската нация. Ако на тоя свят съществуват правдата и свободата, те рано или късно ще възтържествуват. Нима съм първият или последният, отдал живота си за тези ценности. Колко чедата на родината са загинали в тяхно име, заслужили са вечна слава и достойнство, постигнали са щастието в рая! В сравнение с тях аз съм обикновен смъртен и не е толкова важно, че съм отдал сърцето и живота си дори на млади години. Търпение и усърдие! Трябва да издържа! Намерих опора в принципа и философията на суфизма, който повелява: Трябва да приемем края си, известен на Аллах, независимо дали той ще бъде щастлив или нещастен!

Ако не бях тръгнал по тоя път, не бих намерил изход. Само така можех да понеса ужасните мъки. Ако, отдаден на слабостта си, за момент бях изгубил волята си, веднага щях да се лиша от разума и равновесието си, а това можеше да стане много лесно. Който не може да намери здрава опора под краката си или не върже за някакъв текст своята платноходка на живота, носеща се по света с правдив философски възглед, накрая ще се самоунищожи.

Трябва да прибавя още, че като разказвам това, не ме разбирайте, че се перча и твърдя, че аз сам съм успял. По този мой път Аллах ме дари с помощта си! Той ми даде тази сила и смелост! В началото на всичко стои именно тази истина. Аллах ми помогна и само така успях да открия клона на дървото на живота, за който бих могъл да се хвана.

АЛИШ ПЛАЧЕ ЗА МЕН

Един ден се молах между дебелите стени на смъртната килия. В същото време размишлявах за много неща. Къде се намирам сега? В този затвор, който е построен преди стотици години от дедите ми, който е бил кавалерийска казарма и около който някога е лежал бащата на моята майка, младият Хюсеин, спасил се от руския ятаган, от опасността да бъде смазан под руския ботуш и настанен в лагера от палатки, разположен някъде наблизо. Ето че днес аз, внукът на Хюсеин, съм окован с вериги на същото място, всяка нощ очаквам да ми бъде изпълнено потвърденото смъртно наказание и съм в предсмъртна агония. Нима е възможно такова съвпадение? Историята повтаря ли се, Аллах? От 22-членно семейство само дядо ми по майчина линия е оцелял. Колкото и страшно да е било, крайт завършил щастливо и той се спасил. Поне един човек от рода ни успял да остане жив. Надявам се на Аллах, че и аз ще се спася. Така си мислех. Беше около обяд. Вратата се отвори, сепнах се. Какво ли ставаше? Не мина много време и надзирателят ми каза със засмяно лице:

– Стани, ще те закарам на събрание!

Изправих се, мислейки какво става и дали не си играят с мен. В този затвор досега не бях виждал такова засмяно лице. Пожелав си да е на добро и тръгнах пред надзирателя. Дворът на затвора беше

пуст. Всички бяха в залата. По-късно разбрах, че била не знам коя си годишнина от Великата октомврийска революция. Залата беше препълнена, мен ме закараха да седна в един ъгъл на предните редици. От двете ми страни имаше надзиратели, нямах право да говоря с когото и да било, за другите също се предвиждаше наказание, ако го направят. Не само това, нямахме право да се гледаме продължително в очите, да си разменяме жестове. Такава беше заповедта, като че съм болен от проказа, никой не можеше да се приближи до мен. Но въпреки тези забрани, аз огледах салона, за да видя познати лица. Зърнах учениците ми. Веднага след делото, тях ги закарали на работа. Четиримата работеха в работилницата за кошници. Според новия правилник всички затворници бяха задължени да работят. Въпреки това, не всеки можеше да се ползва от това право и от тази “привилегия”.

След отмяната на смъртната му присъда, Ембия също започнал да рисува в Културния център на затвора. Там срещнал един руски художник. Бил от Белорусия, от семействата, които след Октомврийската революция бяха избягали в България. Някои от тях бяха заловени, когато Червената армия навлезе в България и съдбата им е известна на всеки... Други много рано бяха усетили какво може да стане и заедно с германците заминаха за Берлин. И този руснак дошъл в България след революцията. Сред руснаците имаше талантиливи художници. Не знам за какво беше попаднал в затвора, но работел в Културния център, където също рисувал. Ембия проявяваше интерес към рисуването, а имаше и талант. След замяна на смъртната му присъда с доживотна, веднага започнал там работа. Доста по-късно разбрахме, че присъдата на Ембия на обжалването автоматично била заменена с доживотна, защото той все още не беше навършил 21 години. Събранието започна, произнесоха се речи, четяха се стихове. Повториха се клетвите за вярност към Ленин и Сталин. Това събрание разнообрази деня ми. Поне видях някои познати. За пръв път след захвърлянето ми в килията като осъден на смърт виждах други хора толкова отблизо. Всичко приключи, изчаквахме залата да се изпразни. Надзирателите до мен веднага щяха да ме закарат в килията, без да ми позволят да говоря или да се приближа до когото и да е било. По едно време сред напускащите залата забелязах едно познато лице. Беше манифактурният търговец Алиш.

На чаршията Алиш имаше манифактурен дюкян. Беше от циганите. Много находчив и работлив човек, на чаршията почти нямаше друг търговец като него. Работите му вървяха добре, печелеше. На-

мерили са начин да хвърлят в затвора и него. Сигурно са му лепнали обвинение за незаконна търговия. Няма значение, че е циганин, щом е спечелил пари и си е уредил живота, непременно комунистите трябваше да му вземат капитала и да го затворят.

Вместо да напусне салона, Алиш се запъти към директора, който все още седеше в залата. Целта му била да поиска разрешение да ме види. Сигурно началникът му е позволил, защото веднага се приближи към мен. Понеже и надзирателите бяха станали свидетели на разговора му с директора, не казаха нищо. Алиш дойде и се хвърли на врата ми! Плачеше с глас. Хем плачеше, хем нареждаше, хем лееше обилни сълзи. Непрекъснато повтаряше:

– Мили мой, драги мой, тук ли трябваше да те срещна? Ти не си човек за тук! Каква нещастна съдба си имал! Аллах да те спаси оттук!

Алиш разчувства и мен. Трудно се въздържах да не заплача. Тогава се сетих, че Алиш имаше една дъщеря. Учеше в турското училище. Беше подал молба до Училищното настоятелство и до Турско-ислямската общност, за да се напише в графата за народност в паспорта на момичето, че е туркиня. Това беше направено, за да може момичето му да учи в турско училище. Алиш винаги се мислеше за част от турската общност, беше сред нас и се чувстваше турчин.

Алиш, който плачеше, че скоро ще ме обесят, накрая с намерението на надзирателите беше откъснат от мен. Аз се върнах сред четирите стени на смъртната килия. Мина обяд.

Алиш карал трактор в чифлика на затвора. Присъдата му не била голяма. След осъждането го изпратили да работи в чифлика на затвора. С камион докарали на събранието всички затворници оттам и след това отново ги върнали. Алиш се качил на трактора и започнал да оре. Било около 15.00 часа. Дали от вълнение или от друго нещо, но вкарал в един трап трактора, който толкова време карал с умение. Уплашил се от отговорността, която може да му се потърси за държавното имущество, започнал да се мъчи да го изкара оттам. Но паднал и останал под трактора, издъхвайки на място. Същият Алиш само преди около час се беше хвърлил на врата ми и лееше сълзи, че ще ме убият, че ще ме обесят! Какво нещо е съдбата! Веднага черната вест се разнесла в затвора. Двама от турците в съседната килия дойдоха и пред смъртната килия започнаха да разговарят:

– Ахмед, чу ли кой е умрял.

– Какво говориш?

– Не чу ли? Алиш, който кара трактора на чифлика, след събранието бил сгазен под трактора и умрял на място. Не го ли видя днес, беше дошъл на събранието?

Когато чух този разговор пред вратата на смъртната килия, разбрах какво нещо е съдбата. На шията на един човек е увиснала утвърдена смъртна присъда, а друг човек не само че е далече от такава присъда, но много скоро, след няколко месеца трябва да бъде свободен. Няма никакви признаци, че ще настъпи краят му. След изтърпяване на присъдата ще бъде свободен и ще продължи живота си навън. Но това е така само привидно. Истината е какво е написано от Аллах и ето че смъртта е дошла за този човек. Не е нужно да го осъдят на смърт, решението е от много от отдавна. Днес ангелът на смъртта е отишъл да изпълни присъдата му. Волята на Аллах не подлежи на обжалване и обезателно ще се изпълни. Без значение за времето и мястото. Когато дойде времето, часът ѝ, смъртта не търси нито килия за смъртници, нито пък бесило. Може да бъде под трактор или в смъртна килия – нито секунда по-рано, нито секунда по-късно...

Дните се точеха с такива и други подобни размишления. По-правилно, животът ми продължаваше да се люшка в сала, който плуваше в океана на съдбата ми. Нито сутрините, нито пък вечерите настъпваха навреме. Най-страшните ми часове бяха между икиндия и последния намаз за деня, ятсъ. По това време сърцето ми се обръщаше и при най-малкия шум. Стрясках се, когато някой дойдеше. Дори като отваряха вратата да ми подадат вечерята, не можех да се успокоя, докато не видя баката за чорба. Само когато съзирах дежурния надзорател с баката, малко идвах на себе си. Успокоявах се, че не са дошли да ме изкарат на бесилото, а да ми дадат вечерята. Знаехме, че по това време извеждат осъдените на смърт, прокурорът уреждал някои юридически формалности и след това на зазоряване били обесвани. Затова тези часове не ми даваха мира.

ПОМОЩТА НА СПАСИТЕЛЯ

Беше пролетта на 1951 г. Имах свиждане, очаквах с голямо нетърпение близките си, за да ги видя и да науча вести, които да ми дадат лек на душата. Носталгията ми по тях беше голяма. Вратата ми се отвори и ми дадоха хабер за свиждането. Както преди, най-напред аз заех мястото си, сложих лекичко на пода веригата и очаквах близките си. Влязоха. Лицето на жена ми, цветът му бяха за мен истинска мяра за узнаване на положението. Затова най-напред поглеждах в лицето ѝ. Този път влизаше усмихната. Преди да се приближи до решетките, заговори:

– Мюжде! Имаме радостни новини за теб! Спаси се! Адвокатът ни каза. Помилван си от Президиума на Народното събрание! Същата радост споделят и приятелите ти по съдба от Софийския и Бургаски процес! Но при това положение, ние вече трябва да заминаваме...

Този път лицето ѝ отново се натъжи:

– Ако ние заминем, кой ще те гледа тук? Кой ще ти пере дрехите, кой ще ти приготвя и носи храна?

За момент не можах да дойда на себе си от тази радостна вест. Благодарих на Аллах. В душата ми се появи надеждата за живот и свобода. Сърцето ми се стопли от радостни пламъчета. Цялото ми тяло се наелектризира. Много трудно се овладях и едва можах да изрека:

– Слава на Аллах, който ни помогна да доживеем тези дни! Въобще не мислете повече за мен! Аз ще се оправя някак. Вие гледайте по-скоро да се махнете оттук и да прекратите границата!

Свиждането приключи, върнах се в килията. Бях и радостен, и тъжен. Радост ме обземаше, защото се спасих от смъртта, но съпругата ми и единствената ми дъщеря заминаваха за Турция, а аз щях да остана сам в този ад. Всъщност тяхното спасение много ме радваше, защото те се отърваваха от огромния открит затвор. Много бях доволен от това. Но защо се разделяме така, не можехме ли заедно и с радост да заминем за майката-родина!

Понеже изселването е нажежена ризница, аз трябваше да бъда до тях. Със сигурност щяха да изживеят много трудности, защото трябваше да започнат живота си наново. Като глава на семейството,

като баща трябваше да съм до тях.

Тъст ми щеше да е с тях, но и той вече беше поостарял, не можеше да се бори с трудностите в живота. Трябваше да сме благодарни и на това. Най-важното беше, че поне те се спасяват от този ад, изключителна радост за мен.

Аз по някакъв начин и с помощта на Аллах щях да издържа в затвора. Щях да страдам по близките си, но Всевишният щеше да ми отвори някаква пролука към тях. Ето така се успокоявах.

Не мина много време и близките ми отново дойдоха на свиждане. Беше извънредно посещение. Последното ми свиждане, което беше разрешено от директора след направените постъпки. Нашите тръгвали вече, събрали багажа си и бяха дошли да ме видят за последен път преди заминаването си за Турция. Беше прощално свиждане.

Аз вече не се страхувах при отварянето на вратата, но този път се учудих, защото не очаквах посещение по това време. Сега пръв заговори тъст ми. Веднага мина към темата:

– Ние заминаваме. Много бързо събрахме багажа си. Продадохме къщата на безценица. Без пари. Малката сграда, “кокошарника” оставихме на теб. Сега в нея не може да се живее, но ако Аллах ти даде дни и един ден излезеш от затвора, ще ти бъде от полза. Ако имаш късмет да дойдеш в Турция, ще я продадеш, за да имаш пари за път. Ако не можеш да дойдеш на първо време, ще я постегнеш малко и ще живееш в нея. Това е, което исках да ти кажа. Сбогом!

След него започна съпругата ми, отново проливаше обилни сълзи:

– Изобщо не искам да те оставя зад решетките и да тръгна без теб! Но трябва да заведе това дете в майката-родина, да го спася от този ад. Ще го поверя на майката-родина, поне там ще може да се възпита и да се изучи. Да се възпита в национален дух и да напредне. Сърцето ми остава тук. Двете ми ръце са върху главичката на дъщеря ми, а сърцето ми остава с теб!

Отдавна не чувствах тежестта на оковите си. Събрах всичката си сила и заговорих, като много трудно задържах сълзите си:

– Изпращам ви в майката-родина с най-добри пожелания! На добър път! Колкото и да съм сам сред тези четири стени, Аллах е велик! Надявам се Аллах да ми позволи един ден да се срещнем

там. Колкото и разстоянието между нас да е огромно, докато съм жив, сърцата ни и нашата мъничка рожба ще ни свързват. Тази част от нас двамата ще бъде най-здравата и вечна връзка помежду ни. Затова до края на живота **ти си моя, аз съм твой!**

Снимка от сватбата

Обърнах се към надзирателя, който слушаше разговора ни и поисках да ми разреши дъщеря ми да дойде при мен, за да я прегърна и целуна за последен път. Влезе ни в положението. Пусна моята Мюбеджел. Взах я в обятията си, целувах я и я погалих... Вече и аз не можех да се въздържа. Трябваше веднага да сложа край на тази трагична картина, на тези скръбни минути. Защото беше извън моите сили да се издържа повече в това състояние.

След свиждането в края на май 1951 г. аз се върнах в смъртната си килия. А те щяха да тръгнат към майката-родина, към истинската свобода и щастие, щяха да се спасят от комунистическия ад. Вече всяка сутрин над тях щеше да изгрява турско слънце. Единственото ми дете щеше да диша свободно в прегръдките на майката-родина, под великото турско знаме.

ЕДИН ОТ “ПЕТНАЙСЕТДНЕВНИТЕ”

След това научих, че бързото решение за изселване било взето при много тежки условия. Един ден зверовете от Държавна сигурност задържали тъст ми. Вкъщи трите жени останали сам-самички – дъщеричката, съпругата и тъща ми. Аз не знаех нищо за тези неща. Държали го в килиите три денонощия. Само Аллах и той си знае какво е прекарал. Една ранна сутрин го пуснали. Пуснали го, но със следната заповед: “За петнайсет дни ще събереш семейството и багажа и ще напуснеш България! Ще вземеш със себе си внучката и дъщерята!”

Когато се прибрал вкъщи с много мъки успял да се излегне, лицето му било пребледняло, сърцето – изтощено. Трудно си поемал въздух. Нямап никаква сила, почти не можел да говори. От състоянието му било ясно какво е преживял. Когато се посъвзел, разказал за нареждането. Затова решили незабавно да започнат да се подготвят за заминаване. Захванали се с приготовленията. Продали на безценица къщата на един арменец. На мен оставили малката, срутена сграда, която наричахме “кокошарник”. В тази сграда гледахме една крава и няколко кокошки за лични нужди. В едната ѝ страна складирахме храната и сламата. Не беше подходяща за живеене. Имаше нужда от сериозен ремонт, за да се пригоди за живот. Но по-късно щеше да ми изглежда топла и съвсем подходяща, като райско кътче.

В НОВ ЗАТВОР

Понеже беше стара и малка, сградата на Шуменския местен затвор не можеше да посрещне наличните нужди. След 9 септември 1944 година броят на политическите затворници се беше увеличил много. И тъй като Шумен се намира в Североизточна България и е близо да социалистическите страни, градът беше много подходящо място за построяване на нов затвор. Затова комунистическата власт беше започнала строежа на голям и модерен затвор.

Есента беше настъпила, аз бях получил радостната вест, но не ми махаха веригата от крака. Най-чудното беше това, че адвокатът лично не дойде да ми съобщи решението. Може да си е мислил, че е

свършил задължението си, предавайки го на близките ми. Не получих и официалното решение за помилване.

Накратко, аз няхах никакъв документ, който да потвърждава спасението ми от смъртното наказание. Но с цялата си същност вярвах на казаното от близките ми. Дори тъст ми намери начин да ми каже по неразбираем за надзирателя начин, че наред с мен са помилвани всичките турци, осъдени на смърт по същия начин. Най-много вярвах на него, защото преди изселването беше успял по някакъв начин да влезе в турското консулство. Беше ми предал, че и там са му казали, че са получили категорични уверения за спасяването на всички турци от смъртното наказание. Каквото и да се случваше, аз вече се бях хванал за тази вест и бях сравнително спокоен. Намирах сили в себе си да понося още веригата на крака си. Нали бях останал жив, нека за определено време да не ми махат оковите, които чувствах като част от тялото си, не е толкова важно! Важното е краят ми да е щастлив. Така и стана.

Един ден известният надзирател Монката отвори вратата и ме пусна на двора, където неволно изпусна от уста следните думи:

– Аз исках да окача примката на този народен враг, но за съжаление, не стана. Ама че здрав турчин е бил, при толкова мъки и тормоз, не пукна!

Тези му думи ми дадоха да разбера, че може ръководството на затвора и прокуратурата да не искат да ми кажат официално за решението, това бяха последните им изтезания и наказания спрямо мен. Не ми връчваха официалното решение, оставяха ме в неизвестност, така искаха да ме смачкат, да ме унищожат.

Беше дъждовен и облачен есенен ден. Вратата ми неочаквано се отвори, лицето на надзирателя беше много навъсено, личеше си, че времето му се е отразило на настроението. Изключително грубо ми нареди:

– Стани и си събери багажа!

Не можах да разбера какво става, с веригата на крака си се опитвах да събирам багажа. Не бих могъл да го вдигна на гърба си и да го нося. Видях, че дойде някакъв човек, когото използваша за незначителни работи. Трябваше предварително да са му казали. Взе багажа ми и тръгнахме нанякъде. Но накъде? Успокоявах се, защото вървах с багажа си. Не може да се очаква нещо лошо. Минахме през коридора на

дирекцията, излизахме навън. Входната врата на затвора се разтвори докрай, студен и чист въздух погали лицето ми. През дългите години сред стените на затвора бях забравил необятното небе. За пръв път наблюдавах широкия небосвод. Излизахме за каре на двора за половин час, но на тясното пространство и сред високите зидове виждахме небето само в четириъгълна форма.

Близо до входната врата стоеше един закрит камион. От двете страни, на разстоянието между вратата и задната част на камиона имаше наредени два реда милиционери. Всички ме гледаха изпитателно и с пълни с омраза погледи на вълци. Надзирателят ми посочи с жест да вляза в закрития камион, който беше на нивото на стълбите. Влязох, вътре нямаше други затворници. На пейката седяха двама въоръжени милиционери. Мъжът, който носеше парцалите ми, ги хвърли след мен. Веднага затвори хадния капак и разбрах, че ме карат на друго място. Дадох сигнал и камионът бавно потегли. Не можех да видя нищо, след около 15 минути усетих отваряне на врати, през които ми нахмех. Камионът спря, отвори хадния му капак и ми казаха да слеза. Много трудно успях да го направя, защото веригата ми пречеше, а и камионът беше доста висок. Когато слезох видях, че се намирам в нов затвор. Тоест, новопостроената сграда беше влязла в действие.

Понеже беше нова и модерна сграда, политическите затворници от всички краища на страната постепенно се прехвърляха в него. Още отпреди бях чул, че новият затвор ще бъде предназначен само за затворници, осъдени по политически членове. Няколко надзиратели тичаха нагоре-надолу. Накрая един каза:

– Следвай ме!

Грабнах веригата от земята и тръгнах след него. Влязохме през широка врата. От двете страни имаше стаи за работния персонал, кабинети за началници. Излязохме на площадка, която приличаше на харман. Повдигнах глава нагоре и видях, че триетажната сграда беше покрита с куполен покрив. А отсреща, от двете страни се виждаха крила, което означаваше, че на всеки етаж има по три отделения, общо ставаха 9. По дългите коридори на всяко едно от тях имаше от 15 до 20 килии. Те бяха единички. По бетонните стълби се изкачихме на горния етаж. Стълбите и коридорите бяха с мозайка, а подът на килиите – бетонен.

Погледнах в отсрещната страна на коридора, в самия му край

имаше прозорец, отварящ се навън. От него проникваше светлина в коридора. Минахме няколко килии, отвориха вратата на една отляво, която беше празна. Влязох, след мен донесоха багажа ми. Надзирателят затвори силно, с обичайното за такива като него държание и заключи с голямо дрънкане. Вече бях в единичката на новия затвор. Самотата е най-страшното от всички възможни нещастия и мъки на затвора. За осъдения няма по-страшно нещо от нея. Когато няма жива душа, човек се чувства много зле, защото няма възможност да разговаря и да споделя.

Понеже не беше политически, Али Тюркюджю беше останал в стария затвор. Огледах се наоколо, в килията имаше само една кофа за тоалетна. Освен това моите дрипи, които ми бяха дружина. Горе, близо до тавана имаше малко прозорче. Дори да стъпиш върху кофата и да погледнеш навън, пак нищо не можеш да видиш. Беше много високо и се отваряше отгоре надолу. Прозорчето беше в западната страна, затова само следобед проникваше малко слънце. Не мога да кажа, че огряваше килията, защото беше много нависоко. Само светлина проникваше през него.

Сградата беше нова, а подът бетонен. Мазилката все още не беше изсъхнала, затова навсякъде миришеше на мухъл. В коридора нямаше никакво движение, само от време на време се долавяха стъпки. На входа на коридора вместо врата имаше дебели решетки, които се отваряха като крила на врата и бяха непрекъснато заключени. Само нощем можех да разбирам дали в съседните килии има затворници. Използвахме българската азбука като морза. За “а” чукахме един път, за “б” – 2 пъти и така се разбирахме с нещастника от съседната килия.

Дори тръбите на парното отопление ни помагаша да осъществяваме връзка с килиите между етажите. Разбира се, че в тази нова и модерна сграда за нас никога парното отопление не беше пускано. Но и не махнаха тръбите, въпреки че осъществявахме контакти по тях. Но когато се чуеше чукането и те хванеха, прилагаша много строги наказания. Хванеха ли някого, му даваха доста висока присъда.

Този, който е планирал и построил затвора, наистина е предвидил всичко, което може да причини мъки на попадналите тук. Малките размери на килиите, бетонният под, прозорците, през които слънцето не може да проникне и други подобни... Направено е всичко, за да бъдат измъчвани жертвите на режима. Човешкият ум е използван само за зло и наказание.

Останах в тази килия месец-два, но веригата все още беше на глезена ми. Нали казват, че човек свиквал и с гроба си. И аз постепенно привикнах с новото си положение и единичната килия, приспособих се. Най-големият ми проблем беше самотата. Езикът ми ще се вдърви, ще забравя родния си език. Опасно беше да навляза в дълбоки размишления, защото имаше вероятност да мина границите на нормалното. Затова се опитвах да се владея, колкото мога. Накрая открих начин за спасение. Вместо непрекъснато да мисля какво ще правя сам между тези четири стени и да стигна до полудяване, по-добре беше да се върна назад и да започна да прелиствам историческите страници. Взех да си припомням някои исторически събития, да се връщам към великите страници от националната ни история. Опитвах се да си спомням за неправдите и изпитанията, които бяха изживели някои исторически личности. Чрез умственото си пътешествие в историята се стараех да намаля тежкото си положение и създавайки си някакво занимание, полагах усилия временно да забравя болката си. Отново размишлявах както и в стария затвор. В полето, където е построен този затвор, някога дядо ми беше загубил цялото си семейство. Стотици хиляди, които панически бягали от смъртта пред руските войски в палатките тук масово умирали от чумата и от едно 22-членно семейство се спасил само 22-годишният ми дядо. Това събитие ме караше да настръхвам. Като негов внук днес аз също съм окован във вериги и съм хвърлен в построения на тези места затвор от българските комунисти, които дойдоха на власт благодарение на руската армия. Историята ли се повтаряше? Защо трябва да страда този невинен народ, Аллах?! Няма ли да настъпи утрото на тази непрогледна нощ? Къде си, справедливи Аллах? Опитвах се по такъв начин да прекарвам времето си ту с горчиви, ту със сладки спомени. Същевременно продължавах да кланям намаз и да се моля, вземайки си абдест без вода, правейки тейеммум¹⁸³. Най-голямото утешение и спокойствие намирах в изпълнението на религиозните си задължения, в размишленията върху бога. Дните и нощите ми бяха толкова дълги, че имах време за всичко.

Вече разбирах положението си. Щом не ме изкарват на каре в двора на затвора, значи се намирах в изолационния отряд на затвора. Щом по коридора нямаше никакъв шум, другите също не ги пускаха навън. Времето доста застудя. Наближаваше Нова година. Предполагам, че беше краят на месец ноември. Студено, но слънчево време. Чух стъпки по коридора, от разговора на вратата разбрах, че идват при мен.

¹⁸³ Тейеммум – вземане на абдест чрез забърсване с чиста пръст. Понеже в килията няма пръст, авторът си взема абдест с търкане на ръцете по стените. – Б. пр.

БЕЗ ОКОВИ

Двама надзиратели отвориха вратата, лицата им излъчваха омраза. Единият ми каза.

– Стани и тръгвай с мен!

Бързо станах и ги последвах, слизахме надолу. Най-напред помислих, че имам посещение, но не ме караха към стаята за свиждане, а продължихме по коридора, където се намираха стаята на администрацията. Излизахме навън, за пръв път видях двора на новия затвор. В едната му страна имаше нещо като малки работилници, залепени на високата стена. Видях отворена врата насреща, а вътре имаше железар с чук в ръка. Отправихме се натам, сърцето ми се зарадва. Беше дошъл денят, в който ще се отърва от студените окови, които носех години и които бяха станали част от мен. Влязохме.

– Дай си крака!

Треперех, но не от страх, а от радост. Кракът ми, който сложих върху наковалнята, приличаше на ръката на героя на Йомер Сейфеттин от разказа “Откупът”. След една секунда чукът на железаря силно се стовари върху гвоздея на полумесечната желязна пръчка, която обхващаше глезена ми. С два-три удара веднага изкара нита, който беше набит там преди повече от три години. Веригата, която толкова дълго обвиваше крака ми като змия, се свлече на земята. Като че свалих от себе си хиляди килограми тежест. Закрих клепачите си и благодарих на Всевишния. Поех си дълбоко въздух. Какво щастие! И аз съм бил човек! Тежестта, която дърпаше дясната ми страна към земята, вече не е моя. Беше много неестествено да крача без окови, защото от години бях свикнал с тези пущини! Ето от този момент нататък вече бях напълно сигурен, че съм се спасил от смъртната присъда. Защото от мен беше свалена веригата, най-очевидният символ на осъдения на смърт. И аз като другите затворници щях да се ползвам от общ режим. Завладя ме вътрешно спокойствие.

Тук искам още веднъж да подчертая, че никой официално не ме уведоми за помилването ми. Нито адвокатът, нито пък прокурорът, никой! Директорът на затвора лично или чрез някой свой служител не ми предаде, че съм се спасил от въжето. Не искаха да се успокоя. Можеше някой от тях да ми каже:

– Спаси се от смъртта, простиха ти. Затова един ден непременно ще излезеш от затвора.

Не го направиха. Чак когато ми махнаха веригата от крака, разбрах със сигурност, че съм се спасил.

Когато се връщах към килията, като че лях от радост. Нямаше тежест на глезена ми. Нощем нямаше да ми пречи веригата, която обвиваше крака ми като змия. Дълги години ми пречеше. Никога не можах да стопля веригата под одеялото. Опитвах се да обвия глезена си с превръзката, която жена ми уши със сълзи на очи, за да предотвратя докосването на желязото до кожата ми, но не успях. Защото халката беше толкова тясна, че не можех да вкарам превръзката. Движех халката с големи усилия и се опитвах да поосвободя крака си, да го сгрея, но под нея можеше да мине само горната част на тънък чорап. Немислимо беше да се вкара напълнена с вълна превръзка. Така изобщо не можах да използвам тази превръзка, която жена ми с такова усърдие направи.

Сега можех да се движа в килията по-свободно и удобно. При отваряне на вратата за тоалетна лесно можех да грабвам кофата и да тичам, имах вече няколко минути да измия на чешмата ръцете и лицето си. Можех да хвърля няколко шепи вода на лицето си, когато имаше. Защото особено през зимата водата в Шумен не достигаше.

Дните течаха, но все още ме държаха в изолационния отряд, в единичка. Жена ми и дъщеря ми преди месеци бяха заминали за Турция заедно с тъст ми. Все още нямаше вест от тях, затова бях много притеснен. На свиждане ми идваха само майка ми и баща ми от село. Братята ми бяха заети с работата си.

Накрая, на едно свиждане, баща ми ми каза, че са получили писмо от жена ми, че живи и здрави са пристигнали в майката-родина. Но беше трудно аз да получа писмо от тях. Трябваше да се напише на български. Понеже не можеха да пишат на български, писмата на жена ми и по-късно на дъщеря ми най-напред се превеждаха от нашите на село и чак тогава ми ги изпращаха в затвора. Това беше много дълга работа, минаваше доста време. Но с голямо желание очаквах да видя нещо, написано от жена ми и особено от дъщеричката ми.

Един ден получих много радостна вест, казаха ми, че имам колет от Турция. Лях от щастие! В мъничкото сандъче имаше малко

истинска тахан халва, малко стафиди и сушени смокини. В България не бяхме виждали стафиди и смокини. За истинска тахан халва дори не можехме да си мечтаем! Макар че тази храна беше много важна за мен, най-много ме зарадва това, че получих подарък от съпругата си. Дни наред се утешавах с щастието от големия армаган, радвах се, че тези неща са били сложени лично от жена ми и дъщеричката ми. Но заради колета бях лишен от донесените три килограма храна от баща ми, тъй като вече съм се възползвал от правото на храна.

ОТНОВО ПРЕПОДАВАМ

Непрекъснато в изолационния отряд ли ще ме държат? Няма ли да ме свалят в килиите с общ режим? Непрекъснато си задавах подобни въпроси и страдах. Защото шумът от другите отряди ме караше да изпитвам голямо външение. И аз исках да се събера с хората като другите лишени от свобода. Няма ли да мога да си разменя две-три приказки със събратята си по съдба, които ги пускат в коридора? Тази самота вече ме убиваше. Дните се влачеха много дълги, нямаш никакво занимание. Да имаше книги или вестници, колко хубаво щеше да бъде! Но кой ще ти позволи да четеш? Ето защо дните не минаваха, нощите също бяха много дълги. Трябва да се спася от монотонния живот! Нужно беше да намеря някакво занимание, някакво развлечение! Да открия нещо за убиване на времето. В противен случай просто ще полудея. Много беше опасно да се впускам в празни надежди, да навлизам в дълбоки размишления. Затова трябваше да сложа край на настоящото положение, никой не можеше да ми помогне, освен самият аз. Реших да си говоря сам. Понеже бях в петметровата килия, започнах да се движа напред-назад и да преподавам. Вървах ту към прозореца, ту към вратата и разказвах. Така най-напред от началото до края предадох цялата история на исляма така, сякаш учениците ми бяха пред мен. Започвах с думите:

– Седнете, уважаеми, темата на днешния ни урок е “Битката при Бадр”.

Така започвах и говорех по темата, докато се изморя. От време на време надзирателите идваха и проверяваха през шпионката. Като виждаха, че си говоря сам, коментираха на глас, че даскалът се е побъркал. Но това въобще не ме интересуваше. На обяд преминавах

към турската литература, към историята на турската литература. Разказвах за Фузули, за Намък Кемал. Като приключех с литературата, избирах си някаква тема и говорех, като че пред мен имаше широка публика. Така времето минаваше по-бързо, същевременно съхранявах способността си да говоря. Намерих спасението именно в това занимание. Иначе можеше да се побъркам между тия четири стени. Ако можех на магнетофон да запиша тогава тези свои лекции, сега бих ги изслушал с интерес.

Може би решиха, че съм полудял, защото един ден дойдоха и ме преместиха в една отсрещна килия. Прозорците ѝ гледаха на изток, вътре имаше двама души. Когато останахме сами, бързо се разбрахме. Оказа се, че тези нещастници са от Югославия.

ГЛАДНА СТАЧКА

Единият от югославяните беше беден селянин от Пиротско. А другият беше военен пилот. Все още помня името на втория – Йосиф Филипович Фейдола, от района Зайчар. Като превозвал оръжие и бомби за летището, направил някаква грешка и понеже се уплашил да не му дадат тежка присъда, напуснал службата си, когато бил на пост и избягал в България. Българите го взели за шпионин и го задържали.

Този югославски младеж, който беше с леви разбирания, а може би и комунист, най-напред се престорил на глухоням. По никакъв начин не успели да го накарат да говори. Но може ли да се излъжат българските комунисти? Един ден напълнили канчето с буламач, в който имало червеи и буболечки. Гладният младеж можел да яде всичко, но този път в канчето се движели червеи и буболечки. Ядосал се, загубил самообладание. Забравил за момент, че е глухоням и извикал:

– Аз животно ли съм, бе!

Хвърлил канчето на земята. По такъв начин се издал. След това започнал гладна стачка, но му казали:

– Добре, твоя воля! Ако искаш яж, ако искаш не яж. За нас няма значение. Ако искаш да умреш, продължавай да гладуваш.

Югославянинът издържал няколко дни. Не ял чорбата. Но

никой не се интересувал от него. На Запад обявяващите гладна стачка са посещавани от лекари, вземат се мерки да не загубят живота си, но тук не става нищо подобно. Посмелият да обяви гладна стачка е оставян да умре. Гладуваният си знае дали иска да умира, това не засяха комунистите. Фейдола разбрал ужасното си положение и се отказал и от стачката, защото не била изход и сега ядеше всичко, каквото му даваха. Защото червата му протестираха. Преди се е гърчел от глад, а сега ядеше с апетит всичко и се мъчеше час по-скоро да се съвземе и да може да се изправи на крака.

Останах при югославяните около 10-15 дни. Чух много неща от тях за Югославия. През това време отношенията между двете страни бяха много обтегнати. Във всички страни на изток от Желязната завеса Тито беше подлаган на унищожителна критика, особено в България. Не мина много и група югославски граждани, които имаха връзка с югославското посолство в София и които бяха граждани на тази страна, бяха хвърлени в затвора като шпиони на Тито. Между тях имаше и югославски граждани от турски и албански произход. Срещнах такива в различни затвори и по различно време. Сред тях имаше както офицери, така и с най-различни професии.

След известно време свалиха двамата югославяни в отряда, а аз отново останах сам. Скоро ме преместиха в друга килия.

БОСИЯТ ПОЛКОВНИК

Веднъж бях в килия с български офицер, полковник Генов от танковите войски. Беше на средна възраст. На едно място в двора на казармата, откъдето минавали танковете, издигнали бюст на Сталин. При излизането и влизането на танковете съществувала опасност от счупване на бюста, по-точно той пречел на свободното им преминаване оттам. Един ден полковникът на своя глава наредил преместването му, но при условие бюстът да бъде запазен. Пренесли бюста на по-подходящо място. Но нима може своеволно да се мести такова нещо? Оценили го като вражеска дейност. Решили веднага да бъде наказан и незабавно го задържали. Дали му 12 години строг тъмничен затвор. Освен това го обявили за народен враг. За умишлено престъпление въобще не може да се говори. Но целта на комунистите е била

да го хвърлят в затвора. Все пак той бил офицер от царска България. Голяма “грешка” направили, че дотогава го оставили на свобода, че не са го затворили по-рано...

Беше от Враца, където няма много турци. Може би за пръв път виждаше и живееше заедно с турчин. Най-напред се държеше малко резервирано, не ми се доверяваше, преди да се опознаем по-добре. После се разбрахме, беше запознат много добре с историята и военното дело. Приемаше да разговаря по някои въпроси, изразяваше собственото си мнение. Това беше много добре за мен, защото аз търсех човек, с когото да разговарям, да разменям мисли върху научни и исторически теми. Така времето минаваше по-лесно.

Полковникът носеше каскет и доста остаряло сако. Върху него обличаше военен шинел. Дрехите му бяха подредени, ясно си личеше, че е истински военен. Обичаше реда и порядъка. Но краката му бяха боси. Не можех да повярвам. Времето беше студено, зима. Подът на килията беше от бетон. Имахме под нас одеяла, но те не бяха достатъчни, а той беше без чорапи. Понеже нямаше място за движение, непрекъснато седяхме и аз мръзнех. Затова моите крака винаги бяха студени. Сутрин ставахме, обличахме се хубаво, аз обувах чорапите си, но той все си беше бос. На главата си имаше каскет, на гърба си шинел, а краката му бяха голи! Понякога покриваше краката си малко с полите на шинела и толкова. Попитах го:

– Не ти ли е студено?

– Не, въобще не, така съм свикнал. Само когато излизахме на поход, увивах краката си с нещо, за да обуя ботушите.

Като гледах босите му крака, на мен ми ставаше студено. Нещо друго също ми направи впечатление. Всяка сутрин отваряше куфара си и бъркаше в него. Не беше куфар за дрехи или други вещи. Нещо като малка чанта. Разбра, че се чудя и ми каза:

– Да ти обясня. Аз съм от Враца и много обичам чисто масло. Особено миризмата му. По нашия край правят много хубаво, прекрасно масло. Помолих близките ми и те ми донесоха един буркан чудно масло от Етрополе. Не за ядене, само да го мириша.

Етрополе е малко градче в полите на Стара планина. Маслото на кравите, които пасат между хиляди полски цветя, разбира се, че ще бъде прекрасно. Може би местното население го прави майсторски.

Щом отвореше буркана, наоколо се разнасяше чудесна миризма. Вече бяхме свикнали всяка сутрин след закуска Генов да отвори куфарчето, да извади буркана и тържествено да ми предложи да помириша чудно ухаещото масло. Не трябва да се яде, само да се подуши. Цветът му беше жълт, както на всяко краве масло, но много силно и приятно ухаеше. По думите на полковника, само с млякото на кравите от Етрополското поле местните майстори могли да произведат такова масло. Това беше вид качество, което се постигаше в условията на климата и на растителността на този край.

—❧ ОСМА ЧАСТ ❧—

СПАСЕНИЕ ОТ ИЗОЛАЦИОННОТО

Вече не можех да издържам в изолационния отряд. Затворниците от другите отряди под мен всеки ден подред излизаха в двора, разговаряха помежду си и се смееха. Разбираше се от виковете, които достигаха до нас отвътре и отвън. Колкото и за кратко да е, за здравето беше много важно да се поразходиш малко в двора. Човек можеше да види слънцето, дори и сред високите затворнически стени да погледне небето и за момент да се почувства сред природата. Единствената ми мечта беше колкото се може по-скоро да мина на общ режим и като другите затворници да бъда сред братята си по съдба. В изолационния отряд вече не бях сам в килия, но човек много се изнервя, когато непрекъснато е затворен.

Трудно изкарах зимата, запролетяваше се. Природата се събуждаше, разбирахме го от отсрещните баири, които понякога гледахме, възкачени върху кофата за тоалетна. Времето беше започнало да се затопля доста. Накрая желанието ми се сбъдна. Един ден и мен ме преместиха от наказателния отряд. Настаниха ме на третия етаж в отряда с общ режим. Оттук вече щях да мога да излизам на каре в двора. А когато вечер вратите се отворят за ядене и вземем чорбата си, към половин час щях да мога да ходя в коридора. До заключването на вратите щях да имам възможност да разговарям с лишените от свобода от другите килии. Душата ми се отпусна, защото вече бях на по-лек режим. Още щом се отвориха вратите, тръгнах да разпитвам кои от събратята ми се намират тук. И какво да видя? Всички турци от Софийския процес, с изключение на Мехмед Дъгдък, бяха в този отряд, а също повечето турци от Бургаския процес. Докато се прегръщахме с тях, забелязах и тези от Русенския процес.

Като осъдиха нас от Шуменския процес, през 1948 г. в Русе също скалпиха процес и много видни турци бяха осъдени на изключително тежки присъди. За съжаление, най-видните сред тези турци –

осъдените на смърт Наджи Тахир и Юсуф Сюнбюл – бяха подложени на нечовешки изтезания в Плевенския затвор, където им изпълниха смъртните присъди. А адвокатът Сюлеймен Сабри (Избул), осъден на смърт задочно, отдавна беше заминал в Турция. Аллах му помогнал! Комунистите най-напред му дадоха да замине, сега кой знае колко съжаляват... Така в килиите на Шуменския политически затвор се бяхме събрали осъдени в три различни политически процеса срещу турците:

Софийският процес:

Хаккъ Меджид, Лютфи Хасан, Сабит Хафъз Осман, Ремзи Сеид.

Бургаският процес:

Мехмед Фуат Юмер, Ешреф Билял, Тефик Хафъз Басри, Али Юмер.

Русенският процес:

Фетхи Сюмбюл¹⁸⁴, Мехмед Абди, Нихат Емин.

Слава на Аллах, че и аз всеки ден започнах да излизам на каре заедно с тези събратя! Ежедневно с някой от тях разменяхме мнения по различни въпроси, споделяхме си един на друг новините от писмата и свижданията. Колкото и тежко да беше положението ни, заедно дните ни се нижеха по-бързо. Макар че толкова много хора от турските процеси бяхме в един отряд, всеки от нас беше в различна килия. Можехме да се събираме само като ни пуснат в коридора или пък на карето в двора. Килиите в отделението бяха предназначени за един човек, но ни бяха наблъскали по 6-7 души, затова беше много тясно. Лежахме на земята, от прозореца до вратата бяхме наредени като консервни кутии, един до друг върху прострените дрипи. Освен това през 15-20 дни идваха и претърсваха килиите, разхвърляйки всичкия ни багаж. Само те си знаеха какво търсят. Тъй като нямаше вероятност да има нож или оръжие, би трябвало да търсят нещо написано. Затова никой не смееше да запише нещо против властта и режима. Щеше да изгори всеки, у когото открият нещо подобно.

Беше 1951 г. и Народният съд отдавна беше закрит, а успелите да останат живи лежаха по затворите. Но комунистите не мислеха да сложат край на класовата борба. Дори да нямаха врагове, те си ги

¹⁸⁴ Според автора Фетхи Сюнбюл е братовчед на екзекутирания Юсуф Сюнбюл, но той е съден в друг, по-късен процес. – Б. пр.

създаваха и така продължаваха класовата си борба с още по-жестоки методи. В този дух започнаха да скалпват процеси срещу представителите на опозицията в Народното събрание и вкараха в затвора десетки хиляди хора, без значение дали са виновни, или не. Доколкото чухме, затворниците в цялата страна били 40-50 хиляди. За една държава с население около седем милиона това наистина е много висок процент. Понеже политическите затворници бяха събрани в Шуменския затвор, общите и единичните килии бяха много препълнени. Особено през летните месеци в малките килии оставахме 7-8 затворници, което правеше живота в тях непоносим. През тези години политическите затворници могат да се обединят в няколко големи групи:

1. Представители на Българския земеделски народен съюз.
2. Социалдемократи.
3. Хора от бившата власт като крайни националисти и легионери.
4. Анархисти (много малко на брой).
5. Привърженици на Трайчо Костов (Това бяха хора, останали живи след Трайчо Костов, между които имаше министри и комунисти, които се занимавали с нелегална дейност преди 9 септември 1944 година).

С изключение на националистите, всички други лишени от свобода по доста въпроси мислеха еднакво с комунистите. Някога заедно бяха създали Отечествения фронт, работеха под водещата роля на комунистите и се бяха борили срещу представителите на монархическото управление, което наричаха фашистко. Към Отечествения фронт се беше присъединил Политическият кръг “Звено”, който включваше преди всичко бивши правителствени ръководители и националисти. В правителството на Отечествения фронт влизаха:

1. Българската работническа партия (комунисти).
2. Българският земеделски народен съюз.
3. Българската работническа социалдемократическа партия.
4. Политическият кръг “Звено”.

Комунистите в затвора не държаха отделно представителите на тези партии, но не знам дали това беше продиктувано от липса на

места или просто беше тактика. Ако ги бяха изолирали отделно, може би щяха да запазят идеологическото си единство. Но ги държаха заедно и така между тях възникваха разногласия, които не им позволиха да се обединят. Например националистите наблюдаваха всичко това с подигравателна усмивка и говореха:

– Ето, вижте съюзниците си. Гдини наред работехте с комунистите като съюзници, но накрая и на вас ви биха дупзата! Пуснахте си таралеж в гащите. Разбира се, че един ден и вие щяхте да се набодете!

Но въпреки това, противно на очакванията на комунистите, между тези политически групи с различни идеологии никога не възникнаха много сериозни стълкновения. Защото всички се печаха на комунистическия огън. Същевременно никога не се обединиха и като едно цяло не организираха общ протест срещу комунистическото управление. Гдини наред лежах в затвора, но не станах свидетел на протест или протестна акция. Не говоря за гладна стачка или за бунт, не съм виждал да се демонстрира смелост дори за сериозна критика. Никога не е имало протест срещу храната или изключително тежкия режим в затвора. Никой не смееше да се обади. Един път месото беше развалено, не можехме да се приближим към баките от миризма. Никой не взе от чорбата, защото щеше да си навлече натравяне. Месото в затвора или беше развалено, или толкова лошо качество, че навън е останало непродадено. Само за отказа да ядем, началството започна разследване, разпита много видни затворници, искаше да разбере дали става дума за организиран протест. Накрая установиха, че това не е организирана акция на протест и ги оставиха на мира. Всеки след това приемаше дадената храна и никой не намери смелост да се надигне срещу комунистическата власт. Не казвам, че причината е малодушието на затворниците. По-скоро показва колко безжалостен и жесток е комунистическият режим, който въобще не съблюдаваше човешките права.

Свидетели сме как в някои затвори на Запад лишени от свобода се вдигат на бунт, вземат като заложници надзиратели, даже ги убиват. Това не е възможно в страните на изток от Желязната завеса, дори не може да се помисли за подобно нещо. Защо ли? Защото комунистите много добре знаеха условията на затвора. Навремето те доста се възползваха от принципите за проява на човечност при монархическото управление. Затова, когато дойдоха на власт, никъде и никога не проявиха слабост в това отношение.

ОТНОВО В ИЗОЛАЦИОННА КИЛИЯ

Както вече казах, комунистите не позволиха на затворниците какъвто и да е протест. А самите те някога бяха правили какво ли не по затворите. Бяха запознати много добре с условията, затова вземаха най-строги мерки.

Когато приближаваха националните празници, веднага затягаха режима. В комунистическа България има два най-важни празника.

1. Първи май – Ден на труда.
2. Девети септември – Ден на свободата.

15-20 дни преди официалните празници Първи май и Девети септември ръководството събираше влиятелните затворници от споменатите политически групи и ги затваряше в изолационния отряд. Празниците свършваха, минаваха още 15-20 дни, през които въпросните политически оставаха там. Така предотвратяваха евентуално организиране на протести на националните празници.

Аз също подлежах на тези тежки мерки. Окачествяваха турците политически затворници като отделна група. Понеже ни бяха обявили за народни врагове, от групата на турците трябваше да бъде излъчен някой, който да гори в ада. Това нещастие се падна на мен. Около двата национални празника всяка година ме държаха затворен месец-месец и половина. Не е малко, защото не можеш да излизаш на каре, да се разхождаш на открито, да стоиш на слънце. Освен това, ако свиждането ти или правото ти на храна съвпаднат с тези наказателни дни, казваха на близките ти:

– Той е наказан, не можете да го видите и да му предадете храната!

Между захвърляните в изолационния отряд затворници имаше представители от всички политически групи. Повечето бяха от партията на земеделците и специално Иван Костов. За да минават по-лесно дните, провеждахме помежду си разисквания на политически и исторически теми. Между земеделците и комунистите най-често противоречие възникваше по повод голямата разлика в цените на индустриалните и селскостопански продукти. Например земеделците питаха защо едно селско дете не може да си купи един молив или една

гума с килограм жито? Според тях най-важните продукти са селскостопанските, защото животът е възможен благодарение на тях. Селскостопанският продукт е най-ценен, животът се базира на селското стопанство и селянина. Дори казваха, че българските селяни първи в света са се организирали в политическа партия и това станало благодарение на Александър Стамболийски. Изтъкваха, че след България, във Финландия също се създала подобна политическа партия, но българите били първи в света.

Когато ставаше въпрос за турската и ислямска история, тоест за изтока, аз бях водещият в спора. Затова, както в изолационните килии, така и през другото ми време в затворите, използвах тази възможност да запознавам затворниците българи с турската култура и история.

Не помня дали беше Първи май или Девети септември, но пак бях в изолационна килия с още един затворник. Този път съкилийник ми беше известният Константин Муравиев, бивш министър-председател и виден земеделски деец. При управлението на Александър Стамболийски е министър, въпреки младостта си. Доколкото си спомням, по време на преврата срещу Стамболийски през 1923 г., когато главата му била отрязана с брадва на улицата в родното му село, Муравиев бил министър на войната. Затова затворниците от земеделската партия го критикуваха много остро. Казваха му съвсем открито:

– Отрязват главата на министър-председателя, а ти не знаеш нищо? Какъв министър на войната си бил?

Познавах го, но дотогава няха възможност да разговарям надълго с него. Понеже този път бяхме в една килия, можехме да беседваме много и подробно по всякакви въпроси. Направи ми голямо впечатление това, че под дюшека си имаше доста дълга и дебела тояга. Бяха го затворили преди мен и сложили при него някакъв умопобъркан, за да го тормози. Запитах го любопитно:

– Каква е тази тояга, г-н Муравиев?

– Да ти обясня. Докараха при мен един умопобъркан. Знаеш, че не може да се живее само с чорбата, която ни дават. Но я ядеш, за да не умреш от глад. Докато аз тичах да изхвърля съдържанието на кофата, лудият изяждаше чорбата ми, а аз оставах гладен. Един ден така, два дена така, видях, че не е възможно да продължи повече, че ще умра от глад. Борба за живот! Взех от тоалетната дръжката за ме-

тене и я донесох в килията. Вече не отивах до тоалетната. Когато се протегнеше да ми вземе чорбата, аз го удрях с дръжката и я спасявах. Благодарение на тази дръжка успях да остана жив! Не след дълго махнаха оттук лудия.

Муравиев стана министър-председател на България около десетина дни преди 9 септември 1944 година. Веднага след сформирването на правителството започна да търси възможности за извеждането на страната от политическата пропаст. По това време всеки беше разбрал, че Хитлер ще загуби войната, но прогерманските правителства по никакъв начин не искаха да приемат това. Червената армия от изток и Съюзниците от запад всеки момент щяха да влязат в Берлин, а българското радио непрекъснато предаваше за германските победи. За последвалите събития Муравиев ми разказа следното:

– На 9 септември 1944 година Червената армия взе властта в свои ръце. Заедно с членовете на Регентския съвет ме задържаха, и ни държаха за известно време в затвора в “Дома на слепите”. Бяхме в пълна неизвестност. Никой от нас не знаеше какво ще се случи с него. Една сутрин започнаха да ни карат към летището в закрити камиони. Когато влязох в самолета, не заварих никого друг. Забелязах, че в един ъгъл стои съветски офицер. По чертите на лицето му се виждаше, че е от азиатските туркмени. Поздравих го, не ми отговори, не каза нищо и след това. Подир малко докараха в самолета и другите арестувани. Членът на Регентския съвет княз Кирил беше пребледнял. Не знаехме накъде ни водят, но беше ясно, че ще заминем за Съветска Русия. Само не знаехме в Сибир ли или на друго място ще ни карат. Бяхме в голяма тревога. От лицето на Богдан Филов се виждаше на какво е бил подложен в “Дома на слепите”. Израженията на бившите управници, които бяха свързали България с Тристранния пакт, показваха страха и паниката, в която се намираха.

За тези, които ни караха към Съветския съюз, интерес представляваха повече членовете на Регентския съвет. Самолетът излетя, движеше се към североизток. Все още не бяхме напуснали българските територии, когато извадих по някакъв начин визитките си от джоба и ги пуснах през прозореца. На една-две от визитките написах следното: “Пътуваме със самолет към Русия. Не знаем накъде ни карат.” После научих, че около Горна Оряховица селяни на полето открили визитната ми картичка и така разбрали, че са ни закарали в съветска Русия.

Пристигнахме в Москва, където ме разпитваха една нощ. Бяха ме закарали в много луксозно обзаведен кабинет. Насреща ми седеше маршал, отрупан с безброй отличия и медали – маршал Жуков. И днес не мога да разбера защо ни разпитваше човек, който като командир на фронт, би трябвало да се занимава с военните си задължения!? След разпита мен ме закараха в Юсуповския дворец в Москва. Не знам къде е бил настанен княз Кирил. Останах там месец и половина-два, през което време от никой от работещите там не чух нито дума. Никой не говореше. Имаше доста персонал в сградата. Някои сервираха яденето, други чистеха, пълно беше с хора около мен, но никой от тях не проговори. Правеше впечатление и силната охрана около двореца.

Със същия самолет ни върнаха в София. Учуди ме много състоянието на княз Кирил и бившия министър-председател Филев, които бяха като скелети. Много ясно се виждаше, че не бяха в състояние дори да говорят. Бяха разбрали положението си. След това ти е известно. Народен съд и смърт.

Муравиев знаеше френски. По време на управлението на Стамболовски беше министър на войната. Имаше малък чифлик край София и с него можеше да се разговаря много приятно за земеделието, в която област притежаваше широки познания. В резултат на операция му бяха засегнати гласовите струни, затова говореше много тихо, почти шепнешком. Един ден ми каза:

– Да ти разкажа нещо интересно. Навремето министърът на просвещението излязъл в отпуск. Бил заместван от министър-председателя Радославов. По-точно той само подписвал документите, които носели при него съответните висши служители. Веднага Радославов бил затрупан с доста молби. В Радомирската гимназия една млада учителка започнала да води любов с един гимназист от последния курс и отишли толкова надалеч, че накрая един ден били заловени в неудобно положение. За да спасят честта на учителката, а и на всички учители, намерили за виновен младежа и го наказали без право да учи в която и да е гимназия в страната. Това привлякло вниманието на Радославов и той поискал да му донесат папката с документи по случая. Била доста дебела, но той я проучил и веднага написал забележката, според която на младежа трябвало да се даде право да учи в друга гимназия. И прибавил с кирилица следните турски думи: “Ашколсун на този, който може!”

Дойде денят за връщане в старата си килия. Щях да имам

възможност да се видя с приятелите от другите турски политически процеси, да поговоря с тях на турски и да науча някои хубави новини. Някои от тях са имали свиждане и възползвайки се от разсеяността на надзирателя, бяха научили новините от Турция, които много ме зарадваха. Правителството приютило изселниците, анадолският народ споделял залька си с изселниците от Румелия. Селяните настанявали по празните места в Анадола, а гражданите по големите и малки градове на Турция.

УСТРОЙВАНЕ НА СЕМЕЙСТВОТО МИ

Изселването продължаваше, от време на време границата се затваряше и хиляди турци в студ и мраз оставаха месеци на границата дори с малки деца. Някои от тях вече бяха приготвили багажа си на денкове, вързали ги бяха и чакаха да потеглят, други бяга натоварили багажа си на влака, изпратили го бяха до границата на Капъкуле, но поради затваряне на границата, багажът им беше върнат обратно, собственикът им го беше изкарал от сандъците и чакаше деня, когато пак ще тръгне нататък.

Затварянето на границата от самото начало беше свързано с проблемите, които българското правителство създаваше. Българските власти не признаваха нито ред, нито план и програма. Единствената им цел беше да изпратят хиляди хора в Турция, за да ѝ създадат икономически проблеми, страната да стигне до състоянието да не може повече да приема изселници и да предизвика бъркотия. Освен това сред голямата навалица да вкара в Турция собствени шпиони и да създаде своя шпионска мрежа. Държавните власти сериозно се затрудняваха да извършват необходимата проверка сред масите, които идваха на тълпи в Турция. Затова границите се затваряха обикновено от турска страна по основателни причини. Нужно беше и време, за да се направят необходимите приготовления. Според договора между двете страни в определени дни от седмицата трябваше да се изпращат известен брой хора, но българските власти въобще не се съобразяваха със споразумението и трупаха хиляди потърпевши на одринската граница.

Въпреки тези затруднения министър-председателят Аднан Мендерес започна строителство на жилища за изселниците с 30-те милиона долара, които взе от Съвета на Европа и Организацията на

обединените нации. На заселените по селата семейства се построи-ха по една къща, освен това им се предостави малко земя и по 1 000 турски лири за закупуване на някои мебели. Въпреки че най-напред беше съобщено, че няма да бъдат осигурени жилища за настанилите се в големите градове като Анкара, Измир и Истанбул, по-късно в тях също се построиха изселнически махали.

Ето по това време на тъст ми, който се бил настанил на квартира в една къща с лозе в анкарския квартал “Етлик”, от Дирекцията по настаняване на изселниците му направиха следното предложение:

– Даскале, щом в Анкара няма да се построи махала за изселниците, ако искате можем да ви настаним в община Гьолбашъ, въпреки че сте граждани.

След обсъждане на въпроса в семейството, те се съгласили да приемат предложението и се настанили в Гьолбашъ, в една къща, близо до жандармерийския участък. Построените от държавата едноетажни изселнически къщи с две стаи, кухня и антре са били приети от пристигналите от Румелия страдалци като райски кът и горещите обятия на майката-родина им помогнали да забравят хубавите си къщи и имот, които продали на истинска безценица или по-точно – подарили на българите.

Подобни сведения научавах един път на три месеца и от писмата на жена ми, които най-напред бяха превеждани на село, а след това стигаха до мен. Тези много ценни писма, които минаваха през изключително строг контрол, стигаха чак след 6 месеца. Въпреки че дотогава загубвах актуалността си, не ги възприемах като стари.

Единствената ми дъщеричка Мюбеджел вече беше на шест години. Беше започнала да ходи в началното училище в Гьолбашъ. А дядо ѝ работеше като помощник-учител в село Бурсал. Понеже в Гьолбашъ все още не е било прекарано електричество, жена ми на газова лампа непрекъснато бродирала, за да изкара пари за дъщеря ни.

ЕДНА ГЛЪТКА ВОДА

В килиите на новопостроения за политическите лишени от свобода Шуменски затвор дните ни се низеха един по един. Както вече казах, повечето от политическите затворници на страната бяха струпани тук. Затова лежахме много наблъскани и един върху друг. Освен това имаше сериозни проблеми с водата. Сигурно беше суша, защото наред с другите проблеми в затвора, водата също не достигаше. Не можехме да намерим вода за пиене. Чешмите не течаха. Затова започнаха да карат вода с цистерни. Спряхме да мислим за необходимостта от вода за миене и чистене. Живеехме с малкото хладка вода, която ни сипваха от баките. Ръководството даваше дневно на всеки по едно канче вода. Заповядаха ни да си осигурим по един съд за вода. Затова поискахме от близките ни да ни донесат някакво шише или манерка.

Тогава бяхме 7 души в килия. Един от съкилийниците ми беше албанец от Пиринска Македония, казваше се Рамис и беше югославянин гурбетчия. Намерили са му някаква вина и са го осъдили. Понеже близките му живееха в Югославия, беше в тежко положение. Нямаше нищо друго, освен едно канче. Не беше в състояние да си намери съд за вода. Ако напълнеше канчето с вода, нямаше къде да му сипят чорба. Положението му наистина беше трагично. При нас лежеше бившият директор на полицията в Бургас, атеист, безсъвестен, а също така и много враждебно настроен към турците. Близките му бяха донесли трилитрова дамаджана, можеше да си вземе достатъчно вода, когато даваха. Тази вода му стигаше, дори беше много. Но в килията лежеше мюсюлманинът Рамис, който нямаше съд за вода. Българинът не го приемаше за албанец, щом е мюсюлманин, значи е турчин. Бившият полицейски директор, изпитващ огромна ненавист към турците, виждаше, че Рамис няма съд. За да не пийне от водата му през нощта, директорът намерил капак от консервна кутия на двора, по някакъв начин го разделил на две и когато излизахме в коридора изпилил парчетата като две вилици и ги превързал за гърлото на дамаджаната. Ако Рамис посмее през нощта в тъмното да вдигне дамаджаната към устата си, двете железни парчета можеха да му наранят очите. Този случай не може да се изтрие от паметта ми. Мога да кажа, че злонамереният мъж беше единственото изключение сред политическите затворници българи. Сред другите групи политически затвор-

ници никога не срещнах човек с такава открита омраза към турците. Заедно се печяхме, изпепелявахме се на огъня на комунистите. Затова анархистът Тодоров, който остана с нас в смъртната килия в стария затвор, беше дал на нуждаещия се Али Тюркюджу една част от стоте лева, които приятелите му бяха изпратили отвън. Това произтичаше или от принципа за взаимопомощ на идеологията, към която принадлежеше, или от чувството му за милосърдие. Може и да си е правил с това политическа пропаганда. Защото и анархистите като комунистите пропагандираха идеи за равенство между всички хора, за човешки хуманизъм. Говореха, че ако дойдат на власт, няма да има управление и пари, всички хора ще бъдат равни, всеки еднакво ще може да се възползва от благоденствията на страната според труда си, дори без да се труди. Щяло да настъпи повсеместно щастие. Празни приказки, разбира се... Но Тодоров не правеше само гола пропаганда на своята идеология, а на практика даваше част от залька си на Али Тюркюджу. Именно това беше важното. Понякога спорехме с него на тая тема. Беше социалист с модерни виждания.

Вече беше лято, три дни подред изкарвах на двора всички затворници. Вътре правеха нещо, но какво? Не можехме да разберем. От тази заповед ние имахме полза, защото стояхме навън до вечерта, виждахме слънце. Когато се прибирахме вечер, не можехме да забележим промяна. Всичко си беше на мястото. Любопитството ни растеше, какво ли ставаше? Понякога виждахме хора да се движат по покрива на високата сграда. Накрая стигнахме до заключението, че инсталират по килиите подслушвателни апарати. Вече и между нас в килиите нямаше да можем да говорим против режима. Но дори да не инсталират такива, сред нас също се намираха доносници. Положението на всеки беше различно. Имаше такива, които си нямат никого навън и се хранят само от баката на затвора, затова бяха гладни. Други бяха попаднали случайно тук и затова бяха далече от идеализма. Имаше и слабохарактерни, които не можаха да издържат на натиска и мъките. Искаха колкото се може по-скоро да се спасят. Имаше и такива, които наистина са били подмамани. Повярвали са на лъжливите обещания на ръководството на затвора и са приели да доносничат за съкилийниците си, да слухтят в полза на режима. Често ни местеха в различни килии. При едно такова преместване попаднах при един младеж от земеделците от пазарджишкото село Лисичево. Беше син на бедно семейство и се казваше Иван. Баща му починал. Той станал член на партията на Стамболийски и всеотдайно се борел за доброто

на селяните, силно беше привързан към принципите на партията си. Истински партизанин! Повечето от другите затворници в килията бяха николапетковисти. Всички се поддържаха като едно цяло, дори чух и станах свидетел как разпределят помежду си храната и парите, които получават отвън. По-точно, помагаша на нуждаещите се. Иванчо беше един от тях. Една вечер вратата се отвори за раздаване на чорбата, изсипаха ни я в канчетата. Някои от нас после ги миеша на чешмата, някои отиваха в тоалетната, преди да ни заключат. Освен това по коридорите се бяха насъбрали затворници, за да си разменят по някоя дума. Звънецът скоро щеше да бие за прибиране. Изведнъж видях, че моят съкилийник, Иванчо, бие някакъв затворник. Стоварваше юмруци по лицето му. Горкият, като изяде достатъчно бой, се затича да бяга към вратата в коридора и викаше за помощ на надзирателите:

– Тичайте, ще ме убият!

Кой ще дойде? Всичко беше свършило... След малко вратите се затвориха. Взеха Иванчо и го закараха в карцера. Лежа там 15 дни. Когато излезе, брадата и косата му бяха в ужасно състояние, а лицето – преbledняло. Но Иванчо беше герой, защото беше наказал доносника на ръководството на затвора. Приятелите му го поздравяваха, но само толкова. А той имаше нужда от много неща. Този младеж излагаше живота си на опасност за общото дело, но какво печелеше? Поставяха го на предна линия, но не му даваха да си хапне или пийне от това или онова. В килията от думите и държанието на Иванчо чувствах, че изживява голямо колебание. Споменавам тук Иванчо, защото след време отново ще стане въпрос за него.

Бяхме в последните месеци на 1952 г. Затворът беше построен наскоро, но комунистите бяха недоволни от местоположението му. Голямата сграда с решетки, която се намираше до железопътната линия Варна–София, се виждаше от дясната страна на линията веднага след излизане от Шуменската гара. Това не се хареса на комунистите. Комунизмът беше донесъл на хората справедливост, равенство и свобода. Искане да покажат, че не строят затвори, а училища, обществени и фабрики. Трябваше да използват тази огромна сграда не за затвор, а за различни социални и културни дейности.

ОТНОВО ВЪВ ВАРНА

Пуснаха извън България слух, че освобождавали лишените от свобода и изпразвали затворите, а сега постепенно ги закривали. Народът всеобщо и в абсолютно единство строил социализма. Полагали се основите за създаване на социалистическо общество, живеещо в благоденствие. Затвори имало само в София, Варна, Сливен, Плевен, Стара Загора и Пазарджик.

Може в някои други малки затвори на някои областни центрове да е имало лишени от свобода, но като цяло затворниците бяха събрани в споменатите градове.

В действителност обаче нито беше обявена някаква обща амнистия, нито пък бяха изпразнили затворите. Закриха затворите, които бяха на неподходящи за тях места, а хората струпаха един върху друг. Освен това отвориха касапницата на Беленския архипелаг, единствено това беше направено. Такова беше истинското положение.

Един ден дойдоха внезапно и на няколко души ни заповядаха:

– Пригответе се за път!

Веднага започнахме да събираме нещата си. Вкараха ни в един закрит камион и ни закараха на гарата. Не знаехме накъде ще ни водят. Когато потеглихме към Черноморието, разбрах, че ни конвоират към Врана. Толкова исках да сме в открит камион и да мога да видя отвисоко Шумен. Но къде този късмет! Като се качвахме на влака, можах да зърна няколко познати лица. Понеже бяхме малко хора, не можеха да ни предоставят голям вагон за превозване на свине. Наста-ниха ни един върху друг в последното купе на един пътнически вагон. Вържени милиционери стояха в коридора и държаха далеч от нас пътниците. Прозорците бяха затворени, забранено ни беше да гледаме. Вратата към коридора беше непрекъснато отворена и милиционерите непрестанно ни контролираха. Най-големият черноморски град на България Варна е красиво пристанище на 96 километра от Шумен. А затворът в града се намирал в северозападната му част, сред лозя и на южно изложение. Като се погледне от горните му етажи, можеше да се види целият град. Пред погледа се простирал прекрасна панорама към морето и розовите градини.

Като ученик, бяхме отишли групово на екскурзия в града и

посетихме мястото, където става битката при Варна, в която загива Владислав III Варненчик. Придружаваше ни един от видните турци на града, Юмер ефенди, който ни показва местата на битката, където е израсъл и известният Хъзър Бей¹⁸⁵. Много добре помня, че в същото време ни обърна внимание на следното:

– Виждате ли тази сграда отсреща? Това е Варненският затвор. Архитектът ѝ е бил осъден непосредствено след приключването на строежа и е лежал в нея като затворник.

Днес мен също ме карат към тази сграда не на почивка, а за наказание. Колкото и да беше опасно, по пътя понякога се възползвах от възможността да разгледам природата навън и да получа вътрешен покой. Минахме Провадия, езерото край Девин и накрая стигнаме до Черно море. Места, които някога свободно бях посетил и разгледал... Отдалеч забелязвам Дворец Евксиноград, който съм посещавал като ученик и като учител в духовното училище “Нювваб”. Лозя, градини, красиви брегове и необятно пространство, което се разпростираше далеч към хоризонта. Освен това разпенените сребърни вълни на морето се удряха в брега. Кацащи и излитащи чайки, вързани за кея различно оцветени лодки, денонощно търсещи късмета си в морето рибари и изкарващи хляба си с непосилен труд хамали, щастливи или нещастни хора, потънали в ежедневието си. Милиционерите ни прекараха сред хората като големи престъпници, без да ни позволят да осъществим контакти или да продумаем с някого и ни качиха на затворническия камион, който беше паркирал до гарата. Не мина много време и спряхме пред Варненския затвор. Най-напред слязоха милиционерите и официално ни предадоха на ръководството на затвора. След това дойдоха надзирателите и ни вкараха вътре.

Слънцето всеки момент щеше да залезе, огледах се, но не видях нищо, освен четири стени. Пред нас стоеше голяма сграда от червени тухли. Близко до тавана имаше малки прозорчета с решетки. Влязохме в нея. Намерихме се в кръгло място с бетонен под. От трите страни имаше килии, но не изглеждаха да са единички. Триетажна сграда, стъпалата на стълбите бяха железни, дълги коридори. Между двете страни се простираше доста голямо празно пространство. А отдолу беше опъната железна мрежа. Служеше като предпазна, за да не паднат на бетона затворниците, които евентуално могат да се хвърлят

¹⁸⁵ Михалоглу Хъзър Бей или Михалоглу Мехмед Бей в българската история е известен като Михаил Шилаги. – Б. пр.

отгоре с цел да се самоубият. Килиите бяха много големи, с нарове на два етажа и можеха да побират по 30-40 души. Настаниха ни в две различни килии. В моята килия имаше около 30 затворници. В първия ден не познавах никого сред тях, но се опознахме. Бях единственият турчин. Сред тези обикновено възрастни затворници можех да разговарям с проф. Константин Кацаров и д-р Илия Груев – и двамата представители на предишното управление.

Проф. Кацаров беше осъществил околосветско пътешествие с една група и беше описал спомените си от него в книгата “Пътят към върха” и тази ценна книга се знаеше почти от всички затворници. Затова той беше известен между нас.

Доктор на юридическите науки, Груев беше завършил два пъти висше образование. Освен това е работел в областта на външните работи на страната. По време на Царство България дълги години е бил консул в хитлеристка Германия. Знаеше немски като майчин език. Типичен привърженик на немците. Но беше много културен и вежлив човек, като европейец. И двамата бяха националисти, но не говореха нищо за миналото си.

Един ден, като разговаряхме с проф. Кацаров, ми разказа, че през 1927 г. като участник в една международна среща пътувал с влак за Иран и минал през Анкара. За столицата на Турция ми каза:

– Минах през нея, но нищо не видях. Забелязах няколко тепета и толкова.

Една вечер в килията бяха организирали мероприятие по повод годишнината от смъртта на българския поет и комита Христо Ботев. Комунистите много се стараят да почитат историческите си личности. Един преподавател от университета изнесе реч, спомена за живота и творчеството му, за мястото му в българската литература и дейността му, след което попита дали има сред нас някой, който иска да допълни нещо по въпроса.

В килията имаше още един възрастен човек, но името му не си спомням, беше иманяр с висше образование. С някои специални инструменти търсел съкровище или имане. Завършил физика и се пенсионираше като учител. Досега не беше открил и извадил какво съкровище. Но с магнитни инструменти обхождал страната и се мъчел да открие под земята ценни метали. Този старец поиска да се

изкаже. Организаторите веднага дадоха думата на човека, радостни, че затворник взема думата и се присъединява към учебната и културна програма:

– Имах много добър приятел в София, баща му беше член на Светия синод, поп от висок ранг. Не знам кой си поп преди смъртта си оставил затворено писмо, което трябвало да се отвори пред голяма комисия 40 дни след смъртта му.

Минали 40 дни, комисията се събрала и Светият синод с голямо любопитство отворил писмото. От него излязло нещо като писмено завещание, в което се подчертавало:

“Последният четник от четата на Ботев, на когото не помня името, ми разказа това преди смъртта си. Една вечер във Врачанския Балкан влязохме в спор с Ботев. Срещу нас имаше многобройна османска войска. Казахме му да се откажем, защото краят ни ще е трагичен, ще умрем всички и докато има време да се разпръснем и да се спасим от страшния край. Ботев не се съгласи. Тази нощ сам се бях подпрял на една скала на връх Вола и мислех, когато един от четниците уби Ботев с един куршум. Ботев не е убит от турците.”

Човекът така се беше разпалил, че щеше да продължи, никой не мислеше да го прекъсва. Точно в този момент проф. Кацаров с голям гняв го прекъсна и без да поиска право да говори, започна:

– Няма ли кой да накара това куче да замлъкне?! Това куче плюе в националната чорба, приготвена за Ботев, който е най-голямата историческа и литературна личност, борец за свобода и пример за гордост. Дори казаното от него да е истина, това мнение вече не може да се приеме. Всеки народ има нужда от такива велики личности. И ние поставихме Ботев на най-челно място като национален герой. Избрахме го да бъде пример за младежта ни. Длъжни сме да го приемем в този смисъл. Казаното преди малко може да е истина, но тази теза не би могла да се приеме. Ето защо правилното е следното: турците убиха Ботев!

Очаквахме на следващия ден да накажат стареца-физик, но не стана такова нещо. Може би заради възрастта му, а може да са отчели като културна дейност изказването му, та дори то да е било отрицателно.

Повечето от затворниците бяха на страната на професора, разбира се. А организаторите на мероприятиято нищо не казаха и така

всичко се покри. И във Варненския затвор дните се точеха много бавно. Един ден доведоха още няколко души в килията ни. Сред тях беше и Петко Кунин, който беше осъден заедно с Трайчо Костов и вкаран в затвора. Трайчо Костов беше вторият човек след Георги Димитров в Българската комунистическа партия. След отлъчването на Тито, Трайчо Костов беше обвинен, че е западен шпионин и човек на Тито и обесен. Ужким Костов заедно с Тито са били направили план за покушение срещу Димитров. Всичко това беше казано на делото. Мисля, че Петко Кунин беше министър на финансите. Освен това в килията ни беше и известният комунист Петровски, който дълги години беше останал в Съветския съюз и в някои западни държави. Това не беше случайно. Ръководството нарочно държеше на едно място бившите управници и новите комунисти и с любопитство следеше какво ще стане. И ето че след доста време комунистите започнаха да предизвикват представителите на царското управление и националистите. Но те изобщо не се хващаха на играта им и обикновено предпочитаха да мълчат. И бяха прави. Щом дойдоха в затвора, комунистите от процеса на Костов се включиха в културната дейност на ръководството и започнаха да говорят и да изнасят лекции. Дори по време на мероприятията, организирани пред всички затворници, си направиха самокритика, признаха, че са извършили престъпление, че са сгрешили и че най-правият път е соченият от партията.

Но когато през 1953 г. Хрушчов и Булганин се прегърнаха с Тито на белградското летище, нашите комунисти признаха, че Костов е бил обесен невинен, посмъртно му възвърнаха всички права и го оправдаха, извиниха се пред съпругата и децата му, дори назоваха на негово име доста учреждения и предприятия. Доколкото чух, жена му не приела нищо и отхвърлила всички предложения от убийците на съпруга ѝ да получи материална подкрепа.

Ето, така минаваха месеците във Варненския затвор. Един ден майка ми и баща ми дойдоха на свиждане. Такава е родителската обич... Дори да съм на края на света, пак идваха. Колкото и да е трудно да се живее, издържа се някак, всеки си знае своите грижи. Вдигнали се чак от село и са дошли при мен! Не са останали в хотел, защото е много скъпо. Но нямахме и роднини в града, за да отидат на гости у тях. Имали късмет обаче, че във влака се запознали с някакъв човек. По-точно един варненец като ги видял с торби в ръце и че не знаят нищо, че няма да им е лесно да се оправят, след кратък разговор ги поканил в къщата си. Напълно непознат човек! И турчин не бил. Но понякога на света можеш да срещнеш добри хора. Майка ми, рахмет-

лийката, тази нощ въобще не можала да заспи. На сутринта човекът ги докарал направо до затвора. На свиждането майка ми разказваше колко е останала доволна от него.

Далече, едно отиване и връщане си беше голям масраф. Не можеха да ми идват на свиждане на всеки три месеца. Затова, като наближеше правото ми на свиждане, по пощата ми изпращаха три килограма храна.

С четири очи очаквах да получа писмо от съпругата ми и дъщеря ми от Турция. Пишеха писма, но както вече казах, най-напред ги изпращаха до село, откъдето близките ми превеждаха написаното, допълваха по нещо и ми ги препращаха. Затова ги получавах след много дълго време. Може да се каже, че си пишехме по два пъти в годината. Трудностите не бяха свързани само с това. Аз имах право да пиша само на български, а те не знаеха български. Но беше трудно да намерят човек, който да им преведе съдържанието на писмото ми. Зимата на 1952-1953 г. прекарах във Варненския затвор. Пролетта настъпи и времето се затопляше. Разбирахме за събуждането на природата, когато излизахме в двора на затвора, намиращ се сред лозя. Миришеше много приятно. Но какво са 30 минути. И като ти откраднат 5-10 минути в началото и 4-5 минути накрая, остават само 15. Някои затворници искаха да се отделят от строя, да минат набързо, за да направят някои гимнастически упражнения, да напълнят дробовете си с чист въздух. Но комунистите позволяват ли ти! Забранявах им и ги караха да се върнат в строя.

НА ПЪТ ЗА “БЕЛЕНЕ”

Пролетта дойде и замина, времето се стопли. Беше изминала година от идването ми във Варна, когато отново трябваше да тръгна на път. Понеже повечето от съкилийниците ми бяха възрастни, тях ги оставиха. Но в другите килии имаше доста млади затворници.

Бяха сформирали една група от Варненския затвор. Един ден надзирателят влезе в килията ни със списък в ръка. Беше преди обяд. Започна да чете имена, между които беше и моето.

— Чулите имената си да съберат багажа си, да се приготвят за път!

Както винаги и сега не ни казаха накъде ще вървим. Затова веднага започнах да се приготвям заедно с още няколко души от нашата килия. След малко извикаха:

– Които чуят имената си, да нарамят багажа и да тръгнат.

Метнах багажа си на рамо и излязох, без да знам накъде отиваме. Но от слуховете бяхме разбрали, че ще ни карат в Белене. Тази новина се разнесе от ухо на ухо чрез хора, които вършеха незначителни работи в затвора. И това излезе вярно. Да, наистина отивахме в Белене. Беше месец юни, времето беше топло, седнахме на денковете си в двора на затвора и чакахме да ни раздадат чорбата. Но вместо чорба ни донесоха суха храна, която се състоеше от малко сирене и една лъжица мармалад. Казваха ѝ суха храна за път. От тази храна се уверихме, че пътят ни ще бъде доста дълъг. Щом ще пътуваме надалече, слуховете за Белене се потвърждаваха. Но не даваха заповед да тръгваме, може би имаше проблем с превоза. Или пък навън вземаха мерки по охраната. Достатъчно си починахме в двора. Аз седях върху вързопа си и се печах на слънце. Освен това си мечтаех, че летя над Анкара. Съживявах в паметта си спомените за съпругата си и дъщеря си, когато дочух някакъв глас:

– Господин Осман, ти не ме познаваш, но аз добре те зная. Аз съм добруджанец от село Гуслар. В детството ми си играехме навън с турските деца. Все още имам много приятели турци на село. От тях много съм чувал за твоя процес. Досега не можах да се срещна с теб в някоя от килиите, но задочно те познавам много добре. Отдавна исках да се видим и да си поговорим.

Погледнах го, млад български селянин-добруджанец. Защо иска да говори на турски, да се сприятели? Беше симпатичен младеж. Говореше, че едва днес е имал това щастие, държеше се сърдечно, щеше да ми се хвърли на шията. Изобщо не се усъмних, веднага ми стана приятен. Това че говореше с мен на турски сред толкова българи, ми беше допаднало много. Добруджанските българи знаят много добре турски. Те са малцинство в турските села. По широките добруджански земи се чувства турска атмосфера. С помощта на Хитлер тези земи бяха взети от румънците и върнати на България като “българска територия”, в която болшинството от населението беше турско.

Румънците не гледаха с добро око на българското население. Затова добруджанските българи обичат турците. Дори мога да кажа, че българите в Добруджа живеяха тогава под закрилата на турците от

района. Живееха съвместно и затова се отнасяха към тях с обич и уважение. Разбира се, тук нямам предвид тези, които попаднаха под влиянието на българските националисти и се настроиха срещу всички турци.

Ето този млад българин от Добруджа беше един от тях, имаше вид на българин от османско време. Ние бяхме приблизително стотина души. Някои седяха върху денковете си и си почиваха или дремеха, други, намерили си някой приятел, се разхождаха и разговаряха помежду си. Ние с Енчо също се движехме и говорехме, разбира се, на турски. Дълго продължи, защото той непрекъснато бърбореше, минавайки от тема на тема.

Аз познавах добруджанските села, а селото на Енчо не ми излизаше от главата. През 1942 г. по селата беше започнал истински глад. Германската армия вземаше всичко, което намереше, изпразваше хамбарите на селяните. Тази година беше голяма суша и селяните отиваха в Добруджа, за да се снабдят с царевица. Баща ми, рахметлията, също беше отишъл с брат ми за царевица с каруцата. Семейството ни беше многолюдно, 26 човека сеядяха на софрата. Аз тогава току-що се бях оженил в Шумен. Нашите бяха намерили царевица в село Гуслар и бяха платили не знам колко за една каруца. Като говорехме с Енчо, аз си спомних за всичко това, дори му го разказах. Но между затворниците винаги имаше антени, които донасяха на ръководството. Не е убегнел от вниманието им разговора ни с Енчо, още повече, че беше на турски. След това разбрах, че всичко се е следяло.

Накрая дойде време за тръгване. Заповядаха ни да станем и да се качим с багажа си на камионите. След 15-20 минути бяхме на гарата. Закараха ни по околни пътища и отново ни наблъскаха един върху друг във товарен вагон за добитък. Вагонът беше на скрито място и не знаехме кога ще потеглим. Много дълго чакахме, времето беше горещо, а вагонът – без прозорци, но и да имаше, не биха ги отворили. Близко до тавана наместо прозорци имаше нещо като отвори с решетки, краищата на които биха покрити с железни листове ламарина. Оттам проникваше малко въздух. Ако и тях ги нямаше, не би могло да се диша, да се оцелее. Добре, че при нас имаше денкове с багаж, върху които можехме да седим. Иначе щеше да останем направо върху дъските. В края вагона имаше две кофи за тоалетна, където да ходим по нужда. Вързопите ни бяхме меки, излегнали се бяхме на тях, но някой с краката си стигаше до лицето на приятеля си, друг беше легнал върху краката на трети и така спеше. Не знам към колко часа вагонът потегли, но се движехме в посока за София. Минахме през Провадия,

езерото в Девин и накрая бяхме в Шумен. Предложиха да погледнем дали Шуменският затвор си стои на мястото, но не можеше да се види нищо. Във вагона някои разговаряха, други бяха изтощени от жегата и спяха. Минахме и Търговище, после чухме “гара Левски”. Чувах се предупрежденията на железничарите. От гара Левски има отклонение за Свищов. Преместиха вагона ни на друга линия, което разбрахме от маневрите. Отдавна нощта беше превалила и щеше да се зазорява.

Във вагона не бях заедно с Енчо, той си имаше група приятели, седеше с тях. Сутринта всички бяхме изморени и сънени. По едно време някой се развика, че водата е свършила. И другите започнаха да викат: “Вода!” Всеки имаше при себе си съд за вода, но за около едно-две канчета. Бяхме ожаднели, защото беше лято. Намериха една-две дамаджани и след като затворниците надигнаха глас да се отворят вратите, за да си напълним вода, не знам как милиционерите го направиха. Един-двама слязоха, напълниха дамаджаните от чешмата отсреща и се върнаха обратно. Вратите отново се затвориха. Никой нищо не знаеше. Отдавна бяхме тръгнали от Варна, но досега не ни беше направена проверка. Премина вечерта, а сега вече се зазоряваше и никой не се интересуваше от нас. Може би, защото пътувахме в затворен вагон. Накрая дойде време и прикачиха вагона ни за един локомотив. Тръгнахме по посока на Свищов. На гара Ореш ни свалиха, от което със сигурност разбрахме, че ни карат в Белене. Лесно ни закараха с камиони до село Белене, намиращо се на брега на Дунава. Сградата на комендантството на концлагера “Белене” се намираше в селото, до брега. Там ни чакаше група от строга охрана. Не знаех колко души бяхме точно, но сред затворниците се разнесе шепот:

– Забеляза ли, Енчо го няма.

И наистина между нас не виждах Енчо. Беше избягал и това се разбра чак в комендантството на лагера! Охраната, която ни караше от Варна дотук, също беше измамена. Започна суматоха, събраха цялата ни група в един ъгъл. Обградиха ни със силна охрана. Започнаха да привикват видните представители на земеделците един по един. Защото Енчо беше от земеделците. Може би от младежката организация. По едно време чух името си:

– Осман Кълъч, ела насам!

Каква връзка можех да имам със земеделците! Мислейки върху това, се намерих пред заместник-началника по политическата

част. Започнаха с натиск и тормоз:

– Кажи какви планове за бягство направихте с Енчо още във Варна! Кажи плана за бягството, който приготвихте при разходката си в двора на затвора! Как и къде избяга Енчо?

Чак сега разбрах какво става. Те знаят за разговора ми с него във Варна. Дори тази подробност не беше убегнала от погледа им. Мъчех се да им обясня:

– Каква вина имам аз за бягството на Енчо?

– Заедно планирахте, знаем всичко, което си говорихте в двора на затвора.

Оправи се сега, ако можеш! Съжалявах, че съм разговарял с това момче. Но ми беше приятно, че говореше с мен на турски и се отнасяше толкова сърдечно. Нима бих говорил с Енчо, ако знаех, че ще избяга? Не трябваше да го правя! Стигаха ми теглата, които бях преживял досега!

Мисля, че на тръгване от Варна той наистина може да не е имал намерение да бяга, но е решил да се възползва в момента, когато му се създава възможност. Има вероятност, защото в двора на Варненския затвор с една думичка дори не ми даде да разбере за такива намерения. Продължаваха да ме притискат, за да изтръгнат нещо от мен:

– Знаеш, кажи! Ако не кажеш, ще видиш какво ще стане вътре! Само трупът ти ще излезе от тоя остров!

Но нямаше как да държат непрекъснато тук, на брега, група от сто човека. Избягалият, избягал. И те имаха известна вина. Накрая ме оставиха. Излязох от сградата на комендантството и се присъединих към групата. След малко дадох заповед да тръгнем. Багажът ни натовариха на каруци. А ние поехме пеша по един мост към острова. Минахме го и стъпихме на земята на остров Белене.

ОСТРОВ ПЕРСИН

Река Дунав е естествената граница между България и Румъния от град Видин до Силистра. Левият бряг на реката на повечето

места е по-нисък, а от българската страна е хълмист и висок. Като излезе от територията на Югославия, реката минава покрай първия български град, Видин.

След този крайбрежен град, където някога е бродил Осман Пазвантоглу, Дунав минава покрай Лом, Оряхово, Никопол и стига до Свищов. С известната си крепост, Никопол заема важно място в османската история. След голямата победа, която Османската империя спечелва срещу европейските кръстоносни войски, през 1396 г. превзема последното българско княжество и така слага край на Втората българска държава. Когато се спомене Никополската крепост, сърцето на всеки турчин трепва и си спомня за герои като Баязид Светкавицата, като Доган Бей. Река Дунав идва чак от центъра на Европа, при Никопол се разделя на два ръкава, а пред Свищов те отново се събират в едно.

Ето, между тези два ръкава се образуват точно 19 малки и големи острова на Беленския архипелаг. Общата им площ е 72 000 km². Най-големият от тях е остров Персин.

Рисунка: Крум Хорозов¹⁸⁶

¹⁸⁶ Изказвам благодарност към покойния Крум Хорозов, бивш лагерист, който в разговор по телефона през 2015 г. ми позволи да използвам в научната си работа за лагера възстановките на разрушения лагер, публикувани в книгата "Без следа. Лагерът Белене 1949-1959 и след това" от Института за изследване на близкото минало (2009). – Б. пр.

Ръкавът от румънската страна съдържа почти цялата вода на реката. Тук се намира най-дълбоката част, талвегът на реката, който е и границата между двете държави. По ръкава из Румънската част минава водният транспорт. Островите между двата ръкава на Дунава принадлежат на България.

Малко по-надолу, отдясно се виждат хълмовете на Свищов. Освен това Никополската крепост е построена върху високи хълмове. Дясното крайбрежие на Дунав между Никопол и Свищов е ниско и равно. Площите са много благоприятни за земеделие.

Точно срещу Свищов, на румънския бряг се намира град Зимнич. Всъщност пристанищните градове по реката винаги са по два. И на българския, и на румънския бряг са построени срещуположни пристанищни центрове. Например срещу Видин се намира град Турну Северин, срещу Свищов – Зимнич, срещу Русе – Гюргево, срещу Силистра – Кълъраш. Това продължава чак до Черно море. Някъде от средата между Никопол и Свищов надолу до Плевен има сто километра. Мястото, където Осман Паша демонстрира чудеса във военната история. Тактиките, които прилага в областта на отбраната, е гордост за всеки турчин. А хълмовете на Свищов се намират над мястото, където за съжаление, руснаците преминават Дунава през Руско-турската война.

ЗАЩО ИЗБРАХА ПЕРСИН?

1. Защото се намира надалече от хорските очи и не е населен. Навремето селяните от Белене са пасели животните си там. На него има много подходящи и плодородни пасбища за животните, които не се впрягат и не се доят. Остров Персин е заобиколен с вода. Ако някоя от попадналите тук жертви избяга към румънската страна, ще я върнат на България.

2. На практика така и ставаше. Комунистите откриват това подходящо място през 1945-1946 г. Веднага започват строителството на концлагера. Самото откриване на червения ад “Белене” се извършва на 28 август 1949 година. Този гроб не се насити да гълта човешки трупове.

Разказвайки за остров Персин, винаги трябва да се има пред-

Близо до II обект, е разположен III обект, който прилича на чифлик. Тук се намират оборите за животните, които се отглеждат на острова.

Когато се строели обектите на концлагера, най-напред са изсекли дърветата. Забили са в земята колове от върба, стените са направени от леси, а за покрив са насложили тръстика и клони от върба, които са покрили с пръст.

Стените бяха измазани с черна кал, подът беше от пръст. Навсякъде имаше влага. С няколко спукани дъски от върба са направили врати. От двете страни на вратата имаше две малки дупки, служещи за прозорци. За стъкла и дума не може да става! Бараките, които бяха направени по този начин, бяха наредени в две редици. Зад бараките бяха изкопани дълги канали, върху които бяха нахвърлени няколко дъски – това представляваха тоалетните. Наоколо беше чисто открито. Затворниците се нареждаха и ходеха по нужда на открито, сред голо поле. Покривите на бараките, които се опитах да опиша накратко, продължаваха да капят цели седмици след спирането на дъжда. Естествено е да се намокриш в дъждовно време, но ние продължавахме да се мокрим дълго след дъжда. Истинският дъжд вътре май започваше след прекъсване на валежа.

Ние, разбира се, бяхме закарани във II обект. На мястото, за което казват, че е най-високата точка на остров Персин, имаше една по-здрава постройка. Стените ѝ също бяха дървени, но подът – бетонов. По средата ѝ имаше наредени няколко казана и това беше кухнята на концлагера. До нея беше залепена фурната. А зад кухнята и фурната имаше залепена сграда, която служеше за баня. Като казвам баня, думата не трябва да се разбира в истинския ѝ смисъл. Нещо изключително примитивно. Залепили са за фурната един казан и когато тя гори, водата в него се топлеше. Но само когато позволяваха да се топли.

II обект на концлагера беше ограден с бодлива тел. Точно на портала имаше две сгради за служителите и милиционерите. Тези сгради бяха прекрасно построени в истинския смисъл на думата.

Пренесли бяха хиляди кубически метра пръст, за да направят основата им, висока 4-5 метра. Именно върху нея са построили сградите за служителите, на покривите на които също имаше дъски, но покрити с керемиди. Бяха с много прозорци и подът им не беше от пръст, а дъсчен.

ОХРАНИТЕЛНИ ПОЯСИ НА КОНЦЛАГЕРА

Червеният ад имаше петстепенни пояси, които служеха за охрана:

1. Първият пояс представляваше ограда от бодлива тел. Не ми е известно по телта да е имало електричество. Комунистическите зверове непременно биха пуснали ток по телената ограда, ако не беше пречката с наводненията. Когато река Дунав преливаше, местата тук оставаха под водата. Тогава от електричеството не би имало никаква полза, освен това щеше да представлява голяма опасност. Но пускаха слухове, че по телената ограда тече електричество. И понеже никой не можеше да се доближи до нея, не знаехме дали са истина.

2. Вторият охранителен пояс бяха наблюдателните кули на концлагера. Милиционери с автомати в ръце непрекъснато бяха на пост на кулите – доста високи и построени от дълги върбови трупи.

3. Пълните с вода ровове, които наподобяваха водните канали около старите крепости, образуваха третия пояс. Концлагерът беше обграден именно с такива водни канали. Бяха дълбоки и толкова широки, че беше невъзможно да се прескочат.

И като че това беше недостатъчно, върху издигнатите от едната страна на каналите високи диги бяха разположени митральози, с които всяваха страх. Същевременно на затворниците, които се движеха в лагера през деня, беше забранено да се приближават на по-малко от 10 метра от телената ограда.

4. Най-непреодолимият охранителен пояс несъмнено беше водата от двата ръкава на Дунав. Ръкавът от румънската, лявата, страна включваше основната вода на реката, затова беше много дълбок, а течението – много силно.

Ръкавът от българската, дясната страна на Дунав, също беше широк и дълбок. Те можеха да се преплуват единствено от много добри плувци.

Понеже румънският бряг беше по-нисък, специално през месеците на излизането на водата от коритата, територии от хиляди километри оставаха под водата. Дори и да преплувате Дунав, трябваше да минете километри разстояние в тези наводнени места, за да стиг-

нете до румънската суша. Тези брегове, които на места бяха покрити с върбови гори, се превръщаха в блата непосредствено след оттегляне на водата и така представляваха голяма естествена преграда за лагеристите, които възнамеряваха да избягат.

5. Последният охранителен пояс или последната преграда беше охраната на граничните войски. Освен това на първо място жителите на Белене, комунистите от крайбрежните населени места, бяха въоръжени и нощем непрекъснато излизаха да патрулират. Ако видят някой съмнителен на брега, те веднага го хващаха. Затова беше невъзможно да се избяга от концлагера на острова срещу село Белене.

Багажът ни, натоварен на каруци, през моста се транспортираше към острова. Малко по-късно след него потеглихме и ние под много строга охрана. Минахме по понтонния мост, върху които лесно можеха да минават каруци. През този мост снабдяваха всичко, нужно за острова. През месеците на наводненията, когато островите оставаха под водата, снабдяването се извършваше с паромы.

Вече вървахме по територията на острова. Времето беше горещо, а земята – суха. Тогава нямахме никаква представа за особеностите на почвата и калта, която се образува през зимните месеци. Конни милиционери здраво ни бяха обградили и така искаха да ни внушат, че от острова и птичките не могат да избягат. Тези, които бяха изостанали, чувстваха отзад дъха на конете и чуваха звука на подковите им.

Вървахме по черен път в две редици по следите на колелата. След като изминахме известно разстояние, около 2-3 километра, забелязахме I обект. Тук лежаха затворниците, осъдени за криминални престъпления. Сградата не изглеждаше лоша. Извън телената ограда се виждаха обори. Както научихме по-късно, затворниците се грижели за конете и отглеждали рогат добитък. Имало и стада с овце. По-рано населението на село Белене пускало тук животните си на паша. За-ради наводненията не помислили да обработват площта на острова. Но българската власт заставила въдворените по административен път и затворниците да направят диги и така земята започнала да се обработва от лагеристите. Затова I обект приличаше повече на чифлик, отколкото на затвор. Виждаха се покрити с керемиди сгради, които бяха обградени с бодлива тел. Обликът им ни успокои малко. Говорихме си, че концлагерът не изглежда толкова лошо и сърцата ни бяха обладани от искри надежда. А действителността била съвсем друга. Между I обект и предназначения за политически затворници II обект

имало много голяма разлика. Вървахме още около пет километра и II обект се откри пред нас. Веднага забелязахме двете големи постройки на портала. Едната беше предназначена за администрацията, а другата – за милиционерите. Построени върху издигнати от пръст високи основи, дървените сгради бяха покрити с керемиди. Но бараките вътре в телената ограда с първобитния си облик приличаха на селата на африкански племена в девствените африкански гори.

Точно до портала имаше една стая за охраната. Вратата беше от дъски и телена мрежа. Една от четирите наблюдателни кули, които бяха разположени около концлагера, се намираше близо до стаята на охраната. Вътре бяха наредени бараки, пред всяка редица от бараките имаше тесен сокак, след който отново друг ред бараки. Като минеш между двете редици в посока на изток, се виждаше дървена и доста голяма постройка. В нея се помещаваха сградите на кухнята, фурната и банята. А зад бараките се намираха общите тоалетни, които бяха напълно открити. Навремето са искали да направят зад тях плет от върбови клони, но преди още да бъде завършен, той се изгубил под дъжда и снега. На някои места още се виждаха коловете и останките от недовършения върбов плет.

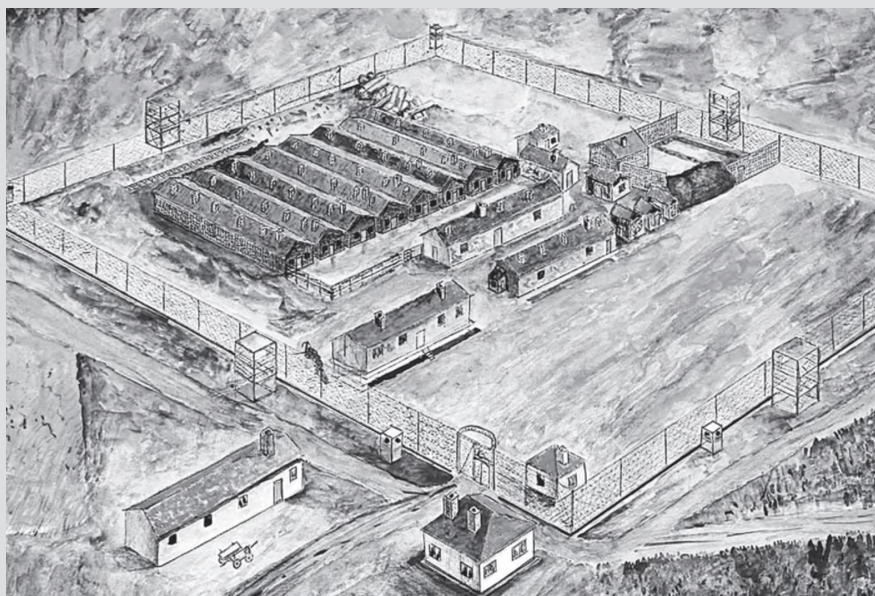
На юг от бараките се намираше широк плац. Тук сутрин и вечер се провеждаше проверката на лагеристите или затворниците. Лете и зиме, в дъжд и сняг, тук надзирателите правеха проверката на бригадите, всяка от 50 човека.

Когато близо 100 души влязохме в концлагера, на плаца пред бараките видяхме движещи се лагеристи. След малко и ние щяхме да се присъединим към тях. Те проявяваха любопитство към нас, а ние към тях. Искяхме час по-скоро да бъдем настанени и накрая да влезем в някоя барака, защото се надявахме да срещнем познати. Но къде! Отново нямах късмет. Защото много скоро един надзирател със списък в ръка мина пред строя и започна да чете имена. Така затворниците, на които бяха прочетени имената, образувахме група от близо 30-тина човека. Каза ни да излезем напред. Сред групата аз бях единственият турчин. А в концлагера имаше турци, дошли преди мен, освен това можеше да има и турци, които не са политически.

Надзирателят ни заповяда да го последваме, минахме през широкия плац. В източната част на телената ограда имаше само една барака, а пред нея мъничка площадка. Тя беше изолирана от другите бараки на концлагера. Точно до нея се намираше наблюдателната кула.

Освен това около бараката имаше плет от върбови клони. Концлагер в концлагера! Това била изолационната част на II обект. Ето такъв беше моят късмет...

Закараха ни във вътрешния плац. Бараката беше направена за наказаните лагеристи. Нямаше никаква връзка с другите бараки от лагера. Тук се прилагаше специален тежък режим. Дневно ни даваха само 30 минути каре, но мястото беше много тясно и затова не беше удобно за разходка. Не можехме да се възстановим физически, защото движението ни беше ограничено само с половин час на денонощие. Бараката имаше врата, направена от една-две дъски от върба. От двете ѝ страни – две дупки за прозорци. Както вече казах, дупките бяха затворени с преплетени върбови дъски, затова слънцето изобщо не проникваше вътре.

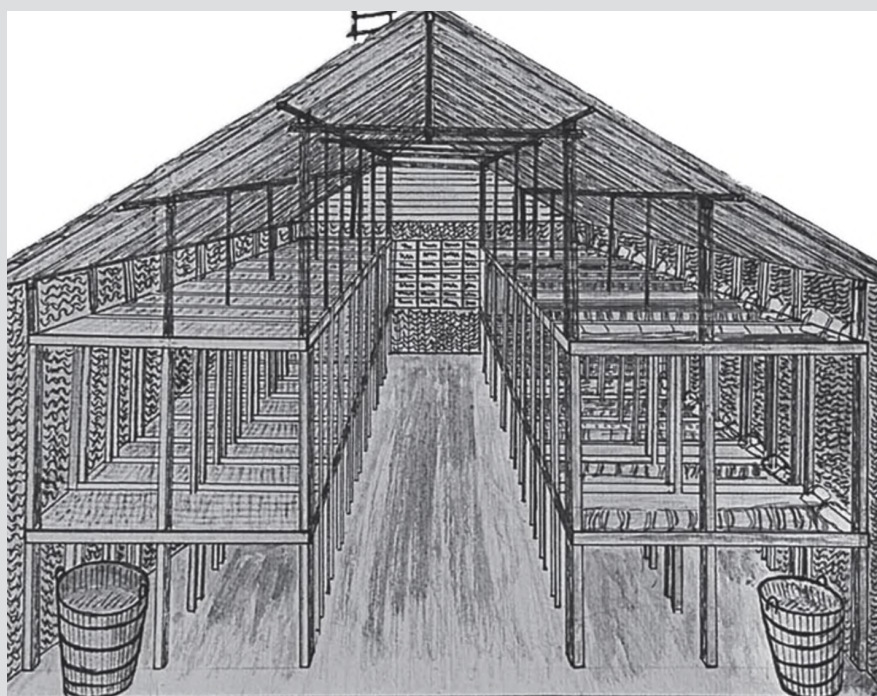

Горе вдясно, до наблюдателната кула, се вижда изолационната барака. Рисунка: Крум Хорозов

ОТНОВО В ИЗОЛАЦИЯ

В изолационната барака беше тъмно, а подът ѝ от пръст. Стените бяха измазани с черна кал, осветление нямаше. Покривът на бараката беше покрит с върбови клони, върху които имаше пръст. Например като вали 20 минути, една седмица покривът ни капеше. В

средата имаше коридор, от двете страни на който на два етажа бяха наредени наровите, стоящи върху колове от върба. Наровете също бяха направени от леси, изплетени от тънки върбови клони. Щеше да бъде добре, ако върху им имаше напълнени със слама дюшеци, но къде! Когато легнем върху наровите, заслани с едно одеяло, клонките на неравните плетени леси ни бодяха в слабините. Сутрин по слабините ни личаха следите от клонките. На първия етаж имаше много влага, а горе от покрива непрекъснато течеше. Където и да се настаниш, спокойствие нямаш. Не беше тясно като в затворите, дори наровите бяха сравнително широки.

Барака от II обект. Рисунка: Крум Хорозов

Когато влязохме в изолационната барака, вътре имаше горе-долу толкова нещастници, колкото бяхме и ние. Заедно с тях образувахме група от около 60-70 човека. Повечето бяха николапетковисти. Имаше няколко бивши висши управници и офицери. Заварихме също по няколко националисти и католически свещеници.

Тук му е мястото да отбележа, че главата на католическата църква е бил обесен в София, а останалите свещеници – хвърлени в затвора. Каква е причината ли? Всички бяха обявени за шпиони на Ватикана!

Никъде не срещнах протестантски духовник, но видях един-двама православни. Нищо че всички бяха българи по народност, между католическите и православни свещеници не се забелязваше атмосфера на обич и взаимопомощ, но нямаше и омраза. От интелектуална гледна точка, католическите свещеници бяха много по-подготвени. Ватикана им беше дала много добро образование, понеже разполагаше с огромни средства. Специално във владееенето на чуждите езици те бяха много добри. Всички знаеха по един или два чужди езика.

Познавах всички от тези 60-70 човека в изолационната барака. Знаехме се от затворите, където лежах години наред. Радвахме се, че в Белене ще можем да работим на открито, а бяхме вкарани в изолационната, която беше като гробница. Нямаше нито светлина, нито слънце. Денонощно бяхме затворени. Само за 30 минути излизяхме да се поразходим на малката площадка пред нас, но и това зависеше от кефа на надзирателя. Лошата ми съдба ме следваше непрекъснато. Надзирателят един ден идваше навреме, два дена не идваше. Или намаляваше времето за карето на 20 минути. А когато времето беше студено и ветровито, не можеше да се излезе. Успокоявахме се, че лежим и не се занимаваме с непосилен физически труд навън. Някои наши съкилийници се разхождаха в коридора напред назад и се опитваха да се раздвижат. Прекарвахме времето си в разговори. Събирахме се по 4-5 души и обсъждахме някаква тема. Някои пък измисляха прости игри и се опитваха да играят помежду си. В цялата барака имаше само една-две дъски за шах. Това беше най-подходящото средство за убиване на времето. Помежду ни имаше един-двама майстори на шаха. Ето така се точеха дните ни в изолационната барака на концлагера "Белене".

Все още не знаех нищо за тежкия физически труд, за изтезанията и мъченията на острова. Бях чул много неща за концлагера "Белене", но всичко беше или плод на въображението, или много преувеличено.

Вече бях в гробницата за погребване на живи хора, наречена концлагер "Белене". Дори да бях затворен непрекъснато в една барака, не се чувствах самотен сред толкова братя по съдба. Заедно с други, човек се успокоява, че не страда сам. Все още не се бях запознал с тежкия физически труд, който трябваше да върша след това. Не бях потъвал в кал до колене. Не се мъчех в мочурищата на остров Персин. Единственото нещо, което ме интересуваше, беше какво ще стане като ми дойде редът да получа храна отвън? Дали щяха да ми позволят

свиждане, ако родителите ми могат да дойдат? Месеците минаваха с такива мисли.

СВИЖДАНЕ

Беше месец септември, а аз все още се намирах в изолационното. Бях свикнал вече на монотонния живот в него. С всеки изминал ден времето беше започнало да се захлажда, дойде дъждовният сезон. В бараката ни непрекъснато валеше. Затова се бяхме разпръснали по местата, където беше по-сухо.

Аз лежах на горния нар. Бяха минали месеци, но плетеният от върбови клони нар не стана по-мек. Острите клонки ми бодяха кокалите.

Не мога да кажа точната дата сега, но в края на септември или в началото на октомври дойде един надзирател и сред 60-70 души прочете само моето име. Най-напред не разбрах какво става. Оказа се, че близките ми са дошли на свиждане. Разбира се, че само майка ми и баща ми. Минаха месеци, откакто не бях получавал писмо от Анкара. Непременно са ми писали, но докато стигне до мен, трябваше много време. Бяхме се видели с родителите ми един път във Варна и толкова. Най-много исках да науча нещо за Турция, т.е. за съпругата и дъщеричката ми. С много голямо външение очаквах свиждане, за да разбера как са. Дотогава въобще си няхах представа как се провеждат свиданията в концлагера. Като излязох от вратата, видях група затворници. Оказа се, че всички ще отиват на свиждане. Провеждало се в главната комендантска сграда на лагера, затова всички трябваше да вървим дотам.

Всеки държеше в ръце нещо като торба, чакахме да ни кажат да тръгнем. Наблюдаваха ни някакви въоръжени милиционери извън теления обръч. До брега имаше приблизително 7 километра път.

Времето беше дъждовно и много кално. Но аз изобщо не бях подготвен за условията на остров Персин. Дотогава винаги стоях затворен на закрити места. Не знаех какво е нужно, какви дрехи ще ми трябват за тук. Погледнах, другите лагеристи бяха обули ботуши до колене. А на гърба си имаха гумени, мушамени дъждобрани. Веднага

разбрах положението, но какво можех да направя? Тръгнахме, подир нас вървяха въоръжени конни милиционери. В началото на пътя не можах да разбера страшното положение, в което се намирам. Потичвах, защото щях да се видя с близките си и защото се надявах да науча нещо за жена си и детето си. Но и тук прилагаха специални мерки спрямо мен и това ме изтормози. Понеже бях от изолационното, нямаш право да разговарям с когото и да било. Надзирателите бяха предупредели милиционерите. Затова те още повече се ядосаха, държаха ме най-отзад, затова вървях сам. Каква случайност, този ден от бараката на карцера само аз да имам свиждане! Ако имаше поне още един наказан, нямаше да ми е толкова тежко, може би с него щяха да ми разрешат да разговарям.

Докато тръгнем от II обект, времето напредна. Почти наближаваше обяд, не валеше, но беше много облачно. Всеки момент можеше да завали. Трудно извървахме разстоянието за час и половина – два, накрая стигнахме в сградата на лагерното комендантство. Вземаха ни в стаята за свиждане едни след други. Останалите влизаха по няколко души наведнъж, а мен щяха да ме пуснат сам. С четири очи очаквах да ми дойде редът. Накрая прочетоха и моето име и когато влязох и видях майка си и баща си, рахметлиите, не можах да сдържа сълзите си. Колкото и да се мъчеха да се държат и да ме успокояват, трагичното ми положение се виждаше. Те бяха преодолели много трудности на тази възраст да дойдат чак дотук, освен това нямаше никакви изгледи да се спася от жалкото си положение. Когато майка ми ме попита, дали съм жив и здрав, сърцето ми се разкъса. Казаха ми, че са получили писмо от Турция, че всички са много добре, че за тях въобще не трябва да се тревожа, че на село също всичко било наред. И нали беше само за пет минути, свиждането бързо свърши. Разделихме се с тъжни очи. Наистина не е никак лесно да говориш през железните решетки. Това беше истинско душевно мъчение. Взах много радостно продуктите, които ми бяха донесли и излязох от стаята за свиждане. Другите лагеристи продължаваха да влизат.

През цялото време чаках сам, настрани. В групата имаше един познат, родом от Шумен. Беше от Софийския процес и се казваше Ремзи Сеид. Най-много исках да знам нещо за него. Защото той беше дошъл в концлагера много по-преди. Можех да разбера нещо от него за нашето положение. Дали беше научил от близките си някаква успокояваща вест? Защото всички бяхме в едно положение, нищо

различно нямаше в обвиненията. Ако един от нас се спасеше, другите непременно щяха да го последват. Това беше логично. Но не можех да говоря с него... Нямаше начин да се доближа. Свижданията приключиха и когато ни заповядаха да тръгнем, беше станало икиндия. Започна и да вали, след което положението ни стана още по-трагично. Напредвахме много бавно. Добре че близките ни не знаеха нищо, ако само можеха да предположат на какво се подлагаме за пет минутно свиждане, въобще нямаше да дойдат. Мислех си, че се намираме наблизо или пък, че ни превозват с каруци. Но уви! Положението ни беше хиляди пъти по-тежко, отколкото можеха да си представят. Не знаеха, че донесените от тях продукти не само нямаше да ни хранят и посъвземат, но щяха да представляват тежест за нас. Тръгнахме обратно към обекта. Зад мен беше конят на милиционера. Чувствах на врата си дъха му.

Страхувах се, че конят ще ми смаже петите. Валеше, калта беше до колената ни, в ръцете си носехме торби, които увеличаваха страданията ни. Настъпваше сумрак, милиционерите бързаха, за да стигнем в концлагера, преди да се стъмни. Непрекъснато ни подканваха да бързаме, но това беше невъзможно. Не можехме да крачим, не беше лесно да измъкнем краката си от калта, защото килограми кал се залепваше по тях. С последни сили минавахме пред I обект. Малко по-лесно беше за тези, които бяха с ботуши. Всеки със стиснати зъби се опитваше да върви.

По едно време забелязах, че сложил торбата си на рамо, Ремзи Сеид от Шумен върви много трудно. В другата си ръка държеше една кошница. Виждаше се, че близките му са донесли грозде от шуменските лозя. Покрай града има много хубави лозя, сега сме малко след гроздобер, грозде колкото искаш – жълто като кехлибар и сладко като мед, сигурно му се е приискало. Изглежда беше решил да остави, да хвърли кошницата, каквото и да стане. А аз се опитвах да вървя най-отзад на групата. Нямах много багаж и можех да наблюдавам всички пред мен.

Ремзи ме погледна и остави кошницата на земята, подсказвайки ми, че мога да я взема. Понеже имах по-малко багаж и много ми се прииска шуменско грозде, поех риска. Не можех да я оставя, защото близките ни с хиляди трудности и отделяйки от залъка си се бяха постарали да ни донесат нещо.

Малко по-напред щях да мина до кошницата, съсредоточих всичката си сила и като бях вече до нея майсторски я грабнах от зе-

мята. Постигнах желаното. Милиционерът зад мен не ми каза нищо, защото въобще не изостанах. Ремзи се лиши от гроздето си, но това благоденствие не отиде напразно. Пак щеше да мине през гърлото на друг негов приятел, жертва на съдбата.

Разбра се, че нямаше да успеем да стигнем до II обект, защото се беше стъмнило съвсем. Продължаваше да вали, нямаше друг начин, освен да останем в I обект. След малко ни заповядаха:

– Връщай се към I обект!

Веднага отвориха вратите и ни приеха. Намериха свободно място за предната група. Всички останаха в една барака. Но мен не можеха да ме затворят при тях, отделиха ме и ме закараха в една килия за криминални затворници. Опитвайки се да ми навредят, ми направиха много голямо добро. Ако знаеха, щяха да съжаляват за това свое решение. Имах право да разговарям с криминални затворници, а не ми позволяваха да го правя с политическите, които вървяха крачка преди мен. Но аз извадих истински късмет, защото още с влизането си в бараката, турците ме наобиколиха. Защото между тях имаше хора от Делиорман, които познавах. Всички ме знаели отвън и много искали да ме видят.

Бях запознат, че тук има някои турци от шуменските села Сливак и Черноглавци. Когато видях специално Хаджи Хюсеин от Сливак и някои познати от Черноглавци така се зарадвах, че до сутринта си говорихме, седнали много близко. От тях научих за някои политически и социални събития след задържането ми, какво се е случило, какви мерки са били предприети срещу турците. Разбрах за положението на турските училища и какво е направено от комунистите за сплашване на турското население и за унищожаване на турското образование. Ето че понякога Аллах може да направи така, че трагичното да се превърне в щастие. Повечето от турците на I обект могат да се определят като политически. Например Хаджъ Хюсеин е бил съден и затворен тук като богат кулак, обвинен че не е давал достатъчно наряд на държавата. Аз съм имал голям късмет да се видя с тези мъже, тук, на I обект!

Сутринта дъждът беше спрял. Нарамихме отново торбите си и пред милиционерите тръгнахме към II обект. Този път милиционерите не бързаха толкова и стигнахме в концлагера към обяд. Аз отново се върнах в изолационната барака. При тези условия мина първото

ми свиждане в концлагера “Белене”. Никога не мога да забравя колко трудности изживях покрай него.

Беше есен, месец октомври. Времето се оправи, слънцето доста печеше. В един неочакван ден дойде заповед и вратите на изолационната барака се разтвориха. Премествахме се в другите бараки и минавахме към общата режимна категория, спасявахме се от изолационната барака. Но за мен драмата “Белене” едва сега започваше. По един, по двама ни настаняха в другите бараки. И аз като всички затворници при отваряне на вратите сутрин вече щях да се разхождам свободно на плаца. Щях да виждам небето, слънцето. Щях да мога да разговарям с приятел или познат. Нямах да бъда сред четири стени и да гледам слънцето четвъртито. Освен това с един-двама приятели щях да мога да говоря на турски. С изключение на двама, всички турци, обвинени в шпионаж, наистина бяха във II обект. Това беше авантаж за нас, защото щяхме да имаме възможност да се виждаме и да си споделяме, да си предаваме новините и да преценяваме вестите, които получавахме по различни канали.

ОТ ДОЖИВОТНА НА 20 ГОДИНИ

Имаше няколко месеца до свършването на 1953 г. След като Президиумът на Народното събрание ни помилва, всички турци, осъдени на смърт, получихме доживотни присъди. Колкото и да не ни грозеше смърт, в своята си същност доживотното наказание представляваше обричане на бавна смърт. Защото присъдата нямаше срок. Това означаваше, че ще гниеш в затвора, докато си жив, докато умреш. Ще минават месеци и години, но за теб времето изобщо няма да тече. Защото присъдата ти е замразена. Попаднал си млад в затвора, в пролетта на живота си и ще продължаваш да лежиш до побеляване. Дните ти не са броени, присъдата ти не намалява, нямаш никаква надежда за спасение. Много тежко положение! Комунистическият режим се възползваше от това. От време на време пускаха слух, че ще забранят смъртното наказание, но след това обясняваха, че, въпреки желанието си, не могат да го реализират, тъй като страната е обградена от капиталистически сили. Смятаха, че винаги ще има контрареволуционери, капиталистически шпиони и народни предатели. В същото време искаха да покажат колко са хуманни. Ето че тук пред тях се

откриваше една възможност. С един закон премахнаха от Българския наказателен кодекс доживотната присъда. Така най-високата присъда остана смъртната, която беше следвана от 20-годишната. В тази връзка към края на 1953 г. нашите доживотни присъди бяха заменени с 20 години лишаване от свобода. Ето, от този момент нататък и ние щяхме да можем да броим дните си в затвора. Може законът да не е включвал тези, които са били осъдени до приемането му, но турците също се възползвахме и бяхме облагодетелствани от него.

Тази законна промяна ни даде надежда за спасение, колкото и малка да беше тя. Всеки от нас, който има дни, един ден непременно щеше излезе от затвора. Губехме от това, че не ни се признаха годините, които излежахме от 1948 г. насам, защото законът не включваше предишния срок на излежаване. От тези пет години, най-малко три години и половина аз излежах като осъден на смърт, в очакване на отменянето на присъдата. А през другото време – година и половина – лежах като осъден на доживотен затвор.

Ние, затворниците турци, въобще не направихме постъпки, за да ни се зачете времето преди влизане в сила на закона за премахване на доживотната присъда. Защото това криеше известни рискове. Един българин беше осъден на 12 години по някакво дело, обжалва го, но му дадоха смъртна присъда, която изпълниха. Това беше общо решение и не предвиждаше изключения. Затова ние се примирихме със съдбата си.

Да се върна на червения ад, наречен концлагер “Белене”. Веднага след излизането ми от изолационното на II обект, първата ми работа беше да напиша писмо на близките си, в което исках спешно да ми изпратят един чифт ботуши, една мушама, която не пропуска вода и един калпак. Тези неща бяха задължителни за всеки.

Сред жертвите на концлагера беше разпространен следният израз: “Пагубно е положението на всеки, който няма ботуши!” Това важеше особено за зимата. Казваха, че колкото каруцата е нужна за един човек на свобода, толкова ботушите в концлагера са истинско щастие за лишения от свобода. Ще оцелее само този, който има ботуши. Защото особено през зимата, в калта до колене и в тресавищата, в залятата с вода обширна площ можеш да се спасиш, само ако имаш един чифт ботуши. Ставаше въпрос за чифт гумени ботуши, които да те пазят не от влагата, а от водата. Защото вечер не се прибирахме вкъщи и на сутринта не ни чакаха сухи чорапи. Понеже печката не

се палеше всяка вечер, не можехме да си ги изсушим. Цял ден бяхме във влага, във вода и ако през нощта можехме да изсушим частично поелите влага ботуши, това си беше чист късмет.

Освен това дъждобранът беше страшно необходим. Представете си, че цял ден вали дъжд и вие сте на открито от сутринта до вечерта. Милиционерите, които ви охраняват с автомати в ръце, са снабдени с непромокаеми мушами. На главите си имат дебели руски калпаки. Обути са във високи гумени ботуши. Освен това на всяко място заповядват на бригадния отговорник да запали огън, на който се топят. Вечер се връщат в топла сграда. Подсушават се и си почиват.

Понякога си мислех за една приказка. Един човек казал на някакъв немирник:

– Ако те хвана за ухото, планините ще преобърна, хей!

Другият му отговорил:

– Че какво от това, няма ли да бъдем заедно?

Ето, нещо подобно имаше и тук. Живот ли беше това, което охраната прекарваше с нас?

Но предполагам, че за тази служба получаваха специални премии. Трябва да са вземали много високи заплати. Освен това може би са им давали повече стаж от прослужените години.

Не мина много време и близките ми, не знам откъде са ги намерили, ми изпратиха един чифт ботуши и мушама. По-късно бяха намерили и калпак, получих и него. Вече бях готов за зимата.

Работата, която дадох на бригадата ни, беше изкореняване на пънове. Преди това въдворените и заселените лагеристи са били накарани да изсекат стогодишните върби. Администрацията на конц-лагера имала намерение да осигури места за обработваема площ, откъдето да се произвеждат селскостопански продукти. И наистина почвата на острова беше много плодородна. Когато земята не се наводняваше, получавахме много висока реколта.

Трябва да подчертая, че върбите в тази гора са били малко нарядко. Затова бяха изорали празното място между пъновете, което сега приличаше на нива. Щяхме да изкореняваме върбови пънове.

След дъжд потъвахме в кал до колене.

Върбите са отрязани нависоко, затова мястото на пъна се вижда. Бригадата ни от петдесет души беше разделена на пет групи по 10 човека. Дадоха ни кирки и лопати, освен това по няколко тъпи брадви. Ако мястото беше сухо, лесно, а ние бяхме в кал до колене и не можехме да се движим. Където и да стъпим, потъвахме една педя в земята. Като повдигнехме крака си, заедно с ботуша ни се вдигаше няколко килограма кал. Милиционерите си гледаха кефа около огъня, запален от бригадния, живот си живееха. А ние с тъпите брадви в ръце от сутрин до вечер се мъчехме около пъна. За да изкореним един пън, трябваше да изкопаем дупка най-малко с диаметър десет метра. Приближавахме се до някой пън и преди всичко обмисляхме как да намерим най-лесния начин. Затова най-напред изкопавахме голяма дупка. Трябваше коренищата да се покажат, за да ги отрежем. След това с тъпите брадви започвахме да сечем корените един по един. До вечерта можехме да стигнем до този етап на работата. Накрая пред нас се откриваше гледка от купища пръст, широка и дълбока дупка, в която можеше да се помести почти петтонен камион. У никой от нас не оставаше сила, енергия. И това продължаваше така ежедневно. Но нямаше друг изход и единственото ни желание беше, да не вали и да не бъде кално. Когато беше сухо време, работехме по-лесно, иначе работата не намаляваше.

Месеци наред изваждахме от земята пънове. Вечер се прибирахме капнали в бараките. Там ни очакваше студ, влага и тъмнина. Като изяждахме по едно канче буламач, гола вода, заспивахме на място. Неравните плетени нарове с клонките си ни бодяха кокалите. Въпреки неблагоприятните условия, в които се намирахме, от умората веднага заспивахме. Може би само чистият въздух на острова ни поддържаеше, защото по цял ден бяхме навън. Работата и условията бяха много тежки, но поне дишахме чист въздух.

На следващия ден вършихме същата работа, вървахме по същия път и се срещахме със същите трудности. Най-много ме мъчеше и тормозеше пътят. Човек би могъл да издържи и на дълъг път, но ако може да върви свободно. Най-голямото мъчение за мен беше да вървя пред дулото на оръжието. Истинско робство, което продължава не ден или два, не месеци, а години.

Години наред останах неподвижен в малки и студени килии, след това към три месеца в изолационната барака на концлагера “Бе-

лене”. Сега изведнъж ми дадоха кирка и лопата, за да изкоренявам пънове под земята. И храната никаква. Толкова години дробовите ми бяха лишавани от чист въздух, а тялото ми от слънце. Сега пък трябваше да вадя пънове в кал, носена тук от наводненията на Дунав. Първо, слава на Аллах, че не бях сам! И второ, добре че имаше турски младежи, на които дължа благодарност и признателност!

ТУРСКИТЕ МЛАДЕЖИ

Ето категориите на турците, които бяха лишени от свобода по това време:

1. Осъдените за шпионаж в полза на Турция.

Броят на турците, осъдени за дейност и шпионаж в полза на Турция бяха около 20-25 души. Сред тях имаше представители на различни групи като ученици, учители, търговци, еснафи и майстори-занаятчии.

2. Турски младежи, които бяха осъдени за опит за бягство в Турция. Те също бяха на II обект и бяха повече от сто души.

Както вече споменах, турците не служеха в редовната войска, а в трудовите войски, където бяха задължени да работят. Забранено беше да носят оръжие, даваха им кирка и лопата, като ги използваша за прекопаване на канали или в строителството, работеха за благоустрояването на страната. В България турските младежи се ползваха единствено от правото да бъдат аргати.

Работейки като трудоваци по различни места в страната, някои от тях попадаха в райони, близки до турската граница. Опит за бягство в Турция правеха обикновено тези, които служеха някъде около Бургас и Ямбол. Но не е никак лесно да минеш българско-турската граница. Оттам птичка дори не можеше да прехвъркне. Естествено, тези турчета не са могли да успеят. Комунистите не съдеха единствено момчетата, които са искали да избягат, но и приятелите им в казармата бяха обвинени, че са знаели за плана. Имаше много курioзни случаи. Например един трудовак сутринта казал на приятелите си:

– Тази нощ сънувах, че съм избягал в Турция.

Веднага бил направен донос. Задържали момчето и го хвърлили в затвора, осъждайки го на 12 години затвор при строг режим.

Повече от 100 турски младежи, хвърлени в затвора за подобни грешки, страдаха заедно с мен на острова. Присъдите им не бяха леки. Само за бягство бяха получили по 8, 10 или 12 години лишаване от свобода. Обикновено бяха селянчета, не бяха отгледани добре, но бяха жилави и здрави. В която и бригада да попаднеш, винаги имаше по няколко от тях. Повечето ме знаеха по име. Още първия път извадих голям късмет. В моята бригада имаше две такива турчета от някакво село. Много ми помогнаха. Казваха ми да поседна, че ще свършат моята работа и силно замахваха с брадвата, а аз се молах от душа за тях и умолявах Аллах да спаси не само мен, но и тези момчета, колкото се може по-скоро!

Те бяха съвсем невинни, изобщо не се интересуваха от политика. Само за намерението им да избягат в Турция, тях също ги включваха в категорията на политически затворници. Затова бяха въдворявани във II обект, предназначен за политическите.

НОСАЧ НА ДЪРВА

Зимата дойде, дъждовете започнаха. Отказаха се от работата по изкореняване на пънове. Щяхме да работим на друго място. Нуждата от дърва за горене с всеки ден нарастваше. Освен за сградите на служителите и милиционерите, на които трябваше да се осигурят доста кубичи дърва, за кухнята и за фурната също бяха нужни. Затова отсега нататък щяхме да носим дърва на гръб. Всяка сутрин избираха по 8-10 бригади. Като се вземе предвид, че една бригада включваше 50 човека, десет бригади правеха 500 души. Пускаха тези лагеристи свободно в гората. Милиционерите посочваха някое място и го заобикаляха. Предупреждаваха, че ще стрелят по всеки, който се отдалечи от определеното място. В гората нямаше нарязани, готови дърва. Всеки трябваше да събира отчупени сухи клони, да сваля на земята изсъхнали вейки на дърветата и после да ги нарами и да ги занесе на един километър напред. Пренасянето беше тежък, непосилен труд. Всеки човек дневно трябваше да занесе там по един кубик дърва в дъжд, сняг и кал. Понякога трябваше да се качваме на дърветата, за да чупим изсъхналите им клони. Времето беше студено, пътят хлъзгав, а

краката изтощени. Няма да забравя един ден, когато пренасяхме дърва под дъжда.

ПОМОЩ, СПАСИТЕЛЮ!

Бях се върнал след първото носене и гледах да намеря сухи ветки. С много труд събрах един наръч дърва. Метнах ги на гърба и тръгнах, но пътят беше много лош. Имаше лапавица, беше кално и хлъзгаво. Отпред стоеше едно изорано място, което наистина преминавах с неимоверни усилия. Мъчех се да вървя, като падах, ставах, забивах се в калта и пак се изправях. Вече напълно се изтоших, краката ми се сковаха, почти не можех да крача. Ужким вървах, но не напредвах. Товарът ми на гърба ставаше все по-тежък и ме забиваше още по-дълбоко в калта. Наоколо имаше много отиващи и връщащи се събратя. Всеки искаше час по-скоро да изпълни нормата си и да си отиде. Никой не ни позволяваше да спрем. Напразно беше да очакваш състрадание от свирепите комунисти. Задължително трябваше да събереш един кубически метър дърва и да ги занесеш на определеното място. Накрая зверовете идваха и с метър в ръка ги измерваха. Ако искаш, мри! На никого не му пукаше за теб!

Работата ни зависеше и от разстоянието, на което трябваше да пренасяме дървата. Освен това беше важно какви са дървата. Когато намериш по-сухи клони, можеш да се натовариш с повече. В такъв случай за 3-4 пъти би успял да направиш един кубически метър. Човек привиква на работата с времето. Аз видях как един наш приятел-турчин с два курса правеше един кубически метър.

И така, под все по-натежаващите дърва, ми премалая. Не можах да вдигна крака си, пред очите ми причерня. Ядосвах се защо съм стигнал на тоя хал, мъката и терзанието ме смазваха. Никаква сила не остана в мен, всеки момент щях се строполя на земята. Непременно трябваше да се подпра някъде, за да си поема въздух. Видях едно подходящо място, лесно щях да се изпра после. Но беше малко стръмно, а над него имаше пън. Приклеках и подпрях на пъна гърба си с товара. Случайно погледнах на юг, към небето и видях вдясно и насреща Никополските възвишения. А наляво се откриваха тепетата на Свищов. Започнах да се моля от дълбините на душата си, търсей-

ки божествена справедливост. Отдясно се намираше Никополската крепост, достойна за гордост, където герои като Баязид Светкавицата, като Доган Бей са извършили чудеса. Отляво се намираха местата, където руснаците през 1877 са преминали Дунава и където турските войни са станали жертва на руските щикове. Руснаците може да са се възползвали от тези острови при преминаването на Дунава от Зимнич. С надеждата, че като чуят стонове ми, душите на моите прадеди, загинали на отсрещните възвишения, ще ми се притекат на помощ, започнах да се моля на висок глас от мястото, където се бях отпуснал безсилен. Помогни ми Всевишни! Защо страдам? Притечи ми се на помощ, Спасителю!

Малко си поотдъхнах, но от това ми се доспа. Всеки момент можех да задрема и да си остана там. Да ме пази, Аллах, беше много опасно да се заспи! Изведнъж чух някакъв глас:

— Какво става, братко, защо си клекнал? Краката ти ли се подкосиха?

Обърнах се, но очите ми бяха зачервени и не можех да различавам нищо наоколо. Опитях се да се посъвзема, погледнах по-внимателно. И какво да видя? Приятелят ми от село Войвода, Лютфи.

Дойде с товара си и приклепна до мен. Рахметлията, в торбата си за хляб винаги носеше малка алуминиева кутийка. Много обичаше сладкото. В кутийката непременно държеше 1-2 бучки захар, една лъжица сладко или мармалад. Като ми видя положението, отвори кутийката и ми даде бучка захар. Аллах да успокои душата му, една бучка захар възвърна силата ми! Посъвзех се. Като беше при мен, станех по-смел, по-уверен в силата си. Най-напред се изправи той, след него и аз се опитах да се надигна. С помощта на Лютфи успях да го направя. Тръгнахме с товар на гръб по калния път. Вървим, вървим, не свършва... Нито думите ми, нито перото ми са в състояние да опишат мъките и теглата, които изтеглих. Затова човек трябва да бъде истински писател или поет. Защото езикът и перото ми не са достатъчни. Само ние, затворниците, си знаем какво сме преживели!

Накрая стигнах до целта, товарът на гърба ми не е бил малък, защото беше достатъчен за дневната ми норма, но бях напълно изтощен. Един ден работа се броеше за ден и половина. Когато изпълнявахме дадената норма, тогава ни записваха един трудов ден и за два дена работа печелехме три дни. Така се точеха дните ми. Зимата беше доста

сурова, приближаваше Нова година.

Тук искам да се спра върху теглата ни на острова. Зимата на 1953-1954 г. беше много тежка. Водата на реката замръзна и гладните вълци от Карпатите тръгнаха из Румъния. Накрая с бомби разбиха леда, но ледените блокове предизвикаха голяма опасност. Движейки се надолу по водата, на едно тясно място спряха водното течение. През зимата възникна опасност за наводнение. За да предотвратят бедствието, непрекъснато разбиваха с бомби ледените блокове. След това чухме, че блоковете минали през Черно море и стигнали чак до Босфора. Беше такава сурова зима, че плюнката ти замръзва във въздуха. Навсякъде беше заледено. През цялата мразовита зима, всеки ден ние бяхме на открито в блатата на остров Персин. Не помня да сме останали в бараките дори един ден. Всеки ден се блъскахме навън, на открито. Зима, дърво и камък се пукат от студ, а ние или отивахме за дърва, или пък на друга работа. По-точно целта беше да ни подлагат на непрекъснати мъки. Нас ни изтощаваше не толкова тежкия труд, а непоносимите условия: Дъжд, сняг, кал, мраз и глад! Недостигът на храна. Даваха ни чорба и тя наистина беше малко по-хубава от тази в затворите. Можехме да намираме бобови зърна в нея. Дори главният готвач, готвачът на червения ад, на концлагера "Белене", беше един млад турчин на име Назми от Кърджалийско. Понякога намирах възможност да разговарям с него. Случваше се да не ни извеждат на работа в някоя неделя, за да се изперем и да изчистим. В такива дни Назми тайно успяваше да ми даде един хляб. Защото фурната беше до кухнята. Той можеше да взема оттам колкото си иска хляб в замяна на чорбата, която даваше на фурнаджиите. Този младеж се опитваше по възможност да готви по-хубава чорба. Застройката ѝ правеше с малко брашно. Тогава чорбата ставаше малко по-гъста и по-вкусна. Но беше невъзможно само с една чорба да се работи при такива тежки условия. Добре, че имахме право на 100 лева месечно. Понякога на лавката се намираха някои продукти като захар например. Когато сутрин в хладката гола вода, давана вместо чай, прибавяхме малко захар, чувствахме ползата от нейните калории.

Работата ни с всеки изминал ден не само че не намаляваше, но ставаше все по-тежка. Пред нас възникваха още по-големи трудности. Бяхме пренесли много дърва и накрая решиха, че са достатъчни. Сега щяхме да правим нещо друго, но какво? Дали щеше да ни бъде по-леко или по-тежко? Всеки се молеше за по-лека работа.

Една сутрин пак отивахме към блатата с въоръжените мили-

ционери. Единият вървеше пред нас, а другият ни следваше. Бяхме само една бригада, т.е. само 50 затворници. Не знаехме какво ще ни накарат да правим. Стигнахме до брега на румънския ръкав на Дунав. Там имаше докарани по-рано купища с телефонни диреци. Заповядаха ни да спрем, милиционерите ни посочиха едно място. Беше ни забранено да минаваме границата, която ни очертаваха с ръка. По нарушителите се стреляше, без каквото и да е предупреждение.

Телефонните диреци с дължина около 20-25 метра трябваше да бъдат носени и оставяни на разстояние 50 метра един от друг. Ето това беше работата ни. Аллах да ни помага! Много по-трудна работа от пренасянето на дърва. Но между двете работи има разлика. Дървата трябваше да ги събираме в гората. А диреците стояха готови пред нас. Добре, че не бяха бетонни, а върбови трупи с обелени кори и малко огладени. Как ли щяхме да носим тези дълги диреци?!

Тогава се сетих за една приказка. Някакъв човек казал:

– Нали е памук, и хиляда кила да е, ще го нося!

Точно като него и аз казах на приятелите си:

– Не се страхувайте, върба е в крайна сметка, колкото дълга и тежка да е, ще я носим!

Шегата настрана, но тази работа не беше на шега! Трябваше да я свършим. По двама започнахме да носим 25-метровите диреци. Единият го хващаше отпред, другият отзад и така не беше кой знае колко тежко. Но най-много ни убиваха дъждът и калта. Бяхме за истинско съжаление, падахме и ставахме в разкаляната площ. Същевременно всеки дирек трябваше да се пренася на 50 метра по-далече, така че разстоянието непрекъснато се увеличаваше.

Близо десет дни се мъчихме с тях. Добре, че в края на седмицата започна силен мраз и всичко наоколо замръзна. Вече краката ни не потъваха в калта, имаше възможност да вържем директа от предната страна и да го влачим. Това беше божи дар за нас. До свършването на диреците работихме в района на I обект. Не остана място от остров Персин, което да не обходим. Затова винаги казвам, че има две неща на това място, които никога не бих могъл да забравя: дъждът и калта. Мили Аллах, нима блаженство като дъжда и калта, от която е сътворен човекът, могат да бъдат толкова страшни?

Новата година дойде и отмина, навлязохме в 1954-та. Мра-

зовита зима, всичко наоколо беше сковано. Поледица навсякъде, а в бараките ни вместо печки имаше варели от газ. Въпреки че бяхме пренесли стотици хиляди кубически метра дърва, не можехме да се снабдим с дърва за всяка вечер. Защото те бяха предназначени за комунистическата буржоазна класа. Ние бяхме немили-недраги, лишени от всичко вражески елементи без право на живот. Да живее безкласовото социалистическо общество! Ужким в комунистическия строй имало равенство, безкласово човешко общество, а всъщност между хората имаше такава голяма разлика по отношение на правата, каквато не е съществувала дори преди векове между класите и кастите в Римската империя, Египет и Индия!

ЛАГЕРИСТИТЕ В КОНЦЛАГЕРА “БЕЛЕНЕ”

Искам накратко да опиша истинското лице на червения ад, наричан концлагера “Белене”. Въдворяването в концентрационния лагер се извършва по два начина:

1. Въдворяване по административен път.
2. Концентриране на политически затворници в “Белене”.

Този ад е бил построен за въдворяване на хора без съд и присъда. Вече разказах за условията при затворниците. Истината и съвестта ми ме задължават да подчертая, че в сравнение с физическите мъчения на лагеристите, нашите бяха сравнително леки. Въдворените по административен път най-много изгоряха и дадоха най-много жертви в червените пламъци на концлагера.

Първо, в самото начало условията тук са били изключително тежки и първобитни. Освен това тези жертви на режима не са били осъдени като нас на определен срок. Нашите присъди бяха известни, осъдени бяхме и знаехме на какъв срок. Знаехме, че, ако сме живи, някой ден ще излезем от концлагера. Но положението на лагеристите преди нас беше съвсем друго. Те бяха докарани на острова, за да бъдат подложени на мъчения за неизвестно време. Нямаха никакво нарушение, единствената им вина беше, че не са комунисти – нищо друго! Според властите, те бяха наказани затова, че:

1. Не искали да се включат в ТКЗС.

2. Не са подкрепили комунистическите начинания.

3. Не са се включили в строителството на социализма.

Тези неща сами по себе си не бяха престъпления. Заточените нямаха никакви други прояви срещу комунистическата власт. Но според комунистите, пасивността също беше престъпление. Който не се е включил в комунистическите мероприятия е вражески елемент. Принципът беше следният: народен враг е всеки, който не мисли по комунистически. Например по улицата върви някой младеж, спират го и го питат:

– Къде работиш?

– Никъде.

– Откъде се храниш?

– Ами...

Веднага издават заповед за задържането му. Щом не работи никъде, но не гладува, непременно е американски или английски агент, оттам му плащат, затова трябва да бъде задържан.

Една част от въдворените тук лагеристи бяха съвсем невинни граждани, но окачествявани като антикомунистически елементи. Щом не са станали комунисти, значи са народни врагове и трябва да бъдат унищожени физически. Как ли? Като ги въдворят в концлагера “Белене”, т.е. на остров Персин.

Аз не съм видял, но разказваха покъртителни неща, които отразяваха чистата истина. С очите си видях работата, която са били принуждавани да вършат лагеристите преди нас. Построили са дига, която е трябвало да предпазва от преливане на река Дунав. Тази дига, започваща точно срещу село Белене, продължава надолу към Свищов, т.е. по протежението на левия ръкав на дунавския бряг. Широчината на дигата е приблизително 10, а височината 5-6 метра. Основата постепенно се стеснява нагоре. И въпреки това, върху дигата могат да се разминат две каруци. Представете си една миниатюрна Китайска стена.

Построените преди хилядолетия прекрасни произведения като Египетските пирамиди, Вавилонската кула и Китайската стена са погълнали милиони хора. Но някогашните свирепи владетели, изпили кръвта на милиони роби и причинили смъртта им, до известна

степен са по-приемливи от днешните касапи. Защото фараоните или Нерон не са твърдели, че са дошли на власт, за да установят хуманизма, равноправието, свободата, за да построят безкласово общество на принципите на равенството между хората. Те са били истински палачи и това продължило до появяването на Спартак.

А какво можем да кажем за днешните фараони, за сегашните нероновци? Твърдят, че притежават социалистически морал, че много високо ценят труда, че той е свят за тях. Срегнах се с един човек, който навремето е бил въдворен в концлагера “Белене” без съд и присъда. Участвал е в издигането на дигата. Имал е нещастieto да бъде държан тук. Всеки роб е бил длъжен да пренесе по 6 кубически метра пръст от 200-300 метра разстояние. Наричам лагеристите от първия етап роби, защото по същия начин са били третираны робите, работещи някога при строежа на Египетските пирамиди и Китайската стена, които са имали право само да работят или да умрат! След смъртта са били погребвани в самите стени. Телата им не са били нищо повече от камъните и пясъка, използвани като пълнеж. А чорбата, която са давали на лагеристите при толкова тежък физически труд, може да е била по-лоша от буламача, който навремето са давали на строителите на Вавилонската кула или на робите в Рим, които на арените ставали плячка на лъвовете. Със сигурност е била по-лоша, защото жертвите на концлагера са се мъчили да задоволят глада си с месото на котки, кучета, змии, стоножки и други. Яли са жаби и зверове, които са успявали да хванат. Разликата между лагеристите и жертвите на Китайската стена може би е в това, че загиналите жертви на комунизма не били заравяни в дигата, а в трапа на някой недостъпен тъгъл на острова. Но понеже почвата на острова беше пясъчлива, наводненията откривали трупове и дивите зверове се хранили с човешко месо. Аз бях принуден да остана години в концлагера “Белене” и по време на работата ми след наводненията или в другата дейност обходах целия остров. Само едно място не видях, а именно остров Магарец¹⁸⁷, където са били заравяни трупове на лагеристите. Беше забранено да се отива там, името му също беше много особено. Дали е имало гробище и дали мъртвите са били погребвани според обичая, никой не знаеше. Не е известно и това, дали са били заравяни в масови гробове или поотделно. Но при каквито и условия да са били погребвани, не мисля, че днес там е останало нещо. Защото водата по време на наводненията, която прииждаше на вълни, е отваряла рововете и е отнасяла телата им кой

¹⁸⁷ Мъртвите лагеристи са погребвани и на остров Превалията. – Б. пр.

знае накъде. Защото аз лично бях свидетел на потопа, който стана при прииждането на Дунава. Въдворените без съд и присъда лагеристи – жертва на мъченията на комунистическите зверове, са безименни герои! И остров Магарец е мястото, на което един ден ще бъде издигнат паметник с надпис: **“Телата им бяха погребани тук!”**

Искам да цитирам думите на една жертва, която на първия етап като лагерист, а след това като затворник отново се намираше в концлагера “Белене”:

– Имаше още нещо, което ни тежеше много. Караха ни насила сутрин на отиване и вечер на връщане да пеем химни. Сутрин тръгвахме с хамути на шии и пред студените дула на милиционерското оръжие. Вървахме към дигата. Пак трябваше с мъчителен труд да пренесем 6 кубически метра пръст. Нямахме сила дори крачка да направим. Всеки пъшкаше, някой от безсилие, друг от болки в кръста. А те ни заповядваха да започнем да пеем химна. Ако имаш смелост, не пей! Всички запяхахме в един глас:

“Не познавам друга такава страна, в която така свободно да диша човека.”¹⁸⁸

Това е известен съветски марш. Всяка сутрин съветската телевизия започва с тази мелодия и вечер свършва пак с нея.

Вечерта след непосилния труд през деня всички бяхме съкрушени от умора, не можехме да се помръднем. Тръгвахме като пребити на път към концлагера. Не можехме да си поемем въздух, трудно пресъпвахме. А те отново ни заповядваха за запеем другия химн:

“Сгрешили пред народа, ний дойдохме...”¹⁸⁹

Ето, за нас това беше най-страшното наказание! Насилват те да ядеш лайна, а те карат да пееш, че това е халва!

¹⁸⁸ Става въпрос за руската “Песня о родине” (Широка страна моя родная...). – Б. пр.

¹⁸⁹ Първият стих от “Маршът на лагеристите”. – Б. пр.

ПОЛИТИЧЕСКИ ЗАТВОРНИЦИ В “БЕЛЕНЕ”

И през този период са пролети много сълзи. Като концлагер остров Персин отваря вратите си на 28 август 1949 година¹⁹⁰. Комунистите с всеки изминал ден стъпваха на по-здрава почва. Бяха подписали Парижкия мирен договор и така с помощта на руснаците се бяха спасили от изплащане на военни репарации. До този момент успяваха до известна степен да сплашат народа с репресии и натиск. При тези трудни условия на живот народът беше преклонил глава. Надземните и подземни богатства бяха национализирани, което означаваше, че всичко премина в ръцете на комунистическата партия. Вече и ножът, и хлябът беше в ръцете им. Властите много лесно можеха да влагат средства и то когато си искат, колкото си искат и където си искат. Народът в страната беше залъгван с някакви демократични песнички, освен това мамеха целия свят навън, в това число и Запада. Разпространяваха легенди, че осъдените са освободени, че продължават да функционират само девет затвора в страната, която със 7-милионното си население имаше 40-50 хиляди лишени от свобода.

Да, истина беше, че намалиха затворите на 9, но не беше вярно, че затворниците са били освободени. Това твърдение беше чиста лъжа! Сливенският затвор беше предназначен само за жени. На две места имаше Трудово-поправителни общежития за малолетни. С пълен капацитет функционираха затворите в София, Стара Загора, Плевен и Пазарджик. Така също и Варненският затвор. Но истината беше, че събраха от затворите повечето политически и ги затвориха в концлагера “Белене”. Концлагерът вече се превърна в затвор. През 1953, 1954, 1955 и 1956 г. само на II обект имаше приблизително 6 хиляди политически затворници. През тези години броят на политическите затворници никога не падна под 5 хиляди. Към тях не включвам тези, които бяха сред криминалните от I обект.

Тук искам непременно да подчертая, че имаше разлика между режимите, които се прилагаха срещу лагеристите и затворниците. Режимите в затвора “Белене” и тези в концлагера “Белене” не бяха еднакви. Режимът на затворниците беше малко по-лек. В периода на въдворяването и заселването на лагеристите животът на острова е бил

¹⁹⁰ Георги Жечев пише, че на 24 юни 1949 г. първите 300 души са пристигнали на II обект от Богданов дол. Различни лагеристи посочват 22, 23 и 24 юни 1949 г. като дати, когато първата група от Богданов дол е потеглила към остров Персин. – Б. пр.

истински ад. Но затворниците също бяха подложени на ужасни мъки. Причините за всичко това, разбира се, са различни.

Първо, когато ние дойдохме на остров Персин вече дигата на южната му страна беше готова. Аллах ни спаси от това бедствие. Каквото и да е, с течение на времето условията в лагера малко се подобриха, в сравнение с преди. Пощата работеше, получавахме от близките си пари и колети. Например искам дебело да подчертая, че нашата дневна норма за пренасяне на пръст беше намалена от 6 на 3 кубика. Освен това при нас имаше нещо като здравен пункт, където работеше фелдшер. Близките ни можеха да ни идват на свиждане през определено време. Можехме да пишем писма. Колкото и да закъснявах, писмата накрая стигаха до нас. Предоставяха ни минимални условия за живот, които бяха съвсем недостатъчни, но ние се смятахме за късметлии. Да, по наше време също имаше починали и убити. Но това не беше както в периода на лагеристите, защото не избиваха затворниците масово, не ги подлагаха на такова физическо унищожение.

Не бяха спрели да малтретират и да изтезават осъдените. Изискваха такъв труд, какъвто беше непосилен за човешката физика. Началниците не очакваха никакви конкретни резултати от работата ни. Целта им не беше толкова да получат реколта, колкото да измъчват народните врагове. Най-голямото доказателство беше практиката да не се сменят служещите щатни. Например по наше време главният надзирател беше този старшина, който в първия етап е бил на същата служба и със същия чин. Това не беше главен надзирател, а палачът на концлагера “Белене”. Той е бил главният герой на събитията в ада, на издевателствата, физическите наказания и смъртните случаи преди. Във всички исторически периоди близо до жестоките диктатори винаги е имало зверове в човешки облик, които вземали душите на клетите жертви и бедните нещастници. Трагична прищявка на живота! Колко голям смисъл се крие в приказката, свързана с оплакването на гората от бравдата, която я сече. Като се оплаквала, тя специално подчертала, че дръжката ѝ е направена от неин дървен материал. Този звяр в човешки облик беше българин от търновските села. Когато се ядосаше, си го изкарваше на нас. Заповядваше на четния отговорник и вместо да си починем поне в една неделя, ни събираше на плаца, часове наред ни държеше на слънце или на студ. Като се сетеше за нещо, караше тръбача да свири. Всички се събирахме на плаца. Четният отговорник ни даваше заповед да стоим мирно, никой да не мърда. В най-големите

летни горещини едрите като пчели комари забиваха жилата си в телата ни и през най-дебелите дрехи. Все още не мога да разбера как не сме се заразили всички от малария във влажните блата с тръстика? В бараките беше пълно с хлебарки, а навън с комари. А канализационните плъхове, които излизаха от тоалетните зад бараките особено нощем, когато заспивахме веднага след непосилния труд? Те бяха източник на мъки и тормоз, които не могат да се забравят.

И така, събрани на плаца, чакахме главния надзирател да дойде. Минаваха часове, но не се появяваше. А ние продължавахме да стоим мирно. Комарите ни изпояждаха навсякъде, изсмукваха ни кръвта. Накрая му идваше кефът на насилника. С поза на Наполеон започваше проверката. След бригадните друг надзирател също проверяваше, за види народните врагове отзад какво правят, какво си говорят...

Спрях се накратко върху разликата между двата етапа в конц-лагера, а именно този на лагеристите и този на затворниците. Сега отново се връщам на моето ежедневие, по-точно на теглата ми.

Продължаваше суровата зима на 1953-1954 г. Въпреки това, дори ден не ни оставяха в бараките. Работехме на открито без почивка. Нямахме значение дали беше тежка зима, караха ни на работа. Обикновено затворниците от бригадите носеха от гората дърва на гръб. Заради поледицата не можеше да се копае и пренася пръст. Мина Новата година. Но времето се застудяваше все повече. Дори една сутрин за измазаната с глина стена на бараката ни се беше залепило одеялото на един съкилийник, който спеше в задната ѝ част. По стената имаше много дупки, от които непрекъснато духаше и навяваше вътре сняг. От дишането на 200 души част от снега се топеше. Но сутрин замръзваше всичко, ето защо одеялото на събрата ни се беше залепило за скованата смес от сняг и кал. Не можеше да стане. Затова други с голям труд отлепиха одеялото и така той се освободи. Такъв мраз!

Ставахме рано и отивахме в откритите тоалетни. Които имаха смелост, измиваха с вода от манерките лицето и ръцете си.

Имаше един българин, Костурков. Помня го много добре. Беше на средна възраст, нисък, но със спортно тяло. Всяка сутрин ставаше, излизаше навън и чисто гол се миеше с вода под валящия сняг. Свикнал е. След това се обличаше добре и започваше да прави гимнастика.

ПОТОП

Дните си течаха, но температурите спаднаха толкова ниско, че Дунав замръзна. Като взривиха леда с бомби, водата започна да се разлива на всички страни. Островите бяха залети, беше като истински потоп! Не водеха вече бригадите всеки ден на работа. За нас това, от една страна, беше изгодно положение, защото щяхме малко да си отдъхнем. Поне ние така предполагахме. Но възникна друга опасност. В бараките започна да влиза вода. Вдигнахме всички багаж на горните нарове. Качихме се горе. С ботуши ходехме и вътре, и навън. Добре, че времето започна да се затопля, стана слънчево. Навсякъде замириса на пролет. Но въпреки това, водното ниво продължаваше да се покачва. Проверките се правеха в бараките и надзирателите идваха до нас с лодки. В дните, когато водата започна да набъбва, главният надзирател с няколко бригади се опита да запуши пукнатините в ниските места на дигата. Един приятел, който беше сред тези клетници, ми разказа:

– Носехме пръст с тарги и я изсипвахме върху цепнатините, но понеже почвата е песъчлива, вълните веднага я отнасяха. Свечери се, започна да се стъмнява, вече не можехме да се виждаме. Продължавахме работата, но безрезултатно. С всяка минута водата се надигаше, вълните набъбваха. Водата преминаваше през пукнатините към острова. Накрая и главният надзирател се увери, че тая работа няма да стане така и даде заповед за връщане. Може би се уплаши за собствения си живот, затова ни освободи. Успяхме да се приберем живи и здрави в лагера. Голяма опасност преодоляхме.

Рискът растеше, всички започнахме да се безпокоим. Администрацията също усещаше страха ни. За да успокоят затворниците, правеха съобщения по високоговорителя:

– Няма страшно, всички мерки са взети. На брега чакат в пълна готовност моторни лодки. При опасност, ще бъдете превозени на отсрещния бряг.

Най-хубавата страна на всичко това беше, че времето се затопляше. Местното население наричаше наводненията “черешови води”. Тази зима на Карпатите и в Централна Европа беше валял обилен сняг. Когато снеговете започнаха да се топят, всичко наоколо беше наводнено.

Кухнята и фурната бяха на най-високото място на острова. Точно пред сградата се намираше един висок камък. Според разказите на местното население по време на едно подобно наводнение преди 80 години само това място е останало сухо. Зад сградата имаше наредени дърва на височина 10-15 метра. Тази купчина приличаше на Вавилонска кула, издигната от дървата, които ние пренесохме на гръб. Всички се събрахме на откритото място пред кухнята. Бяхме много, а мястото – малко. Хиляди затворници се залепихме един за друг. Някои бяха взели със себе си най-ценните си неща и се опитваха да се покачат на Вавилонската кула от дърва. Картината наподобяваше Всемирния потоп. По едно време от небето чухме буботене. Чорбаджиите от администрацията с хеликоптер отгоре наблюдаваха положението. След малко видяхме, че въоръжени милиционери минаха скоростно с лодка покрай нас. Хеликоптерът правеше кръгове. Някои събратя, качили се върху дървата, махаха с ръка за помощ. Но чорбаджиите през прозореца ни показваха лактите си, вместо да ни успокоят, че няма опасност и че евентуално ще ни спасят, ако се появи такава. Водата почти щеше да влезе в кухнята, наоколо беше станало като море. Сякаш хиляди хора се бяха покачили на Вавилонската кула. Купчината с дърва стоеше на средата на морето като сал. Бяхме обути с ботуши, на гръба си имахме мушамы. При евентуално бедствие, Аллах да ни пази, трудно бихме могли да плуваме. И да плувахме, полза нямаше да има, защото брегът беше много далече от нас. Най-напред се виждаха върховете на дърветата наоколо. След това постепенно и столетните върби потънаха във водата.

Единственото нещо, което виждахме, бяха четирите наблюдателни кули. Охраняващите с автомати лагера милиционери се бяха изкачили на най-високата част на кулите и гледаха към нас, затворниците, изоставени на произвола на съдбата пред кухнята и върху кулата от дърва за горене. Единственото ни спасение беше в дърветата отсреща. Щяхме да се хванем за върха им и да изчакаме водата да се оттегли. Успокоявахме се помежду си с подобни мисли. Но и дърветата се скриха. Щеше да е истинско чудо да се спасят хиляди жертви, чакащи на върха на дърветата.

Виждахме носещи се във водата дънери. Мислехме си, че бихме могли да ги използваме като сал. Но докъде можехме да издържим?

Имаше един млад и природно умен турски младеж, осъден за бягство за Турция. Умееше да говори. Видях го, че с едно куфарче в

ръка стоеше върху кулата от дърва за горене и молеше вълните:

– Елате вълни, приближете се, минете през Черно море и ме захвърлете на бряга на Босфора! Нека се надига водата, да вали, цялото небе да се излее, море да стане навсякъде, тези вълни може пък да ни изведат на брега на щастието!

Беше невъзможно да не се согласиш с пожеланията и молбите на младежа.

– Да свършат вече тези мъки, Всевишни!

Сипаха ни чорбата в канчетата, която изсърбахме на крака. Торбите бяха на раменете ни. И без това целият ни инвентар се състоеше от едно канче и една лъжица. Някои изядоха чорбата си, други – не. На повечето апетитът ни се беше изгубил от бедственото положение. Непрекъснато мислехме какво ще стане. Лъжеха ни, че на брега имало моторни лодки за нас. Но да предположим, че е вярно. Хиляди клетки как и за колко време можеха да се превозят с 4-5 лодки!? За спасяването ни беше нужна добра воля, която тук я нямаше. Това личеше от отношението им към нас. Но високоговорителите работеха, оттам непрекъснато съобщаваха.

– Покачването спря. Скоро ще започне изтеглянето на водата. Няма нужда от паника. Върнете се в бараките!

Времето напредваше, свечеряваше се. Трябваше да се приберем в бараките, преди да се е стъмнило. Малко по малко започнахме да се разпръскваме. Вървахме във водата, на плаца почти плувахме. Трудно напредвахме. Наистина лагерът беше построен на най-високата точка на острова. Бараките също бяха на по-високи места, но бяха пълни с вода. Но можехме да изчакаме на горните нарове. Качихме се и седнахме. Доколкото си спомням само тази вечер в затвора не беше направена проверка. Заспахме, с мисълта, че утре ще видим какво е станало.

На сутринта установихме, че нивото на водата си е същото. Но сградата на кухнята и фурната не бяха пострадали и можеше да функционират. Историческият опит беше потвърден. Наистина тази точка на острова не се заливаше лесно с вода. Малко се успокоихме. Близо 10 дни зверовете ни оставиха на спокойствие, не можеха да ни закарат на работа. Спахме в бараките. Бяхме накацали по бараките, потънали във вода, като полудивите племена от първобитните време-

на, живеещи в жилища върху колове.

След десетина дни водата намаля, видимо се оттегляше. Но плацът все още беше под вода. При нас имаше един-двама младежи от София. Разбираше се, че са плувци. Плуваха от единия до другия край, понякога под водата, състезаваха се. Но категорично беше забранено да се доближават до оградата с бодлива тел.

ФЛОТЪТ НА КОНЦЛАГЕРА

Да, правилно прочетохте, флотът на този остров не е нещо измислено. Беленският флот беше реална военноморска сила. Той осъществяваше снабдяването на острова. Беленският флот разполагаше със специални метални лодки, наречени понтони. Бяха дълги 5-6 метра и се използваша за различни дейности както самостоятелно, така и по две съединени заедно, тогава приличаха на салове и се наричаха паромите. Две лодки се свързваха здраво една за друга с издръжливи дъски, в резултат на което се превръщаха в салове с площ 10-15 квадратни метра. На всеки сал работеше екипаж от петима души. Четиримата от екипажа бяха гребачи, по двама от двете страни, а петият беше моряк, управляващ руля. С тези паромите се осъществяваше връзката с брега. По време на наводненията животът на остров Персин беше възможен благодарение на тези салове. Хранителните продукти се прекарваха с тях, по време на свиждане с тях се превозваха наведнъж по 50-60 души. Беше ни омръзнало в големите студове с много мъки и усилия да вървим пеша до брега. Гребците непрекъснато размахваха греблата си, подобно на робите, осъдени доживотно да гребат или като пленниците на пиратите от едно време. Тези лишени от свобода събратя, на които казвахме моряци, образуваха цяла бригада. Вместо двигатели, комунистите бяха предпочели непрекъснато леещата се пот на братята ни по съдба. Един ден им се броеше за два. Въпреки че трудът им беше изключително тежък, някои предпочитаха тази работа. Защото тя си имаше и някои предимства. Например като закарат някоя бригада на работа, ако милиционерът не беше предан комунист, можеха да си починат, да ловят риба, докато ги чакат. Ако времето беше хубаво, можеха да се пекат на слънце. Понякога наблюдавах гребците-моряци на паромите, които бяха почернели много добре от слънцето, мускулите и ръцете им бяха доста развити. Това също беше една от причините

някои да предпочитат работата във флота.

Наред с предимствата, понякога пренасяха много тежък товар и затова се затрудняваха. Имаше случаи, когато връхлиташе буря. Много труд полагаха при гребането срещу вятъра и силното водно течение. Един път бяхме натоварили чували с брашно на брега на румънския ръкав на Дунава и се връщахме. Чувалите и без това запълваха нормалния товарен капацитет на парома. Като се качихме и ние, бригада от 50 човека, той почти потъна във водата. Затова беше много трудно да се гребе. В опасната ситуация седяхме като сковани на местата си от страх, дори някои затворници сменяха гребците, за да могат да си поемат дъх. Достигнахме до концлагера много внимателно, без да позволят каквото и да е люшкане на сала, така избегнахме евентуалната злополука.

Трябва непременно да подчертая и това, че включените във флота бяха подбирани между лишените от свобода, на които се доверяваха. Имаше случаи, когато без милиционер моряците можеха да отиват в някой район на наводнения Персин. Бях чул от един моряк, че единственият начин да се спасят при буря е бил да вържат сала за дънера на някоя великанска върба. Обикновено пътищата им бяха опеределени. Защото на плитките места имаше възможност да заседнат на дъното. Аз бях станал свидетел на такова нещо няколко пъти. Например на връщане от работа при най-малка разсеяност салът засядаше, въпреки че гребците продължаваха да размахват греблата. Тогава слизаха във водата и с бутане го измъкваха. По принцип винаги бяха облечени така, че да могат да влязат във водата.

След наводнението, за което разказах по-горе, остров Персин дълго време остана под водата. Най-напред видяхме върховете, а после дънерите на дърветата. Последователно водата се изтегли от бараките, после от плаца. Отново започнахме да се събираме за проверка там. Подновиха ежедневната непосилна работа. Трябваше да дърпаме дърва за лагера. Но този път с паромите. Когато водата се изтегли и откри стволите на дърветата, върху водата плуваха пънове. Ние трябваше да ги уловим и да ги натоварим на паромите. След сутрешната проверка бригадите се качвахме на саловите и потегляхме към реката. Попаднем ли на място, пълно с дървета и пънове, спирахме. Имаше дълги саръци с дълги железни куки на върха или пък мотики с остри върхове. С тези инструменти ловяхме пъновете във водата. С куките лесно ги издърпвахме и няколко души заедно ги вдигахме върху сала.

По това време гребците си отпочиваха на някое удобно място. Някои по-състрадателни моряци ни помагаха, като виждаха колко се мъчим. След като нареждахме в парома достатъчно дърва и пънове, сядахме върху тях и потегляхме към лагера. Наблюдавахме равномерното и хармонично гребане на моряците. Специално след затопляне на времето, в горещите и слънчеви дни, завръщането ни с тях беше забавно и отморяващо за всички.

Така изтече пролетта, лятото започна и водата напълно се оттегли. Когато островът се отгърва от водата, наоколо имаше да се вършат различни неща. Всяка сутрин изпращаха бригадите на съвсем различна работа.

БАВИЛОНСКИ ПЛЕН

Най-непоносимите ми дни на острова аз оприличавам на вавилонски плен. Това е периодът на хамута. Да, не прочетохте грешно, става дума именно за хамут. И ние носехме на шиите си хамутите, които обикновено надяваме на конете. Защото непосредствено след изтеглянето на водата започнаха да поправят цепнатините и повредените места по дигата. Освен това решили да подновят оборите извън лагера и с пръст да повдигнат нивото на някои места на дигата и в района на оборите. Това означаваше един вид връщане към времето на лагеристите преди нас. Разликата беше само в това, че този път нормата беше намалена от 6 на 3 кубически метра. И ние като тях всеки ден с ръчни колички или тарги трябваше да пренасяме пръст на 200-300 метра разстояние. И за да можем да се справим с тази непосилна работа, започнахме да търсим хамути.

Хамутът беше откритие на въдворените лагеристи като мощно оръдие на труда. Той се правеше от дебели сиджимки и конопени въжета. Беше от здрав конопен или брезентов плат с дължина метър-метър и половина, а двете му страни се оформяха във вид на халки. На средата се разширяваха с филц или друг плат. Двете халки на хамута се прикрепяха към таргата или дръжките на ръчната количка, а средната му част намествахме върху раменете и тила си. Когато вдигнехме нагоре дръжките на ръчната количка или таргата, тежината се разпределяше между ръцете и раменете и така половината част от

тежестта се поемаше от ръцете, а другата половина – от раменете. Аз не посмях да поискам от близките си подобен хамут, защото щяха да страдат много. Щяха да разберат колко непосилна работа сме принудени да вършим. Но с помощта на един събрат успях да се снабдя с парчета от необходимите материали и така си направих хамут, макар и не кой знае колко сполучлив.

Надянахме хамутите и всеки ден започнахме да носим по три кубически метра пръст. За мен това беше нещо невероятно, добре, че беше лято и нямаше дъжд и кал. Дори понякога да валеше, скоро огряваше слънце. Затова работехме полуголи, по потници и къси гащета.

Картината беше трагична и наподобяваше сцени от вавилонския плен. Между нас имаше слаби и болни хора. Но в главата на комунистите се бяха изтрили понятията милосърдие и състрадание. С камшици в ръка милиционерите и надзирателите се разхождаха между горките затворници, стареещи се с хиляди мъчения да изпълнят нормата от 3 кубика. Ритаха и удряха с камшик тези, които изоставаха. Някои от нас целите в пот се мъчехме да изпълним нормите, други след спъване падаха на земята и с все сила се опитваха да се изправят. Ако до вечерта не можехме да пренесем 3 кубика пръст, оставахме през нощта и работехме на светлината на фенер под дулата на оръжието, а на другата сутрин започвахме отново.

Имаше нещо като здравен пункт, където работеше затворник като нас. Но той беше получил категорична заповед. Например след изсвирване на тръбата някои не можеха да станат и много трудно се довличаха до здравния пункт, умоляваха фелдшера:

– Не мога да мръдна, главата ме боли, сърцето ми не е добре, повдига ми се, нямам сили да направя дори крачка. Моля те, дай ми една седмица болнични! Не мога да работя! Умолявам те, спаси ме! И ти си от нас.

Но какво да направи фелдшерът, може да иска да му помогне, но му е забранено. Между тях се намираха и добри, и лоши. Понякога там работеха и предатели, помощници на комунистическите зверове, техни марионетки. Видях и лекари, които искаха да помогнат на лишените от свобода невинни жертви. Но един затворник нищо не е в състояние да направи, не може да помогне. С насълзени очи гледа умоляващия, плачещия, оплакващия се затворник, сърцето му се къса и прошепва:

– Съжалявам, но не мога да ти помогна. Има строга заповед.

Мога да дам 1-2 дни болнични само на тези, които не могат да станат от нара, които са тежко болни. Щом си дошъл дотук, задължен си да отидеш на работа. Иначе утре аз ще заема твоето място.

При тези тежки условия работих месеци, години наред. Не ми дадоха никаква почивка. Бях принуден да излизам на работа и когато съм болен. Единствената ми упора беше Аллах. Той ме дари със здраве и мощ, така издържах! Изтърпях вавилонския плен.

БАЛОН

Веднъж, докато работехме при описаните горе условия, на небосклона се появи някакъв балон, който разтревожи не нас, а комунистите. Те изпаднаха в ярост. Както си работехме с надянати хапути, неочаквано над нас се появи някакъв балон, дошъл може би от Централна Европа. Движеше се много бавно в посока по течението на Дунава. Не мога да кажа височината, но си мисля, че беше около 4-5 хиляди метра. Големината му беше колкото тенекия за сирене. Кой го е изпратил и за какво? От загрижеността на комунистите лесно се досетихме, че не е тяхна работа. Тогава работех радиостанциите “Гласът на Америка” и “Свободна Европа”. Непрекъснато излъчваха предавания срещу Източния блок. Споменавах и за концлагера “Белене”. Знаехме за това. Но беше невъзможно да влязат в България. Може би западните страни бяха решили да пратят балон, чрез който да разберат истинското положение в България и особено на острова...

Между другото, помня и друг един случай. През 1945 г. руснаците се опитаха през България и Гърция да стигнат до Егейско море. Гръцките комунисти, които бяха въоръжени до зъби от руснаците и Източния блок, предприеха бунтове в Гърция. Нападаха и след като нанасяха удар срещу целта, намираха убежище на българска територия. Гърция по този въпрос направи постъпки пред ООН. Представителят на ООН пожела да дойде и на място да разследва положението. Но нима беше възможно? Разбира се, че България не разреши. Затова може би са искали с балон да установят истинското положение в страната.

Казвам това, защото в последно време¹⁹¹ в някои новини се

¹⁹¹ Става въпрос за периода 1984-1985 г., когато се извърши насилствената военна акция за

твърдеше, че по повод постъпките на една група турски младежи до ООН някакъв висш служител щял да посети България и да разследва случая. Добре щеше да бъде! Но това беше обикновен слух. Такова разследване не би могло да се реализира. Последните събития в България доказват, че няма да се допусне представители на ООН да извършат проверка. Защото дори журналистите, които се опитаха на място да установят насилията и натиска срещу турците, не можаха да го направят.

Но да се върнем към балона. Както вече подчертах, в първия момент комунистите също не можеха да разберат нищо. И те като нас гледаха с учудване нагоре. После се съвзеха. Помислиха си да не би тия от Запада с балони да снимат позора, вавилонския плен на остров Персин. Затова ни заповядаха:

– Оставете работата и залегнете!

Лятото беше свършило, навлизахме в зимния период на 1954-1955 г. Отново имаше нужда от голямо количество дърва. Трябваша както за лагера, така и за господарите от лагерната администрация. Робите бяха налице. Пак щяхме да събираме дърва от гората. Сега щяхме да оставим хамутите и да се хванем за въжетата, с които да връзваме наръчите с дърва. Вече всеки ден намирахме и пренасяхме на гръб по един кубик, без значение дали вали дъжд или сняг. Човек издържа, докато е жив. Като си спомня сега за тези дни и мъки, настръхвам. При всяко припомняне на изживяното, не мога да се начудя как съм могъл да издържа?

Някога си мислех дали написаните в историята или показаните във филмите физически изтезания са действителни. Наистина ли жестоките римски императори, висшите класи са вършили показаните издевателства за удоволствие? Хвърляли ли са пленниците на зверовете? И като си помисля за мъките на лишените от свобода жертви в България, се убеждавам, че всичко е било извършено от жестоки зверове в човешки облик. Но най-страшното е, че подобни жестокости бяха направени в наше време. Защото става въпрос за цивилизацията на 20 век. Проклет да е тази цивилизация! Проклет да е социалистическият хуманизъм!

Подобно на миналата и тази зима изживяхме страшни неща. Мисля, че беше малко по-лека. Преливането на Дунава за нас беше полезно, но в случай, че не стигне до бедствени размери. Да, искахме сменяне имената на турците в България. – Б. пр.

да има наводнение, целият остров да остане под водата, защото само така можехме да си починем. И стана, водата отново набъбна. Само в тези ситуации не можеха да намерят работа, с която да ни измъчват. Водата стигна до теления пояс и не излизахме. В тези дни си отпочивахме. Дори за занимание започнахме да провеждаме състезания по борба. Бяхме хиляди и сред нас имаше любители и на борбата. Имаше един Рамадан от Исперих, тушира всички. Нямахме кой да излезе срещу него. Всеки, който посмя да се бори с него, загуби. Стана така, че всички българи бяха победени. Накрая желание за борба прояви един младеж от Айтос на име Кемал. Той посмя да излезе срещу Рамадан и го тушира. Само този турчин можа да победи другия, тъй като по това време българите не бяха добри в свободната борба.

Един ден слушахме радио от високоговорителите. В София се провеждаха състезания по свободна борба, в които Турция също участваше. От националния отбор на Турция в тежката категория участваше рахметлията Хамит Каплан. Наскоро на известния борец бяха направили операция на палеца. Въпреки това, не знам защо се беше включил в състезанието. Срещу него от българския национален отбор на тепиха излезе турчинът Лютфи Ахмедов. Лично го познавах, защото беше от село Подайва – на 10 километра от родното ми село. Беше на върха на своята кариера. Каплан щеше да се бори, въпреки незаздравялата рана на палеца си. Всички българи се бяха насъбрали около високоговорителя и следяха срещите с любопитство и вълнение. Разбира се, че искаха да победи Лютфи от България. Освен това коментираха, като се обърнаха към мен:

– Къльч, знаем, че си любител на борбата, защо не се интересуваш от срещата и не изпитваш вълнение?

Аз им отговорих:

– Защо да се вълнувам? Не знам вие защо се впрягате толкова? Борят се двама герои. И двамата са турци. За мен резултатът не е от значение. Който спечели, той. Аз печеля и при двата възможни резултата. Борят се двама турци, вас какво толкова ви интересува? Ето защо не се тревожа и не се вълнувам.

Пролетта също беше на свършване, жегите започнаха. Водата се отдръпна. Почивката ни свърши, бригадите отново тръгнаха на работа. Очакваше ни много тежък труд.

ЦИРЕЙ

Една сутрин почувствах лека болка под лявата си мишница. Когато погледнах, забелязах връх на цирей. Не го взех много на сериозно. Отидох на работа с бригадата. Но болката ми продължи цял ден, а през нощта не ми даде да заспя. Непрекъснато се надуваше и се събираше гной. На сутринта веднага отидох в здравния пункт, където тогава не работеше фелдшер. На негово място използваша някакъв затворник. Погледна цирея и ми каза:

– Нищо не мога да направя. Само болнични ще ти дам.

Аз исках именно това. Предадох на бригадния бележката му и този ден останах в бараката. Вратата беше отворена, можех да излизам. Ходех в двора на концлагера между телената ограда, но циреят ми прогресивно продължаваше да се надува, същевременно болката непрекъснато се засилваше. Понеже не можех да го видя добре, показвах цирея на един приятел и от него разбрах за ужасното ми положение. Според него циреят бил с няколко върха. Денят мина, но аз не можех да взема каквито и да е мерки. През нощта положението ми силно се влоши, превивах се от болки, въобще не мигнах. Вече не можех да движа ръката си, циреят беше станал колкото портокал “Вашингтон”. Не беше възможно да се пробие. Пулсираше непрекъснато и ужасно болеше. От големината му личеше, че се беше насъбрало голямо количество гной. Всеки момент можех да получа натравяне на кръвта. Започнах да се страхувам, защото не взеха никакви мерки и не ми дадоха каквито и да е лекарства. Нещо трябваше да направя, но какво? От силната болка непрекъснато ходех между бараките с вдигната нагоре ръка и тогава се сетих да разрежа цирея по подходящ начин.

Защото гнойта непременно трябваше да изтече. В една от бараките имаше двама бръснари, българи. Отидох при тях и им разказах за състоянието си, след което заявих:

– Може ли да ми разрежете цирея?

Единият от тях, който може да е бил по-човечен, прояви отнoшение. Разгледа цирея, замисли се дълбоко и каза:

– Да го разрежа, но как? Знаеш, че това не е проста работа. Много гной се е събрала. Положението ти е опасно. Дали да го разрежа с тези обикновени инструменти, въпреки че нямам никаква

практика или да не го правя?! Много голяма отговорност, всичко може да стане. Затова, преди всичко бръснарят трябва да се дезинфекцира много добре.

Прав беше човекът. Беше много опасно да се направи с бръснар, който е използван за бръснене на хиляди хора. Но положението ми беше много сериозно и критично. Останах в безнадеждно положение, печех се на два огъня. Замислих се и прецених всичко, което евентуално можеше да се случи. Накрая поех върху себе си цялата отговорност и му казах:

– Дезинфектирай внимателно бръснача с наличните средства. Тук виждам малко одеколон. Трябва да ти се намира и памук. С кибрит запали натопения в одеколona памук и дезинфектирай бръснача на пламъка.

Човекът мисли, мисли и накрая прие. Държа бръснача на огъня до изгарянето на памука. Ножът ни беше готов за операция. Циреят трябваше да се разреже, защото беше с няколко върха и от само себе си не можеше да се пробие. Не можех повече да издържам на болките. Заради цирея и без това държах ръката си вдигната. Приблжих се към бръснаря, исках да видя какво ще направи. Беше се съгласил, но ръцете му трепереха. Аз бях поел цялата отговорност, но бръснарят все още се колебаеше, не можеше да се реши. Трябваше аз да го окуражавам. Разказах му още веднъж за тежкото си състояние и прибавих:

– Не се страхувай, поемам цялата отговорност, резни го, без да мислиш!

След тези мои думи бръснарят се реши и рязна с бръснача.

Много силна болка почувствах, защото нямаше никаква упойка. Стисках зъби, тъй като предпочитах болката пред вероятността да получа натравяне на кръвта. Гледах в огледалото, от мишницата ми потече само обилна черна кръв, гной нямаше. Потникът ми стана червен. Стига да се отърва, ще издържа на болките! Но от тази намеса не почувствах никакво облекчение. Очаквах гноята да потече и да се отърва от силните болки, но от цирея не излезе никаква гной. Бръснарят го разряза, но явно не е стигнал до гноята, затова нищо не се промени. Помолих го за малко памук, с който почиствах кръвта, която продължаваше да се лее. Човекът се изплаши, срамежливо започна да ми се извинява:

– Наистина исках да ти помогна! Рязнах много смело. Но не се страхувай, защото не навлязох надълбоко. Не можах да стигна до сърцето на цирея. Наистина се уплаших!

И аз разбрах това, когато видях, че вместо гной, потече кръв. Човекът разрязал само кожата и месото. Напразно се подложих на физическата болка, не успяхме! Излязох оттам, много силно ме болеше. Тогава се сетих за Иванчо, с когото бях заедно в килиите на шуменския затвор.

Иванчо отдавна беше предал фронта. Не знам при какви условия беше дошъл до това решение. Когато от Варненския затвор дойдох в концлагера “Белене”, заварих Иванчо като командир на чета. Той заповядваше на 5 000 затворници, строени срещу него. Тероризираше ни. Комунистите бяха много доволни от жестокото отношение на Иванчо. Не беше лесно да спечелиш доверието на комунистите. Защото никога не можеше напълно да ги увериш, че си с тях, че си се променил напълно. Трябваше да минеш през трудно и дълго изпитание. Пред очите на комунистите трябваше да мачкаш затворниците, които са народни врагове, да предадеш дори и брат си. Само така можеше да спечелиш доверието им. И това не се постигаше за няколко дни. Изпитанието продължаваше години.

Ето че накрая се е реализирало, защото Иванчо беше станал четен. Но и той заедно с нас остана там години наред. Дори тези, които след дълга борба със съвестта си минаваха на страната на мъчителите си, години наред им служеха, опитвайки се да се сдобият със свободата си. Някои от тях може и да са били принудени да го направят. Комунистите насилваха специално затворниците, които имаха влияние сред другите или личностите, които можеха да поведат след себе си останалите.

Реших се вече да отида при Иванчо. Разказах му за положението си:

– Моля те, кажи на главния надзирател да извикат доктор, защото положението ми е много критично, всеки момент може да настъпи натравяне!

Иванчо се замисли дълбоко. Искаше да ми помогне. Но дали с това нямаше да разсърди ръководството? Дали нямаше те да си помислят нещо лошо за него?

– Кълъч, кажи на своя бригаден, по време на вечерната проверка той да съобщи на надзирателя. Може да измислят нещо.

Ясно беше, че Иванчо се боеше открито да ми помогне. Затова му казах:

– Иванчо, ако имах право да отида в управлението зад телената ограда, сам щях да им кажа за положението си. Ти защо се страхуваш? Иди и им кажи, че аз искам да говоря с главния надзирател. Знаеш, че само с твоята помощ мога да достигна до тях.

Претегли положението, след което излезе от концлагера и отиде в сградата на администрацията.

Тогава там работеше едно младо циганче. Проявяваше голяма близост към нас. Беше от ямболските цигани. Служеше на господарите на концлагера “Белене”, които бяха в административната сграда зад теления охранителен пояс. Вършеше незначителни неща и можеше да влиза при нас. След време чух от това момче, че Иванчо отишъл и казал на главния надзирател:

– Тоя турчин ще умре. Ако не се вземат сериозни мерки, има опасност кръвта му да се отрови.

И тази нощ аз се свивах от болки, трудно осъмнах. Портокалът под мишницата ми продължаваше да се надува. Болките също ставаха по-силни.

Накрая докараха доктор от брега. По-право, телефонирали са и са поискали доктор от Свищовската болница. Още като ме видя, каза:

– Ще му дадем пеницилин.

Направи ми една инжекция и допълни:

– Потърпи още малко, ще мине!

Доколкото си спомням, направи ми доза от 600 милиграма.

Настроението ми се поправи, защото видях, че вземат някакви мерки за лечението ми. Стисках зъби с надеждата, че ще се спася. Но тази нощ болките ми не намаляха. Не само че не усетих никаква полза, но и температурата ми се повишаваше. Състоянието ми се влошаваше и в това положение прекарах и деня. На другата сутрин отново се обърнах за помощ, щатните също разбраха в какво опасно

състояние съм. Предполагам, че докторът им беше казал нещо за моя случай. През деня нищо не се промени, вече не можех да вървя, залегнах в бараката. Отново телефонирали, докторът дойде пак. Като ме видя, усмихна се и полу на шега, полу на истина каза:

– Едър си, пеницилинът се е оказал недостатъчен, ще ти направим друга доза.

Направи ми инжекция, като продължаваше да говори:

– Не се плаши, след този пеницилин циреят под мишницата ти постепенно ще спадне!

Докторът си замина, аз не можах да спя през нощта. Чак на другия ден след обяд усетих лекота под мишницата. Очите ми блеснаха от радост, в душата ми се появи пламъче надежда. За три дни гноята в цирея, голям колкото портокал “Вашингтон”, изчезна. Все още помня думите на доктора, които ми каза на тръгване:

– Не се плаши, циреят ще се махне и никога повече няма да видиш друг!

Оттогава насам никога не съм имал циреи.

МАЙСТОР

След изчезването на цирея под мишницата, около седмица ме оставиха в бараката, поотдъхнах си. Починах си, но не можех да печеля допълнителни дни, защото не работех. Когато един ден се разхождах в концлагера, минах покрай сградата на кухнята и фурната. Близо до теления пояс, до изолационната барака, където най-напред останах няколко месеца, видях натрупани върбови мертеци, дебели трупи, които не бяха издялани. Някой е дошъл, издялал е няколко мертека и ги е оставил. Работата му беше много лоша. Ако не се обелят трупите, щяха да червясат. Помислих си, че мога да ги издялам добре.

Когато вечерта затворниците се върнаха от работа, казах това на бригадния ни.

– Имам опит в тая работа, като младеж съм я вършил на село. Ако ми намериш една остра брадва, ще ги издялам много добре. Така

ще се запазят.

Бригадният предаде това на Иванчо, четния. Иванчо не му повярвал:

– Кълъч откъде ще разбира от майсторлък, от дърводелство?

– Не знам, на мен ми каза, че можел, че щял да свърши тая работа.

Иванчо може да е говорил с началниците, разумът беше надделял и се съгласиха. Веднага ми осигуриха брадва и на следващия ден започнах.

Важното беше да се отърва от вавилонското пленничество. И тази работа не беше лесна, но не приличаше и на това да носиш дневно по 3 кубически метра пръст на разстояние 300 метра. Брадвата не беше по-лека от хамута. Най-много разчитах на това, че трупите бяха от върба, която е доста меко дърво.

Започнах работа с голямо задоволство. Нямах да вървя пред въоръжени милиционери. Освен това никой нямаше да има над главата ми. Най-напред направих нужните приготовления. Наострих добре брадвата и се снабдих и с една бургия. Забивах мертека с пирони, така предотвратявах мърдането му и лесно можех да дялам. Когато исках работех, когато се изморявах, почивах. Бях се спасил и от дългия път. Понеже бях в концлагера, никой не ме охраняваше. Виждаше ме само милиционерът от охранителната кула отсреща. От време на време при мен идваха някои надзиратели и отдалече ме контролираха. Като се уверявах, че работата върви, си заминавах.

Доста време продължи работата ми по дялането на мертеците. Не че не се изморявах, но можех да си отдъхвам. Страхувах се, че скоро трупите ще свършат. Разбира се, че един ден свършиха. Предадох брадвата и отсега щях да работя с бригадата, която пренасяше пръст. Или, казано по-право, отново щях да надяна хамута. Само споменът за непосилния труд ме караше да настръхвам. Но ако на земята има безжалостни зверове, на небето има Аллах, който ни помага!

КОСАЧ

Един ден в концлагера видях няколко души да вървят с коси на рамо. Проявих интерес и отидох да ги питам. Косели трева някъде на острова, на дунавския бряг. Косенето не е толкова лесно, счита се за най-тежката аргатска работа. Но аз поисках да ми позволят да кося, защото пренасянето на пръст беше изключително непосилен труд. Но най ми беше тежко с хамут на шия да работя пред очите на милиционери и надзиратели, размахващи камшици.

Като младеж на село няколко пъти бях участвал в коситба на люцерна и просо, затова бях сигурен в себе си. Казах на затворниците:

– И аз искам да кося с вас трева, може ли?

– Разбира се, ние и без това търсим още хора за тая работа.

Полетях от радост. Веднага отидох и се записах в списъка на косачите. Началниците не може да не са се замислили дали да ме пуснат, но дялането на мертеците ги увери, че мога да върша и тази работа и не ми попречи. На следващия ден тръгнах с косачите. С нас имаше само един милиционер, а надзирател – не. Нямахме отговорник на групата, която се състоеше само от няколко души. Мястото за косене беше по поречието на ръкава на реката от българската страна. Ливадата, която се простираше по протежението на дигата, построена преди от лагеристите, приличаше на градина. Мога да кажа, че това беше единственото място на остров Персин, където можах да дишам свободно! Душевен покой в ада! Зарадвах се много, защото се намирах сред полски цветя, ухаещи прекрасно. Такава красота не бях виждал дори навън! Сред различните полски растения, джодженът беше най-много. Българите го наричаха “мента”. Миришеше силно и хубаво, дъхът ѝ се разнасяше наоколо, а съсредоточените макове на някои места в ливадите изглеждаха като градини с лалета.

Милиционерът си намери хубаво място под едно дърво до реката и седна. Показа ни едно място, продължаващо покрай дигата. Наляво от мен имаше върбови гори, а надясно се виждаше река Дунав. Малко по-надолу се извисяваха свищовските хълмове.

Оставих косата и торбата на земята, разтворих ръце и дълбоко си поех въздух. Дробовете ми се напълниха с мирис на мента. Искаше ми се да се затичам сред разноцветните цветя. Въздухът беше чист,

слънцето печеше, всичко се къпеше в лъчите му. Сребърният Дунав течеше бавно, пчели и пеперуди летяха около нас. Никой не говори над главите ни да свършим тази или онази работа. Вечерта пак ще се върнем в лагера със същия милиционер. Няколко минути още оглеждахме мястото с приятни ухания и прекрасни полски цветя, след което се захванахме за работа.

Косите ни бяха много тъпи. Те ни уморяваха много, а същевременно ни бавеха. Помислих малко и се сетих за нещо. Можех да наточа косите с метод, който наричат “коване”. Обърнах се към другите и им казах:

– Аз мога да изкова косите. Тоест, да ги наточа.

Имахме при себе си едно малко чукче и някаква наковалня, служеща за това. Съгласиха се. Беше по обяд, когато им казах:

– Хвърлете косите на земята!

Така се правеше. На село косите се оставяха да се напекат на слънце и след това се изчукваха. С малкото чукче острието се изтъняваше, след това се изглаждаше с пила и косата ставаше като бръснач.

Оставените на слънце коси след повече от час се бяха нагрили достатъчно. Избрах си едно хубаво място, седнах и се захванах за работа. На сянка щях да бъда по-добре, но заради нагретите коси останах под слънцето. След това ги изпилих и така станаха готови. Всички приятели останаха доволни, защото така се косеше по-леко. С наострени коси работата ни се улесни и вече не беше толкова изморяваща. Бях станал майстор! Така другите косяха, а аз се занимавах с наострянето на косите.

Тази работа продължи близо десет дни. Всички бяхме много доволни. Аз си починах и дойдох на себе си след напрежението, което бях преживял около цирея. Но ливадата свърши и след няколко дни щеше да се събира изсъхналото сено. Тази работа също е приятна и отморяваща, но нея я свършиха други затворници. Накратко, отново тръгнах на работа с бригадата. Наместих хамута на старото му място. Носи, носи, не свършва! Доста бяха отслабнали и мускулите ми. Мисля си, че тайната да издържим при този непосилен труд беше в чистия въздух на остров Персин. Телата на затворниците, които цяло лято работеха на слънце, получаваха бронзов тен. Особено телата на моряците, които гребяха във флота на острова, мокреха се с вода и

отново се излагаха на слънце, наподобяваха на цвета на слънчевото гюле, което бавно се скриваше зад хоризонта.

Да, слънцето и чистият въздух бяха много голямо предимство за нас, затворниците. Но песъчливата почва на персинските блатата нямаше край, затова и работата ни не свършваше. Но ето че Аллах ми отвори друга вратичка.

БЕРАЧ НА БИЛКИ

През 1955 г. Аллах ми откри път за спасение, защото си намерих една лесна работа. И това стана случайно, защото се падна на няколко бригади. Моята бригада също попадна сред тях. Това не беше нищо друго, освен волята на Аллах.

България е много богата страна на билки. Там много добре оползотворяват тези природни блага. От по-рано знаех, че страната изнася за Германия някои полезни билки. Освен прекрасното сирене и кисело мляко, което изнасяше за Европа, изпращаше и цели вагони с чесън. Тъй като съвременната медицина се основава на алтернативната медицина, българите отдаваха значение на билките.

Когато косяхме трева на ливадите, бях забелязал гъстотата на ментата сред полските цветя. От някои приятели бях чувал, че в Тракийската низина имало малка фабрика, която произвеждала масло от мента. България печелеше много с известното розово масло, също произвеждаше и продаваше масло от мента, която беше индустриална билка. Някоя умна глава заповядала да се бере и ментата на остров Персин. Много печеливша работа. Ето, настоящата ни задача се състоеше в бране на мента.

Всеки ден по една-две бригади отивахме в полята на острова и в големи чували беряхме мента. Вечерта носехме на гръб пълните чували и ги изсипвахме на сянка в оборите, намиращи се извън телената ограда. През тези дни те бяха празни, животните бяха преместени на I обект. Гледането на животни беше сравнително лека работа, но тя беше предназначена за криминалните от I обект. Защото на политическите, на вражеските елементи трябваше да се дава трудната работа.

Ментата от оборите, която беше хиляди килограми, след това

се извозваше извън острова. В сравнение с другите работи, тази беше много лека. Но в дните, когато се отдалечавахме доста от концлагера, на връщане много трудно носехме пълните чували. Добре, че през лятото беше сухо и пътищата бяха чисти. Не беше като през зимата, когато калта ни стигаше до пояса. Затова можехме да вървим, колкото и тежко да ни беше.

Една сутрин заповядаха на берачите на мента да изчакаме малко. Другите бригади вече се бяха изтеглили от концлагера. Какво ли щеше да стане? Извън теления охранителен пояс, до сградата на администрацията стоеше някакъв непознат. Най-напред го помислихме за милиционер. След малко ни заповядаха да тръгнем, цивилният също вървеше с нас. Застанахме някъде извън телената ограда и един надзирател ни каза:

– Слушайте, ще получите инструкции за днешната си работа!

Седнахме на земята. Цивилният застана пред нас и започна:

– Днес с вас ще събираме беладона. Това растение е много лековита билка. Както ви е известно, страната ни е много богата на тази билка. На остров Персин не можеш да се разминеш от нея. Има я навсякъде. Ще берете листата ѝ, без да ги разкъсвате, както се бере тютюн и ще ги слагате в чувалите. Няма да седате върху чувалите, няма да ги мачкате. Ще ги носите на сянка в оборите, както досега носехте ментата.

Всички се зарадвахме, защото отново щяхме да се разхождаме свободно из широките поля на открито. Нищо че на километри разстояние щяхме да носим пълните чували на гръб, ние вече бяхме свикнали на това.

Тръгнахме и този път отидохме на брега на дунавския ръкав от румънската страна. Около 100-150 метра от брега навътре имаше изчистена площ, дърветата бяха изрязани. Празното пространство продължаваше по цялото протежение на Дунав. От лявата ни страна беше реката, а вдясно – горите. Девствени гори, където не е стъпвал човешки крак. Имаше вековни върбови дървета, някои от които не биха могли да се обхванат дори от петима-шестима души. Между тях имаше къпинови храсти колкото човешки ръст, които приличаха на лози. Като гроздове висяха къпините, които подобни на сините сливи, ни очакваха.

Единият милиционер отиде край реката, а другият на края на гората. Казаха ни, че постепенно можем да напредваме по течението. Освен това ни предупредиха никой да не се приближава към реката или гората на по-малко от десет метра. Ако някой посмее да се приближи повече, веднага щели да стрелят без предупреждение.

Най-напред си отпочинахме малко, по-точно бяхме седнали на земята и слушахме инструкциите. Направи ми впечатление, че специалистът по билките, който дойде с нас, ме поглеждаше от време на време и като че искаше да ми каже нещо. Започнахме да берем беладоната. Милиционерите с автомати в ръце от местата си ни наблюдаваха. Специалистът нямаше работа, но винаги минаваше покрай мен или заставаеше там, откъдето щях да мина.

Нямах съмнение, че се ползва с доверието на комунистите, на ръководството, щом е могъл да влезе на острова и се намира сред политическите затворници от II обект. А той бил турчин от разградското село Ловско. Бил домакин на едно ТКЗС, което изнасяло билки за Германия. По-късно разбрах, че ме познавал задочно. Когато говорехме със затворниците вътре в концлагера, от нашите трудоваци чух, че този човек бил граждан турчин, но не вярвах да е истина. А то било вярно.

Един ден отново тръгнахме на работа, аз вече бях започнал да отдавам значение на многозначителните погледи на гражданите. По едно време пред нас видяхме къпини. Дотогава гледахме как милиционерите берат и ядат къпини, но на нас само ни течаха лигите, защото нямаше право да се доближаваме до гората. Този път къпини имаше на открито място пред нас. Понеже животните не идваха тук, къпините бяха добре узрели и чисти. Всички бяхме забравили за беладоната и се стараехме да си наберем къпини. Не бяха едри като тези в гората, но за нас бяха достатъчни. От къпините като сини сливи ние си правехме сок. Смачквахме една шепа от тях в канчетата, прибавяхме малко захар, ставаше прекрасен компот. Това за нас беше истинско пиршество. Много беше хубаво да си хапнем такова нещо след чорбата. Само че къпините пред нас свършваха за няколко минути. В гората имаше много, но бяха забранени.

В бригадата ни имаше още няколко турски младежи. От време на време се обръщаха към мен като “Осман ага”, специалистът по билки турчин по цял ден се въртеше около нас, но изобщо не говореше, понякога отиваше край реката, а друг път береше къпини от

гората. Понеже всеки се нахвърляше да къса, аз не можех да стигна до къпините. Нападнати като скакалци от затворниците, свършваха за минути. По едно време видях, че нашият специалист излезе от гората с един букет от къпинови клонки. Бавно дойде на мястото, откъдето щях да мина и сложи къпините пред мен, като ми каза: “Осман ага, за теб набрах тези къпини!” Грабнах къпините като имане и ги сложих в торбата си заедно с клонките. Този ден и аз имах прекрасен компот. След чорбата прибавих към тях малко захар и така си направих едно канче прекрасен студен десерт.

На следващия ден цивилният специалист не дойде. Не знам дали причината бяха къпините или вече не беше нужно да стои при нас. Защото работата вървеше. С всеки ден беладоната покрай реката намаляваше. Затова само две бригади излизаха на беритба.

УБИЙСТВА

Брането на беладона продължи дълго. Една сутрин пак тръгнахме, за да дойдем на мястото за бране. Бяхме две бригади, общо 100 затворници. Този ден се чувстваше извънредна атмосфера. Милиционерите бяха много ядосани. Когато стигнахме до брега, отново строго ни казаха, че без предупреждение ще стрелят по всеки, който се приближи до гората. Не разбирахме какво става и защо повтарят толкова пъти това. Дойде обяд и преди раздаването на чорбата направиха проверка. Предишните дни не правеха така. Освен това и двамата стояха от страна на гората.

Както вече подчертах по-рано, повечето от затворниците бяха николапетковисти. Това им преимущество занимаваше много комунистите. Като политическа сила земеделците им бяха силен противник. Провежданата години наред пропаганда за промиване на мозъците и унищожаването им под формата на различни културни дейности, не бяха постигнали искания резултат. Нямаше полза и от прилагания натиск. Затворниците бяха гладни, със слабите си тела денонощно лееха пот над работата и вече не приличаха на хора, но не напускаха фронта, не се отказваха от борбата и запазваха гордостта си.

Не знам, може младежите на намиращата се в опозиция партия да са направили нещо. Защото преди всичко се занимаваха със

николапетковистите и натискът беше съсредоточен именно върху тях. Например Евтим Арсов отдавна се беше самоубил в наказателната килия на Шуменския затвор¹⁹², защото не можа да издържи на насилията. Не можа да се откаже от земеделците и да премине на страната на комунистите. Ако го беше направил, може би щеше да се спаси. Но понеже след това не би могъл да гледа приятелите си в очите, накрая потърси спасението в смъртта. Намериха го обесен в килията. Но каква беше истината за смъртта му, никой не знаеше. Ето по такъв начин комунистите продължаваха натиска си срещу николапетковистите. Много бяха недоволни от положението и непрекъснато мислеха какво трябва да направят, за да прекратят съпротивата им.

Всички разбяхме, че става въпрос за нещо извънредно. Затова бяхме внимателни, загрижени и замислени. Никой не пропускаше от очи ставащото наоколо. Ядохме и отново наскочахме за работа. А милиционерите продължаваха да стоят от страна на гората с оръжие в ръка и да ни наблюдават. Затворниците не можеха да се приближат към тях. Понякога влизаха малко в гората, откъсваха си по малко къпини и излизаха, проявявайки към нас истински деспотизъм.

Часовете продължаваха да се точат. Неочаквано милиционерите извикаха двама младежи от земеделците. Каква работа могат да имат с тях? Хем ги канеха да отидат, хем навлизаха в гората. Трябваше ли да отидат, можеха ли да не се подчинят на заповедта? Ние бяхме силно разтревожени. Младежите се колебаеха, да ги последват ли, или не! Да отидат при тях – лошо, да не отидат – пак лошо! Милиционерите повториха заповедта си:

– Ти и ти, елате тук!

Бяха силно разявени. Младежите не бяха направили нищо нередно. Не се бяха приближили нито към Дунав, нито пък към гората, не видяхме такова нещо. Кой би посмял да го направи?! Никой не проявяваше смелост да се противопоставя на заповедите им. Накрая те безпомощно оставиха чувалите си. С плахи стъпки тръгнаха към гората, откъдето ги викаха. Всички стояхме като сковани, чакахме да видим какво ще стане. Младежите вече се бяха изгубили в гората. След една-две минути чухме само два изстрела и толкова... Так, так!

Момчетата останаха в гората. Не се върнаха. Бяхме дошли 100 човека, а сега вървахме само 98. Все едно че нищо не беше ста-

¹⁹² Това се случва в Пазарджишкия затвор през 1959 г. – Б. пр.

нало. Според комунистите всичко беше нормално. Какво, че беше отнет животът на двама младежи! За тези зверове, плуващи в морета от кръв, това бяха нормални, естествени неща. Бяха очистени двама народни врагове. Тези младежи, които бяха от Южна България, пред очите ни и посред бял ден бяха убити от комунистическите фашисти само затова, че не са приели да станат комунисти. Ето истинското лице на комунистите, които смятали труда за най-свята ценност. Тогава си припомних надписа с големи букви на вратата на Варненския затвор:

ЦЕЛТА НА СОЦИАЛИЗМА НЕ Е ДА УНИЩОЖИ ХОРАТА В ЗАТВОРА, А НАПРОТИВ, ДА ГИ ПРЕВЪЗПИТА В НОВ ДУХ И ОТНОВО ДА ГИ СПЕЧЕЛИ ЗА ОБЩЕСТВОТО КАТО ПОЛЕЗНИ НЕГОВИ ЧЛЕНОВЕ!

Стига това да беше вярно! Да, комунистите наистина искаха да ни превъзпитат, да направят от всички нас комунисти. Най-малкото искаха всеки гражданин да мисли като тях. И ако не станеш като тях, ако не започнеш да мислиш както те искат, ти си народен враг. А ако продължаваш да се противопоставяш, ще те привикат в някоя гора, за да не се върнеш никога оттам. Истинското лице на социализма е такова. Такава е обичта на социализма към човека, цената, която той му определя. Може да бъдеш ценен само ако се превърнеш в комунист. Ако не приемеш, тогава си лишен от всички права и не струваш нищо.

Брането на беладона също свърши, лятото постепенно отминаваше. Започна брането на слънчоглед и царевица. Всички животни бяха събрани на I обект, и както вече казах, за тях се грижеха затворниците с криминални присъди. Също така те вършеха полската работа. Въпреки всичко, една сутрин пратиха една-две бригади на I обект. Сигурно затворниците там бяха недостатъчни, затова е имало нужда от помощ. Ние спряхме зад обекта, не ни позволяваха да осъществим връзка с тях. От царевичните стъбла с машини правеха силаж, който после натрупваха в ями и ги затваряха така, че да не остане въздух. Разбрахме какво ще правим. Понеже нямаха машини за пресиране, нас, по 25 човека, ни свалиха в ямите. Като въртящите се на харманна коне ние непрекъснато се движехме и тъпчехме силажа. Когато го изсипваха вътре, ние се скупчвахме в единия ъгъл на ямата и след това отново тъпчехме новата маса. Не беше от най-тежките работи, но беше потискаща. В тясна яма 25 човека непрекъснато се движехме в кръг като коне, това ни смазваше и замайваше. Когато след работа излизяхме навън, имяхме световъртеж. Приемайки това като част от

съдбата си, преклонихме глава и работехме в продължение на няколко дни, до напълването на четирите силажни ями. Всяка вечер се връщаме до нашия обект и пътят ни уморяваше. Радвахме се само, че времето беше хубаво. Не беше толкова трудно да се върви, когато не е кално.

От тази работа имахме една полза. Колкото и строго да ни охраняваха, с мимики успяхме да осъществяваме връзка с криминалните, които донасяха различни неща до ямите. Те бяха по-свободни от нас и научаваха повече новини отвън. Успяхме да узнаем за обстановката в страната. Поне аз разбрах за положението на турското население в България, за представителите на нашата общност, които са се поставили в услуга на комунистите.

СПАСЕНИЕ ОТ ЧЕРВЕНИЯ АД

Не можехме да научаваме кой знае колко за събитията в страната и по света. Както вече подчертах няколко пъти, нещо стигаше и до нас, но тези вести едва ли можеха да ни позволят да преценим истинската международна политическа ситуация. Понякога слушахме по високоговорителите новини от радиото. На събранията един път седмично също ни съобщаваха някои вести. Но те идваха до нас, след като бяха прекарани през комунистическото цедило и това ни пречеше да разберем истинското положение в света. Комунистите коментираха събитията в светлината на своята пропаганда. Неотменна тема беше изграждането на социализма. Спомням си как при разговор помежду си затворниците често повтаряха едно съобщение на радиото: “Не знам от кое село, не знам колко овена за угояване са били прехвърлени в не знам кое си село.” Това беше най-важната новина и народът се баламосваше с подобни глупости.

Но колкото и комунистите да криеха произтичащото в България, която беше превърната в открит затвор, радиостанциите “Гласът на Америка” и “Свободна Европа” съобщаваха някои неща. Трябва да подчертая и това, че по българските вестници и по радиото никога не даваха нищо за някакво бедствие в страната. А в Турция вестниците пишеха дори за сгазването на някаква кокошка от камион. Такива случаи ставаха предмет на турските радиопрограми. Например по же-

лезницата между Разград и Русе стана много тежка катастрофа. Началниците на гарите получиха високи присъди, но въпреки това, нито по радиото се каза нещо, нито пък в печата се написа. В затвора срещнахме началника на гара Сеново и чак тогава разбрахме, че в страната е станала голяма катастрофа между влакове. Комунистите потуляха всичко, но светът вреше. И специално положението в страните от социалистическия блок беше стигнало до необратимо състояние.

Всеизвестно беше, че България е най-верният съюзник на Москва. Но в някои социалистически страни всекидневно ставаше нещо и имаше вероятност да се стигне до бунт. Това накратко научавахме от близките ни на свиждане. Дори по време на петминутния ни разговор успявах да ни предадат с две думи нещо за деликатното положение навън. Един жест дори за нас означаваше много.

От неспокойното състояние на комунистите можехме да разберем сериозността на положението. Не мина много време и ето че положението се откри с цялата му яснота и трагичност. Осъдените започнаха да преместват в затворите във вътрешността на страната. Ежедневно на големи групи бяха натоварвани във вагони и транспортирани. Това означаваше, че властите отново имат нужда от концентрационния лагер “Белене”. Така, на местата, които ние освободавахме, отново щяха да въдворят десетки хиляди лагеристи без съд и присъда. Червеният ад пак с голяма жестокост и терор се захващаше за работа.

Накрая дойде и нашият ред. Сформираха група от 200 затворници. Знаехме, че ще ни карат някъде, но къде? Отново ни наблъскаха във вагони за животни, натрупани един върху друг! Ако пътят ни бъде дълъг, кой знае колко часа или дни ще се мъчим!

Надвечер влакът ни потегли от гара Ореш, близо до Белене. Два вагона хора с багаж бяхме струпани така, както и животните не са били. Чакахме дълго време на гара Павликени, която се намиреше на линията Варна-София. В нощната тъмнина не можехме лесно да се ориентираме за мястото. Когато на сутринта се просветли, разбрахме, че ще пътуваме към Южна България. Защото минавахме Стара планина. Имаше два възможни затвора пред нас – Стара Загора или Пазарджик. На нас ни се падна Пазарджишкият. Писано е било да видя и този затвор. След тригодишните непоносими мъки в блатата на Персин, отново ме затвориха сред четири стени.

Настаниха ни по 7-8 души в килии, предназначени за един човек. Лежахме един върху друг. Минаха няколко дни и започнаха един по един да ни преместват в изолационния отряд. Наближаваше 9 септември и отново изолираха влиятелните затворници за предотвратяване на евентуален протест срещу националния празник на хора с вързани ръце. Не забравиха и мен. Но понеже този път нямаха на разположение достатъчно единички, бяхме по няколко души в килия. След това ни събраха всички в по-голяма килия в началото на изолационния отряд.

9 септември отдавна беше минал, но не ни връщаха на предишните ни места. Всеки ден очаквахме това, но уви! Нямахме какво да правим в килията, непрекъснато бяхме затворени, нямаше право на каре в двора, бяхме лишени от всичко. Понеже не можехме да подишаме чист въздух, лежахме полугладни само на гола вода. Един ден поискахме поне да ни позволят да си купим от лавката сол и червен пипер, но не ни разрешиха. Защото те се считали като нещо допълнително, а ние сме били длъжни да се задоволим с това, което ръководството на затвора позволява за изолираните. Бяхме решили да поръсваме със сол и пипер хлебната дажба от 350 грама, но ни лишиха дори от това.

С времето разбрахме защо сме били прехвърлени от концлагера “Белене” в Пазарджишкия затвор. Оказа се, че вълненията в Унгария през март 1956 г., започнали като общи протести през октомври 1955 г., а в резултат на комунистическия и руския натиск, народът се разбунтувал. Протестите на страдащите години наред под комунистическия терор унгарци достигнали до някои крайности. Протестиращите започнали да нападат всички, които носели червени обувки, тъй като такива били обувките на силите по сигурността. За висшите комунисти и служители по сигурността имаше специални магазини, в които можеше да се намерят разнообразни неща. Народът гладуваше, а те бяха задоволени с всичко. Затова протестиращият народ започнал да линчува всички хора с червени обувки. Унгарските събития бяха причината да изпразнят червения ад “Белене” от политическите затворници. След нас хиляди, десетки хиляди цивилни граждани са били въдворени там. Нито следствие провеждаха, нито пък съд. На остров Персин закарваха всеки, когото сметнат за неблагонадежден.

Комунистическите власти бяха предположили до известна степен докъде може да стигне положението. Нали знаете, мишките

първи усещат потъването на кораба. И нашите червени много рано са предположили опасността, затова са ни махнали оттам, за да въдворят в концлагера широките народни маси, недоволни от режима.

Унгарският народ разтриса страната с протестите си срещу комунистическия режим, срещу СССР, срещу присъствието на Червената армия. Унгарците, водени от Матиаш Ракоши и Имре Над, искат да се направят коренни преобразования. Народните низини, на които не се позволява да се възползват от държавната хазна, по улиците започват разправа с привилегированите. Особено кървава е разправата срещу представителите на силите по сигурността, които се ползват от привилегиите да пазаруват от специални евтини магазини. Затова народът проявява агресивност спрямо тях. Но от това пострадали и обикновени граждани с червени обувки. Когато накрая руските танкове идват на помощ, те унищожават всичко пред тях и с кръвопролития потушават справедливите народни протести.

ДЪЛБОКО РАЗОЧАРОВАНИЕ

От 9 септември 1944 година насам целият български народ и в това число всички политически затворници очакваха намесата на Запада. Политическите затворници вярваха на “Гласът на Америка” и “Свободна Европа”. Бяха сигурни, че един ден западният свят ще премахне комунистическия режим, отнел всички права на хората и накрая страните от Източния блок ще се спасят от непоносимото комунистическо иго. С тази надежда лишените от свобода полагаха неимоверни усилия да понесат големия тормоз и физическите изтезания в комунистическите тъмници. Въпреки наказанията и зверствата, които нямаха равни на себе си, въпреки опитите за промиване на мозъците на политическите, не се появи и най-малко разцепление на фронта на пасивната им съпротива. Когато на събранията даваха дума на затворниците, никой от тях не се включваше в разискванията и не задаваше въпроси, те не вземаха участие в кампанията за промиване на мозъци. Колкото и да се мъчеха да ги подстрекават, колкото и да обръщаха с главата надолу историческата истина, те не задаваха въпроси. Въпреки че само с един въпрос или с кратко изказване бяха в състояние да опровергават неверните твърдения на комунистите.

Понеже политическите затворници смятаха подобна намеса за участие в пропагандната машина, в никакъв случай не приемаха това. Всички вярваха, че Западът веднага ще се намеси в Унгарските събития и една сутрин ще се събудим в освободена от червения гнет Източна Европа. А унгарският народ! Каква беше причината да покаже смелост и да въстане? Разбира се, че унгарците вярваха в своевременна намеса на Запада! Но това не стана. Зовът на газените под танковете унгарци самотно се издигаше към небето. Помогни, западен свят! Всички бяха насочили поглед към австрийската граница и очакваха американските танкове, които трябваше да дойдат оттам. Подобно на унгарците напразно се надяваха и българските политически затворници, страдащи в комунистическите тъмници.

Комунистите открито заявяваха да не се надяваме, защото нямат намерение да отстъпят властта. Казваха, че не са дошли на власт, за да я предадат на други, че не се страхуват от никоя сила, че скоро ще установят политически взаимоотношения със западните страни, че дори Америка ще признае тяхното управление. Не само че ги признаха, но един ден западните страни приеха дори принципа на Хрущов за мирно съвместно съществуване. Седнаха на масата за преговори със социалистическия лагер, започнаха търговия. И като че всичко това беше недостатъчно, хранеха и още хранят гладния съветски народ. Прекратиха санкциите, които прилагаха. Освен това, докато американците спяха, Съветите им откраднаха тайната за атомната бомба. Така най-напред произведеха атомна, а след това и водородна бомба. Дори надминаха американците в някои области. Изстреляха космическа ракета, Гагарин пръв излетя в Космоса.

Бяхме в Пазарджишкия затвор, когато Съветският съюз за пръв път в света изпрати в космоса спътник, на борда на който имаше космонавт. Една нощ изведеха всички затворници на двора. Целта им беше да ни покажат космическия кораб Гагарин. С казаното искаха да ни внушат следното:

– Надминахме Америка! По-напред сме от тях в областта на космонавтиката. Вие си мислите, че един ден Америка ще дойде и ще ни унищожи и вие ще се спасите. Много се лъжете! Не забравяйте, че накрая ще седнем с тях на масата за преговори и така ще заздравим позициите си.

Не забравяха и нас, турците. Когато ни викаха от време на време да ни сплашват, говореха оскърбителни неща и ни казваха почти същото:

– Измамиха ви, хванахте се на хорото!

Казваха ни съвсем открито, че сме били подмамени от Анкара, която служи на Америка, че в желанието си да помогнем на Република Турция, всъщност служим на Америка и че много скоро ще подобрят и политическите си отношения с нея. Освен това допълвах, че с всеки изминал ден световният мир се заздравява и никой не би могъл да предотврати този процес.

Това си беше тяхна пропаганда и ние въобще не вярвахме на твърденията им. Но българските политически затворници изживяха огромно разочарование. След като Западът не направи нищо за намеса в Унгарските събития, започнаха да се забелязват първите разцепления на фронта на пасивната съпротива. Политическите затворници от концлагера “Белене” бяха разпръснати по различни затвори във вътрешността на страната. Аз не съм видял с очите си, но някои видни лишени от свобода по политически причини от други затвори се отказаха от пасивната си съпротива и обявиха, че вече няма да участват активно в опозицията срещу комунистическия режим. Казвах, че са се разочаровали от неутралната позиция на Запада и заемат сегашната си позиция, за да покажат колко напразно са се надявали досега.

Въпреки че на двора на Пазарджишкия затвор със собствените си очи видяхме Гагарин в земната орбита, един политически не можа да се въздържи и извика:

– Изобщо не вярвам, това не е спътник, показват ни закачен за опашката на самолет и въртящ се около себе си фенер!

Ето такива антикомунисти имаше по затворите! Тук не се опитвам да правя политика или да мисля едностранчиво. Целта ми е колкото мога да покажа душевното състояние на политическите затворници през периода. Човекът в продължение на две години гладен, при най-жестоки физически мъчения и тормоз се е противопоставял и не е подписал никакви фалшиви показания. Очаквал е помощ от Запада, който мислехме за център на истинската демокрация и свободата. Чакал е толкова време, надявал се е, че скоро Западът ще дойде и ще спаси цяла Източна Европа. Накрая унгарският народ с цената на всичко намери смелост да въстане срещу Червената армия. Но от тази част на света не дойде никакъв сигнал. Единственото нещо, което направи, беше да изпратят на хиляди хора няколко чувала сухо мляко!

СКРЪБНА ВЕСТ

Най-накрая ме върнаха в предишната килия. Отново щях да седя на едно меко одеяло върху бетона. Месеци наред не си дояждах, бях гладен като вълк. В изолационното не ни позволиха да си купим дори сол и червен пипер.

Когато се върнах, на одеялото си намерих едно писмо. От пощенските марки и печатите разбрах, че е от Турция. Веднага отворих плика. Докоснах с листа лицето си, защото беше дошло направо от съпругата ми, от дъщеря ми и от майката-родина. Целунах го, помирих го, защото беше от близките ми. Направи ми впечатление, че беше написано на български. Затова идваше направо в затвора. Целият бях обхванат от вълнение, започнах да го чета. Само след няколко реда видях това, от което се боях най-много. Бащата на жена ми се беше споминал в Турция¹⁹³.

Писмото беше написано от приятеля ми Басри Макакълъ. Отишъл да види нашите в Гьолбашъ и след като изразил съболезнованията си, се захванал да ми пише писмо на български. Какво нещо е съдбата! Той беше човекът, който за втори път ми съобщаваше скръбна вест. Навремето по служба ме беше посетил в Шуменския затвор и ми беше донесъл да подпиша заповедта за отстраняването ми от учителството. С посредничеството на Басри Макакълъ жена ми пишеше следното:

“Мили Осман,

Вече и баща ми го няма. Стовари се и този велик чинар, единствената ни опора. Както винаги се надяваме на Великия Аллах, нашият вечен източник за упование и надежда. Никого си нямаме, освен Аллах. Мюбеджел продължава да ходи на училище, всичките ѝ оценки са отлични. Гордея се с нея! Но когато получава свидетелството си, сред съучениците се държи с наведена глава и печално. Защото в най-сладките ѝ мигове баща ѝ не е с нея. Денонощно се моля на Аллах. Умолявам те, мили Аллах, върни бащата на това плачещо, невинно дете! Поне дъщеря ми не лишавай от бащина нежност!”

Жена ми, майка ѝ и дъщеря ми, три жени, бяха останали сам-самички. А аз страдах в Пазарджишкия затвор. След време баща ми дойде на свияждане. И той също ми предаде скръбната вест...

¹⁹³ Тук не мога да не се спра накратко на живота на тъст ми. Защото той също много страда от сполетялото ме нещастие и закара семейството ми в майката-родина. Мустафа Решид Хаджи Мехмед е роден в село Златар, Шуменско. То се намира на 10 километра от Преслав и населението

Понеже Шумен и Варна бяха по-близо до село, по-лесно можеше да идват при мен. Сега трябваше да харчат повече, да изтърпят много неудобства, за да дойдат от Северна България чак в Пазарджик. Затова не провеждах повечето от свижданията си.

Веднъж един младеж от село дошъл по работа в Пазарджик и решил да посети батко си Осман. Но не му разрешили, защото не ми е близък роднина.

му наполовина е турско и наполовина българско. Мустафа Решид (Акалън) завършва в България начално и основно образование и заминава за Турция да учи гимназия. Вуйчо му, който се изселва по-рано там, тогава е околийски управител в близкото до Анкара градче Баля. Затова учи в Анкарската гимназия. Летата прекарва при вуйчо си в Баля. Тогавашната Анкарска гимназия се помещавала в каменна сграда, която била на мястото на днешната болницата “Ибни Сина”. Когато е в последния курс на гимназията, избухва Първата световна война. Тогавашното правителство вкарва държавата във войната, която обхваща почти целия свят. Турция се присъединява на страната на Германия. Армията има нужда от офицери, затова учениците от последния курс са мобилизирани и Мустафа Решид е един от тях. След шестмесечно обучение влиза в армията с чин помощник-офицер. Тогава Османската държава заедно с германците се бие срещу Русия, затова изпраща два корпуса в Галац, в един от които служи Мустафа Решид. Турските войски през България преминават в Австрия и оттам се прехвърлят за фронта при Галац. Попада в плен, след което започва неговия военнопленнически период. Повечето от пленените турски войници загубват живота си в Сибирските степи. Нали имал дни, Мустафа Решид остава жив. Като пленник изминава почти цялата руска територия. Когато накрая войната свършва, започва размяна на пленниците. Понеже се бият като съюзници на германците, турските военнопленници са третираны като немците и във Владивосток ги предават на германците. Започва дълго морско пътуване, за да се върне в родното си място. Близките му в България не знаят нищо за съдбата му, затова са изгубили всякаква надежда. Групата от пленници тръгва от Японско море, минава през Индийския океан и се придвижва на запад. Минават през Суецкия канал, тръгват по Средиземно море, през Месина влизат в Италия и оттам в Германия. Мустафа Решид известно време остава в тази страна, научава немски. Накрая тръгва за България, стига в родното си село. Баща му вече не е между живите. Има намерение да продължи пътя си към Турция, но майка му се хвърля на врата му и го моли да остане, нареждайки, че е останала вдовица, че дълго го е чакала и не може без него. Той се разчувства и остава на село, колкото и да не му се иска.

Завършва висшата степен на духовното училище “Нювваб”, след като се жени за единствената дъщеря на Ходжазаде ефенди, Емине Ханъм. Дълги години учителства в “Медресе-и Алие” в Шумен, преподава и в “Нювваб”. За съжаление, доносникът на българските сили по сигурността, директорът на медресето, известен с прякора Хазрет, пише донос за него, в резултат на което му е отнето правото да учителства. Много е лесно да опетниш някого, да хвърлиш кал по него. Достатъчно е било да се напише, че този човек е националист, който е служил като офицер в турската армия. Дълго е безработен, но когато се сменя правителството, му възвръщат правата. Работи в турско училище в шуменската махала “Къляк”. През 1951 г. е принуден да замине за Турция в групата на “петнайседневните”. Най-напред работи на надница в Анкарския кадастър. Получава по една турска лира на ден. Занимава се с натуралните документи, написани на османско-турски. Накрая е назначен като помощник-учител в село Бурсал, близо до Гюлбашъ. През 1956 г. преживява операция на стомаха в анкарската болница “Нумуне”. Въпреки че е успешна, температурата му не спада. Получава кръвоизлив и не могат да го спасят. В живота си има две много важни събития:

1. Взе жена ми и дъщеря ми и ги заведе в майката-родина.

2. На улицата в Анкара среща своя бивш съученик от Анкарската гимназия [Осман Шевки] Чичекдаг, който тогава е министър на правосъдието. Прегръщат се. Сега рахметлията лежи в Анкарското гробище “Асри”. Мир на душата му!

Помощник-офицер Мустафа Решид (Акалгън)

Седем души ни бяха наблъскали един върху друг в единочка. Дните се точеха много бавно. Търсех нещо, за да се занимавам. Щом не ни позволяват да четем и да пишем, трябва да е нещо друго. Накрая реших да се занимавам с превод.

Позволяваха ни само да четем някои книги със социалистическа, с лява пропаганда. Но ми беше дошло до гуша да слушам приказките за историческия материализъм. Написах молба до дирекцията на затвора.

В молбата си исках да ми се разреши да превеждам някои произведения на българския класик Йордан Йовков. Целта ми беше да убивам времето и да свърша нещо полезно.

Молбата ми веднага се озовава при заместник-директора по политическата част. Казаха ми уж, че може. Но това било измама.

Аз започнах работа. Нямах нито речник, нито пък друго помагало. Като ходжите от старите медресета на колене преведох на турски три произведения¹⁹⁴ на Йовков. Преписах превода отново, за да бъде готов за печат. Текстът написах на арабица, за да пестя време и хартия.

От време на време проверявах през шпионката, виждаха, че непрекъснато пиша нещо на колене. Аз въобще не се стряхах, защото ми бяха разрешили. Положих доста труд и много добре преведох на турски “Старопланински легенди”. Заместник-директорът по политическата част накрая взе решение какво да направи с преводите. Влязоха в килията и казаха, че ще претърсват. Обърнаха наопаки всичкия ни багаж. Взеха ми и трите големи тетрадки с превода, готов за печат. Повече не ги видях. На кого можеш да се оплачеш? Напразно се мъчех да пиша на коленете си толкова време. Нищо, че няколко пъти правех постъпки, не ми върнаха превода. Така с превода още един път се уверих в социалистическия “морал”!

ПЛЕТАЧ НА КОШНИЦИ

Беше пролетта на 1957 г., когато започнах да привикват всички в килията при заместника по стопанската част. Имаше комисия, която установяваше кой с какво се е занимавал навън.

Според правилника за вътрешния ред всеки затворник трябваше да работи, освен това работата сред четири стени беше като привилегия за затворниците. Тъй като правилникът предполагаше това, а и комунистите смятаха труда за свещен, ние искахме да работим. Единствената ни цел беше да се отървем от килията, да виждаме слънце, да подишаме чист въздух и да получаваме 400 грама дневна дажба, а не 300, както сега. Защото нямаше да можем да издържим години наред без слънце и въздух.

В местността “Калугерица”, близо до Пазарджик, беше открита каменна кариера. Затворниците вадеха камъни за строежите и това беше много тежка работа. Въпреки това, ние направихме постъпки да работим там. Аз също исках да отида, защото щях да бъда на открито, да се разсея, да подишам чист въздух. Да, щях да се изморявам,

¹⁹⁴ “Последна радост”, “Старопланински легенди” и “Вечери в Антимовския хан”. – Б. пр.

да се потя, но дори да не можех да се наям както трябва, дробовете ми щяха да се пълнят с кислород. Щом влязох, политическият ми каза, без да се замисля:

– Осман Кълъч, ти не можеш да работиш навън, забранено ти е да напускаш затвора!

Знаех си, че няма да стане. Не можа да ми се сбъдне мечтата. Върнах се в килията, нямаше смисъл и да превеждам. Щях да се пръсна от скука. Като че стените ми проникваха в костите, болеше ме навсякъде.

Годините си минаваха. След смъртта на тъст ми, съпругата ми беше останала сама с детето и майка си. Не се чуваше никаква вест за скорошно спасение оттук. Положението ми се влошаваше. Не само че отслабвах физически, но под моралния натиск бях пред опасността да изпадна в душевна криза. Започнах да се самообвинявам. Настроението ми беше лошо, защото мислех не толкова за себе си, колкото за бъдещето на съпругата ми и дъщеря ми, идваше ми да крещя. Задушавях се сред четирите стени на килията. Събуждах се внезапно, не можех да дишам. Като че сърцето ми щеше да спре. Това ставаше само по време на сън. Не чувствах болка, само се задушавях, като че някой ми запушваше устата с нещо.

Тогава в Пазарджишкия затвор имаше здравен пункт. Работещият там беше специалист по уши, нос и гърло и уважаваше турците. Дядо му е бил най-първият посланик на България в Петербург. Не знам колко е вярно това, но си личеше, че произхожда от известен род. В личността му имаше нещо аристократично. Помогна ми и ме взе на лечение. Лежах 4-5 дни. Макар да не беше кардиолог, каза ми, че имам миокардит. Оплакванията ми бяха свързани със сърцето. Докторът на затвора ми заяви:

– Не се плаши, нищо ти няма, малко си развалил нервите си и толкова! Виж, прозорецът е тук, гледай навън и се опитвай да подишаш чист въздух, колкото можеш. Всичко ще мине!

Разбира се, не бих могъл да остана дълго там. Върнах се в килията. Само толкова можеше да ми помогне оставането ми в болницата. Насилвах се, за да мога да се владея. Защото единствено аз можех да си помогна. И докато се гърчех, потънал в тези физически и морални проблеми, за мен се появи слаба светлинка надежда, че ще имам възможност да работя.

В затвора отвориха работилница за кошници, в която щяха да плетат затворниците. Не искаха да хранят напразно толкова хора. Правеха всичко, за да намерят начини да ни включат в производствения сектор, за да си плащаме хляба си. Понеже този път не ставаше въпрос да излизам извън затвора, единственият критерий трябваше да бъде свързан с умението. Предпочитаха преди всичко младите. Аз по това време бях в края на 30-те си години, 40 още не бях навършил. Записаха ме. Работилницата се намираше в един ъгъл в двора на затвора. Щяхме да плетем дамски и пазарски чанти. Преди това бяха изпратили някакъв затворник при майстор-кошничар, за да се обучи. Този затворник, върнал се като майстор, най-напред ни подготви за работата, която не беше тежка, нито пък трудна. Наистина не беше трудна, въпреки циганския израз:

– Че какво му било трудното на аргатина? Оре, сее и коси. Нека да се опита да плете кошници, че тогава да го видим!

Не само че не беше трудно, но дори беше занимателно. Дните ни минаваха по-лесно и по-бързо. Бях се отгървал поне за 8-9 часа от малката и скучна килия, която приличаше на голям сандък. Хлебната ми дажба също се беше увеличила малко. Освен това на обяд можех да си почина, да постоя на слънце. И най-важното, имах си някакво занимание. Бях се спасил от опасността непрекъснато да се занимавам със себе си, нервите ми се успокоиха малко. С минимални усилия усвоих занаята за кратко време. Всеки ден плетях по три чанти за пазар.

Разпределението на различните операции беше отлично. Най-напред клонките се варяха, за да се обелят. След това нацепените със специални инструменти пръчки се сортираха и идваха при нас вече готови за плетене. Кошниците си имаха специални калъпи. Върху калъпите се прикрепяха скелетите им. Ето тук майсторството беше много важно. Ако скелетът, надянат на калъпа, е сполучлив, кошницата също щеше бъде много качествена. Умеех да правя такива работи. Някои българи ми бяха казали:

– Даскале, ти няма да можеш да се справиш с тая работа!

Но аз за кратко време напреднах и всеки ден започнах да правя по три кошници, без да се изморявам. Майсторът вече приемаше кошниците ми, без дори да ги проверява.

По това време имах един болен приятел, който работеше в пералнята. Имаше много тежка язва. Превиваше се от болки в стома-

ха. Не можеше да се храни. Много се затрудняваше да намери пари за лекарствата, които му бяха нужни. Според новия правилник на нас ни даваха 20% от дохода на производството. Ако изкарам един лев, на мен ми даваха 20 стотинки. Все пак беше някакъв доход. Можех да си купя нещо от лавката. Един ден помолих майстора:

– Може ли да правя по шест скелета на ден и трите от тях да ги дам на приятеля ми да изплете кошниците?

Това означаваше и увеличаване на продукцията. Щеше да нарасне с три кошници.

Майсторът се съгласи. Дневно щях да получавам по 40 стотинки, от които половината щях да давам на болния си приятел. А той щеше да си купува с тях лекарствата, от които се нуждаеше. Така му помогнах.

Но, от друга страна, продължавах да страдам. Каква черна съдба съм имал, Аллах! Човек, който довчера преподаваше в “Нюв-ваб”, днес е в ръцете на тия мръсници и плете кошници в Пазарджишкия затвор. Бързо привикнах към този занаят, който изискваше и определено майсторство. Мъчно ми беше, че трудът ми отива на вятъра. Всеки ден се мъчех наведен над работата си, потях се и предавах труда си на ръководството. Търпях всичко това, защото бях принуден, само и само да се спася от килията, да подишам чист въздух и да постоя на слънце. Освен това с 20 стотинки на ден си осигурявах възможността да си купя нещо за ядене. Това, че майсторът ни беше затворник, също беше предимство. По-лесно можехме да се разбираме с него. Беше възможно да му казваме някои свои оплаквания и възражения, когато предавахме продукцията.

Изделията ни веднага се разпродаваха. Дори не можехме да изпълним поръчките. Затворът беше намерил много доходна работа. Разходите му се ограничаваха само със закупуване на материала. Но и тези разходи се покриваха с труда на затворниците. В затвора имаше работна ръка, която се трудеше без възнаграждение. Плетьохме и се шегувахме между нас, че сме научили един цигански занаят. Понякога разказвах на другите подходящи анекдоти:

“Един циганин имал много красива дъщеря. Била толкова хубава, че синът на султана се влюбил в нея. Султанът бил принуден да отиде и да поиска красивото момиче за сина си. Но циганинът казал на сватовниците:

– Има ли някакъв занаят кандидатът, кошници може ли да плете?”

Ето, така понякога с шеги се нижеха дните ни. Но бяха ни омръзнали еднообразните движения. По пръстите ни се появиха рани. Стотици бяха заети в производството на кошници. Възрастните сортираха пръчиците, други ги цепеха на две с шестоъгълни инструменти, направени от твърдо дърво, специална група рендосваше нацепените пръчици и ги правеше подходящи за плетене като сиджимки.

Така течеше 1957 г. Дворът на затвора беше тесен за тази работа. Защото най-напред клонките трябваше да се обелят, което ставаше чрез потапянето им в кипяща вода. Извадените от казаните пръчици се белеха като риба. Но за сортирането и изсушаването им беше нужно по-широко пространство, голям склад. Говорехме си, че остров Персин е най-подходящото място за тази работа. Идеята може да се е появила и в ума на ръководството, защото един ден отново тръгнахме към Белене.

ОТНОВО В “БЕЛЕНЕ”

Беше лятото на 1957 г. и Унгарските събития отдавна бяха забравени. С всеки ден положението малко се успокояваше, вървеше към нормализиране. Накратко, понеже от Запад не дойде никаква помощ, въстаналият с големи надежди и мечти унгарски народ беше принуден да се подчини на режима и да надене отново на шията си хамута на подчинението. Затова българските комунисти също си отдъхнаха и започнаха да се чувстват в по-голяма сигурност.

Българските комунисти много са измъчили и източили клетниците, които като недоволни и съмнителни бяха въдворили в концлагера “Белене”. Разбити бяха потенциалните кръгове за организиране на протести подобни на унгарските, уплашени бяха така, че дълго време нямаше да могат да се съвземат. Само те си знаят какво са преживели в концлагера. Единствено ръководната администрация знае колко нещастници са станали жертва на необитаемия остров Персин, покрит с девствени върбови гори. В страните на изток от Желязната завеса никъде нямаше протести, които да развалят спокойствието на комунистите. Нито пламъци, нито пушечи се издигаха към небето. Положението беше спокойно, затова можеше да охладят малко въже-

то. Иначе никога комунистите не биха позволили да плетем кошници-те си много по-лесно на остров Персин.

Един ден чухме, че концлагер “Белене” се изпразвал от въдворените без присъда лагеристи. Освобождавали тези, които останали живи. Когато лагеристите се връщали у дома и се срещали с близките си, с нож не било възможно да отворят устата им. Нима беше възможно да разкажат за страданията си? Това беше най-тежкото наказание за тях. Тук се проявява истинското лице на потисническия режим. Поставяха те да живееш в ада, но трябваше да го представяш като рай. Както вече подчертах, насилват те да ядеш лайна, а трябва да викаш, че това е халва! Такава е комунистическата демокрация. Човекът три години е живял под смъртоносни изтезания, но не може да разкаже за тях дори на жена си, на децата си.

Тук не бих могъл да подмина и следния случай. Беше 1949 г., когато Георги Димитров умря. Умря, това беше истина, защото беше болен и затова беше изпратен на лечение в Москва. Изведнъж в центъра на София започнала денонощна работа. Строели мавзолей за Димитров. Някакъв гражданин или видял строителната дейност или чул за нея. Пътувал във влака и казал на другите пътници:

– Чухте ли, че Георги Димитров умрял?

Човекът нямал каквито и да е лоши намерения. Но и планината има уши! Още като слязъл от влака го арестували и хайде в затвора! Каква била вината му? Този народен враг разпространявал сред народа неверни слухове и така му нарушавал спокойствието! Дали му пет години затвор. Накратко, комунистите контролираха всичко много строго.

И така, след като остров Персин беше останал празен, властите отново решиха да изпратят там политически затворници. Ето защо за втори път ни конвоираха нататък. Ах, това пътуване в товарни вагони за животни! Най-непоносимото нещо на света е да пътуваш наблъскан във вагон върху багажа си. Затова си казвах, че по-добре да лежа една година повече, отколкото да пътувам при тези условия. Нито лете, нито зиме се понасяше. През лятото се потяхме, почти бяхме пред припадък. На всичкото отгоре конвоиращите ни милиционери като изчадия от ада се отнасяха много деспотично. Сухата храна се състоеше от 300 грама черен хляб и една лъжица мармалад. Всички премалявахме от жегата и глад, седяхме върху багажа си във вагони за

животни. Не ни даваха и вода, ако поискаме, отказваха с мръсни псувни. А през зимата беше още по-страшно мъчение. Защото този път умирахме от студ, напълно се сковавахме. Докато през лятото близостта ни уморяваше, през зимата беше спасение. Мъчехме се да се топлим един друг с дъха си. Ето защо преместването, конвоирането на затворниците от едно място на друго причиняваше хиляди страдания и беше много по-страшно от всякакъв вид тормоз. Но нямаше какво да се прави, за втори път в тези условия пътувахме към остров Персин. Целият инвентар на плетачницата на Пазарджишкия затвор беше натоварена на един вагон и изпратена на острова. Това означаваше, че там ще продължи производството, което ни радваше. Нямаше да пренасяме дърва на гърба си под дъжд и в кал до колене! Нямаше отново да наденем на шиите си хамутите и да пренасяме дневно по 3 кубика пръст!

Всъщност там отново щяха да почнат тежките работи, защото в този ад друг вид живот беше немислим. За топлене на стаите на комунистическото ръководство, представляващо буржоазната прослойка на пролетарската диктатура, робите отново ще пренасят дърва на гърба си или с хамути ще мъкнат дневно по 3 кубика пръст за дигатата. А ние щяхме да се спасим от непосилните дейности благодарение занаята на циганите. По-точно, на нас така ни се искаше.

Накрая стигнахме на дунавския бряг. Отсреща виждахме девствените върбови гори на остров Персин. Гледахме криминалните затворници, които беряха царевица и събираха захарно цвекло по площите, които се намираха тук-там на острова. Прекараха ни през моста, багажът ни натоварихме на каруци. Понеже земята беше суха, за превоз се използваха каруци. Беленската флота не беше в действие. Много рядко някои работи се превозваха по пълноводния ръкав на реката. Пристигнахме във II обект, изказвайки по пътя хиляди предположения. Всичко си беше на мястото. Оградата с бодливата тел, бараките си бяха същите. Нямаше никаква промяна, нищо ново. Дори администрацията на концлагера беше същата. Сред надзирателите и милиционерите срещяхме познати лица.

Инвентарът за кошничарския занаят беше прекаран с каруци в концлагера, което показваше, че производството ще продължи. На следващия ден събраха затворниците кошничари и ни изпратиха да сечем пръчки в гората. Но това не беше специалната върба за кошници. Режихме млади и тънки пръчици, които растяха в корените на върбите. Те не биха могли толкова лесно да се подлагат на обработка.

Най-напред започнахме работа с тях, но после разбраха, че качеството се влошава. Кошниците трудно се продаваха на пазара, затова от вътрешността на страната караха качествени клонки от върба. През зимата на 1957-1958 г. продължихме да плетем кошници. Затворниците, които можеха да правят три кошници на ден, печелеха един трудов ден. А два трудови дни се брояха за три. На затворник, който работеше в продължение на две години, му се признаваха три излежани години. Затова, колкото и пръстите ми да бяха в рани, с голямо усърдие продължавах да работя. Много беше трудно за мен на друга работа да мога да изпълнявам нормите. Когато не можехме да пренесем 3 кубика пръст, имахме пред себе си две възможности. Или нямаше да ни признаят надницата, или трябваше да работим допълнително през нощта на фенер и под дулото на оръжието. И сега с мъка си спомням за тези дни. Какво изтезание, какъв ужас преживяхме, Аллах! Да е ден-два, може с неимоверни усилия да изпълниш нормата. Но тази работа е безкрайна, всекидневно се повтарят едни и същи страдания. Човек не е машина, но и машината не би могла да издържи. Защото всеки инструмент си има определен капацитет. Човешката сила, човешката мощ също си има някакъв предел.

Сега искам да се спра на клетниците, които са били тук преди нас, на техните страдания. Кои са били те? В боклука на бараките намерихме списъци на живеещите тук лагеристи. Сред имената на страдалците имаше и много турци, но в списъците не се посочваха възрастта и местоживеенето им. Дори аз прочетох имена, които ми бяха познати от нашия кръг на духовното училище "Нювваб". Освен това имаше списъци с женски имена, от което се разбираше, че този път част от концлагера е бил използван за жените. От направените след това проучвания установихме, че една плевенчанка на име Ай-тен, която била известна с красотата си, била четен на жените. Чухме, че преди да я направят четен, всяка нощ я изкарвали от бараката и я принуждавали да забавлява комунистическите зверове в нощните им оргии, че освен мъченията от този вид, много жени и момичета тук загубили здравето си и погребали в земята на Беленския архипелаг честта и непорочността си. Въпреки че научихме още много безсрамни и затрогващи съвестта ни случки, тъй като се отнасяха за честта и девствеността на жените, предпочетохме да ги погребем в дълбините на сърцата си и в девствените гори на Персин, заричайки се някога да отмъстим за тях.

Накрая се разбра, че тук кошничарството няма да върви. Гла-

вите на безжалостните комунисти, които ни повтаряха, че не са ни докарали тук, за да ни хранят, нищо не разбираха от икономика. Защото те не искаха да осигурят доход, да увеличат производителността, целта им беше да ни мъчат. Освен това в страната в много ТКЗС-та плетяха кошници. А тук имаше много евтина работна ръка и ако работата беше организирана добре, щеше да има голяма печалба. Но търговията не беше толкова важна, колкото тормозът и изтезанията над хората в ада на концлагера “Белене”, където не се чуваха стоновите и зова на страдалците, където властваха беззаконието и канибалските принципи на първобитните общества. Затова постепенно производството на кошници започна да намалява. По едно време дори мислеха да използват като материал тръстика, вместо върбови клонки. Защото на остров Персин имаше много. Постепенно започнаха да съкращават работещите, впоследствие напълно преустановиха плетенето на кошници от върбови клонки. И аз бях сред затворниците, отстранени от тази работа. Една сутрин се намерих сред затворниците, които вършат най-черната работа. Ботушите и хамута стояха до възглавницата ми. Работата, която през лятото все пак някак си можеше да се понася, в дъждовното и кално зимно време много ни изтощаваше.

Междувременно, на главата ми дойде една много неприятна беля, която ме разтревожи. Често съобщавали на близките ми на село, че съм починал, така ги тревожели. Такива слухове пускали сред турците. Макар че накрая тези слухове излизаха неверни, майка ми и баща ми тръгваха на път и с много препятствия идваха на свиждане, за да се уверят със собствените си очи, че съм жив. Комунистите правеха различни измами, измисляха различни лъжи, за да проверяват турците в България. Например хора в турски дрехи вървели по чаршии и пазари, по села и градове, където живеят турци и търсели от хората пари, уж в помощ на Осман Къльч. Така искаха да разберат дали народът ме подкрепя, дали турците са сплотени. Интересуваха се от желанията, мечтите, националното чувство на турското малцинство. Например един ден известният пехливанин Хюсеин (Йълдъз) от село Веселина, Разградско, видял как някакъв събирал за мен помощ на панаира в града. Веднага хукнал след него и на едно място го хванал за яката:

– Ти познаваш ли Осман Къльч? Кой си и от името на кого събираш помощ за него?

Напердашил го малко, след което обърканият мошеник или служител побягнал с все сила оттам, за да не бъде принуден да се изда-

де. Всичко това се организираше от Държавна сигурност. Проверяха турското население. Искане да разберат дали нашите са предприели кампания за събиране на помощ, понеже самите комунисти някога по време на нелегалната си дейност и в затвора получаваха помощ отвън. Но най-важното нещо, което искаха да установят беше дали турското население е обединено, дали подкрепя турската идея заедно с политическите затворници, какво отношение има към майката-родина или постепенно се приспособява към диктаторския режим посредством даваните им социалистически хапчета. Ето, такива сметки си правех. Какво ли не направиха за тази своя цел. Твърдяха, че Турция се е продала на Америка, че в Турция народът гладува и хората ядат трева и слама и са третирани като волове, като животни и какво ли не още! Дори извикаха на помощ и Назъм Верзански. Развеждаха го от село на село, където на събранията говореше пред народа ни. Плюеха по Турция, но не можах да изтрият от сърцата на турците обичта им към майката-родина.

Въпреки игрите и контрола на Държавна сигурност тук смятам за свой човешки дълг да спомена и да изразя благодарността си към много мои предани ученици и колеги, които даваха на баща ми доста пари, за да ми ги изпраща в затвора. За съжаление, един мой ученик беше предприел кампания за събиране на помощ и беше съден и хвърлен в затвора, което отбелязвам тук с голямо признание. Това е живо доказателство, че става въпрос за едно общо дело, че турското население продължаваше да живее със старите си разбирания и не беше загубило своето национално единство и сплотеност срещу комунистическата напасть.

Разбира се, че към това население не включвам една шепа турци, които по собствено желание служеха на комунистическия режим и помагаша на комунистическите палачи в тяхната борба за унищожаване на сънародниците им. Турското малцинство ще проклина и ще мрази тези, които днес също са потънали в блатото на измяната и позора. Това винаги и навсякъде е било така. Хаджи Христо е бил един от съдиите на съдебния състав, осъдил Васил Левски, който призовава българския народ към въоръжена борба срещу османската власт и за тази цел създава революционни комитети и подготвя въстание. Разбира се, че и днешните комунисти ще намерят някого като Али Рафиев, ще намерят някой човек с нечиста кръв, който ще каже, че не е турчин. Този нещастник Али Рафиев, който въпреки че по собствено желание се ожени за българка, даде на децата си български имена, а

също написа, че турците в България нямат нищо общо с Република Турция – наследничка на Османската империя – че се намират по тези земи като наследници на прабългарите, все пак един ден не можа да се спаси от ритника на комунистите.

Беше настъпила пролетта и с четири очи очаквахме прииждането на Дунава с надеждата островът да остане под водата и ние да си починем за няколко дни. Когато накрая започна да се топи снегът по Карпатите, водата на реката взе да се покачва. Реката набъбваше и това беше първият знак за приближаващото наводнение. С покачването на водното равнище, ние се вълнувахме и надеждите ни растяха!

ЧУДО В КОНЦЛАГЕРА

Когато вечер след проверката се прибирахме в бараките, винаги питахме работещите на брега за нивото на водата. Всеки затворник като истински метеоролог осведомяваше другите по този въпрос. Казваха, че водата набъбва и скоро Дунав щял да излезе от коритото си. Във флота на концлагера приготовленията бяха стигнали най-високата си точка. Затова всички очаквахме, че целият остров ще остане под водата. Помня, че Херодот е казал, че “Египет е дарът на Нил”. Както египетският народ с голяма радост очаква наводнението на Нил, така и ние желяхме излизането на водата извън коритото на река Дунав. Накрая Аллах ни подари и този ден! Наводнението започна, водата покри всичко. Една сутрин след проверката оставиха бригадите от вътрешната страна на телената ограда. Нямахме да отидем на работа. Преди това в концлагера беше предприета строителна дейност. Една по една започнаха да събарят бараките от пръст. Ръководството искаше да подобри поне първите бараки, които се виждаха най-отпред от южната страна на концлагера. Новите бараки пак бяха от дърво, но покривите този път се покриваха с керемиди. Освен това имаха прозорци и слънцето щеше да прониква вътре. Може би след дъжд капенето нямаше да продължава седмици наред. Но работата напредваше много бавно. В първите готови бараки се настаняха някои от администрацията. В тях оставаха членове на комитетите по културно-масовата дейност за промиване на мозъци, просветни работници и четници, които доносничеха на ръководството. Затворниците от съборените бараки се настаняха в другите. Затова в старите бараки се бяхме наблъскали

един върху друг. Водата отново беше стигнала до бараките. Тук-там се виждаха строителни материали, например наоколо имаше хвърлени греди или дъски, но никой не ги събираше.

Между затворниците имахме един приятел, който проявяваше голяма близост към нас, турците. Казваше се Кяшиф и му викахме Помакът Кяшиф. Много добър и свестен човек. Благ и добродушен, искрен и срамежлив. Знаеше турски.

Този човек беше от Родопите, от едно село близо до гръцката граница, където хората са мюсюлмани, а възрастните говорят добре турски. Въпреки че българите казват, че са били от български корен, помаците се отнасяха много искрено към нас и се смятаха за част от нас, турците. Те са много религиозни хора. Не пият и въобще не ядат свинско. Категорично заявяваха, че са чисти турци и мюсюлмани.

Кяшиф беше беден човек на 35-40 години. Земята в Родопите не е плодородна. Селяните се препитават много трудно. Не знам как, но той бил осъден в един процес с някакви българи. Понеже живеел на гръцката граница, познавал много добре пограничния район. Затова една група от българи, опозиционери на режима, го взели към тях. Той осъществявал връзката на групата с антикомунистите в Гърция. Може да си е осигурил и някаква материална печалба. Но са му дали много висока присъда. Оставил е на село жена и четири деца. Когато през свободното си време намираще начин, идваше при мен да си говорим. Понякога говорехме на български, а понякога на турски. Предпочиташе да говори преди всичко на турски. При всяко идване започваше:

– Оставих въщи жена и четири деца, Осман ефенди. Няма кой да ги гледа, да се грижи за тях. Всичките гладуват. Не знам какво ще стане. Не ме свърта на едно място, непрекъснато мисля.

А той искал да ми подсказе нещо. Взел решение да бяга. Чакал удобен момент. Затова започнал приготовления. Но никога не ми каза открито за намеренията си. Когато имах възможност, давах му нещо за ядене. Среден на ръст и слабиичък човек беше. Въобще не можеш да очакваш такава сила от него. Поне така изглеждаше. Споменаваше Аллах и често четеше молитви. Религиозността му доста ми допадаше, затова много го обичах.

Накрая за Кяшиф се откри очакваната от него възможност. Навсякъде беше залято с вода, наоколо беше истинско море. Вълните сякаш да съборят бараките ни. Дъждът не спираше, но валеше ситно.

Саловете бяха вързани, навсякъде беше като черна смола. Нищо не се виждаше, нощта изглеждаше страшна.

Милиционерът на кулата сигурно е бил свалил качулката си чак върху очите. Може и да е бил подпрял оръжието на дървото отпред и да си е дремел. Лампите около концлагера светеха цяла нощ, но поради мъглата и непрогледната тъмнина на две крачки напред нищо не можеше да се види. Всички в бараката били заспали. Само Кяшиф не спял, защото решението му е било категорично. Когато на зазоряване всички спели дълбок сън, лекичко разтворил решетките на прозорците от върбови дъски, които преди това разрязал така, че да не личи. Взел дългата дъска, която намерил отдавна и бил вързал във водата под прозореца. Излязъл тихичко от бараката, легнал лекичко върху дъската и се оставил на водното течение. Най-интересното беше това, че Кяшиф изобщо не умее да плува! Въпреки всичко, намерил смелост да се пусне по водата. Такъв безстрашен и вярващ човек!

Теленият пояс около концлагера бил потънал под водата и само тук-там се виждали горните части на диреците на оградата. Кяшиф бил направил обикновена, но много умна подготовка. Взел цивилните си дрехи, завити в найлонова торбичка. Освен това една дълга тръстика, кибрит, обвит във восък и няколко залъка храна. Нищо повече! Минал над телената ограда, единственото нещо, от което се опасявал било да не се блъсне в някой пън и да падне от дъската. Пред себе си виждал върховете на потъналите във вода върби. Пазил се от тях. Слава на Аллах, дъжд също не валил. От изток, между червените облаци се показала зората. Всеки момент слънцето щяло да изгрее и реката да започне да се къпе в неговите лъчи. Пред Кяшиф имало само едно нещо, което го плашило. Това бил българският ръкав на Дунава, където течението е много силно. Възнамерявал да излезе на едно място отсреща, което предварително си набелязал, но течението го отнесло на два-три километра по-надолу и го изхвърлило в едни тръстики. Брегът бил само на няколко метра. Краката му стъпили на дъното, веднага мушна дъската в калта. Но брегът бил висок няколко метра, затова трябвало да се покачи. По това време чул моторно буботене. Крайбрежната охрана контролирала наоколо с моторница. При тях имало граничарски кучета. Кяшиф целият се потопил във водата. Нищо, че трудно можал да бъде забелязан в тръстиката, той взел предпазни мерки. Дошло времето на дългата тръба от тръстика. Захапал я в уста и така можел да диша. Моторната лодка минала с голяма скорост на 15-20 метра от него. След малко извадил главата си

над водата. Най-много се страхувал от кучетата. Но не биха могли да подушат следите му във водата. Като се убедил, че никой няма да го види, тръгнал към брега и се покачил, хващайки се за тревата и корените на крайбрежните дървета. С бързината на заек преминал дигата на брега и излязъл на шосето от Свищов за Никопол. Но не трябвало дълго да стои на пътя. Огледал се наоколо и видял ТКЗС "Вълко Червенков". Малко по-нататък забелязал нещо като мост и се скрил в рова под него. Наоколо имало гъсти къпинови и други храсти, затова не било възможно да го видят. Там се излегнал и за известно време останал така. Изморен бил много и имал нужда от почивка. Почти щял да заспи, когато чул някакви женски гласове. Спрял дори да диша, за да не го усетят. Продължил да лежи, но гласовете непрекъснато се приближавали. Жените от близкото село отивали на работа в ТКЗС-то. Станали са в ранни зори и са тръгнали толкова бързо, че дори не са могли да отидат до тоалетната. Една-две от жените дошли накрая на моста, под който лежал в храстите Кяшиф и започнали да пикаят направо върху него. Но той не можел да се обади. И нали казват, че мокър от дъжд не се бои, беглецът издържал и този път се намокрил от урината на жените.

Но какво ставаше по това време в концлагера? На сутрешната проверка в бараката излиза един човек по-малко. Кой не е тук, кой липсва? Оказва се накрая, че Кяшив се е загубил. Дава се тревога и вдигат на крак всички охранителни и военни части. Милиционери и войници обикалят с моторни лодки и граничарски кучета, всичко се претърсва. Поради описаните вече пет охранителни пояса около лагера не предполагат Кяшиф да е стигнал до отсрещния бряг и затова го търсят само във водите на Дунава. Не може да не са съобчили и навсякъде отсреща, но в първите часове го търсят в широките води над Персин, надявайки се, че все още не е могъл да напусне острова. Предполагайки, че може да се е удавил, наблюдават също дали трупът му няма да бъде изхвърлен на брега.

Целият ден Кяшиф прекарал под онзи мост близо до брега. Като се стъмнило станал и тръгнал на юг. Планът му бил денем да си почива и да наблюдава, да начертава следващия маршрут на пътя, а през нощта да се придвижва. През целия ден се вглеждал докъдето може да стигне погледът му, избирал пътя и посоката за следващата нощ. А в тъмното не вървял по пътя, а през тихи забутани места и поля, откъдето никой не минавал. Доста време минало от излизането му от бараката. Единственото нещо, което намерил за ядене били лукът и

картофите от полето. Така за няколко дни минал Дунавската равнина и стигнал в северните поли на Стара планина. Започнал да се чувства малко по-сигурен, защото се намирал доста далече от остров Персин. Успял бил вече да се измъкне от огнения пояс на концлагера. В гората вероятността да го заловят била по-малка. Вече можел да напаля огън и да изяде костенурките, които хванал, да си изсуши дрехите. Защото бил много мокър. Кой може да го види в пустите места на Коджа Балкан? Останал известно време в Балкана, откъдето се виждала Тракийската низина. Но един проблем не могъл да разреши, по-точно променените географските условия го подмамили. Срещу него имало голям град, където от комините на заводите към небето се издигал пушек. Решил, че толкова голям град може да бъде само Пловдив. А всъщност пред него бил индустриалният град Димитровград, основан скоро и растящ много ускорено. Това била най-голямата грешка на Кяшиф. Целта му била да стигне до гръцката граница, защото тези места му били много познати. Стигне ли там, преминаването на границата за него ще е много лесно. Понеже взел отсрещния град за Пловдив, Кяшиф се насочил в тази посока. И накрая вместо да стигне до гръцката граница, той се приближил до турската. А през нея и птичка не би могла да прехвъркне. И така бедният бил заловен. Преминал много сполучливо цяла България, от север до юг, но всичките му страдания и усилия излезли напразни. Но нищо! Тихият и скромнен Кяшиф, от когото никой не беше очаквал, извърши невъзможното и показа чудо! Затова дори служителите на Държавна сигурност и тези в полицейските участъци са го разпитвали как е успял и са искали да им разкаже подробно за пътя си. Имайки предвид строгите охранителни мерки, някои по-умни от тях дори са го поздравили, оценили са способността му и не са могли да скрият учудването си.

След няколко месеца Кяшиф се появи в концлагера. Беше пребледнял и както винаги кротък. И с нож не можеш да му отвориш устата. Анулираха му излежаното дотогава време и присъдата му започна да тече от самото начало. Докараха го при нас отново, за да ни внушат, че е невъзможно да се избяга от тях. Да, правилно, хванаха го, но и Кяшиф доказа, че може да се избяга от ада Персин, който смятаха за непреодолим и успя да направи невъзможното. Успя да прекоси цялата страна. Това е факт, който никой не би могъл да отрече!

Стана още едно бягство. Двама младежи по някакъв начин спечелили доверието на ръководството и си осигурили хубава работа. С лодка разнасяли чорбата на работещите на различни места брига-

ди. Един ден закарали чорбата на някакво място на острова, оставили празните гюмове и започнали да гребат към Румъния. С тях нямало нито милиционер, нито пък надзирател. Тъй като вече са били заслужили доверието, ръководството ги оставило сами да се движат във водите на остров Персин. Много лесно минали отсреща и се предали на румънските власти. След разпита им там, продължил близо 10 дни, румънците ги върнали на българските власти. Ето защо концлагерът беше открит именно в Беленския архипелаг. Тези младежи бяха подложени също на жесток побой и започнаха да излежават присъдата си от самото начало.

1958 г. изтече отдавна, вече станаха десет години, откакто съм в затвора. Десет години може да е малко за някого. Комунистите ми отнеха от младостта толкова много години. Но не само че ми взеха свободата, подложиха ме на много голям тормоз и различни изтезания. 1959 не изглеждаше да мине по-лесно. Отново започнаха черните дни, натискът и заплахите се увеличаваха.

От София или от друго място в концлагера бяха дошли двама служители на Държавна сигурност. Всеки ден разпитваха по 15-20 затворници. Сутрин четникът държеше в ръка списък с имена, който прочиташе след проверка и казваше на чулите имената си да останат в лагера. Това не беше само разпит, а кампания за провеждане на натиск и насилие. От една страна, оставането в лагера означаваше възможност за спасение от непосилната работа. Бригадите заминаваха на работа, а ние вътре очаквахме да ни извикат на разпит. Виждахме и някой затворник с надзирателя да излиза от административната сграда, което означаваше, че е наказан с карцер. Кой знае колко щеше да продължи наказанието му! Това означаваше, че или не са получили от него очакваното, или не са останали доволни от отговорите му. Радвахме се, че се отърваваме от трудната работа, но разбира се, че вместо карцера предпочитавме най-трудната работа.

Дойде и моят ред, извикаха ме в администрацията. Всичко си беше както преди. Срещу ми имаше двама души, които трябваше да се контролират взаимно. Както вече казах няколко пъти, това беше режим на управление, в който никой на никого не се доверяваше.

Седяха един срещу друг, а пред тях имаше стол.

– Седни!

Единият започна да говори, трябва да е бил по-висш.

– Кълъч, виждаш, че с всеки ден ставаме по-силни. Не се страхуваме от никоя страна. В света вече има социалистически фронт. Дори Западът ни прие. И докато вие чакахте американците да дойдат и да ви спасят, ние седнахме на масата за преговори с тях, споразумяваме се вече. Но не само това. Западът беше принуден да приеме принципа за мирното съвместно съществуване. Как няма да приемат? Гагарин днес се разхожда в Космоса, около земната орбита. СССР надмина Америка в изследванията на Космоса. Затова не се страхуваме от която и да е страна, дори да работите за тях, въобще не можете да ни съборите от власт. Ние сме миролюбиви хора, възпитани в духа на социалистическия хуманизъм. Искаме да ти помогнем, да те спасим оттук. Но най-напред ти трябва сам да си помогнеш. От теб искаме само да ни помогнеш да спасим турския народ от суеверното и نابожно блато, в което е потънал до гуша. Навън много интелигентни турски младежи доста напреднаха в атеизма. Всеки ден един-двама образовани турци писмено обявяват, че са се отървали от религиозните си убеждения, в които досега са били потънали. Ние те познаваме като разумен човек, който може да заеме тази позиция. Но ти си знаеш най-добре. Искаме това за твоето добро. Иначе много трудно ще се отървеш оттук. Всичко е в наши ръце и не мислим, че можеш жив да излезеш оттук, ако не се присъединиш към нашия фронт. Ако искаш да се спасиш оттук, трябва да напишеш такава декларация. Иначе само мъртъв ще можеш да излезеш от концлагера “Белене”.

И наистина положението навън беше трагично. Защото комунистите бяха постигнали много свои цели. Това знаехме от новите затворници, които идваха. Особено чутото от осъдените по криминални членове и по време на свижданията ми даваше възможност да преценя какво става навън. Вече в политическия живот нямаше никаква опозиция. Комунистите лесно бяха постигнали всичко. Страната беше обявена за Република, приета беше нова конституция. Царското семейство беше изгонено от страната. По техните думи, денонощно работеха за полагане основите на социалистическа система. И това ставаше много ускорено. Държавата национализира всички подземни и надземни богатства, правителството правеше капиталовложения когато и където си искаше. В партийния клуб, който се наричаше Народно събрание, нямаше нито един глас против. То се събираше два пъти годишно и приемаше за секунди решенията на правителството, народните представители вдигаха ръка и ги узаконяваха. Фабриките бяха национализирани, земята на народа беше отнета и всички селяни работеха в ТКЗС-тата като надничари за 50 стотинки. В сравнение

с другите страни от социалистическия блок всевластните български комунисти бяха на първо място в това отношение. Още през 1956 г. в цяла България национализацията беше реализирана. Гражданите вече не притежаваха нищо, нямаха обработваема земя, лозя, градини, нито пък впрегатни животни като волове и коне.

Навремето Сталин също беше извършил най-голямото физическо унищожение на масите по време на национализирането на земята. По същия начин българските комунисти постигнаха успех в това отношение с проливане на много кръв.

А какво беше станало с турския народ? И неговото положение беше трагично. Затвориха турските училища и изучаването на турски език беше премахнато от училищната програма и оставено като избираем предмет. Учителите, които не тръгнаха с режима, бяха уволнени. А тези, които се подчиниха и се насочиха по посочения им път, останаха да работят като възпитатели в ученическите общежития и занимални. Турските учители, които приеха комунизма, можеха да преподават в държавните училища на български, въпреки че не владееха добре езика. Някои българи се оплакваха, че децата им се обучават от турци, които не знаят добре езика. Но понеже тези турци имаха партийни билети в джоба си, бяха покровителствани от комунистите.

Накратко, комунистите контролираха политическия и икономически живот в страната. За да увеличават продукцията, в турските села за председатели на ТКЗС-тата бяха назначили турци. Беше по-лесно и по-изгодно за комунистите в тези села да работят с турци, които бяха станали членове на партията. И работата вървеше по-лесно, и по такъв начин можеха да демонстрират, че няма дискриминация и турците участват в управлението на страната. Тези приказки помагаша на комунистите да контролират общността. Благодарение на турските комунисти можеха да следят за настроенията сред турското население, а също при нужда да демонстрират в чужбина наличието на демокрация и свобода в България. Но дори и като членове на комунистическата партия, турците бяха назначавани на незначителни ръководни длъжности. Например можеха да бъдат председатели на ТКЗС. Иначе в държавните учреждения нямаше турци.

В социалната и икономическа област всичко вървеше добре. Но комунистите най-много се страхуваха от религиозните убеждения и националното чувство на турската общност. Каквото и да правеха, до този момент не успяваха да постигат разцепление сред турците. Бъл-

гарските турци в ръцете си държаха Корана, в душите си съхраняваха вярата, бяха силно свързани с националните си ценности и традиции и се опитваха да изпълняват религиозните си задължения, въпреки съществуващата опасност. Всичко това вбесяваше комунистите. Доколкото знам, от някои турци са успели да вземат декларации, заклеяващи исляма и то от видни наши сънародници... Поставили са си за цел да получат подобни декларации от влиятелни видни личности сред турското общество, които могат да изиграят важна роля. Затова се опитваха да принудят и мен.

Когато тези атеисти ми направиха това предложение със заплахи, за няколко секунди се размислих. Положението беше много деликатно. Не знаех какво ще предприемат. Ако откажа, дали ще ме изпратят в карцера или ще ми кажат да отида и да си помисля малко? Те ме гледаха право в очите и очакваха отговор. Всичко можеха да ми сторят. Все още не бях забравил младежите, убити в гората пред очите ни. Всичко можеше да се очаква от тези зверове. Казват ми, че ако не си направя добра сметка, само трупът ми ще излезе от остров Персин.

СПАСЕНИЕ ОТ АДА “БЕЛЕНЕ”

Бях решил, че връщане назад няма, че страхът не помага при смъртта. Трябваше смело да кажа какво мисля на тия зверове, които ме гледаха и очакваха отговора ми. Станах от стола, казах си на ум “бисмиллях”¹⁹⁵ и заявих:

– Отровихте живота ми в най-хубавите и плодотворни години на младостта ми, в нейната пролет. Унищожихте всичките ми мечти, семейния ми живот. Оставихте младата ми жена вдовица и дъщеря ми сираче. Сега си нямам нищо. Единственото нещо, което имам, това са Коранът и вярата в сърцето ми. Стройте си комунизма както искате! Мога ли сам да ви попреча? Нищо не ми остана, освен честта и вярата ми. Сега искате да ми отнемете и тях. Не мога да ви ги дам! Живота си давам, но вярата си не давам!

И двамата яростно станаха на крака. Този с по-висш ранг крещеше срещу мен, готов да ми се нахвърли. Със зачервени от яд очи викаше. От вълнение съм запомнил само това:

¹⁹⁵ В името на Аллах. – Б. пр.

– Махай се оттук, жив няма да излезеш! Нито твоят Аллах, нито пък родината, на която така вярваш, ще те спасят от нашите ръце!

Когато се върнах в бараката, трудно можах да се покача на изплетения горен нар. Сърцето ми туптеше учестено. Какво ли щеше да стане? Щом никой не ме последва, засега няма да ме хвърлят в карцера. Останах така за известно време. Бях сам, само от време на време един възрастен затворник-метач влизах и излизаше. Скоро се чу гласът на четника:

– Къде си, Кълъч!

Когато погледнах, Иванчо идваше към мен с малка бележка в ръка.

– Веднага си събирай багажа и се приготви за път!

Ето че опасенията ми станаха реалност. Започнах да събирам багажа. Дано да е за добро! Несъмнено щяха да ме накажат, но как? Щом ми казват да се приготвя за път, значи ме преместват на друго място. Но засега се знаеше само това, че се спасявам от червения ад. Да, ще кажа “сбогом” на концлагера “Белене”. Но по-хубаво ли щеше да ми бъде на другото място? Разбира се, че не!

За пет-десет минути приготвих багажа си и го изкарах навън. Чаках ги да дойдат. След малко се показа надзирателят:

– Събирай си багажа и тръгвай след мен!

Метнах на рамо денка и тръгнах. Излязохме през портала на телената ограда. Отдъхнах си, че не ме карат в карцера. Вън ме чакаше въоръжен милиционер. Свалих багажа си. В сградата на администрацията имаше някаква активност. Милиционери и надзиратели влизаха и излизаха, провеждаха се телефонни разговори. Не след дълго милиционерът ми заповяда:

– Тръгвай!

Той също вървеше пеша, което от една страна ме успокояваше. Защото не чувствах във врата си дъха и в краката си подковите на коня. Но ме плашеше това, че бях сам-самичък.

Знаех пътя, нямаше да минем през гората. Докато стигнем до сградата на администрацията на брега, по пътя можехме да срещнем

някого. Но пак изпитвах страх.

Дали няма да ме разстреля на пътя? Ако са ми дали такава задача, много лесно може да кажат, че съм направил опит да бягам и затова ме е убил. Защото все още в ушите ми кънтеше гласът на звяра, който ме разпитваше:

– И твойт Аллах няма да те спаси от нашите ръце!

Тези думи ме бяха съкрушили напълно. Слава на Аллах, че накрая целият в пот стигнах до брега! Бях жив и здрав в комендантството на концлагера “Белене”. Затвориха ме в една празна стая. Продължавах да мисля различни неща. Минавах ми през ум хиляди предположения за случващото се и за това, което ще стане.

Не знам след колко време в стаята влезе надзирател с хляб и парче сирене колкото бучка захар. Това беше сухата ми храна. Ясно беше, че ще ме конвоират. Бях огладнял след изминаването на седемкилометровото разстояние с много бързо темпо. Реших да хапна и тъкмо едва преглъщах първия залък, един милиционер влезе и ми заповяда:

– Ставай, тръгваме!

Когато излязох навън, видях, че ни чака малък закрит камион. До него стоеше денка ми с багаж. Дадох ми сигнал и аз го взех, хвърлих го в камиона, качих се и седнах на дървената пейка в дъното на камиона. След мен се качи и милиционерът и седна в задната част, която беше открита и можех да виждам местата, през които минавахме. Знаех само, че няма да отидем много надалече, защото не ме качиха на влака. Слава на Аллах, че се спасих от червения ад! Не знаех накъде ме карат, но важното беше да се махна от това проклето място. Защото повече от пет години бях останал в концлагера “Белене”.

Гледайки назад осъзнавах, че камионът се движи на юг. С течение на времето, с напредването ни по Дунавската равнина, от хоризонта изчезваше гледката на девствените върбови гори на остров Персин. Продължавахме по равнината и понеже Варна и София бяха далече, засега пред нас най-близкото място беше Плевенският затвор. Накрая видях табелка, на която пишеше разстоянието до Плевен. Минахме през населени места, през или покрай големи села в богатата и обширна Дунавската равнина. По едно време камионът намали скоростта и спря. Милиционерът не знаеше нищо, но шофьорът, гово-

рейки нещо, идваше към задната част. Той предложи на милиционера:

– Да починем малко при тая чешма. Да пийнем вода и да се измием.

Милиционерът се колебаеше. Но когато шофьорът настоя, бавно слезе от камиона. Аз също бях ожаднял. Милиционерът ми каза, че мога да слеза.

Много се зарадвах и скочих доволен. Аллах им беше взел ума от главата. Можеха да ме оковат във вериги и тогава нямаше да мога да слеза така лесно.

Насреща имаше прекрасна чешма. От чучур с дебелина колкото човешка ръка с шуртене течеше бистра и силна вода. Шофьорът и милиционерът подред пиха и се измиха. Въоръженият милиционер не преставаше да ме наблюдава. След тях дойде и моят ред. Те се отдръпнаха, приближих се радостен към чешмата и след като хубавичко си измих ръцете, дълго, дълго, дълго пих от бистрата и студена вода... Искях да се наситя с нея, както се казва в една сентенция: две води струват колкото един хляб.

Милиционерът ме следеше непрекъснато, затова седнах на едно място. Шофьорът бил безобиден българин, даде ми тази хубава възможност. Ако той не беше решил да направи почивката, как щях да имам удоволствието да се напия на чучура от бистрата и студена вода сред тази красива природа?

Огледах наоколо, насреща ми беше голямото село Гривица. Зелени площи, лозя и градини. Асфалтът, криволичейки, се простираше към Плевен. Това са исторически места. Какво ли не ми минаваше през ума. Може дори в земята под мен да лежат мощите на някой турски войник, загубил живота си. Днес наследниците на Осман Паша са пленници на комунистическата диктатура. Наследникът на османските победители, Осман, сега е на същото място и отива в затвора, конвоиран от въоръжен милиционер.

Буботенето на камиона ми помогна да дойда на себе. Милиционерът дойде при мен:

– Стани, тръгваме!

Отново се качихме на камиона, вече беше пределно ясно, че ме карат в Плевенския затвор. Когато влязохме в града, слънцето залязваше. Нищо повече не можех да видя от камиона. Само част от ма-

газини, но не можех да се ориентирам. Накрая камионът зави наляво и спря. Като че се чу отваряне на врати, камионът потегли отново.

След спирането на камиона, милиционерът веднага скочи долу и с жест ми подсказа да слеза. Заобиколиха ме няколко надзиратели, вече се намирах в двора на Плевенския затвор. Първото нещо, което ми направи впечатление, бяха решетките на малките прозорци на триетажната сграда. Защо не свършва този тормоз, Аллах! Очите ми бяха привикнали на широките хоризонти на остров Персин. Колкото и да имах хамут на шията си, товар на гърба си, когато повдигнех очи, можех да видя широките ниви, девствените върбови гори, хълмовете на Никопол и Свищов. Можех да наблюдавам небето, да пъля дробовете си с чист въздух. И красиви мигове бях изживял. Дори в такъв ад като концлагера “Белене” се бях излягал на ливадата, пълна с пъстри цветя и ухаеща прекрасно. Един турски младеж, който беше от разградското село Ловско, ми даде букет къпини и аз си направих компот. Това са хубавите жестове и спомени от остров Персин. Тук вече не би могло да има нещо подобно. Отсега нататък отново ще бъда между четири стени и далече от полята и небето.

Един надзирател ме поведе и аз влязох вътре с вързоп на рамо. Изкачихме се на втория етаж, наоколо беше много тихо. Нищо не издаваше наличие на какъвто и да е живот. Качихме се на третия етаж, той спря пред една килия, отвори вратата и ме вкара вътре. Така за един ден се намерих в тъмните килии на Плевенския затвор. Да, спасил се бях от червения ад на концлагера “Белене”, но този път попаднах в друга яма на ада.

След няколко минути вратата отново се отвори. Помислих си, че ще ми дадат вечерната чорба, но зверовете имали друго намерение:

– Дай да видя канчето и лъжицата ти!

Показах му ги. Имах канче от алуминий, което на български наричаха купичка и една метална лъжица. Взе ми лъжицата и ми даде дървена. Щом не позволяват да се използва дори метална лъжица, то не може да се помисли дори за такива прибори като нож и чекийка. Нямахме право да държим дори малка отварачка за консерви. Никъде досега не бях видял забрана за използване на метална лъжица. Това означаваше, че тук щях да бъда подложен на по-строг режим. Знам, че в Пазарджишкия бяха взели металната лъжица на един затворник, защото беше наострил на бетона дръжката ѝ и при нужда я използваше като чекийка за рязане на хляб. При едно претърсване на килията му я отнеха.

ПЛЕВЕНСКИЯТ АД

След като безбожникът ме заключи отвън, останах сам в килията. Подът беше от бетон, прозорецът – малък, висок и с железни решетки. Нито навън можеше да погледнеш, нито пък да видиш небето. Вътре нямаше нищо друго, освен кофата за тоалетна и моите парцали, които години наред разнасях по затворите и концлагера “Белене”. Те ми бяха дружина навсякъде. И тук ги постлах на земята и се излегнах на тях, за да помисля и преценя положението си. Забелязах, че шпионката на вратата се отвори и затвори. Надзирателят, който веднага нахлу вътре, изреди предупреждения и заплахи:

– Това е наказателна килия на Плевенския затвор. Докато не чуеш звънеца, нямаш право да сядаш и да лягаш! Стани веднага! Ще чакаш звънеца и сигнала за лягане и само тогава ще можеш да спиш!

Чак сега разбрах къде се намирам и защо съм доведен тук. Всъщност всичко беше ясно като бял ден. Не са ме докарали на почивка. Разбира се, че изтезанията, моралният натиск и тормоз щяха да продължат. Но не само че ме лишиха от лъжицата, от рано сутрин до късна вечер щях да седя на крака в килията, което си беше физическо изтезание и мъчение. Колкото и да не разрешават, аз от време на време трябваше да си раздвижвам кокалите в малката килия, да крача напред и назад. Но след това щях да имам нужда да поседна, за да си почина. Тогава контролиращите ме през шпионката надзиратели щяха да влизат вътре и да ме наказват за нарушението на режима. Нима не познавам живота в наказателната килия! Ах, самота! Според мен най-страшното нещо на затвора е да се намираш сам-самичък в малка килия.

Сутрин и вечер отваряха вратата, за да ми сипят за ядене един черпак голичка вода, тогава виждах проклетите лица на надзирателите. Сутрин ме мъчеха при ходенето до тоалетната за изхвърляне на кофата. Надзирателят отваряше врата, слагаше ми един черпак хладка гола вода и вместо да ме остави да я изям, веднага ме подгонваше да отида до тоалетната да изхвърля кофата, да я изплакна малко и да се върна. Чорбата ми вече беше изстинала и в нея нямаше нито полезни продукти, нито пък беше вкусна. Искях да я изям топла, за да ми проработят червата, но и това не ми позволяваха. Когато отваряха килиите при раздаването на чорбата се ослушвах наоколо дали имам съседи, това живо ме интересуваше. Ако знаех, че наблизо има и други жертви

на режима, нямаше да се чувствам толкова самотен. Изглеждаше, че тук ще бъде много опасно да осъществим връзка с чукане. Надзирателите непрекъснато се движеха по коридора и при най-малкия звук или шум нахлуваха в килията и с голяма наслада наказваха.

Накрая реших като раздадат чорбата да не отивам да изпразвам кофата. И без това за един човек тя стигаше за цяла седмица. Какво ям и пия, че да ходя толкова по нужда. Затова се опитвах да изям хладката чорба веднага, след като я сипвах.

Дните се точеха много бавно при тези затворнически условия. Беше към края на 1959, когато времето доста застудя. След няколко дена щеше да е Нова година. Не знам откъде им е дошло наум, но за Нова година решили да ни позволят да се изкъпем. Зачудих се, защото в наказателната килия къпането беше забранено. Вратите на съседните килии се отваряха и затваряха, от стъпките разбихах, че някой излиза и се връща. Какво ли беше това раздвижване? Не се мина много време и моята врата се отвори. Вече беше изминал повече от месец, откакто се намирах в Плевенския затвор. Не можеше да си измиеш ръцете и лицето, а за къпане въобще да не говорим. В Шуменския затвор имаше един смешен затворник, който по този повод понякога ни разсмиваше:

– Какво нещо е това, не можеш да разбереш! Може ли да се къпеш толкова начесто? След като мине половин или една година, хайде на баня! Ох, вече ми омръзна да се къпя всеки ден! Ще изгнем в тия бани!

Не виждахме баня месеци или години наред. Добре, че на остров Персин през лятото можехме да топлим на слънце една-две кофи вода и да се изкъпем на открито в неделя. Или пък през лятото, много рядко, ако след работа имаше подходящо място и милиционерът проявеше човещина, се къпехме в реката. Специално по време на наводненията се хвърляхме във водата. Някои затворници нарочно падаха във водата, когато събирахме върбовите пънове. Така можеха малко да се измият и да се разхладят.

Надзирателят промърмори:

– Пригответи си дрехите и на баня!

С голяма радост приготвих бельото си, сложих го в една кърпа. Взех малкото парченце сапун и зачаках до вратата. Накрая ми дойде редът и тръгнах бързо след надзирателя. Стигнахме до банята

в мазето, влязох вътре. Бях сам, съблякох се и отворих кранчето. Намазах главата си със сапун и тъкмо щях да се изплакна, звярът влезе вътре и ми заповяда:

– Времето ти свърши, излизай веднага!

Косата ми остана насапунисана, от нея се стичаше сапунена вода, затова много трудно навлякох бельото си. Със сигурност не бяха минали дори две минути. Връщах се в килията, направил банята си за годината. Това всъщност било друг начин за изтезание. В килията натопих с питейната си вода хавлията и се опитах малко да изчистя сапуна от косата си. Ето така мина банята ми в Плевенския затвор.

В малката като гроб килия на затвора, където предвиждаха две минути за къпане, дните се влачеха много бавно. От скука сърцето ми щеше да се пръсне. Непременно трябваше да намеря някакво занимание, в противен случай щях да полудея. Един ден като вървах по коридора с кофа в ръка, видях метла с дълга дръжка. Тя беше привързана здраво за дръжката с тел. Около 5-10 сантиметра от телта висеше свободно надолу. Много чевръсто скъсах телта и я хвърлих в кофата, така я вкарах в килията, без надзирателят да забележи. Изтъних единия ѝ край на бетона, а другия ѝ край извих така, че да се получи дупка. Вече си имах игла.

Панталонът ми беше изтънял от седене и мислех с нещо дебело да го подплата, за да не изстивам. От чергата на земята измъкнах малко конци. Мислех да използвам като крѣпка парче от крачола на един стар панталон. Така с това парче си направих задната част на панталона доста по-дебела. Работата ми продължи няколко седмици. Но се страхувах да я свърша, защото с нея времето течеше. Наблюдаващите ме през шпионката надзиратели сигурно не оцениха телената игла в ръката ми като опасен инструмент за самоубийство, затова не ми я взеха. Но един ден тази сладка работа свърши и скуката отново започна.

Разбира се, че продължавах да кланям намаз, да се моля и да изпълнявам религиозните си задължения. Но се стараех да извършвам всичко това обикновено през нощта. Не исках да си навлека беса, омразата на атеистите. Защото, когато ме виждаха да изпълнявам намаз, изпадаха в ярост, нахвърляха се ожесточено срещу мен и се мъчеха да ми попречат.

При тези условия в наказателната килия отново се обърнах за

помощ към старото си занимание. Започнах да преподавам уроци пред класа. Сякаш с дневник в ръка влизах в класната стая и се обръщах към учениците:

– Седнете, моля! Днешната ни тема от историята на исляма е битката при Ухуд.

Така започвах и след малко надзирателят отваряше шпионката, а след това казваше на колегите си в другия край:

– На даскала започна да му хлопа дъската. Вече си говори сам и скоро ще полудее.

Нека да си мислят така. Аз не прекъсвах уроците си. Този предмет продължаваше седмици. Един ден непременно свършваше. Но нищо, можех да мина към историята на турската литература.

– Каква беше днешната ни тема, господа?

– Абдюлхак Хамид¹⁹⁶ от новата турска литература.

– Добре, на миналия урок ви бях разказал за живота на поета. А днес ще говоря за творчеството му и ще разгледаме някои негови произведения. Например можем да се спрем на пиесата му “Индийката”.

Тази седмица говорих за А. Х. Тархан, а следващата минах към друг автор. И докато аз преподавах за Намък Кемал, Зия Паша¹⁹⁷ и други творци, месеците се нижеха. Така минаваше времето, а също поддържах майчиния си език, който можех да забравя при тези условия. Не казвайте, че това е невъзможно! Да, възможно е и аз лично бях изправен пред тази опасност, когато в продължение на три години и половина в килията в ужас очаквах потвърждаването на смъртната присъда от Върховния съд. Когато човек остане сам в една килия месеци или години и няма с кого да говори, не само че може да забрави майчиния си език, но се лишава от способността си да изрази мислите си, паметта му почти престава да действа.

Във философията и богословските науки има един принцип, според който всеки глагол е свързан с някаква мисъл. Тоест, човек най-напред измисля нещо, създава някаква идея и след това я реализира. След това я изразява с езика си и я реализира с ръцете си. Разбира се, че в килията през ума ти минават много идеи, но няма с кого да ги споделиш, да ги изразиш с думи. Не си свободен да реализираш на

¹⁹⁶ Абдюлхак Хамит Тархан (1852-1937). – Б. пр.

¹⁹⁷ Зия Паша (1829-1980). – Б. пр.

практика идеите, които имаш. Затова губят работните си функции както органите за мислене и мечтаене, така и органите за тяхното практическо осъществяване. Защото тук в сила влиза и принципът, че не може да се развие орган, който не е активен. Не само че не се развива, бездействието води до пълното му парализиране.

Когато свършиха с представителите на литературата ни, избрах си някаква религиозна или научна тема. Говорех върху нея и така се опитвах да прекарвам дните си в наказателната килия.

Нова година мина, бяхме в 1960-та. Попаднах в затвора към края на 40-те, 50-те минаха и бях започнал да броя годините на третото десетилетие. Вече станаха 12 години, месеци бяха изтекли от преместването ми в Плевенския затвор. Беше късна есен, когато пресяхох Дунавската равнина, когато пих студена вода от земите, където някога дедите ми са проливали кръвта си и когато ме набутах в този ад. Близките ми бяха изгубили моите следи. Нито писма получавах, нито пък имах свиждане. Може да са ме търсили в концлагера “Белене” и да са страдали, защото не са ме намерили. Всичко това ме измъчваше допълнително. Колети също не получавах. Много беше трудно да се живее с един черпак гола вода. Не можех да свикна със самотата си сред четирите стени на килията, но как щях да издържа на глада, изобщо не знаех. Материалните и морални мъки ме изтощаваха във всяко отношение. Понякога се замислях толкова сериозно, че наистина ми идваше да полудея, както говореха надзирателите, но нямах никакъв изход. Отново се подчинявах на безпомощността си и започвах да търся къде да се приютя. Жертви са нужни на родина и народ. Световната история е пълна с герои, които са придобили известност с това, че са се противопоставили на различни изтезания и тормоз. Особено в турската история има безброй герои и личности, пожертвали живота си. Защо те захвърлиха в този ад? Защото не си даде вярата! Атеистите поискаха от теб да се отречеш от вярата си и да обявиш това с писмена декларация и така да измамиш братята си. С декларация да заявиш, че религията е опиум и че е голяма глупост в този век да се вярва на такива неща. Не, в никакъв случай! Няма да го направя! Ако се наложи, може да дам живота си, но вярата си – никога! Каква е цената на земния живот? Ето, дедите ми, които лежат в земята на отсрещните хълмове, отдадоха живота си за вярата и така постигнаха вечно щастие на онзи свят!

С подобни мисли се опитвах да си вдъхвам смелост и да изляза на спасителния бряг в моментите, когато бях в тъмните килии на

Плевенския затвор, когато четирите им стени притискаха кокалите ми до изпукване, когато изпитвах физически и душевни страдания. Само така можех да продължа съществуването си. Виждах се като воин в сражаващата се армия на Осман Паша. Очаквайки помощ и морално удовлетворение от тази война, водена за свети и велики идеи, изпитвайки гордост от тези идеи, намирах в себе си сили да живея и да се боря. Но това не се отнася само за мен, този път мога да препоръчам и да пожелаая на братята си, изправили се пред подобно бедствие и божие изпитание. Трябва също да подчертая, че аз не мога да кажа, че съм извършил нещо велико. Великият Аллах дари мен, простосмъртния, с победата, помощта и благоволението си. Възнагради ме с търпение, сила и мощ, за да издържа по някакъв начин на непоносимите изтезания и тормоза. Само с неговата помощ успях да понеса всичко и не се побърках. Благодарение на вдъхновението на Аллах успях да се спася от тъмните подземия на ада.

Години наред в затворите, с живота си опровергах много научни принципи. Как ли? Например медицината твърди, че за човешкото съществуване са необходими слънце и светлина. Години прекарах в килиите без слънце и светлина.

Медицинската наука казва още, че чистотата е необходима за предпазване от микробите. Поне един път седмично трябва да се къпем, да измиваме цялото си тяло. Аз години не виждах вода.

Освен това според медицината трябва да се храним с много силна храна, за да се борим срещу микробите, на които се излагаме и за да заздравим способността на организма да се съпротивлява. Толкова години сутрин и вечер се хранех само с едно канче рядка чорба.

Според медицинската наука през зимата жилищата ни непременно трябва да се отопляват. Много години в тъмните затворнически килии бях лишен от топлина.

В медицината, която отдава голямо значение на нервната система, се твърди, че за да може да запази умственото си равновесие и душевното си здраве, човек непременно трябва да живее в условия на спокойствие и душевен мир. Аз години наред всяка нощ очаквах да ми изпълнят смъртната присъда, потвърдена от Върховния съд. При това положение човек загубва всякакво спокойствие, коя нервна система би издържала на това?

Но въпреки всичко, слава на Всевишния, успях да надмогна

тези рисковани ситуации. Как стана възможно, аз ли направих чудо?
Не, хиляди пъти, **не!**

Бакърджиев повели “смърт”. Но не неговата воля, а волята на Аллах се изпълни! Разбира се, че Всевишният повелява, никой не се съмнява в това! Както в много стари времена не е станало това, което пожелали някога владетелят на Немрут¹⁹⁸ или фараоните, както не се е осъществила повелята на братята, хвърлили в ямата Юсуф¹⁹⁹ и както не се е реализирала заповедта на Ебу Джехил²⁰⁰...

Мен ме спасиха религиозните ми убеждения и упованието на Аллах. Ако кажа, че към това Република Турция няма никакъв принос, няма да е цялата истина. Самото съществуване на Турция играеше най-положителната роля за моето спасение и на всичките ми сънародници, които бяха сполетени от същото нещастие. Да, важно беше самото ѝ присъствие на световната карта. Тук съм длъжен да подчертая, че само на присъствието на Турция днес аз дължа живота си, благодарение на нея някоя нощ палачът не сложи примката на шията ми, шепата турци в Кипър се спасиха от страшните кланета, надвишаващото милион турско население в България, дори да е подложено на големи изтезания и тормоз, днес може да продължава трудния си живот и съществуването си в българския ад.

Пролетта на 1960 г. настъпваше и въпреки че сред четирите стени на килията бях напълно изолиран от външния свят, в малката и тъмна моя дупка отвсякъде проникваше приятният, обаятелен и топъл мирис на пролетта. Песните на птичките и славеите от отсрещния хълм се чуваха от леко отворения висок прозорец. Дори да не виждах природата, усещах мириса ѝ. Ако прозорчето беше малко по-ниско и ако имах възможност да си протегна ръката, за да привличам всеки ден наблизко кацащите птички и да се сприятеля с тях, щях да отделя от залъка си и да сложа на прозореца трохи от черния ми хляб, над който треперех. Ако можех да им хвърлям трохите, може би щях да си бъбря с тях на птичи език и до известна степен да намалявам чувството си за самотата. Но това беше невъзможно! Нито можех да стигна до прозореца, нито пък да протегна ръка през него. Единственото възможно нещо беше да се изкачвам на кофата-клозет и да гледам през много тясното място парчето небе отсреща и когато имах късмет, да наблюда-

¹⁹⁸ Антиох I Теос, владетел на Комагена. – Б. пр.

¹⁹⁹ Ислямски пророк. – Б. пр.

²⁰⁰ Един от владетелите на Мека с истинското име Амр бин Хишам, обявил се против исляма и пророка Мухамед. – Б. пр.

давам за една-две секунди прелитащата с размахващи криле птица. Това ми доставяше радост! Понякога силното бучене на самолет, раздиращ пространството, клаксоните на минаващите по асфалта пред затвора коли или камиони нарушаваха гробната тишина на килията и ми говореха за живота навън. Много голяма радост представляваха за мен природните явления като дъжд, гръмотевици и светкавици. Светлината на светкавиците, която през нощта през малкото прозорче се отразяваше в килията и я осветяваше, дори за миг ме спасяваше от самотата и ме привързваше към живота. Само светкавиците и гръмотевиците нарушаваха дълбоката потискаща пустота на килията.

Един ден пак се бях възкачил на кофата и малко отдалече се бях унесъл да гледам небето, колкото мога. На изток от затвора имаше един хълм. Точно тогава група деца с цветя в ръце минаха оттам. Пред тях вървеше някакъв мъж. Може да е бил учителят им или пък някой по-голям баба. Не чувах гласовете им, но можех да предположа, че нещо си говорят. За една-две минути се изгубиха от очите ми. Тази картина ме прободеше в сърцето като с отровен кинжал. Навън имаше живот, птици прелитаха, деца тичаха и си играеха. Славеите пееха и ручейте течаха с шуртене. Колко хубаво е това, че децата са свободни като птици и могат да си играят, да тичат сред природата! А аз съм като вързан сред четирите стени на килията, нямам си хабер от света, като жив труп продължавам съществуването си в този гроб. Но бях съвсем безсилен...

Един път изпаднах в това положение. Не може да се избяга от съдбата, затова нямах никакъв друг изход, освен да преклоня глава пред нея и да живея в килията самотен.

Един ден и за мен след нощта настъпи сутрин. Не мога да кажа, че зверовете са ме съжалили. Това е абсолютно невъзможно! Проклети да са! Мога да повярвам, че река Дунав е потекла обратно или че планината Ухуд е сменила мястото си, но изобщо не мога дори да си помисля, че тези изчадия са проявили състрадание. От камъка на Аллах, почернял в пустинята под слънцето, може да потече вода, но сърцето на комунистите “хуманисти” не може да омекне, не може да ги заболи. Те не знаят какво е жалост. Не ми е известна причината, но накрая, в един неочакван ден вратата ми се отвори и надзирателят заповяда:

– Събери си багажа и тръгвай с мен!

Бързо го направих, хвърлих вързоп на рамо и последвах

надзирателя. Не изглеждаше да вървим някъде далече. Първото нещо, което почувствах беше, че се спасявам от тормоза в изолационната килия. Излязохме в двора на затвора, там нямаше никакво превозно средство. Малко се успокоих, но все още няха представа какво ставаше. От някаква съседна врата минахме в друг двор. Тук беше пълно със затворници. Това били всички работещи. В единия ъгъл на двора имаше малка двуетажна сграда. Тук се намираха общите килии. Към едната страна на голямата затворническа сграда беше престроена голяма работилница, по-точно ателие за мебели. Затворниците работеха в него. Доколкото разбрах, огромната централна сграда на Плевенския затвор беше предназначена единствено за наказани като мен. Почти цялата сграда беше изолационно отделение.

Останах в общите килии към десет дни. Тук срещнах и някои от нашите турци. Намерих Мехмед Дъгдък, който години наред лежа и работи в Софийския затвор. По-късно него отново го върнаха в Софийския затвор. Но през това време намерих възможност за дълги разговори и обсъждане на нашето положение. Часове наред беседвахме и разказвахме проблемите си. Така се разтоварвахме и си вдъхвахме смелост. Успокоявахме се взаимно и си внушавахме търпение, така нужно ни, за да издържим на тормоза и да устоим на натиска, на които ни подлагаха.

Тук се намираше и Сабит Хафъз от шуменското село Наум. С него останахме в Плевенския затвор до излежаване на присъдите. Понеже беше шуменец, с него се виждахме по-често, баща му Хафъз Осман беше стар приятел на баща ми.

Всяка сутрин след проверка приятелите ми отиваха на работа. Но беше ясно какво ще стане, трябваше и аз да започна, щом ме докараха тук. Според вътрешния правилник на затвора всеки лишен от свобода беше длъжен да работи. Ето защо един ден получих заповед за работа.

Аз много исках това. Щях да спечеля малко дни, пък и дневната ми дажба щеше да се увеличи. Извън работното ми време щях да имам възможност да си почина и да видя слънце. Бях станал много блед и нервен, имах нужда от по-нормален затворнически режим. Както вече подчертах, когато се намираш сред други затворници, чувстваш по-голяма сигурност и спокойствие. Човек не може да понася мерките, които се прилагат единствено към него. Заедно с другите много по-лесно приемаш страданията и преодоляваш всякакъв вид тормоз.

Взеха ме в бояджийската част на мебелния цех. Това беше най-тежката работа. Бояджиите получаваха различни кожни заболявания, защото се излагаха на отровни химикали. Затова затворниците не искаха да работят като бояджии. Но понеже никой не ни питаше, аз започнах да работя в тази работилница на цеха. Така от кошничарството преминах към бояджийство.

Повечето от мебелите се правеха навън във фабриките и ние ги боядисвахме. Преди всичко бяха мебели за кухня и спални.

В цеха за боядисване на мебели се извършваха две отделни операции:

1. Мазане на маджун:
2. Боядисване.

На мен ми се падна да мажа маджун, имах късмет. Ако бях сред бояджиите, щях при боядисването с пистолет всеки ден да дишам много отровни химикали. Слава на Аллах, че ме спаси от това. Но работехме в една сграда. Нашата работа също включваше някои химически материали, но не беше като боята.

Най-напред си приготвихме маджуна, който правехме от ви-нервайс и безир. Прибавяхме и малко терпентин, за да изсъхне по-бързо. Преди да започнем да маджуниваме, с четка намазвахме повърхността с химически препарат. След това нанасяхме първия пласт, който изглаждахме с шпатула. Изчаквахме да изсъхне и след това започвахме да изглаждаме мястото с шкурка. Повторно нанасяхме маджуна и когато и този пласт изсъхнеше, го търкахме с по-ситна шкурка. Така се получаваше доста гладка повърхност. След запълване с маджун на срещащите се тук-там дупчици, мебелта ставаше готова за боядисване. Подир втория пласт на боята се нанасяше и лакът. За да се боядисат мебелите идеално, преди това трябваше да се намажат с маджун много качествено. Боята и лакът идваха в готов вид от фабриката. Бояджиите трябваше да внимават много да не нанесат дебел пласт боя, защото тогава потичаше надолу. Но ако пък се нанесеше тънък пласт, цветът изглеждаше бледен. Затова бояджиите трябваше да определят най-подходящата доза. Майсторството на нанасянето на маджуна се състоеше в това, да подготви мебелите в най-добър вид за боядисване. Трябваше да се покрият и най-малките дупчици върху повърхността и тя да се изглади като стъкло. Затова директорът всяка седмица на слънце проверяваше боядисаните в цеха мебели и с бяла кърпа в ръце

контролираше всичко. Ако боята не беше добре направена, се караше на бояджията, ако пък маджунът не беше качествен, хокаше този, който го е нанесъл. Първото нещо, което казваше, беше:

– Саботаж! Ти саботираш икономическата политика на държавата! Ще те пратя в карцера!

В цеха имахме един цивилен майстор. Беше комунист от някоя фабрика навън. Лош работник, но доверен комунист. Иначе нямаше да му разрешат да контактува с политически затворници. Вземаше много висока заплата. Не работеше изобщо, само ръководеше и контролираше. Печелеше на наш гръб. Освен директора на затвора, цехът си имаше друг директор, който получаваше едва ли не министерска заплата. Не само че беше партиен член, но беше и истински атеист. Но нашият майстор беше сравнително разбран човек. Опитваше се да оправя нещата с тънка политика:

– Момчета, не ме излагайте!

На мен ми казваше:

– Даскале, най-много на теб вярвам.

След това в края на всяка седмица най-напред показваше на директора мебелите, на които аз бях нанасял маджуна. А директорът на цеха се държеше така, сякаш беше заместник-директор по финансовите въпроси.

През 1960-1961 г. работех в този цех за боядисване и се бях специализирал в маджуна. В началото на 1962 направиха изпит за всички затворници от бояджийския цех и ни дадоха свидетелства. Според тях с тези сертификати много лесно можело да се намери работа във фабрика за мебели. Едва ли не искаха да ни кажат, че излизаме оттук като майстори. Така целяха да ни предразполагат да работим повече.

При тези условия на работа изтече и зимата на 1962 г. Пътят за “Кайлъка” в Плевен минаваше пред нашия затвор. Колкото и да не можехме да следим какво става навън, зад високите стени, можехме да чуваме в събота и неделя преминаването на хората по пътя, глъчта им. Мина празникът Хъдърлез и месец май. В Дунавската равнина по това време всичко се раззеленяваше. Преди всичко розите в Казанлъшката долина, простираща се от запад на изток в полите на Стара

планина, отдавна са цъфнали. Тези места, където се добива розовото масло, най-ценният продукт за износ, са били открити от нашите прадеди. Те са установили, че пренесената от Иран роза тук може да вирее прекрасно и преди стотици години са поставили основите на производството на розово масло.

Мен винаги ме е смайвала тази долина специално през месец май. Природата ухае прекрасно, навсякъде се разнася мирисът на рози. Вървиш километри само в розови насаждения, които не свършват. Розовият дъх напълва дробовете ти, омайваш се. Да оставим настрана дохода от розовото масло, самият розов мирис е безценен. Прекрасно изживяване е да се мине оттам през месец май.

Град Плевен се намира в Дунавската равнина. Скалите от двете страни на река Вит, която разделя града, са образували много красива местност.

Когато видя “комините на феите” в степите на Централен Анадол, около Юргюп, винаги си спомням за “Кайлъка” в Плевен. Както в Юргюп неочаквано са се появили “комините на феите”, така и скалите до Плевен представляват чудо на природата, която се събужда много рано. Още през април навсякъде е зелено. Освен това водата на река Вит на няколко места е пресечена и от нея са направени изкуствени езера. По тези места, които са далече от морето, са построени комплекси за разхлаждане и плуване, дори има плажове. Освен това пещерите са осветени с електричество и подобно на скалните църкви в Юргюп в една от пещерите е направен ресторант. Срещу него има езера, пълни с бистра и сладка вода. А на брега има плаж и съблекални. Наоколо градини със зелени и пъстри цветя успокояват човешката душа. Когато в ресторанта пиеш студеното си питие, средата наоколо ти внушава чувството, че се намиращ сред високи планини. Като че високите скали са пред очите ти. А ако разгледаш това място от самолет, не би могъл дори да забележиш, че в средата на Дунавската равнина може да има такова скалисто място и такава панорама.

Защо разказвам за местността “Кайлъка”? Защото това красиво място се намира на няколко стотин метра от затвора, в който лежахме. Беше на един изстрел разстояние и пътят за там минаваше точно пред затвора. Месец април на 1962 г. Не работехме, защото беше неделя и свободно се разхождахме в двора. Точно до нашата килия имаше едно голямо дърво. Много обичах в свободното си време да сядам на тревата и да си почивам под сянката му. Този ден, когато

пак си почивах, се бях унесъл в дълбоки размишления. Изведнъж ме обхвана тревога. Направих си една проста сметка и не можах да не се развълнувам.

Един ден през април бях задържан на главната търговска улица Кошуйолу в Шумен. Ако тогава ми бяха казали, че ще остана в затвора години наред, въобще нямаше да повярвам. Изобщо нямаше да издържа, ако тогава знаех, че ще ме осъдят на смърт. Но какво ли не изтърпява човек, когато е в пълно неведение. Ето в този момент още веднъж прозрях защо часът на човешката смърт не му се съобщава и се държи в голяма тайна. Защото оттогава досега бяха минали 14 години. Като осъзнах това, мисълта ми замръзна. 14 години! Лесно е да се произнесат, но това не е съновидение или приказка, а горчива истина. Гния в занданите точно 14 години. Като се замислих по-дълбоко, бях овладян от ужас. Единствената ми дъщеря, която оставих на две годинки и половина, сега беше в последния курс на Девическото педагогическо училище в Коня. Скоро ще стане учителка. Без баща завърши начално и основно образование, получи дипломи. На официалното връчване другите деца бяха с майките и бащите си, а моята рожба нямаше баща до себе си, който да я целуне и да я поздрави. Другите деца празнуваха, носени на ръце, в прегръдките на нежността и благоразположението на близките, а моето дете вместо да се радва, поливаше дипломата си със сълзи и не знаеше как да я държи в треперещите си ръце. А моето положение в тези затвори беше още по-лошо.

С новия закон присъдата ми беше намалена на 20 години. По повод някаква годишнина от преврата на 9 септември 1944 година на всички лишени от свобода дадох по 5 години намаление. Така наказанието ми стана 15 години затвор. Щом съм лежал 14 години, значи доста съм напреднал. Мислех си, че щом работя и за мен наближава времето, когато ще изгрее слънцето на свободата, ето така се утешавах. Но годините, които излежах като осъден на смърт, бяха най-голямата загуба за мен. Защото въобще не се зачитаха. Но има ли значение това, когато аз прекарах цели 14 години по затворите?! Последната ми спирка е Плевенският затвор. На един изстрел разстояние оттук, в "Кайлъка", животът кипи, а моят е съсипан. Зад решетките виждам небесния купол четириъглен, а дробовете ми гният от ръждивото им желязо. Колко страшно е години наред да гледаш небосвода през отвор, голям колкото тютюнево листо.

Изтекоха април и май, лятото започна. С пот се трудехме, за да спечелим по 20 стотинки на ден. За пет дни заработвахме 1 лев. По

това време в ТКЗС-тата по Делиормана турските селяни работеха на надница от зори до тъмно за 50 стотинки. Понеже повечето не можеха да изкарат нормата, получаваха половин надница.

Мисля, че беше началото на месец юни. Една сутрин след проверка не ни казаха да тръгнем на работа веднага. Не мина много и директорът на затвора дойде със заместниците си, държеше някакъв списък в ръка. Нещо ставаше, но какво? Веднага започнахме да си шушукаме, всички се вълнуваха. Аз също бях обхванат от любопитство. Какво ли можеше да означава това? Ако се съди от изражението на лицата им, не би трябвало да има нещо лошо. Казаха ни да замълчим и зачетоха. Произнесоха имената на приблизително 100 затворници:

– Тези, които чуха имената си, са помилвани от народната власт. Вече сте свободни, можете да си съберете багажа.

Аз не бях сред тези щастливци, чули имената си. Но един приятел от нашите политически процеси беше помилван. Щом него освобождават, значи и аз един ден ще бъда освободен. Защото бяхме осъдени по един и същи член и горе-долу имахме еднакви присъди. Радостни бяха освободените, другите затворници – разочаровани. Не ни остана никакво желание за работа. Но след заповедта да отидем на работа, аз тръгнах както всякога към цеха, към мястото за боядисване на мебели.

Минаха още 10-15 дни, по средата на юни изживяхме още един такъв вълнуващ ден. Приблизително стотина клетници бяха освободени. Разбираше се, че правителството е направило доста голямо помилване. Но комунистите действаха много внимателно и не отваряха вратите на затворите изведнъж. Освен това освобождаването от затворите ставаше в различни дни. Ясно беше, че работят планирано. Пускат най-напред стотина души и пращат след тях доносници. Контролират не само поведението на освободените затворници, но и как тяхното освобождаване ще се отрази на народа. Местните власти също надзираваха помилваните политически. Не позволяваха сред затворниците никакво празненство навън по случая, нито пък каквото и да е вълнение сред народа. Всичко се реализираше по план и комунистите винаги държаха юздите в свои ръце.

И този път не чух имената си, но дълбоко в мен гореше мъничко пламъче на надежда. Продължавах да работя, надявайки се един ден и аз да се зарадвам. Всеки затворник постоянно се вълнуваше и живееше с очакването да чуе и своето име. Ръководството на цеха по-

лагаше големи усилия да не позволи изоставане на работата. Цивилният майстор не се отделяше от нас дори за минута. За да свършим навреме планираната работа, той даваше инструкции и се опитваше да изпълни точно навреме производствения план. Несъмнено освобождаването на затворниците се извършваше в зависимост от икономическите дадености и беше съгласувано с ръководството на цеха.

Времето на 7 юли 1962 година беше хладно. След сутрешната проверка отново изчакахме директора на затвора. След малко излезе на стълбите пред цеха и със списък в ръка започна да чете. Всеки с вълнение следеше имената. Беше настъпила абсолютна тишина. Такава гробна тишина, че не само жуженето на комарите, дишането на събратята ни дори се чуваше. Бяхме се превърнали целите в слух. Който чуваше името си, хвърляше нагоре шапката си. Аз също следях списъка, застанал някъде накрая. В един момент започнаха да произнасят сричките на моите имена! Дали чувам добре? Да, Да! Четяха името ми. Добре чувам. Осман Хюсеинов Салихов. Хиляди благодарности на Аллах! Стана това, което той, Аллах, повели. Накрая и на моя хоризонт изгря слънцето на свободата. От този момент и аз съм свободен. В първия миг не можех да осъзная колко се вълнувам. Заедно с другите освободени затворници и аз, както ни заповядаха, отидох да си събера багажа. Нямах нещо важно, което да занеса оттук, всичко оставих на братята ми по съдба. Най-напред дадох по нещо на турците, с които работехме в цеха. Взех си дрехите в една чанта и започнах да чакам пред външната врата. Подготвиха ни документите за освобождаване. След малко пак по реда на списъка започнаха да ни ги раздават. Но възникна проблем с парите на работещите, които щяха да получат след един ден от администрацията на цеха. Аз имах в мен пари за път, но не исках да оставя тук спечеленото с пот. Вратите се отвориха и ние моментално се намерихме извън затвора, свободни!

Направи ми впечатление малката група от хора, която чакаше отвън. Значи, хората знаеха всичко и някои бяха дошли отпред. Понеже и преди имаше освобождаване, близките предполагаха, че може би този път ще видят и своите хора.

Веднага след като излязох от затвора, отидох в пощата и с парите в джоба си изпратих до Анкара следната телеграма:

Снимка от изпращането на Осман Кълъч от Плевен след освобождаването му

Незихе Акалън

Гьолбашъ – Анкара

Днес ме освободиха. Слава на Всевишния! Ще направя всичко възможно, за да бъда при вас в най-близко време.

С обич

В концлагера “Белене” се бях запознал с един младеж от Плевен. Той беше освободен преди няколко години. Благодарение на него се запознах с близките му Мехмед Хаджи, който беше прекрасен човек. Съпругата му, Хамиде, ме прие като собствен син.

❧ ДЕВЕТА ЧАСТ ❧

Този ден бях принуден да остана в Плевен, на гости у Мехмед Хаджи. Посрещнаха ме много сърдечно и с голямо гостоприемство. Разходиха ме да видя забележителностите на града. Посетихме и гробовете на техните близки в Плевенското гробище. На отиване и връщане оглеждах околността. Отново видях и си спомних местата, през които преди около две години минахме с камиона заедно с въоръжения милиционер. Седнах в един ъгъл на гробището и прочетох части от Корана и молитви за покоя на душите на жертвите, които тук, в тези земи бяха отдали живота си за вяра и народ. Вечерта в дома на Мехмед Хаджи разговаряхме с турци от града, които дойдоха да ми честитят освобождаването. Запознах се с много плевенчани, които ме познаваха задочно. От тях за пръв път научих за положението навън.

На сутринта веднага отидох в затвора, взех полагащите ми се няколко лева и с обедния влак тръгнах от Плевен за Шумен.

Да са живи и здрави, изпратиха ме с цветя! Чувствам се задължен тук да им благодаря за вежливостта, гостоприемството и смелостта, която проявиха тогава. И специално искам още веднъж да спомена с благодарност и признателност Мехмед Хаджи и съпругата му Хамиде за тяхното отличително благородство и традиционно турско гостоприемството.

Когато вървахме към гарата, погледнах към затвора отляво. Черните дни, които прекарах в тази сграда, използвана днес за други цели, протекоха пред очите ми като кинолента.

Осман Кълъч във влака за Шумен

Когато слязох от влака в Шумен, веднага отидох въщи. Това беше постройката, която тъст ми, рахметлията, ми беше оставил. На времето, преди да замине за Турция като “петнайсетдневен”, в последния ни разговор на свиждането, ми беше казал:

– Ако един ден излезеш от затвора жив и здрав в нея ще влезеш най-напред. Ако имаш късмет да дойдеш в Турция, ще я продадеш, за да имаш пари за път.

Прекрачих прага на старата къща, в която отдавна не бяха живели хора. Един близък на тъст ми по време на изселването през 1950-1951 г. решил да отиде в Турция. Но след затваряне на границите останал на улицата. Затова дошъл, поправил къщата и се настанил в нея. Когато дойдох, заварих къщата в нелошо състояние, в нея можеше да се живее.

Първата ми работа беше да отида в съвета и да направя постъпки за получаване на личен паспорт. Дойдох въщи с паспорт в джоба си, но няха нито пари, нито пък работа. Бяхме сам-самички на света – жена ми и дъщеря ми в Гьолбашъ, Анкара, а аз в огромния открит затвор, наречен България. Да бях птица, че да политна до Гьолбашъ, да прегърна чедото си. Но това беше невъзможно! В тези къщи, където някога живяхме заедно, сега бродят единствено спомените за старите им обитатели. Но само в къщата ли? Не, в целия град... Когато повдигна глава, виждам величествения купол на джамията “Шериф Халил Паша”²⁰¹ и изящното ѝ минаре, издигащо се към звездите. Точно срещу нея се намира сградата на някогашния център на турската просвета и наука, на духовното училище “Нювваб”, което вече не съществува. Къде сте, отлетели дни? След като чуят езана от минаретата на джамии в различните махали, хиляди ученици бързат за намаза. Един турски кът, който с бели чалми и червени фесове пулсира между “Нювваб” и джамията “Шериф Халил Паша”. А лекциите на Шейх Юсуф Зияеддин Ерсал. Той изнася лекциите си по тълкуване на Корана и свещени предания на открито, за всички желаещи. Около него учениците са образували кръг, има слушатели и от народа. След часовете в джамията се отварят класните стаи на “Нювваб”, където учат повече от 1000 ученици, дошли от цялата страна. Учебните стаи се освобождават, за да се напълнят отново. Всеки клас има по няколко паралелки. Така в центъра на Шумен, между училището и джамията, властва турска атмосфера. Чуват се изпълнението на Корана и езана.

²⁰¹ Известна още като Томбул джамия. – Б. пр.

Говори се на турски. Повечето от дюкяните на чаршията и на пазара са на турци, спомням си нашите търговци и майстори.

Не можах да издържа. Направих си обредното измиване и излязох от къщи за сутрешния намаз. Но какво да видя!? Джамията беше празна. На михраба беше застанал Наим Ходжа от село Маломир. А след него само Ахмед Кемал, Ибрахим Ага Леблебиджията, Арнаут Сейфеттин и аз. Имамът Наим Ходжа беше един от първите випускници на “Нювваб”. Вече е остарял много, но единственото му желание е да поддържа в джамиите да се чува Корана и от минаретата да прозвучава изпълнението на езана. Полага неимоверни усилия за това.

Ахмед Кемал също изживява последните си дни, потънал е в софизма. Плува в морето на литературата. Освен това той е първи помощник на Наим Ходжа и чете езана. Нима е възможно с толкова хора нещо да се постигне? Колкото и да се мъчат четирима-петима души, наоколо положението е плачевно. Шумен напълно е изгубил турската си атмосфера. Повечето от турците на града са се изселили при изложените вече трудни условия. Местата им са заети или от българи, или от турци, дошли от селата. По пътя не виждам познати лица. Да, турското огнище е угаснало, комините му не пушат вече. В джамията “Шериф Халил Паша” не са останали молещи се мюсюлмани, училището “Нювваб” е мъртво, защото не е пълно с ученици. Душата ми се сви, очите ми се насълзиха. Не можах да се въздържа. Погледнах към Ахмед Кемал, по лицето му се четеше мъка и болка, печал и разочарование. Когато излизахме от джамията, ми прошепна:

– Ела да се видим малко, но не тук.

Излязохме от джамията. Той вървеше напред, а аз зад него. Имаше едно гробище между джамията и Медресето, което сега беше превърнато в парк. За да не ни видят и да не чуят разговора ни, Ахмед Кемал влезе в този парк и седна на тревата на едно подходящо място. Аз също отидох и седнах до него. След като се прегърнахме и си зададохме обичайните въпроси, извади от джоба си и ми даде 100 лева и с много тих глас, почти с шепот, прибави:

– Вземи, това е за теб, подарък от делиорманските селяни!

Очите ми се насълзиха и си казах, че това е признак за националното единство на предания турски селянин, което демонстрира в тези трудни дни, в тази сурова борба.

Тези места, където учех и работех, сега са пусти и празни. Имам познати сред гражданите, но от колегите ми почти никой не е останал. Само едно изключение имаше и той беше сменил фронта. Затова нямаше с кого да споделя, да разменя някоя приказка. Да, имам доста ученици, но повечето от тях са разпръснати из страната.

Не е минало малко време, от 14 април 1948 година много вода е изтекла. Всичко се е променило коренно. Става дума за повече от 14 години. Българските власти не са стояли със скръстени ръце. За разпространяване на комунизма, правителството е създадо свои нови кадри както от средите на гражданите, така и от младежи, дошли от турските села в града. Всички са преминали през партийни школи, в сърцата им е присаден комунистическият бацил. Освен това работят денонощно, за да изтрият от сърцата им привързаността към Турция. Но слава на Аллах, не са могли да постигнат нищо. Въпреки прекрасно провежданата пропаганда, не е възможно да заличат любовта на турския народ към майката-родина.

Много ми стана скучно, не можех повече да остана на това пусто място, наблизно до джамията. Щом не мога да прехвъркна към Гьолбашъ, на село бяха майка ми и баща ми, които повече от 14 години ме очакват в терзания. И без това щях да отида направо на село, ако няхах нужда от личния паспорт.

Родното ми село се намира на 50-60 километра от Шумен. Като ученик по тези пътища пътувахме с каруци. Сега са пуснали автобус. Взех си билет и тръгнах към село, за да целуна ръката и поискам благословията на майка си, която повече от 14 години ме очаква с насълзени очи.

Пътят преминава през турските села на Делиорман. Във всяко село имаше автобусна спирка. Някои слизаха, а други се качваха. Пътниците бяха предимно турци. Сред тях се срещаха и познати, разбира се. Някои се опасяваха да се приближат и да ме поздравят, затова го правеха с очите си. Други идваха при мен и ме поздравяваха:

– Добре дошъл и честита свобода!

Но ми направи впечатление, че с течение на времето хората на автобусните спирки по селата се увеличаваха. Като пристигнахме на спирката в село Ясенково, там видях много голяма тълпа. Не знам откъде и как са разбрали? Ясенково е голямо турско село. Автобусът минава край училището и спря малко след това. Повечето от възраст-

ните ме познавах лично. Но сред хората имаше много ученици. Никой нищо не ми каза, но силно се впечатлих от картината, която видях през прозореца. Децата весело ме гледаха и говореха помежду си:

– Погледни! Виждаш ли? Този човек е Осман Кълъч!

Автобусът продължаваше през Делиорман, към родното ми село. Минахме през гората покрай село Голяма вода. След пристигането на автобуса в село Богданци, зърнах моето село отсреща. Беше толкова близо, можех да различавам отделните къщи. Видях и моя роден дом. Полагах неимоверни усилия, за да запазя самообладание. Опитвах се по възможност да не се вълнувам, но нима беше възможно? Изпитвах смесени чувства на радост и вълнение, сърцето ми туптеше силно. Как щях да заваря майка си, в какво състояние бяха баща ми, братята ми? А близките ми роднини, познати и комшии?

Автобусът вече минаваше през територията на моето село. Ето това място някога беше наша нива. Младостта ми мина на нея. Оставах в колибата на бостана, четях книги, учех. Ходех, бягах и играех по тези места. Хранех се със зеленчуците и плодовете на тази земя. Израснах с чистия въздух на полята наоколо. Всяка педя земя беше оставила някакъв спомен в мен! Изведнъж в душата ми се съживиха всичките ми впечатления от местата, където мина детството и младостта ми. Бях се потопил в спомените си, когато клаксонът на автобуса ме върна в реалността. Бяхме стигнали на спирката, където се бяха насъбрали много мои съселаяни. Мало и голямо, жени и мъже, младо и старо, цялото село беше тук. Веднага целунах ръката на майка си и я прегърнах. Когато бях в топлината и копнежа на майчината прегръдка, в атмосферата на състраданието ѝ, за които жадувах повече от 14 години, от устата на майка ми се отрониха следните молитви:

– Хиляди благодарности, Велики Аллах, че ми върна сина! Както го върна на мен, така му помогни да се събере с единствената си рожба. Ти си всемоушен, Аллах!

Колко горещи са майчината прегръдка и бащиното огнище! Нищо не може да ми помогне да забравя дните, прекарани далече от съпругата и детето ми. Страданията на преминалите в носталгия по тях дни могат да се понесат само на такова място, сред близките ми. Да, вече бях при майка си и баща си, но аз също бях баща. В Централен Анадол, в Гьолбашъ, намиращ се близо до сърцето на Турция, ме очакваха дъщеря ми и жена ми. Слава на Аллах, изживях щастieto

да се отърва от затвора и да се върна в бащиния дом! Но кога щях да се събера със семейството си в майката-родина, как щях да се спася от този необятен открит затвор България? Денонощно мислех. Вече можех да ходя в Шумен, по делиорманските села, но душата ми винаги беше при най-близките ми, които години наред ме чакаха толкова далече.

ПОЛИТИЧЕСКА ОБСТАНОВКА

Тук искам за малко да се отклоня от своите лични проблеми и да се спра върху положението в България и да дам кратка информация специално за социалния и културен живот на турското население. В първите страници на мемоарите си се спрях накратко върху тези въпроси. Но оттогава минаха години и затова искам да разкажа в какво състояние заварих общността след затвора.

С помощта на Червената армия комунистите закрепиха властта си. Партиите, които след 9 септември 1944 година взеха участие в коалиционното правителство на Отечествения фронт, вече ги нямаше. Най-силният политически конкурент, Българският земеделски народен съюз, беше унищожен напълно. Опозиционният лидер Никола Петков беше обесен, а останалите – хвърлени в затвора. Начело с някои крайно леви нейни представители Българската работническа социалдемократическа партия също се присъедини към Българската работническа партия (комунисти), изтъквайки, че целите им се реализират в живота естествено и затова няма нужда да съществуват като отделна партия. Социалистите, които отказаха да направят това, също бяха хвърлени в затвора.

Политическият кръг “Звено” също се саморазпусна. Така коалиционното правителство на Отечествения фронт се разтури. Но за да премахнат впечатлението на Запад за създадения еднопартиен диктаторски режим, комунистите имаха голяма нужда от крайно левите социалдемократи. В правителството подариха няколко пасивни длъжности на леви социалдемократи и земеделци, които с нищо не се различаваха от комунистите. Например назначиха лидера на левите земеделци Георги Трайков за председател на Президиума на Народно-то събрание – символична и пасивна длъжност. Той дълги години ос-

тана на този пост. Комунистите даваха вид, че става въпрос за някакво коалиционно управление.

Във вътрешната политика комунистите си бяха поставили за цел да пролетаризират страната. Както е известно, българското население в по-голямата си част беше селско. Мнозинството от него подкрепяше Земеделския съюз. В сравнение с тази част от населението, работниците бяха много малко. Затова комунистите запретнаха ръкави и най-напред започнаха да изграждат промишленост. Така променяха аграрния облик на България и създаваха своя работническа класа, която да поеме в свои ръце политическото бъдеще на страната. За постигането на тази своя цел комунистите осигуриха много привилегии за заетите в промишлеността работници.

Това се реализира по няколко начина. Например в сравнение със селскостопанската продукция, цените на промишлените стоки се поддържаха много високи. Само заради създаването на работническа класа унищожиха земеделието на страната. Имаха си готово обяснение за всичко това. Целта им била да превърнат страната в индустриална, да създадат тежка промишленост. Този въпрос беше много спорен между комунистите и земеделците.

Както вече споменах, земеделците считаха, че българският селянин трябва да може да купи една гумичка за детето си с произведения от него килограм жито. Селскостопанската продукция е най-важната за народа и тя се произвежда с влагане на много труд. Затова цените на селските и на промишлените продукти би трябвало поне да са равни.

А комунистите твърдяха, че промишлените стоки на работническата класа са сърцевината на живота. Немислим бил животът без промишлените изделия и работниците. Затова било естествено тази стока да е много по-скъпа.

Борбата беше спечелена от комунистите. Работниците в заводите получаваха заплати, макар и не високи. А какво печелеха селяните или кооператорите? Надницата им беше 50 стотинки. Същевременно селскостопанските продукти не струваха нищо. Затова от селата към заводите по градовете започна изселнически поток.

Бяха създадени ТКЗС-та и в тях като надничари работеха всички селяни – българи, турци... Всички земи и селскостопански машини бяха отнети от селяните и предадени на селскостопанските

кооперации. Особено през първите години след национализацията доходите на ТКЗС-тата бяха много ниски. В крайна сметка значителна част от селското население се вля в класата на работниците. В Делиорман това се забелязваше много ясно. По селата останаха само турците.

Индустриализацията на България се поддържаше от Съветска Русия. Самият процес се извършваше по съветски модел. Почти цялата селскостопанска продукция на страната се изнасяше за Русия, а в замяна на това в страната се изграждаше индустрия. Заедно със съветската техника в България влизаше и руският технически опит. Но никой не мислеше дали това отговаря на българските условия. При национализирането на земята съветският опит също беше взет за модел, затова беше използвано насилие.

Комунистите дори не се замисляха дали в България има благоприятни условия за развитието на тежка индустрия. За построения край София Металургичен комбината «Кремиковци» щяха да осигуряват желязо чак от Алжир и Бразилия. Въпреки това, комбинатът беше построен.

На Черноморското крайбрежие в Бургас издигнаха огромен нефтохимически комбинат, малко по-навътре – град Димитровград превърнаха в промишлен център. В Кърджалийския край развиха оловно-цинкова промишленост. В Шумен построиха голям завод, където произвеждаха резервни части за камиони. След това го разшириха, за да прибавят и други производства. В Търговище отвориха военен завод. Русе и Варна отпреди си бяха малки промишлени центрове. Отдадоха значение на Габрово и Сливен, където развиха текстилната промишленост.

Освен това поставиха основите за производство на електричество и отбелязаха напредък в машиностроенето. Специално място беше отделено на производството на селскостопанска техника.

В Русе над река Дунав построиха големия Мост на дружбата, освен това на същата река издигнаха атомна електроцентрала. Откриха се доста малки и големи язовири. Така в страната се осигуриха много работни места и броят на работническата класа чувствително нарасна. Аграрна България започна да изглежда като промишлена страна. Увеличи се продукцията на промишлени стоки, но всичко това не се отразяваше положително върху жизнения стандарт на гражданите. Не изглеждаше благосъстоянието на хората да се подобрява. Хората трябваше да затягат коланите и да правят жертви за благополучието

и щастието на бъдещите поколения.

Икономическото положение в страната беше такова, а какво ставаше с турското селско население? Преди да разкажа за живота специално на делиорманските турци, бих желал накратко да спомена за турците по градовете.

Повечето от турците по градовете бяха занаятчии и дребни собственици. Национализираха се не само земите на селяните, но и дребните занаятчийски клонове. Затова турците, някогашните собственици на дюкяни, вече бяха работници в някоя кооперация. Всичко беше кооперирано. Дори собствениците на едноконна или двуконна каруца бяха прикрепени към кооперациите. Нищо частно не оставиха. Продавачите на семки в кината и стадионите не работеха вече за себе си. Никой не притежаваше каквато и да е малка работилничка или ателие. Всички бивши собственици сега бяха минали на заплата, станаха държавни работници. Не се плащаха вече наеми за тези магазини или работилници, но работещите в тях получаваха само заплата.

А какво ставаше по селата? Най-напред искам да се спра на етапите, през които премина аграрната национализация. Създадените ТКЗС-та приемаха като членове всички селяни, независимо от това дали притежаваха някаква частна собственост или не. Тези, които изобщо нямаха или бяха собственици на малко земя, бързо се включиха в ТКЗС-тата. Но по-имотните селяни в началния период се колебаеха.

Според закона, всеки член на ТКЗС продължаваше да бъде собственик на земята си. Но това остана само на думи. Освен земята, от кооператорите бяха отнети всички селскостопански машини, заедно с това и животните. Като вземаха конете например, искаха дори юздите и всички принадлежности за впрягане. Нито земя, нито животни бяха оставени на селяните. Принудени да предадат дори плуговете си, селяните се превърнаха в надничари. Освен къщите, никаква друга собственост не остана в ръцете им.

Какво се случи с тези, които отказаха да влязат в ТКЗС-тата? Останалите извън кооперациите селяни бяха задължени да предават на държавата много високи проценти от селскостопанската и млечна продукция. Но в първите дни на създаването на ТКЗС-тата от ръцете на тези селяни беше отнета най-плодородната и ценна земя. На нейно място им дадоха неплодородни, далечни ниви. Освен това ежегодно от всеки декар неплодородни площи селяните трябваше да предават на държавата определено количество жито, царевица, боб, от кокошките

– определен брой яйца, от овците – 3-4 килограма вълна, от кравите – стотици литри мляко. Горките селяни, за да изпълнят наряда, отиваха със собствени пари да купуват селскостопански продукти! Защото нарядът беше много висок. Дори от най-хубавите ниви на ТКЗС-то не можеха да се осигурят такива високи добиви. Целта на комунистите беше да принудят тези стопани да се включат към кооперациите. И наистина дойде времето, когато влязоха в ТКЗС-тата. Но режимът ги наказва като отказваше да ги приеме. С различни оправдания ги държаха извън кооперациите. Хората не знаеха какво да правят. Тъй като не можеха да изпълнят държавните наряди, те бяха изправени пред съд и вкарани в затвора като народни врагове, като кулаци. Затворите се напълниха със селяни от всякаква народност. Обвиняваха ги, че не са предали на държавата народния хляб, затова ги държаха в отделни килии, изолирани от другите затворници и прилагаха спрямо тях специален режим на гладуване.

Осъдиха ги на глад, за да разберат какво е да отнемат хляба на народа. Дойде време, когато тези хора излязоха от затвора и веднага отидоха да се молят пред ТКЗС-тата да вземат земята им и да ги направят членове на кооперациите. През 1956 г. взеха решение да кооперират цялата обработваема земя в страната. Наричаха национализирането “масовизация”. Нито педя земя не трябваше да остане извън кооперациите.

Момичета от исперихските села, 1957 г.

Реализираха това и България зае първо място сред другите социалистически страни в национализирането на земята. Например дошли са в нашето село и са поискали при тях да се яви еди-кой си селянин. Той бил, разбира се, уважаван и сравнително имотен човек. Набили го много жестоко, дълго го изтезавали. И ето че Хюсеин Ходжа приел да влезе в ТКЗС-то. Така се открил пътят към кооперацията, в която влезли всички селяни.

Национализацията на земята представляваше коренна аграрна реформа. Целта на комунистите беше да увеличат продуктивността и да направят безимотните селяни “собственици” на земя. Взеха в кооперациите дори хора, които през живота си не бяха обработвали земя. Освен това обещаха на собствениците на имот, че ще им плащат наем. Дадоха им документи, в които се обещаваха, че след 20 години ще им се изплати цената на имота. Разбира се, че всичко това си беше чиста измама. Защото досега никой не получи нито стотинка за имота си.

Това беше направено за заблуда на селяните, които цял живот си притежаваха някаква земя. Дадоха на всеки селянин по 5 декара земя, които той трябваше да обработва за посрещане на собствените си нужди. Но как щеше да ги обработват, след като не му бяха оставили нито животни, нито селскостопански оръдия?

Тогава селяните започнаха да наемат от ТКЗС-тата животни, трактори и други селскостопански машини. Сееха за семействата си царевица, картофи, захарно цвекло, люцерна, дини и пъпеша. Някои непременно засяваха декар-два люцерна, защото дадоха право на всяко семейство да отглежда по една крава, една-две овце и няколко кокошки. Бяха принудени да го направят, защото, ако един човек, който години е произвеждал всичко за себе си, бъде лишен от това изведнъж, можеше да стане опасен. Но имаше условие от кравата на държавата да се предава определено количество мляко, от кокошките – яйца. Въпреки условията, селяните приемаха, за да им се намира вкъщи малко мляко и няколко яйца. След известно време петте декара намалиха на три. Обикновено се мислеше, че всеки заможен човек е спечелил състоянието си чрез експлоатиране на чужд труд. Затова нищо не трябва да се предоставя на хората.

Когато аз пристигнах в родното си село, заварих положението такова. Нашите нямаха вече ниви и животни. Имаш ли някаква работа в града, без разрешение не можеш да отидеш. Трябваше да се знае за какво отиваш. Ако имаш близък в болницата, ако отидеш при

близък роднина в съседното село или на сватба, непременно трябваше да вземеш разрешение. Тогава не ти пишеха и трудов ден.

Всичко вървеше по план. Държавата спускаше план на ТКЗС-тата какво да отглеждат и той трябваше да се изпълни. Празниците и почивните дни не бяха от значение, най-важно беше изпълнението на плана. Хората и на байрамите и на националните празници бяха на полето. Само на 1 Май, за да се осъществява комунистическата пропаганда, хората не работеха, но пак ги събираха някъде.

Като аграрна страна планирането на България включваше разпределение по райони както следва. В Тракийската низина се отглеждаха плодове и зеленчуци, освен това малко промишлени стоки. Всичките се изнасяха. Например в полето край Пловдив за износ за Европа се отглеждаха ранни ягоди. Там живеят малко турци. По на юг, турците от Кърджалийско и Родопите отглеждаха джебелски тютюн, който беше един от най-важните селскостопански продукти за износ. Районите Добруджа и Делиорман бяха предназначени за производство на зърнени храни. Освен това всяко турско семейство от района отглеждаше тютюн, който се смесваше с джебелския. От ТКЗС-тата семействата се задължаваха да отглеждат по 7 декара тютюн. Всяко семейство с няколко деца работеше в ТКЗС-то, копаеше и участваше в жътвата, а и беше длъжно да обработва 7 декара тютюн.

Отглеждането на тютюн е много трудоемка работа. Трябва да се отгледат фиданките, след това да се засади, копае, бере, ниже, суши и накрая да се калъпи и върже на бали. Звеноводът идва на вратата на хората още в ранни зори и ги изкарва на работа. Колко селянки съм виждал как сутрин не им оставаше време дори да оправят леглата си вкъщи. Не можеха да гледат децата си, да им приготвят закуска. Прането и чистенето можеха да правят от празник на празник и то между другото.

От тютюна можеше да се спечели малко пари, но ръководството крадеше и от този труд на селяните. Защото тютюнът, който селяните денонощно отглеждаха заедно с децата си, след това се изкупуваше от държавата на много ниски цени. Особено беше мъчително за селяните да купуват от магазина продукти, които навремето бяха произвеждали сами.

Много селяни споделяха с мен:

– Принудиха ни да крадем от собствеността си, в крадци се

превърнахме.

Засадили са например домати или дини на широки площи. Един човек, който през живота си никога не е купувал домати от пазара или пък е ял колкото си иска дини от собствения си бостан, от рано сутрин до късна вечер береше домати или дини, но вечер нямаше право да занесе на детето си един домат или една диня. Ако случайно някоя диня паднеше и се счупеше, нея можеше да я изяде тайно с мръсни ръце и толкова. Жените, които по цял ден работеха на царевичата или слънчогледа, когато вечер си тръгваха към къщи, биваха претърсвани като контрабандисти на наркотици на граничен пункт и въоръжени пазачи с оръжие в ръка преравяха дори шалварите им. Къщи жената има няколко деца, искат да ядат слънчоглед. Или пък времето за зреене на домати, пъпешите, дините е дошло, на децата им се иска. Няма и пари да им купи от магазина. Какво можеше да направи, в шалварите скриваше сто грама слънчоглед за децата си. Това дори им се виждаше много и пред всички правеха жената на резил. Вече заловената беше обявявана за крадла, която си е присвоила обществена собственост. Но никой не хващаше и не обявяваше големците, които крадяха милиони тонове зърно от държавните складове или си присвояваха милиони от държавната хазна, а след това прикриваха следите си.

Защо говоря само за жените ли? Защото повечето от мъжете бяха напуснали селата или пък работеха най-тежката работа по оборите на ТКЗС-тата.

Да, селяните, които получаваха от ТКЗС-тата 50 стотинки дневна надница, разбраха, че няма да могат да се прехранят и започнаха да търсят работа по градовете, където все пак щяха да вземат някаква заплата. В някои села почти не бяха останали мъже. По нивите на ТКЗС-тата работеха обикновено жени. Комунистите взеха сериозни мерки и срещу това. Стана така, че мъжете вече не можеха да напуснат селата си, без да вземат разрешително от председателя на ТКЗС-то. Започнаха да се страхуват, че полската работа в кооперациите ще изостане. Но комунистите пак не можаха изцяло да спрат потока на хора от селата към градовете. Специално младите мъже бяха принудени да търсят работа навън. Затова повечето от работещите на полето бяха жени и деца.

АВАНС

Тази дума е много разпространена, където и да отидеш, навсякъде ще чуеш думата “аванс”. Защото наистина става въпрос за вечна несправедливост.

Турското население работеше най-тежката работа. Нормалните работи бяха заети от българи или от комунистите. Има села, в които живеят и българи, но нито едно семейство от тях не работеше тютюн. Всъщност по-голямата част от българските селяни са напуснали селата, а останалите са се настанили на редовна работа. Например работят в овощни градини или на лозята, където длъжностите са на пълен щат. Макар и рядко, по Делиормана се срещаха чисто български села като Хърсовска река и други. Българските села запустяха, защото селяните заминаха по градовете. На тяхно място настаниха турци и площите там днес се обработват от турски селяни. Но работата на турците не беше редовна. Затова в края на годината се оказваше, че цялото семейство е длъжник на ТКЗС-то. А не можеше да се стои гладен. Затова хората живееха с аванс от ТКЗС-то, на което са членове. По такъв начин селяните ставаха един вид роби на кооперациите. Принудени бяха да работят на полето, за да си върнат аванса. Особено беше трудно на семействата с малки деца, в които работеше само един човек. Ако мъжът не можеше да си намери работа в някой град, просто не можеше да осигури препитанието на семейството си. Дори да работеше и жена му, ако децата са много, съвсем не беше лесно. Децата не можеха да помагат, а нуждите за тях изискваха много средства. Положението точно на такива семейства беше много тежко. Семействата, в които имаше по няколко работоспособни, бяха по-добре.

В тези селскостопански кооперации нямаше ли селяни, които да печелят? Без пари ли работеха в тях хората? Разбира се, че не. Имаше и такива, които печелеха. А те бяха:

1. Бригадирите, които бяха два вида: бригадири в полевъдството и бригадири в животновъдството. Тези селяни бяха на пълен щат, вземаха пари за 365 дни в годината. Бригадирите и други като тях не работеха, но само се възползваха от благата на ТКЗС-тата. Бригадирите бяха доверени хора на властта, изпълняващи нарежданията отгоре, без да се замислят дори. Освен това от тях зависеше дали ще напишат надница на кооператора или няма да му напишат. Всичко беше

в техни ръце. Бригадирите измерваха изкопаното място и решаваха дали да напишат цял или половин трудов ден. Каквото те напишеха, това се предаваше на счетоводството на ТКЗС-то и в края на годината се правеше сметката.

2. Служителите. В ТКЗС-тата имаше различни видове държавни служители като касиер, счетоводител, председател и заместник-председател на ТКЗС-то и много други. Всички те работеха на пълен щат. Не участваха пряко в производствения процес. Но в края на годината вземаха общи премии. Служителите бяха хора на властта и се ползваха с доверие.

Да, селяните вече не даваха наряд на държавата, но плащаха данъци на ТКЗС-то. Народът вече беше надничар на държавата. Държавата беше заела позицията на някогашния експлоататор, собственик на капиталистическия капитал. Комунизмът, който възникна с обещанията да премахне експлоатацията на човека от човек, създаде държавен капитализъм и вече ограбваше народа по-страшно, отколкото собственикът на фабрика от предишното време. С ушите си съм чувал от работниците:

– Собственикът на фабриката поне ни даваше подарък за Нова година, за религиозни или национални празници. Така правеше щастливи децата ни. Сега и това го няма. Казват ни, че фабриките били наши. Де да беше истина!

Селянинът, член на ТКЗС-то, си изчисляваше колко трудов дни има. Така горе-долу предполагаше колко пари ще получи в края на годината. Но получаваше много по-малко, отколкото беше изчислил. Защо? Касиерът или счетоводителят му показваха следната сметка:

– За това има такива, за онова има онакива удръжки. За поправка на инструментите изразходихме толкова пари, за закупуване на селскостопански машини – толкова. Същевременно за почивните домове на колхозниците заделихме толкова пари.

Всички сладки мечти на завалията се изпаряваха моментално. Да не говорим кой се възползваше от почивните домове!

Със собствените си очи видях жалкото положение на турските селяни, работещи в ТКЗС-тата на Делиорман. Например преди това човекът е имал конска каруца, но сега върви пеша. Ако иска да отиде някъде, трябва да наеме каруца от кооперацията. В някакъв

момент бяха разрешили всяко семейство да притежава каруца и магаре. Сърцето ме заболя като видях с магарешки каруци хората, които някога впрягаха два коня. Но селяните, които имаха магаре, като че бяха собственици на автомобил. Веднага след работата си в ТКЗС-то тръгваха по полето да търсят трева за магарето. Освен това денонощно трябваше да се трудят, за да осигурят храна за кравата и няколкото кокошки. Иначе откъде щяха да имат малко млекце и яйца? Идваше байрама и трябваше да се коли курбан. Ако не гледаха поне една овца вкъщи, това беше невъзможно.

За животновъдните бригадири беше лесно. Изкарваха телето болно и го заколваха. Когато дойдат на посещение началниците от центъра, веднага колежа теле или агне, покрай това и семейството им се облагодетелстваше. А какво можеше да направи обикновеният кооператор? Минаваха месеци, дори година, без семейството му да види месо. Само ако с хиляди трудности можеха да отгледат животни вкъщи, тогава имаше надежда да видят малко месо.

През онези години земеделието беше в това положение. Турският селянин, който в Добруджа и Делиорман се трудеше за хляба на България, продължаваше да е третиран като второ качество. Положението на населението от Родопите не беше по-различно. Турчините работеха по нивите на ТКЗС-тата, а турските младежи като трудоваци се блъскаха по каналите и строежите. Българите се бяха изтеглили по градовете и можеха да изкарват повече пари, работейки в държавните учреждения или заводите.

И някои турци получаваха добри заплати. На първо място се нареждаха председателите на общинските и селските съвети. Тези, които бяха на държавни заплати, живееха добре. Комунистите печелеха от тази работа, защото при евентуална критика за дискриминация към турците, веднага показваха дълъг списък на подобни служители. Затова в стрната имаше турци, назначени за председатели на съвети и председатели на ТКЗС-та или заместник-председатели. Те бяха назначавани, за да върви работата. Беше много по-лесно с представители на самите турци да се изпълняват селскостопанските планове. Но тези длъжности нямаша нищо общо с политиката на България. В селските съвети някои турци работеха и като държавни служители. Дори в някои села имаше и партийни секретари, които бяха спечелили доверието на комунистите. Всички те бяха минали през партийните школи и получили марксистко-ленинско образование.

Въпреки това, никъде не бихте могли да видите турчин милиционер. Един турчин можеше да бъде партиен секретар, но милиционер – никога! Понякога се срещаха цивилни доносници в милицията, които вършеха незначителна черна работа. Когато идваха по селата, хората се чудеха къде да се скрият. Използваха ги, защото тези турци познаваха най-добре народа, който не говореше нищо пред тях.

Много големи усилия бяха положени от властта, за да накарат турците да се привържат към комунистическия режим, да ги възпитат в атеистичен дух, да ги принудят да се отрекат от ислямската религия и от обичаите си към Турция. Имаха специален план и за тази цел най-напред подготвиха свои служители сред турците и чрез тях се опитаха да го реализират.

КОМУНИСТИЧЕСКА ПРОПАГАНДА СРЕД ТУРЦИТЕ

В ЦК на БКП създадоха отдел “За работа сред и турското население”. В окръжните комитети на партията също отвориха подобни секции. Става въпрос за районите с компактно турско население.

В първите дни след преврата от 9 септември 1944 година в България имаше само няколко турци комунисти. Това бяха Билял Дурмаз²⁰², Хюсеин Чешмеджи и Нида Гамза.

Те бяха комунисти от млади. Дори Билял Дурмаз беше по-дарен на турците в страната от Румънската комунистическа партия. Преди Южна Добруджа да бъде върната на България, Дурмаз станал член на партията в Силистра, бил е комунист по времето на Георге Георгиу-Деж. След като Червената армия доведе на власт комунистите в балканските страни, Билял Дурмаз се появи в България и още в първото народно събрание стана народен представител. Не мога тук да не подчертая, че в сравнение с другите турски комунисти, той беше по-разбран, по-предпазлив и по-малко вредеше. Имаше социалдемократически възгледи, правеше впечатление със справедливостта си и с турското си самосъзнание. Не приемаше всички директиви на управляващите, вслушваше се в оплакванията на турците и казваше, че трябва да им се обърне внимание, не си запушваше ушите за воплите

²⁰² Билял Дурмазов е народен представител от Шесто велико народно събрание, избрано на 27 октомври 1946 г. – Б. пр.

на хората. Затова той не беше избран за втори път. Много бързо угасна звездата на Дурмазов, който беше изтеглен от челната линия и беше назначаван на второстепенни постове.

Хюсеин Чешмеджи също беше комунист от ранна възраст. Като работник в печатница в младежките си години се присъединил към комунистите и много рано кръвта му се отровила с бацила на комунизма. Не може да има съмнение във верността му към комунистическото дело. Той беше човек със слаб характер и ниска интелигентност, за да повярва на такава глупава идеология. Въпреки това, в първите дни след преврата беше назначен за главен редактор на вестник “Йени Ъшък” (Нова светлина), който беше продължение на издавания от турските комунисти вестник “Зия” (Светлина).

За кратко време угасна и звездата на Чешмеджиев, който беше лишен от турско самосъзнание, затова правеше всичко, каквото му казваха българските комунисти.

Нида Гамза беше доста напреднал във верността си към комунистическата партия, затова беше директор на фонд “Духовенство и вакъфи” при Главното мюфтийство. Фондът осигуряваше финансовата издръжка на духовното училище “Нювваб” и най-голямата мечта на този завалия беше да види закриването на училището, въпреки че беше зеницата на турците в страната. Правеше всичко, за да постигне своята цел. Не се посвени да говори против просветния ни център дори когато беше дошъл на тържественото връчване на дипломите в качеството си на директор на “Духовенство и вакъфи”. Трябва да е останал много доволен, когато закриха “Нювваб”.

Но едва ли работата можеше да върви с тези стари комунистически кадри. Комунистите бяха длъжни да възпитат ново поколение комунисти сред турското население. Точно по това време се появи Али Рафиев.

След комунистическия преврат от 9 септември 1944 година начело на турските комунисти застана Али Рафиев. Това е много показателно за доверието, с което се е ползвал.

Али Рафиев е роден в близкото до Исперих село Лъвино, Разградско. Не знам как, но още като младеж е успял да влезе в гимназията в Разград. По това време имаше някаква малка възможност да се влиза в българска гимназия след завършване на турска прогимназия. В Шумен също няколко турци учеха в българската гимназия. Али Рафи-

ев още в гимназията станал член на младежката организация на Българската работническа партия (комунисти). Комунистите развиваха голяма дейност в тази организация, наречена РМС. По това време работеха нелегално. Превратът от 9 септември завари Али Рафиев много млад. Веднага го взеха при себе си, в люлката на комунизма. Бързо му дадоха диплома от Юридическия факултет в София. След това, за да узрее като още по-верен комунист, го изпратиха във Висшата партийна школа в Москва. Али Рафиев се върна от Москва като узрял комунист. Веднага го назначиха на работа в общинския и окръжния комитет на партията. Не мина много време и Али Рафиев вече беше член на Централния комитет на Българската работническа партия (комунисти). Тук той беше начело на отдела “За работа сред турското население” към ЦК на БКП. Не познавам друг турчин комунист, който толкова бързо да се е издигнал.

В резултат на верността си към партията Али Рафиев продължи да се изкачва нагоре. Най-накрая го видяхме в Президиума на Народното събрание, а президиумът е нещо като президентство. Въпреки че е пасивна и символична институция, Президиумът на Народното събрание съществува много години и Али Рафиев запази позицията си там. През този период Али Рафиев до гуша потъна в комунистическата идеология и заедно с българските комунисти положи неимоверни усилия, за да внедри тези идеи и сред турската младеж:

1. Ожени се за българка и сложи български имена на децата си по собствено желание.

2. По българския печат обяви, че турците от България нямат нищо общо с турците в Република Турция, че не са наследници на османските турци, че не са се заселили на Балканите като победители, а принадлежали на някакво българско племе, дошло от север.

3. Али Рафиев се отрече от турската си принадлежност, обявявайки че не е турчин и така доброволно постави началото на тази кампания много преди 1984 г., когато комунистите за пълното асимилиране на турците започнаха да сменят имената им и да избиват тези, които се противопоставят.

Въпреки че направи толкова много, Али Рафиев пак не можа да угоди на българските комунисти и когато му дойде времето, получи заслужения ритник и се строполи така бързо, както и се беше издигнал. Този изменник, който някога беше по централни комитети

и президиуми, се намери като председател на Окръжния комитет на комунистическата партия в Силистра. След това го изгониха и оттам и го преместиха в икономическия сектор. Червената звезда, изгряла внезапно на небосвода на турското малцинство, много скоро напълно угасна.

Тук искам да се спра на един много деликатен въпрос. Колкото и Али Рафиев да твърдеше, че е комунист и българин, че не е турчин, българите пак не го приеха като свой. Нищо, че се издигна в партията, той никога не би могъл да влезе в органите на държавата, в нейното управление. Никога в България не биха му позволили това. Защото:

1. Българите се отнасят с омраза към турците.

2. Никога не се доверяват на турците.

3. Понеже България е съседка на Турция, българските власти подхождат много внимателно към въпроса за турците в страната. Виждате ли, дори когато назначиха Али Рафиев за окръжен партиен секретар, го пратиха чак на дунавския бряг, на север. Например никога не биха го назначили в Кърджали. И там живее компактно турско население. Но каквото и да стане, турци никога не са били назначавани на високи постове в райони, близки до турската граница. Наистина Али Рафиев е за съжаление. Когато заемаше най-високи длъжности много пъти е искал да се включи в посещаваща Турция делегация и така да посети страната, но никога не е успял да постигне тази своя мечта. Дори в някаква арабска страна го закараха без желание. Накрая му дадох възможност да бъде придружител на народни представители и учени, съпровождащи турския министър-председател при посещението му в София и само по такъв начин можа да контактува на живо с турски граждани. Но съм сигурен, че е изпълнил мисията, с която е бил натоварен и е получил висока оценка за писмения отчет, който е представил на съответните компетентни власти.

4. По природа и национален дух българите не са склонни да издигат турците. Например един турчин или татарин в Румъния можеше да се издигне във всички сфери на живота, дори в армията. Такива примери има както по време на монархическото управление, така и през комунистическия период.

По същия начин турците в Югославия също можеха да се издигнат във всички сфери. Не само през кралския период, но и през комунистическо време в тази страна турци и мюсюлмани са заемали много високи постове. Югославяните, сърбите, македонците мо-

гат да разрешат такова нещо, да проявят толерантност, възпитание, вежливост и цивилизовано отношение. Ето босненецът мюсюлманин Джемал Биедич осем години беше председател на Съюзния изпълнителен съвет на СФРЮ, въпреки че самият той и целият му род са привързани към Турция и чувстват към нея симпатия. Раиф Диздаревич беше министър на външните работи на Югославия²⁰³. Освен това един босненски мюсюлманин беше станал началник на Военновъздушните сили на СФРЮ. Може да се дадат и други такива примери. Но това е възможно само в Югославия. В България за такова нещо не може дори да се помисли.

След Али Рафиев списъкът на турците комунисти доста се удължи. Например Сабри Демиров, Исмаил Сарходжов, Ахмед Хюсеинов, Ахмед Якубов, Ахмед Харунов, Зия Моллов, Селим Билялов, Осман Салихов, Салих Бакладжиев.

Изброените от мен хора години наред уж представяха турското население в народното събрание и в партията на комунистите. Някои от тях не бяха народни представители, но заемаха други длъжности. Но всички те са заемали високи постове и са изпълнявали нарежданията на комунистическите власти.

Освен споменатите турци имаше и партийци по градовете и селата. Понеже навсякъде имаше комунистически организации, в заводите и другите учреждения, в партийните организации на районите с турско население непременно имаше по един-двама партийци от нашите турци. На по-висшите нива извършените нарушения и мръсотии може толкова да не бият на очи, но турските комунисти в провинцията направиха такива злодеяния срещу народа си, които са крайно нечовешки и аморални.

Ще се огранича само с един пример. Тук не става въпрос за градовете, защото турците там се обличат модерно. Особено след реформите на Ататюрк в областта на облеклото, в градовете вече не се срещаха турци с фесове или шалвари. Но специално жените ни по селата, бабите ни, се забраждат и носят шалвари. Българските комунисти искаха да “развият” всички области на живота и затова започнаха да се дразнят от чалмите на мъжете и забрадките на жените по селата. Вече казах, че по селата жените обличат шалвари специално, когато работят на полето. Но българските комунисти възприемат на-

²⁰³ Диздаревич също изпълнява длъжността председател на Съюзния изпълнителен съвет на СФРЮ (1980-1982). – Б. пр.

ционалната носия като символ за турско самосъзнание и забраняват носенето на шалвари. Те приложиха такива жестоки мерки за сваляне на турската носия, че започнаха да влизат по къщите, водени от турските комунисти. Ако беше направено от българи и ако наистина целта беше модернизиране на турското население, щеше да бъде малко по-разбираемо. Но понеже комунистите смятаха шалварите на жените за символ на турската идентичност и средство за съхраняване на националната носия и националния дух, само за измъчване на хората и за унищожаване на националното им самочувствие, тръгнаха на лов за шалвари. Тези турци комунисти взеха ножици в ръце заедно с господарите си българи и влязоха в личното пространство на хората по селата за удоволствието на комунистите и с рязането на шалварите на нашите баби и майки, посегнаха на достойнството им. За съжаление, подобно нещо стана почти във всички турски села.

Преди да приключа тази тема, искам да се спра и на нещо друго. Освен нашите местни комунисти, имаше и друг тип работещи сред турското население комунисти и служещи на българските интереси. Това бяха комунистите, избягали от Турция в България. На първо място се нарежда Назъм Хикмет Верзански, следван от Зия Ямач, Фахри Ердинч, Ертугрул Делиорман, Халис Окан и др.

Тяхната пропаганда имаше по-въздействащ и унищожителен характер. Понеже бяха дошли от Турция, те се надпреварваха да плюят по нея. Специално Верзански открито говореше, че хората в Турция живеят примитивно, че се впрягат в ралата вместо животните и че селяните ядат слама вместо хляб. Развеждаха го от село на село, организираха събрания, на които той говореше. Пред турците в България твърдеше без какъвто и да е срам следното:

– Да не вземете да отидете в Турция! Не се изселвайте! Ще се опропастите. Когато му дойде времето, ще отидем заедно там!

Българските комунисти ликуваха от казаното. Под влияние на думите на този изменник някои турци скъсаха паспортите си пред българските комунисти и се отказаха да заминат за Турция. Но техният брой е по-малък от броя на пръстите на ръцете.

Да се върнем отново на червените и да помислим защо и как са станали комунисти. Моето скромно мнение по този въпрос е, че комунистите турци могат да се разделят на три групи:

1. Истински комунисти, които по собствено желание и от ранна възраст са повярвали в комунизма.

2. Комунисти, които са влезли в партията по принуда, без желание.

3. Хора, които заради семействата си, за осигуряване на прехраната им са станали партийци.

За тези, които влизат в първата група няма какво да кажа. Те по собствено желание попадат в ямата на изменничеството, служат на българските идеали, затова са извършили много престъпления срещу турската общност. Дори да се опитаме по някакъв начин да намалим престъпленията на тези предатели, турците от България няма да ги оставят на спокойствие нито на този, нито на онзи свят.

А за турците от другите две групи е по-трудно веднага да се реши. Представителите на този вид комунисти трябва да се оценяват в зависимост от вредата, която са причинили на народа си. Ако след като по някакъв начин са попаднали в тази каша, са намерили начин да се скрият някъде и не са навредили на народа, не са изгорили душицата на някого, ако са се отрекли и разкаjali със сълзи на очи и ако не повторят същите грешки, могат да се върнат в нашата общност. Защото те и без това ще се разкайват за всичко, което са изтърпели от комунистите. Но ако по нареждане на господарите си са работили и са извършили грехове спрямо някои хора, те също би трябвало да се отнесат към първата група.

Въпреки всичко казано, за турците от втората и третата група винаги съществува една вратичка. В света на демокрацията тази вратичка никога не се залоства. Единственото условие е истинско разкаяние, проливане на сълзи и като наказание безгрешност до края на живота.

Сега да хвърлим поглед на турците, които работят в областта на медицината, изкуството и др. Запознах се и разговарях с някои лекари или инженери сред турските младежи, които след закриването на турските училища продължават образованието си в българските и с хиляди трудности завършват университетско образование. Казвам с хиляди трудности, защото българските преподаватели им създаваха проблеми на изпитите. Ето тези младежи помагаша според възможностите си на турците. Специално лекарите спасиха живота на много наши братя в болниците.

Имаме и младежи, които работеха като певци или артисти. Те също помагаша на хората да съхранят националния си дух. Дори поставената пиеса да има социалистическо съдържание, важното беше, че се представя на турски и влияе на езика на децата и младежта ни.

Но наистина е много жалко, че турците винаги се залъгваха с филиали на някои български театри или ансамбли. Твърдеше се например, че в градовете с компактно турско население като Русе, Разград и Кърджали имало турски театри. А в действителност те бяха филиали на българските театри. Искам да кажа няколко думи и за младежите, които работеха в областта на литературата. Режимът изискваше произведенията на литературата и изкуството неизменно да служат за заздравяването на комунизма. Крайъгълният камък на изкуството и литературата трябваше да бъде социалистическият реализъм. Литературата и изкуството на малцинствата по форма трябваше да бъде национално, а по съдържание – социалистическо. Писателите от малцинствата можеха да пишат само по предварително определени теми. В тези условия от турците се написаха известен брой разкази и стихове, които не представляват нищо по-различно от наредени един след друг редове с думи. И тези автори се наричат “поети”.

Главната тема на късите разкази и стихотворенията с горепосочените качества беше възхвала на Димитров и превъзнасяне на социализма до небесата. Смятам за ненужно да споменавам имената на някои изродени проклетници без морал, които се представят за поети, за да не се замърси чистата атмосфера на майката-родина от миризмата на техните глупави драсканици.

През 1963 г. положението на турската общност в България, която оставих на 14 април 1948 година, може да се резюмира по следния начин:

1. Турските училища бяха закрити. Тоест в някогашните наши училища по селата вече се провеждаше обучение на български. Турският език се преподаваше като свободно избираем предмет, което на практика означаваше, че обучение на майчин език не съществуваше.

2. На работа бяха оставени само тези турски учители, които бяха заслужили доверието на комунистите.

3. Някои учители, които също се ползваха с доверие, бяха назначени като възпитатели, но получаваха учителска заплата като награда за верността си. Те отговаряха за заниманията на учениците в пансионите и общежитията.

4. В големите градове всички джамии бяха съборени или затворени, по една беше отворена за вярващите като моштра. Напри-

мер в Шумен бяха оставени само джамията “Шериф Халил Паша” и джамията в махала “Къляк”. Заедно с имама, само четирима-петима души ходеха на джамия ежедневно. На петъчните молитви и тези на байрамите, молещите се увеличаваха малко с турците от селата. Но и селяните също бяха предимно възрастни, пътници за оня свят, които не проявяваха никакъв интерес към партията или държавата.

5. Верни на партията жестоки, млади и доверени турски комунисти стояха на удобни места срещу джамията и записваха имената на всички, които влизат вътре. Ако вярващият мюсюлманин беше някъде на работа, веднага получаваше заповед за уволнение. Така семейството му оставаше на произвола на съдбата. Освен това той беше обявяван за консервативен и за вражески елемент.

6. Забранени бяха религиозни ритуали като кандили и мевлиди.

7. Сюнетите, които са най-важният белег за принадлежността към исляма и неотменна религиозна традиция, се следяха много строго. В затвора бяха хвърляни тези сюнетчи и бащи на обрязани деца, които изпълняваха религиозното си задължение, въпреки съществуващата опасност.

8. Турците се задължаваха да работят на своите религиозни празници като Рамазан Байрам и Курбан Байрам.

9. Коленето на курбан също се наказваше, смяташе се за престъпление. Дори българското комунистическо управление обвиняваше турците, че като колят курбан, пречат да се изпълни държавния икономически план.

10. Забранени бяха тържествата по повод удостояване на титлата “хафъз”.

11. Не се позволяваха молитвите за дъжд.

12. Не се назначаваха хатипи във всяко село, а един служеше на няколко села.²⁰⁴

13. Забранено беше празнуването на сюнета, който представлява много важна национална и религиозна традиция, повод за всеобщ народен празник. Затова вече не можеха да се провеждат мазните борби.

²⁰⁴ Понеже през 60-те години все още не беше започнала кампанията за пълното премахване на турците в България, те можеха да извършват погребалните си церемонии според исляма. Освен това да погребват покойниците си в турски гробища.

Израслите в тези години пехливани на мазни борби отдавна бяха взети в националния отбор по борба и великаните като Хюсеин Мехмедов, Лютфи Ахмедов, Осман Дуралиев и Муса Алиев се потяха на световните и олимпийски игри от името на България и носеха слава на страната. Българите все още не бяха научили свободната борба и на този етап бяха ученици на турските борци, които споменах.

КОРЕННИ СОЦИАЛНИ ПРОМЕНИ НА СЕЛО

През 60-те години дейността в ТКЗС-тата се подобри малко и надниците се увеличиха. Кооператорите вече не вземаха стотинки, а левове. Колкото и тези надници да не бяха достатъчни за положения труд, увеличението зарадва селяните. Семействата с повече работна ръка в края на годината получаваха някакви пари. Причините за подобряване на положението в кооперациите са следните:

1. Площите се обработваха с техника.
2. Това предизвика повишаване на реколтата.
3. Понеже физическият труд беше много евтин, ТКЗС-тата започнаха да печелят.

В социалната сфера при турската общност, която денонощно се трудеше при тези условия, настъпиха коренни промени.

Когато бяха собственици на земя, хората се стараеха да придобият повече земя, понеже произвеждаха от нея. Със спестените пари веднага закупуваха ниви. Защото с увеличаване на семейството, земята намаляваше, разпределяше се между синовете на селянина. Например след смъртта на селянин, собственик на 100 декара земя, тя се разделяше на четири, ако той имаше четири деца. Затова децата му, които притежаваха само по 25 декара земя, цял живот работеха за увеличаване на имота си. Другите нужди на семейството не бяха толкова наложителни. А сега, в периода на ТКЗС-тата, положението беше съвсем друго. Частната собственост вече не съществуваше и кооператорът притежаваше само една къща. Не знам защо, но комунистите не посегнаха на къщите на селяните. Като спечелеха някой лев, те се захващаха да оправят къщите, в които живееха.

Ръководството на ТКЗС-тата поощряваше селяните в това отношение. Най-напред се създадоха строителни групи от 10 човека, които се ръководеха от майстор. Тези групи строяха къщи в рамките на съответното ТКЗС. Семействата набавяха строителния материал, сами си правеха тухлите, докарваха си камъните, намираха си керемиди. Срещу спестените от надниците пари започваше строежът. Строителната група за много кратко време построяваше къщата на селянина. След това собственикът сами си я измазваше. Почти всички селяни разбират от строителство и сами си правят много неща. Така в селата започна широкомащабна строителна дейност. След няколко години почти не останаха стари дървени къщи.

Със спечелените пари селяните не можеха да си купят нито земя, нито животни. Цялата си енергия съсредоточаваха върху строителството. След приключване на строителната дейност започваха да обзавеждат новите тухлени къщи.

В интерес на истината трябва да подчертая, че нито една от дървените къщи, които оставих в родното си село през 1948 г., не намерих през 1962 г., когато се върнах от затвора. Работните турски селяни, полагайки големи усилия, бяха започнали да се състезават по строене на нови къщи. След това бяха минали към обзавеждането им.

В Делиорман много по-рано беше прокарана вода до селата. Благодарение на язовирите и електроцентралите, построени през последните години, се увеличи производството на електрическа енергия. Така в селата вече имаше електричество. Всичко това улесняваше живота на селското население. В къщите им започнаха да навлизат мебели като легла, маси и столове. За персийски килими и мека мебел не можеше да се говори все още, но по домовете вече започнаха да се появяват неща като радио, хладилници, перални, бюфети.

Сред турското население учителите бяха в най-добро икономическо състояние. Когато влезете в дадено село, без колебание можете да покажете къщата на учителя. Понеже имаха статут на служители от самото идване на комунистите на власт, те всеки месец получаваха заплати. И тъй като не можеха да си купят ниви или животни със спестените пари, строяха къщи.

Въпреки описаното ограничено развитие, турското малцинство, подмамено от красивите къщи, никога не е било привързано истински към тази страна. Някои семейства дълго време изчакваха и не започваха строеж на нова къща, която щяха да са принудени да оста-

вят при евентуално изселване. Но когато строенето на нови къщи придоби характер на съревнование, те започваха да строят без желание. И наистина след подписването на изселническата спогодба през 1968 г., семействата, които отговаряха на условията ѝ, продадоха красивите си къщи на безценица и тръгнаха за майката-родина.

Наближаваше краят на 1963 г. Аз все още продължавах да живея в открития затвор България и изпитвах голяма тъга по семейството си. Бях се спасил от четирите стени, от неизбежността да стоя зад решетките. Но не можех да отида при съпругата си, дъщеря си и в майката-родина.

И работа не ми даваха. Живеех в бездействие, със старите си и сладки спомени в празната и пуста къща в Шумен. От време на време отивах на село, за да виждам родителите и братята си.

Дори да си сам, пак имаш нужда от някои неща. Въпреки че направих постъпки за работа на много места, навсякъде ми отказваха. Поисках да работя в завода за млекодобив в Шумен като товарач с препоръката на един приятел. Щях да товаря на камиони големи каци със сирене. Но дори тази работа не ми дадох. Не ми одобриха молбата със смешните мотиви, че съм народен враг и мога да сложа отрова в народната храна, в сиренето и да стана причина за смъртта на хиляди хора.

Към края на 1963 г. майка ми ме посъветва:

– Сине, щом досега не можа да отидеш при семейството си, направи покана поне жена ти да дойде, да я видим, докато сме живи.

И аз много жадувах да я видя. Веднага направих покана за посещение и я изпратих в Анкара. Съпругата ми продаде накитите си и се приготви да дойде при мен за три месеца. След като получих писмото ѝ с датата на тръгването, веднага отидох при комунистическите господари и им казах:

– След една седмица жена ми пристига в България да ме види. Нямам пари за храна. Дайте ми работа. Като се върне, ако каже, че съпругът ѝ не е имал дори залък хляб да ѝ даде, вие си мислете. Имам свидетелство за работа за боядисване на мебели. Мога да работя в мебелния завод в Шумен.

Разбраха деликатността на въпроса и ми казаха:

– Утре веднага започваш работа.

Така в шуменския завод “Август Попов” продължих професията за боядисването на мебели, началото на която поставих в Плевенския затвор. Но този път ми дадох много тежка работа. Работех на лентова шлайфмашина. Фабриката беше с много голям капацитет. Произвеждаше спални комплекти за Съветския съюз. Работехме на три смени, шлайфмашините се изключваха само за един час в денонощието. В продължение на 8 часа непрекъснато дишах прах. След всяка смяна непременно се къпехме в завода. Дойде и дългоочакваният ден. Жена ми беше изпратила телеграма, в която ми съобщаваше, че е тръгнала с влака Истанбул – София. Отидох да я посрещна в София.

Малката заплата, която вземах от фабриката, ни беше достатъчна. След изтичане на предвидените във визата дни, продължихме престоя на жена ми с още три месеца. Ходехме заедно на село, виждаше се с роднините. Аз успях да стигна съвсем близо до единствената ми дъщеря, тъй като съпругата ми дълго разказваше за нея, научих и най-малките подробности.

Понеже работехме на три смени, жена ми оставаше сама през нощта, когато бях на работа. Шестте месеца изтекоха неусетно бързо. В същото време преживяхме скръб вкъщи. Баща ми, който години беше страдал покрай мен и имаше нервно разстройство, почина на 25. 12. 1963 г. Затова последните месеци на тази година за мен бяха и радостни, и скръбни. Временно бях заедно с жена си, но загубих баща си.

Един ден изпратих съпругата си на влака в София. Така отново останах сам. Бях се отгървал от четирите стени на затвора, но отново бях в клетка. По никакъв начин не можех да си уредя въпроса за заминаването ми в Турция.

В Шумен преди заминаването на Осман Кълъч за Турция

СБОГОМ НА ОТКРИТИЯ ЗАТВОР БЪЛГАРИЯ

Накрая българският вицеконсул в Истанбул Чолаков, заловен на местопрестъплението на мост Галата, поискал от властите да го изкарат от турския затвор. Доколкото чух, бил се разболял. Между двете страни се подписа договор за размяна на 11 турци срещу Чолаков. Аз също бях включен в списъка. Но за съжаление, накрая българската страна ме извадила от списъка²⁰⁵. Исаха да ме държат в ръцете си като коз за в бъдеще да претендират за повече. Месеците минаваха, бяхме вече във втората половина на 1964 г. и събитията протичаха бързо. Аллах да закриля правителството на Република Турция, което се отнесе сериозно към този въпрос и в резултат на двустранното споразумение аз също скоро щях да отида в майката-родина.

²⁰⁵ Неизвестно защо Георги Чолаков (агентурното име на капитан Пеньо Пенев) в интервюта си твърди, че уж е бил разменен с Осман Кълъч на границата, дори си позволява да цитира думите на съпругата на Кълъч, която също е била там. Както ще видим по-нататък, Осман Кълъч пристига в Истанбул с влак от София в края на януари 1965 г. – Б. пр.

Турският консул в София г-н Ташкѳн Оран ми беше изпратил писмо. Когато го прочетох, изпитах огромно щастие. След като излязох от затвора, се родих отново, но все още живеех в клетка. Сега имаше вероятност да замина в Турция. Летях от щастие, не можех да си намеря място от радост.

Преди още да съм оставил писмото настрана, на вратата ми се похлопа. Когато излязох, пред къщи стоеше един цивилен, който заяви:

– Викат те в турското консулство, но в никакъв случай няма да ходиш там!

Бях като зашеметен. Но в същото време разбирах как ще се развият нещата. След 15-20 дни получих второ писмо със същото съдържание. Консултът в Турското посолство в София г-н Ташкѳн Оран пишеше следното: “Трябва в най-късо време да се явите в консулството ни, за да обсъдим Вашето замиване в Турция.”

Много хубаво, но нещата се повтаряха, защото на вратата ми отново беше дошъл цивилният с думите:

– Нямах право да отидеш в турското консулство. Можеш да отидеш само в Министерството на външните работи.

За мен дори това беше достатъчно. Думите му, че имам право да отида във външното министерство, означаваха много за мен. Разбирах, че нещата се уреждат, че двете страни преговарят. Иначе каква работа можех да имам аз във външното министерство?

Междувременно, поемайки голям риск, косвено успях да предам на консулството какво става. Успях да съобща това по хора, които отиваха по някакъв повод там. Можех само да им предам, че съм получил писмото, че много искам да отида, но при тези условия не е възможно да пристѳпя прага на консулството.

Консултът г-н Ташкѳн Оран много добре е разбрал какво имам предвид. Турските дипломати бяха запознати с положението в страната.

За мен започна период на голямо очакване. С нетърпение чаках кога ще потропат на вратата ми. Моите дни и нощи бяха изпълнени с хубави събития. Всеки момент можеше да се появят на вратата.

Накрая дългоочакваният момент дойде. Един ден отново се

почука, беше същият цивилен. Но този път не бях получил писмо. Въпреки това, беше намръщен и пълен с чувство за отмъщение, защото изпускаха от ръцете си такъв народен враг като мен. Затова промърмори:

– Веднага трябва да отидеш във външното министерство.

Добре, за мен вече всичко се изясни. Преговорите между двете страни бяха дали положителен резултат. Само по такъв щастлив повод могат да ме викат в министерството.

Същият ден се приготвих за път и се качих на вечерния влак. Рано сутринта пристигнах в София и веднага отидох във външното министерство. Представих се. По това време до входа на сградата трябваше да се мине през 2-3 милиционерски пункта.

Закараха ме в Дирекция “Консулски отношения”, както разбрах от табелката на вратата. Влязох в кабинет, голям колкото зала, мебелиран много луксозно. На влизане забелязах, че директорът стана на крака. Поздравих го, но не ми отговори. Без да ме пита кой съм и откъде идвам, взе паспорта от бюрото си и ми го подаде с думите:

– Ето паспорта ти. Иди в Главната дирекция на милицията и си вземи изходна виза. Само след това можеш да отидеш в Посолството на Република Турция.

Изпитах неописуемо щастие. Сънищата ми се реализираха, мечтите ми се превръщаха в истина! Много скоро щях да бъда със семейството си, в майката-родина!

След десетина минути вече бях в милицията. Служителят много добре знаеше кой съм. Взе паспорта ми, извика занимаващия се с това свой колега и само за няколко минути изходната ми виза беше готова. Подаде ми го, но не забрави да ми каже следното:

– Кълъч, ти заминаваш. Но запомни добре! Ние ще дойдем и там!

Вече пътят към турското посолство беше открит за мен, а някога няхах право да мина дори пред него. Вървах, благодарейки на Аллах. Милиционерът, който не даваше и птичка да прехвъркне, въобще не попита кой съм. Влязох в сградата на посолството с голяма гордост, защото вече се намирах в Турция. Най-напред минах през консулството, там също бяха запознати със случая. Да, можех всеки

момент да тръгна за Турция, но трябваше да се върна в Шумен, да се сбогувам с близките си и да си приготвя куфара. Излязох от посолството, за да се върна отново там в най-скоро време.

Пътувах към Шумен с паспорт в джоба си и с огромна радост. Веднага отидох на село и известих близките си. Всички бяхме много щастливи. Несъмнено майка ми и братята ми се радваха колкото мен. Но по лицата им се забелязваше и тъга. Защото те оставах в огромния открит затвор, в България.

Освен това баща ни не беше сред нас. Но той, рахметлията, все пак ме беше видял освободен. Беше напуснал този временен свят уверен, че един ден непременно ще отида при семейството си в майката-родина.

Приготвих се за ден-два, имах само един куфар багаж. Бях на шуменската гара за влака в 23.00 часа. До мен бяха майка ми, братята ми и другите близки роднини. Чакахме идването на влака. Чу се свирката на пристигащия от Варна локомотив. Прегърнах майка си, целунах ръката ѝ с почит и се сбогувах. Последните думи на рахметлийката, които все още чувам в ушите си, бяха:

– Слава на Аллах, че на тоя временен свят ми даде възможност да видя това! Тръгвай, иди в гнездото си, при чедото си! На добър път! Но какво ще стане с нас? Аллах е велик, надявам се, че и ние с негова помощ ще изживеем това щастие!

До мен във влака бяха тримата ми братя Ахмед, Ибрахим и Юсуф. С молитвите на майка ми и другите близки бяхме изпратени при потеглянето на влака. Тогава не знаех, че това е била раздяла завинаги с майка ми. Нямах късмет повече да я видя.

Сутринта в 10.00 часа отново бях в Посолството на Република Турция. Братята ми не можеха да влязат с мен, разбира се, затова останаха в парка отсреща.

След като ме поздрави, посланикът, г-н Неджметтин Тунджел, вече покойник, ми даде 10 лева с думите:

– По пътя да си купиш нещо за ифтар.

Беше месец Рамазан. Взах входната си виза и излязох от посолството с голямо задоволство. Заедно с братята отидохме на гарата, откъдето си купих билет за вечерния влак. После отидох в пощата и

изпратих на жена си следната телеграма:

“Тази вечер се качвам на влака от София. С помощта на Аллах утре ще бъда в Истанбул. С нетърпение очаквам срещата с вас и с майката-родина! Поздрави!”

Накрая на гарата се сбогувах и с братята си. Незабравими мигове! Аз бях радостен и доволен, а те – тъжни. Те, разбира се, също се радваха, че ще се събера със семейството си. Но бяха загрижени за себе си. Аз заминавах. А те? Разделихме се със сълзи на очи. Влакът напредваше към Истанбул. А аз, като изваден от гроба човек, тичах към живота! Когато излязох от затвора, отново се родих, но дните ми минаваха в затворена клетка. Радостта ми винаги беше наполовина, защото не можех да стигна до семейното си гнездо, до Турция.

Когато рано сутринта стигнахме на одринската гара, си отдохнах. Вече бях на турска земя.

Бях на 45 години. Повече от десет години от средната човешка възраст. Слава на Аллах, че се държах на крака, че мисълта ми е на мястото си. Въпреки големия тормоз и всички жестокости, сега се чувствах като новороден. Далеч останаха прекараните в червения ад черни дни и болезнените спомени. Ето, вече бях на турска земя, в топлите прегръдки на майката-родина, под святата закрила на великото ни знаме. Ще взема в прегръдките единственото си дете. Не можех да седя на едно място, изправил се бях до прозореца, а насреща си виждах необятни пространства, турски села, турска земя. Ето, насреща с цялото си величие и тържественост се изправяше джамията “Селимие”. Красивите ѝ минарета се извисяваха към звездите. Вдишвах дълбоко въздух и си спомнях за твореца на този шедевър Мимар Синан, а заедно с това и за историческите личности като султан Фатих Мехмед, Явуз Селим и Сюлейман Законодателя. И преди всичко за Република Турция, последният ни пристан, а също източник на радост и живот. Аллах да я закриля! Слава на героите ни, дали живота си за страната, създадена върху останките на великата империя, разпростираща се някога на три континента. Хиляди благодарности и на тези, които са оцелели! Винаги се моля за техните души. Ако я нямаше Турция, какво щях да правя, къде щях да се подслоня?

Докато по тракийските земи, утоляващи копнежа ми, напредвахме към Истанбул, аз тичах от прозорец на прозорец. Гледах селата по пътя, разположени отляво и отдясно на линията. Повечето от тях приличаха на турските села от Делиормана. В центъра на всяко едно

от тях имаше джамия, минарето на която се извисяваше към небето. Някои къщи имаха каменни огради и големи порти и понеже приличаха на делиорманските, си казвах, че в тези села би трябвало да има изселници.

Изобщо не усетих как изтече времето. Минахме през Черкезкой, след малко видяхме морето. Мраморно море! След това се показаха минаретата на Истанбул, купола на “Света София” и Юскюдар. А ето и островите! Не мога да разбера кой от тях е остров “Хейбейлиада” и кой – “Бююкада”. Накрая влакът се установи на гара “Сиркеджи”. Слязох от влака и стъпих на турска земя. Срещу мен се появи един цивилен служител:

– Вие трябва да сте Осман Кълъч, нали, господине?

– Да!

– Добре дошли! Честито освобождаване! Мислите ли да останете в Истанбул?

– Ако трябва, ще остана.

– Малко да се видим, да се запознаем.

– С удоволствие.

Тази нощ останах в Истанбул. От кабинета на един познат служител на гарата телефонирах в Анкара и съобщих за пристигането си в Истанбул. От външното министерство се бяха обадили на семейството ми и ги бяха уведомили за пристигането ми. Но на гарата за пръв път имах щастието да чуя гласа на дъщеря си.

На следващата нощ се качих на автобуса за Анкара. За съжаление, пътувах през нощта и не можах да разгледам Анадола на светло. Цяла нощ не мигнах. Мислих си в какво състояние ще заваря близките си. На зазоряване бях в Анкара, сърцето на Турция. Милата ми Анкара, където точно преди 15 години тъст ми, рахметлията, доведе съпругата и дъщеря ми. Не мога да отместя очите си от прозореца на автобуса.

Нямах нищо повече от един куфар, но сега аз бях най-богатият човек на света. Защото бях собственик на всичко, което виждах. Румелия може да е много красива, може да прилича на рай с плодородната си земя, със зелените си равнини. Но каква връзка имат те с

мен? Ето, всичките степи на Централен Анадол отсреща са мои. Те ми принадлежат със скалите, земята, водата и въздуха си. Турският свят пред очите ми е мой. Вкъщи и навън, на улицата, навсякъде се говори на турски. Възвишенията около Анкара са голи. Очите ми търсят да видят зелени гори. Но какво от това, аз съм неописуемо щастлив! Човек не обича майка си, защото е красива, а защото му е майка. Нека да са голи анкарските възвишения, аз ги обичам и такива! Нека Анадол да е неплодороден и гол, обичам го такъв. Защото той е моята **майка**.

Автобусът беше спрял и шофьорът викаше:

– Автогара!

Още като слязох, дъщеря ми Мюбеджел се хвърли на врата ми.

– Татенце!

Дъщеря ми, която преди 16 години и половина оставих на две годинки и половина, сега стоеше пред мен като 19-годишна учителка. Бях най-щастливият човек на земята. Щастлив се чувствах, защото бях свободен, защото бях в недрата на майката-родина, при семейството си. Изпитвах щастие, защото отсега нататък и единствената ми дъщеря щеше да бъде с баща си, защото изчезна тъгата и пресъхнаха сълзите в това семейно гнездо, чийто комин в центъра на Анадола години наред пушеше с болка.

В Анкара пристигнах на 22 Януари 1965 година. Наехме един минибус и отидохме в село Хаджълар, където работеше дъщеря ми.

След като преминахме възвишението “Кепекли” по пътя за Коня, пред нас се простря Гьолбашъ с двете си езера. Продължихме към Хаймана и когато минибусът ни спря в село Хаджълар, намиращо се на южно изложение срещу езерото “Моган”, видях една голяма къща, покрита с пръст.

Хаджъ Мустафа, един от видните мъже на селото, си беше построил нов конак, а старата си къща беше предоставил на учителката на селото. В тази къща живееха дъщеря ми и съпругата ми. При тях беше и тъща ми.

Още с идването ми в селото се почувства празнична атмосфера. В чест на пристигането на бащата на учителката селяните всяка вечер ни канеха на гости, на вечеря. Тази традиция е присъща само на турските селяни. Това означаваше, че населението на Анадола не

беше изгубило тази важна своя характерна черта, наследена от дедите си. Селото беше 70-80 къщи, но всяка сутрин от него изкарваха голямо стадо говеда. То имаше и към 60-70 хиляди овце. Единственият им недостатък беше, че отглеждаха само зърнени храни. А пред тях беше водата на езерото “Моган”. Имаха много земя и можеха да направят широки зеленчукови и овощни градини. А те купуваха тези неща от пазара в Анкара. Срещу езерото, в слънчевите земи на това село можеше да расте всичко... Само Ихсан Ага си беше направил овощна градина в края на селото.

Останах в това село през януари, февруари и март. Дъщеря ми ходеше в училище, а аз си стоях вкъщи. Нямах никакви доходи. През тези три месеца вкъщи се отби само околийският началник на Чанкая Октай Енгин. Излязъл на проверка по селата. Като чул, че съм дошъл, решил да не се връща, без да ме види. И той като румелийски турчин беше минал през подобни рискове и изживял всички мъчения, на които бяха подложени наследниците на турските воители.

Дъщеря ми получаваше 350 лири заплата, от тях 50 даваше за някаква поредица на учебник по английски, за който се беше абонирала. С останалите 300 лири един път месечно отивахме в Анкара, на Саманпазаръ, откъдето купувахме най-необходимите хранителни продукти. Пътувахме до Анкара с камион или в ремарке.

След като си починах няколко дни, най-напред отидох в Министерството на външните работи, за да изразя благодарността си. По онова време структурата на министерството беше по-различна от днешната. Ръководителят на Дирекция “Канцелария” ми каза, че бих могъл да бъда от полза за тях. Затова веднага отидох в полицейското управление в Чанкая и направих постъпки за турско гражданство. За да мога да работя в държавния сектор, трябваше да съм гражданин на страната.

И понеже не можехме да живеем с 300 лири от заплатата на дъщеря ми, започнах да търся работа. Защото въпросът с гражданството не се уреждаше за няколко дни. Ето тогава приятелите ми се притекоха на помощ. С пари ми помогнаха преди всичко съучениците ми Етем Агач, Хасан Хатипоглу и ученикът ми, рахметлията, Хасан Алтънел. Освен това Хасан Йешилова, който работеше като служител в учреждението по социално осигуряване в Анкара, предприел кампания за събиране на помощ за мен сред колегите си, възпитаници на “Нюваб”. Той ми донесе малко пари, от които тогава наистина имахме нужда. За свое човешко задължение чувствам необходимостта

тук да изразя признателността и благодарността си към всички благотворителни и предани братя от Румелия, приятели или ученици, които ми оказаха парична помощ.

В Турция с някои свои ученици. На втория ред вдясно е съпроцесникът му Рахим Кязъм

Към края на април отидох в Анкара, в махала “Варлък” и наех квартира. Започнах да работя като преводач и говорител без щат в българската редакция на Турското радио и телевизия. В съдбата ми е имало и такова нещо, да изкарвам хляба си с български език.

Работих няколко месеца и станах турски гражданин с решение на Министерския съвет, а на 28 ноември 1965 година започнах работа като референт за България в дирекцията “Балкански държави” на Министерството на външните работи.

Бях работил в България като учител близо пет години. Много време бях загубил от 1948 г. насам, но тук започнах от нула. Затова бях с много ниска категория. Заплатата ми беше около 650 лири. Имайки предвид това, министерството ми позволи да работя допълнително. Така продължих да работя в радиото, същевременно преподавах български във военното езиково училище. Наред с това вземах за превод някои документи от Анкарската съдебна палата. Работех на много различни места. Но истинската ми работа беше във външното министер-

ство. Ако прибавим и работата ми в езиковото училище, радиото и съдебната палата, общо действах в четири различни сфери.

На обедната почивка хапвах набързо и веднага тичах в сградата на радиото на ул. Мидхат Паша, превеждах новините за деня до 13.30, а в 19.30 заставах пред микрофона като говорител. Три дни седмично преподавах български в езиковото училище.

Когато бях преводач на двустранни срещи и преговори, се държах така, че все едно нищо не ми се беше случило, така изпълнявах своя служебен дълг.

ВТОРОТО ПРЕДСКАЗАНИЕ

Както вече споменах, когато в детството ми майка ми ме извика при жената, гледаща на книга за гадаене, аз запомних дословно всички нейни думи, защото бяха жизнено важни за мен. Тя беше казала на майка ми: “Лельо, синът ти ще преживее смъртна опасност, но накрая ще се спаси.”

Когато българските комунисти ме осъдиха на смърт и ме хвърлиха в килията за смъртни, аз бях млад учител на 28 години. Казвам опасност, защото, както вече споменах, смъртната ми присъда беше потвърдена от Върховния съд и беше пред изпълнение. Това ужасно положение продължи три години и половина, но останах жив с помощта на Аллах.

Жената не каза само това, но и: “Лельо, синът ти ще сключи брак два пъти.”

Предсказаното от гадателката тук няма да разглеждам от научна и религиозна гледна точка, няма да обяснявам това надълго. Разбира се, че такова нещо не би се приело нито от науката, нито от религията. Защото никой друг, освен Аллах, не би трябвало да знае нещо за бъдещето. Ето какво стана с моят граждански брак.

С решение на Министерския съвет станах турски гражданин и взех документ са самоличност. Съпругата и дъщеря ми за 15 дни бяха изгонени от България заедно с тъст ми и затова те бяха записани с една и съща фамилия, Акалън. Сега аз станах глава на семейството и направих постъпки до Дирекцията по населението в район “Йени-

махале”, за да могат те да си извадят документите за самоличност на моята фамилия. Но ми казаха:

– Как така, тази жена не ти е съпруга! Госпожицата учителка не е твоя дъщеря!

Бях като замаян. Служителят продължаваше:

– Щом твърдиш такова нещо, трябва да го докажеш.

– Как да го докажа?

– Ще се обърнеш към съда, ще заведеш дело и там ще докажеш, че си женен за тази жена.

– Господин директоре, аз имам официален документ, че сме женени.

– Аз нищо не мога да направя, ще дадеш документа в съда.

Нямаше друг начин, започнахме дело. Добре, че имах разрешително за брак от Шуменското мюфтийство. Жена ми го пазела. Беше написано и на турски, и на български. В България кандидатите за женитба бяха длъжни да вземат такова разрешително за брак. Преведох го и го представих пред съда, но не го приеха, защото сам не съм имал право да превеждам собствен документ. Дадох го на друг преводач да го завери при нотариус. Освен това трябваше да представим свидетели, които да потвърдят, че сме били женени и че дъщеря ми се е родила от този брак. Не отидохме в съвета да сключим брак пред свидетели, но в резултат на официалното разрешение за брак и потвърждението на свидетелите, за втори път и то пред съда трябваше да докажа брака си. Нима това не е втори брак?

Но и това не беше достатъчно, все още Дирекцията по населението не ни приемаше за съпрузи. Защото имаше едномесечен срок за изчакване. Ако през това време не се направят възражения срещу нашия брак, тогава решението щеше да влезе в сила.

Добре, че такова нещо не стана и аз накрая официално доказах брака ни. Чак след това съпругата и дъщеря ми получиха документи за самоличност с моята фамилия.

Дъщеря ми беше начална учителка и затова кандидатства в Катедрата по литература на Педагогическото училище “Гази”, завърши го и стана прогимназиална учителка. Веднага след това се омъжи.

Така в лицето на зетя се сдобихме и със син, което за нас беше голяма подкрепа и източник за щастие.

След като разказах за този интересен случай в живота ми, искам да подчертая нещо много важно, което стана по време на едно посещение на българска делегация в Турция.

Бяхме в Истанбул. Министър-председателят Сюлейман Демирел даде официална вечеря в “Шале кьошк” на двореца “Йълдъз”. На следващия ден посетихме някои исторически и туристически места на града. По време на тази разходка българският министър-председател Тодор Живков беше придружаван от турския министър на външните работи Ихсан Сабри Чаглаянбил. Въпреки че не беше предвидено в предварителната програма, Живков поиска да посети българската общност в Истанбул. Веднага му отговориха, че няма никакъв проблем и с удоволствие можем да отидем заедно дотам. Делегацията тръгна към българската църква във Фенер.

Когато колите спряха пред българската православна църква, генералният директор на “Държавен протокол” във външното министерство Шефик Фенмен каза на придружаващите българската делегация турски служители:

– Господа, ние сме дотук. Да оставим високите ни гости да бъдат насаме със своите сънародници, да си поговорят сами.

Затова ние, заедно с министъра на външните работи, останахме навън. А българската делегация начело с министър-председателя Живков влязоха в църквата.

Това можеше да стане само в Турция! Представлява рядко срещан пример на демокрация и толерантност, но същевременно е отличителна черта, характерна за турците. Въпреки че не беше предвидено в програмата, министър-председателят заедно с цялата българска делегация сега се намираха в българската църква, при своите съграждани.

Този случай ми подежда като шок. Най-много ме смая това, как толкова бързо между комуниста Живков и религиозните църковни кръгове се дръпна завесата на атеизма? Как изведнъж първият секретар на Централния комитет на Българската комунистическа партия се прегърна, осъществи такава близост с поповете и християнското бъл-

гарско общество? Нали едната страна следваше пътя на бога, а другата – пътя на Ленин?! Нали между двете страни имаше дълбока пропаст?! Не, сега това въобще не се забелязваше. Като че години наред са живеели заедно, като че ли предварително бяха предупредени за посещението. Нужната подготовка е била направена, тъй като църквата беше пълна с истанбулски българи, начело с главата на християнската общност.

Докато аз седях настрани, смаян от всичко наоколо, видях, че някой ме хвана под ръка. Беше турският посланик в София г-н Нежат Ертюнюн:

– Ела братко, ела г-н Осман, това е наше задължение. Не можем да стоим тук и не трябва да наблюдаваме всичко със скръстени ръце. Да влезем вътре, да чуем какво говорят.

Когато влязохме в църквата, видяното и чутото беше за мен и смайващо, и ужасяващо. Председателят на българската общност беше застанал на трибуната и говореше разпалено:

– Ние години живеем в тази чужда земя като роби и ви очаквахме столетия наред! Непрекъснато споменаваме София, сърцата ни туптят с България. Няма ли да огрее светлина в тъмната ни нощ? Щастливи сме, че накрая и на нашия хоризонт слънцето огря! Ето, че българският министър-председател сега е сред нас.

Когато можах да помисля за това събитие по-спокойно, аз също бях огрян от радостна светлина. Несъмнено един ден министър-председателят на Турция ще върне това официално посещение. Тогава на хоризонта на турците в България ще огрее слънце. Народът ни ще прегърне турския министър-председател, когото години наред очаква с нетърпение, ще сподели проблемите си, ще бъде близо до него. Защото, специално във външната политика, има един много важен принцип на реципрочността.

През есента на 1983 г. навърших четвъртата си година от назначението ми на задгранична командировка в Посолството на Република Турция в Белград. Затова през октомври 1983 г. се върнах в Анкара. Бях вече на 63 години и според закона можех да работя още 2 години в министерството. Но вече бях много изморен и имах нужда от почивка. Бях дошъл от такова място и непосредствено започнах интензивна работа. Но един кон не може да се състезава 40 години. В България работих 5 години като учител и повече от 14 години останах

по затворите. Напразно бях изгубил 20 години от младостта си. 18 години работих и в министерството на външните работи. Освен това 8 години работих като преводач и говорител в предаванията на български в Турското радио и телевизия. Загубените в България 20 години нямаше как да ми се признаят и понеже започнах работа от самото начало, за 18 години трудов стаж можах да стигна до 4-та степен на 4-та категория според турските разреди за държавни служители. С този стаж направих постъпки за пенсиониране. Все още съм пенсионер и благодарение на Аллах днес в столицата на майката-родина, в светите обятия на родината и под хладната и свободна сянка на великото ни знаме, продължавам да живея в спокойствие като щастлив пенсионер.

Но има нещо друго. Безнаказани ли ще останат пролетите сълзи, понесените страдания? Най-напред искам да подчертая, че не жадувам за отмъщение. От момента, в който през 1965 г. дойдох в майката-родина, погребях пролетите сълзи в сърцето си, а понесените мъки и изтезания в душата си. В името на националните интереси, когато превеждах на най-високите двустранни срещи, не давах какъвто и да е признак за станалото и потисках всичко. Само и само, в интереса на двата народа, да се създадат приятелски отношения, да се установи мир и спокойствие между хората. Това щастие ми е достатъчно! Благодарен съм на Аллах, че ми даде възможност да видя днешните развития по света! Сега в Москва произтичат много важни неща... навремето Хрущов разобличи Сталин. Днес на власт дойде Горбачов и обяви пред целия свят, че Сталин е жесток диктатор и е отговорен за унищожението на милиони. Такъв каприз на съдбата! Възвръщат се правата на Бухарин, от чиито кости вече не е останало нищо, приема се, че е убит невинен от Сталин и вече е оправдан.

И в годините, когато аз несправедливо бях осъден на смърт и хвърлен в затвора, България плуваше във водите на Сталин. По нареждане на Москва не само аз, десетки хиляди български граждани бяха хвърлени в затвора и подложени на физически изтезания и преследване. Аз съм сигурен, че ще дойде ден и полъхът от Москва ще започне да се чувства и в другите страни, а в България справедливостта непременно ще възтържествува.

Да, в мемоарите “Жертва на съдбата” аз разказах за своя живот. Но в действителност понесените от мен мъки и преживените тегла отразяват същевременно трагичния живот и беззаконията към надвишаващото милион турско население в България.

В името на световния мир аз бих могъл да забравя всичко и да простя на съвременните нероновци страданията и несправедливостта, на които бях подложен. Но какво ще стане с кървавите сълзи, които проляха съпругата и дъщеря ми, майка ми и баща ми? Дали мога да отмина страданията, които те изживяха? **Не, нямам право на това!** Затова справедливостта трябва да възтържествува и съвременните злодеи и диктатори, тези “хуманни” мъчители трябва да получат полагащото им се забвение в историята.

Затова трябва да се приложи **правосъдието!**

Ако аз не мога да го реализирам, тази отговорност оставам като наследство на бъдещото турско поколение. То трябва да поиска сметка не само за престъпленията, на които аз и турците в България бяхме подложени, но и за злодеянията и масовите изстребления по света!

Искам да завърша мемоарите си със следния афоризъм:

Може да е възможно една страна да просъществува с невежеството, но с тиранията – никога!

ОТНОВО НА ДУНАВСКИЯ БРЯГ

През октомври 1972 г., когато започнах работа в нашето посолство в Белград като аташе по административните въпроси, не бях сам. Освен съпругата ми, с мен бяха дъщеря ми Мюбеджел и мъничката ни внучка Аслъ. Защото по това време зет ни продължаваше образованието си в Америка.

Белград е красив град, разположен на дунавското крайбрежие. Той е изпъстрен с хубави паркове, наоколо е обграден със зелени гори. Има много места за разходка. Състои се от две части: стара и нова. След като завзема властта в свои ръце, Тито построява съвсем нов град от другата страна на река Сава, без да посяга на старата му част. Новият Белград стига почти до град Земун.

Пълноводната река Сава се влива в Дунав под местността “Калемегдан”. Малко по-нагоре от мястото, където Сава се съединява с Дунав, втората се разделя на два ръкава. На средата има малко островче – “Ада Циганлия”. И точно срещу острова се намира хотел

“Югославия”. Навремето той беше първокласен хотел, но сега вече е второстепенен. Когато реката излиза от коритата си, островът се залива с вода.

Под “Ада Циганлия” река Дунав доста се разширява, защото там двете реки се сливат. Малко по-надолу върху Дунав е построен голям мост, срещу който се намира територията на Войводина.

Новата част на Белград е построена по протежението на Сава, върху равна площ. На брега са направени диги, които са дълги с километри. По протежението на тези прекрасно построени диги има красиви паркове и места за разходка и отдих. Тази страна на Сава е подходяща за воден транспорт и там непрекъснато преминават товарни кораби.

Освен новата част на Белград, около града са създадени доста модерни квартали. Пътят за Европа минава през Белград. След моста на Сава, между пътя и реката, югославяните са построили много красив хотел “Интерконтинентал”. До него са изградили огромен и модерен комплекс “Сава-център”, който има съвременни и оборудвани с последна техника зали за конференции. Тито поиска да види готов центъра преди смъртта си, затова бил построен и открит преди неговата кончина. Целта на югославяните била тук да се провеждат международни форуми. Впоследствие това се реализира и в залите на “Сава-център” през февруари 1988 г. се проведе срещата на министрите на външните работи на балканските държави.

Сюлейман Законодателят (Кануни) обсажда Белград по суша и от страната на река Дунав. Разполага войските си върху равнинната местност, където днес е построена новата част на Белград. Градът е завладян на 29 август 1521 година. Въпреки че преди това е обсаждан от Мурад II и Мехмед Завоевателя, на Сюлейман Законодателят е отредено да го реализира.

Навсякъде в Белград може да се видят турски следи. На много места турските названия са съхранени. В сравнение с българите, югославяните въобще не са си помислили да ги променят. И нищо не са загубили от това. Обърнете внимание на следните названия: Калемегдан, Ташмекдан, Топчидер, Карабурма, Дортйол, Бюлбюллер и др. А в центъра на стария Белград има един известен мекдан, който се нарича “Теразие”. Точно на средата на мекдана е запазена една чешма от османско време, която много прилича на истанбулските чешми.

Сградата на турското посолство се намира точно в центъра, близо до площад “Теразие”. Срещу представителството ни са разположени кралските сараи. В днешно време те се използват с друга цел. В една от сградите се помещава кметството на Белград, а другата се използва като сграда на парламента на Социалистическа република Сърбия. Преди кралските дворци заедно с огромния парк пред тях са били оградени с високи стени, които са съборени, а паркът – открит за народа. Точно срещу парка се намира парламентът на Социалистическа федеративна република Югославия. Пред сградата на Федералния парламент със зелен купол са поставили катафалката с тялото на Тито, пред която със сълзи на очи минавали за отдаване на почит народните маси от шест републики и две автономни области.

Паркът “Калемегдан” се намира в границите на старата крепост. Тя е построена от римляните и се състои от две части: вътрешна и външна крепост. Турците поправят крепостта и освен това прибавят някои части към нея като турската чешма и турската баня.

Крепостта е разположена на висок хълм срещу мястото, където Сава се влива в Дунава. В средата ѝ се намира Римският кладенец. По време на обсада жителите на крепостта благодарение на него са посрещали нуждите от вода. Много е дълбок и в него все още има вода. В края на югозападната част на крепостта, върху една колона, като символ на героизма е издигнат паметник на сръбски офицер. От тази точка на крепостта се вижда Новия Белград и реките Сава и Дунав. Реките остават отдолу и човек се смайва пред прекрасната панорама. Брегът от лявата страна на Дунава също е покрит с гори, които са белите дробове на града. От стените на крепостта слънчевият залез представлява прекрасна гледка, която не може да се замени с нищо.

На средата на парка “Калемегдан” се намира тюрбето на Дамад Али Паша, което през последните години беше реставрирано от дипломатическото ни представителство.

На югославяните не им е много приятно, че Турция и турците проявяват интерес към тюрбето. Затова не приемат предложението на нашата страна за реставрацията и казват, че сами ще извършат поправката, но се съгласяват Турция да го проектира. Някога в Белград е имало повече от 250 джамии, от които е останала само една, която да напомня за турското управление. Един ден ще ни отнемат и последния турски паметник, ще го унищожат по подходящ за тях начин и така ще

изтрият последните следи от турците.

Въпреки това, сърбите не останаха безразлични към големия интерес на Турция към паметника. Тюрбето все още се извисява с историческото си величие и всеки турчин, посещаващ парка “Калемегдан”, прочита по една молитва за душите на Дамад Али Паша, Селим от Тепеделен и Хасан Паша и почита светлата памет на тези чеда на родината.

Дамад Али Паша загива на 5 август 1716 година в битката за Петроварадин и е погребан тук. В историята ни той е известен и като покорител на Мора. След като загива, годеницата му Султан Фатма е дадена за жена на Дамад Ибрахим Паша, невшехирлията.

Друго важно нещо, което ми направи впечатление в Белград е, че в града имаше повече от десет открити и закрити басейна. Тези, които през отпуската не могат да отидат на море, в откритите басейни плуват и правят слънчеви бани. В покритите басейни могат да спортуват през студените сезони. Всички басейни са с олимпийски размери.

В крепостта се намира Белградският военен музей, който си заслужава да се посети. Сред изложените предмети има военна униформа, оръжие и знамена на османската армия.

В самия парк на някои места върху тревата са изложени стари оръжия и топове. Освен това през 1929 г. тук е издигнат паметник в знак на признателност към френските войници, загинали през Първата световна война.

В задната част на парка има един надпис със съдържанието на фермана, с който османското управление признава автономността на Княжество Сърбия.

От джамиите в Белград, които са над 250, сега е останала само “Байраклъ”. Тя не може да посрещне нуждите на мюсюлманите, живеещи в града. Джамията е подчинена на мюфтията на ислямската общност. В нея служи и един имам.

Джамията се препълва предимно в петъците. Освен мюсюлманите от града, тук идват и мюсюлманите от дипломатическите представителства на ислямските държави.

Социалистическа федеративна република Югославия се със-

тои от 6 републики и две автономни области: републиките Сърбия, Хърватско, Словения, Босна и Херцеговина, Черна гора, Македония и автономните области Косово и Войводина.

Белград е столица и на Сърбия, и на федерацията. Столицата на Хърватско е Загреб, на Словения – Любляна, на Черна гора – Титоград, на Македония – Скопие и на Босна и Херцеговина – Сараево. Център на Косово е Прищина, а на Войводина – Нови сад.

Държавата се ръководи от Президиума на СФРЮ, като всяка година на ротационен принцип за председател на президиума е назначаван един представител от републиките или автономните области. Преди да почине, Тито осигури такова колективно управление на страната.

Благодарение на Тито Югославия успя да се освободи от контрола на Москва и да се възползва от политическите сили както на Запада, така и на Изтока. Същевременно след смъртта на Насър²⁰⁶ и Неру²⁰⁷ Тито застана начело на Движение на необвързаните държави. В тази връзка Тито беше фактор в борбата срещу Фидел Кастро и накрая излезе победител от нея. Когато се завърна от Хавана, в Белград беше посрещнат като главнокомандващ, спечелил войната. През този период държавата не изживяваше никакви сериозни сътресения в социалната или икономическа сфера. След смъртта на Тито циркулираха различни предположения за съдбата на Югославия. Някои песимистични държавници дори предвиждаха разпадане на федерацията. Досега тези прогнози не се осъществиха. Но истината е, че такива признаци се забелязват. В страната се появиха някои икономически проблеми и социални смутове, но не я разтърсиха из основи. Съществуват две съществени причини за всичко това:

1. След смъртта на Тито намаляха помощите на Запада за Югославия.
2. Различната степен на развитие между отделните републики и автономни области.

Например Хърватско и Словения във всички области на живота са на по-високо равнище в сравнение с останалите. Затова те не искат да отделят средства от доходите си за републики като Черна гора и Македония и за автономната област Косово. Не е много лесно да се

²⁰⁶ Джавахарлал Неру от Индия. – Б. пр.

²⁰⁷ Гамал Абдел Насър от Египет. – Б. пр.

създаде баланс между югославските републики и автономни области.

Западната помощ намаля, но оплакващите Югославия проявяват слепота. Защото при всяка икономическа криза на страната Западът ѝ се притичва на помощ като ѝ предоставя много лесно заеми, въпреки че не е членка на Европейския съюз или на НАТО. Докато Турция, която е много важна членка на НАТО, много трудно успява да получи заем от Запада. Не само че не ни отпускат кредит, но най-силният ни съюзник ни заплашва с ембарго.

Един от важните проблеми на днешна Югославия е “албанският” въпрос в Социалистическа автономна област Косово. Но той не е неразрешим. Развитието му до днес показва, че може да се преодолее.

В Югославия живеят над шест милиона мюсюлмани. Босненците и повечето от албанците са мюсюлмани. В Социалистическа република Македония и Социалистическа автономна област Косово има турско малцинство, което наброява около 300 000 души.

Въпреки че е комунистическо, югославското управление изобщо не пречи на мюсюлманите да изпълняват религиозните си задължения. Затова Югославия може да се определи като страна с умерен комунизъм. Дори по отношение на частната собственост към народа се проявява търпимост. Днес селяните в страната могат свободно да изнасят на пазара продуктите, които произвеждат от земята си. Специално по отворените до обяд пазари на такъв голям град като Белград селяните от южните части на страната продават плодове и зеленчуци, което е известно на всеки. Турците от Ресен почти държат в свои ръце продажбата на ябълки в Белград.

Южните и югозападни части на страната са планински райони. А на север е разположена широката Дунавска равнина. Река Дунав минава през Югославия и по-нататък образува естествената граница между България и Румъния. А Югославия притежава територии и на север, и на юг от реката, тъй като тя я пресича. Водите на Сава и Драва я правят много пълноводна. Социалистическа автономна област Войводина се разпростира от двете страни на Дунава. Дунавската равнина, т.е. Войводина, представляват житницата на Югославия, където се произвежда най-много пшеница и царевица.

Адриатическото крайбрежие на запад е много стръмно. Въпреки това, стръмните брегове от север на запад имат красив данте-

лен вид. Дубровник и Риека са най-големите крайбрежни градове. Комплексите по очарователното адриатическото крайбрежие, което привлича стотици хиляди, милиони туристи, са прекрасни във всяко отношение. Въпреки че по брега няма плажове и пясък, не можете да намерите свободни места в комплексите.

За мен най-впечатляващата република на Югославия е Социалистическа република Босна и Херцеговина. Въпреки че по националност не са турци, босненците се смятат за част от турския свят. Те са много добри мюсюлмани и много обичат турците. По времето на кралското управление са претеглили много. Затова са имали изключително важна роля в съпротивителното движение на Тито. Босненците оказали голяма помощ на Тито в съпротивителната му борба срещу окупационните войски на Германия. Те участвали редом с него в партизанската война, приели съпротивата като борба на живот и смърт и с кръвта си са откупили своята независимост.

Тито не забравя самоотвержената борба на босненците по фронтовете и изпълнява обещанието си. След като освобождават страната от окупационните войски и започват да създават Югославската федерация, Тито не изоставя босненците и на картата на страната се появява Социалистическа република Босна и Херцеговина, която преди това не съществува. Новата република не е посрещната добре от другите. Но Тито им припомня, че босненците са заслужили това с пролятата си кръв, не прекланя глава пред южнославянските народи и създава тази мюсюлманска република в центъра на християнския свят.

Силите, които не успяват да предотвратят създаването на Босна и Херцеговина, не остават бездейни и много ощетяват републиката като не ѝ предоставят излаз на Адриатическо море. Като се погледне картата на Югославия от север на юг веднага става ясно, че пред Социалистическа република Босна и Херцеговина е поставена съзнателна преграда. Въпреки че може да се говори за здраво чувство на солидарност между съставлящите Югославия отделни републики и автономни области, много открито се вижда, че християнските републики са готови да удавят босненците в капка вода. На тези, които отричат това, препоръчвам отново да разгледат картата.

Социалистическа автономна област Косово също е ощетена. Например Черна гора, въпреки че е толкова малка, е обявена за република, а Косово е признато за автономна област. Причината е, че е близка и гранична част на Албания. Предпазна мярка... Но не само че

не ѝ е определен статут на република, досега в столицата на Косово, Прищина, не е направено нищо. Косово е много богато място на подземни богатства, повечето от рудите на страната са там, но промишлеността не е развита в областта, а на север, в Социалистическа република Сърбия. Федералното управление е било принудено да приеме тази несправедливост. Ето защо албанците в Косово се разбунтуваха. След като протестите избухват, ръководителите отиват в Косово и им казват:

– Да, прави сте, наистина са допуснати някои грешки. Ние сме готови да ги поправим, но вие спрете да се бунтувате!

Като турчин, тук искам да кажа, че съм обиден на албанците. Защото албанците много потискат турците от Македония. Не само в Косово, албанците в Македония също съсипват турците. Те навсякъде пречат на турците и извършват злодеяния, изтъквайки, че ние столетия наред сме задържали тяхното развитие. Ако не е било турското управление, днес албанците щели да имат по-висок стандарт на живот и щели да бъдат много по-цивилизовани. Често казват това в лицето ни. Мечтаят си да завземат властта дори в Република Македония. Ето защо македонските държавни служители, заети с преброяване на населението, надвишават колкото се може броя на турците в страната. За да не излязат албанците мнозинство.

По време на многовековното османско управление албанците не са били потискани и дискриминирани. И понеже са преди всичко мюсюлмани, те са се ползвали с много привилегии и техни представители са достигнали до високи държавни постове. Живненият стандарт на албанците е бил еднакъв с този на турците.

Въпреки това, в продължение на 500 години албанските въстания не секват. Но че християнските народи и особено сърбите никога не са разделяли албанците от турците и са се отнасяли към тях като към турци, е историческа истина. Ето защо ние довчера приемахме в Турция албанците, без да ги третираме като различни. Само в последните години са взети някои предпазни мерки. Тахир Ходжа от Печ ни е дал великия поет Мехмед Акиф Ерсой и нищо че в жилите му тече албанска кръв, той е гордост за целия ислямски свят. Защото никога не се е чувствал албанец и е проливал сълзи за страната ни, абстрахирал се от понятията за народност и национален произход и се е издигнал високо в ислямския свят. Дори когато открито изразява албанския си произход, чувства нашата страна за родина. Има много подобни при-

мери. Един от тях е великият Шемседдин Сами Бей. Колкото и днес албанските комунисти да претендират за останките му, той никога не служи на албанската кауза. Цял живот се е чувствал турчин и ни е дарил най-големия речник на турския език. Разрешихме да се преместят мощите на брат му, но гробът на Шемседдин Сами Бей трябва да си остане в Турция. Ако по някаква грешка това стане, сигурен съм, че Шемседдин Сами Бей ще се обърне в гроба. Защото те са били замесени с добротата, с водата и въздуха на нашата земя, с религията, вярата и идеалите на нашия народ. Ако Шемседдин Сами Бей би могъл да знае какъв е режимът на управление в Албания и убежденията на тези, които претендират за тленните му останки, би извикал, че няма нищо общо с тях.

Ние днес с разбиране се отнасяме към делото на албанските ни братя в Косово. Но те трябва да престанат да потискат нашите сънародници там.

А какво е отношението на албанците към сърбите? Всеизвестно е, че албанците са хора със суров и груб характер. Когато на 11 декември 1981 година избухнаха протестите в Косово, сърбите и черногорците не можаха да разберат за каква опасност става дума. В първия момент не успяха да изпратят достатъчно милиция и войска. А албанците не се шегуваха и започнаха да гонят от страната сърби и черногорци. По улиците, дори на вратата на джамията “Байраклъ” започнаха да се появяват обяви, в които застрашените пишеха, че разменят къщата си в Косово за една стая в Белград.

Да, сърбите и черногорците бягаха от Косово и правителството не можеше да спре това. Властите не можеха да вземат сериозни мерки, защото се опасяваха от разрастване на протестите. Затова югославските власти искаха да прехвърлят вината върху партийните лидери в страната. Най-напред отстраниха Махмут Бакали, а след него свалиха от власт и Фадъл Ходжа, въпреки че преди беше дясната ръка на Тито.

Постепенно сърбите започнаха да осъзнават сериозността на положението. В първите дни след събитията назначиха за министър на вътрешните работи Доланч, който в Югославия беше известен като “железната ръка” и който заяви, че няма да позволят на тези сепаратисти да успеят, защото ако разделението започне един път, няма да може да се спре.

И наистина положението беше много опасно, защото, ако на Косово беше позволено да стане република, щеше да дойде ред и на Войводина. Но не се ограничаваше само с това. Социалистическа република Сърбия започна да се замисля, тъй като намиращите се в собствените ѝ граници две автономни области граничат с Албания и с Унгария. Сърбите започнаха да се съмняват в албанците от Косово и да се замислят какво ще последва по-нататък, ако им позволят да получат статут на република. За Войводина важеше същото. Широките и плодородни нейни полета граничат с Унгария. Там не живееше многобройно унгарско малцинство, но по радиото и телевизията на Нови сад имаше предавания на унгарски. Ако република Сърбия загубеше тези две автономни области, щеше да се отвори път към разпадането на Югославия.

Тогава на Социалистическа федеративна република Югославия щеше да остане много малка територия, която включва Белград, Ниш и Ужице. Вероятността за реализирането на всичко това сериозно разтревожи сърбите.

Бих желал да кажа няколко думи за Югославия и преди всичко за сърбите. Най-напред трябва да подчертая, че сред всички социалистически страни Югославия представлява едно особено изключение. Днес специално в южните части на страната може да се види радваща душата панорама. Във всички турски села на Македония, Косово, Босна и Херцеговина и Черна гора се извисяват бели минарета. Джамииите са открити за посетители, обучението в турските училища продължава. Например турските деца в македонските градове Скопие, Битоля, Тетово и в Призрен (Косово) продължават да получават образование на майчиния си език. Да не говорим за Сараево! На Босна и Херцеговина ще се спра отделно, за да изразя задоволството си от положението там, което прави чест на Югославия, когато се сравни с всички останали социалистически страни.

Да, отново повтарям, че в южните части на Социалистическа федеративна република Югославия човек се чувства като в Турция. Не само че джамииите не се затварят, но се строят нови. Днес в страната шест милиона мюсюлмани – турци, албанци и босненци – свободно изпълняват религиозните си задължения, кланят намаза си в джамииите и учат в училище на родния си език. Като влезете в някоя турска къща непременно ще видите портрета на Ататюрк. На байрамите окачват турското знаме. В Прищина и Скопие на турски се издават вестници, по радиото има предавания на турски. Младежите са съз-

дали театрални и спортни клубове, представят своите народни танци. Стотици турски младежи учат в институти и университети. Докато в другите социалистически страни джамии се затварят, в Югославия се строят нови, например в Загреб. Изпитвам задоволство, че на пътя за Европа, в европейски град, се издига такъв мюсюлмански храм. По време на поклонението в Мека от всички социалистически страни само мюсюлманите от Социалистическа федеративна република Югославия свободно посещават свещените земи и стават хаджии. Всичко това е много хубаво, прекрасно! Но независимо от всичко, списъкът на желаещите да се изселят в Турция е доста дълъг... Защо ли? Пчелата би ли избягала от меда?

Сега идвам на темата си. Германските и български окупационни войски за четири години избиха милиони югославяни. Може ли да ми каже някой за 500 години турците колко сърби избиха? Колко жертви са дали южните славяни през турското управление?

Не мога да отмина и един друг важен въпрос. Когато се отърва от контрола на Москва, Тито преживя много опасни моменти и дни. Съветската армия се беше съсредоточила на югославската граница от страна на България, тогава Тито изпитваше силно безпокойство, защото имаше вероятност всеки момент Съветите да нахлуят и той се обърна за помощ към почти всички държави. Накрая се създаде Балкански пакт между Турция, Гърция и Югославия. Тито специално се снимаше с турския президент, тези приятелски снимки още се съхраняват в архива на дипломатическото ни представителство в Белград. Опасността отмина, Тито си отдъхна и ни обърна гръб. Югославия не ни подкрепи по Кипърския въпрос, въпреки че турската кауза е справедлива. Не искат дори да чуят името "Турска република Северен Кипър". Един приятел от Никозия беше дошъл в посолството. Притежаваше шофьорска книжка, издадена от Северен Кипър. Когато направихме постъпки до Дирекцията на милицията, те я хвърлиха в кошчето. Годици наред правителството в Белград подкрепя управлението на гръцката част на острова. Да, в политиката не съществува вечна дружба и вечна омраза. Но човештина не съществува ли? В никакъв международен форум Югославия не подкрепи Турция по кипърския въпрос. Дори през годините, когато беше начело на страните от Третия свят, Югославия беше инициаторка на решенията срещу Турция. Но да оставим този въпрос на историята.

Отново искам да се върна към Посолството на Република Турция в Белград. Както вече казах, през 1972 г. пристигнах в гра-

да като аташе по административните въпроси. Работата ми в консулството беше много натоварена, защото работещите в Европа милиони наши граждани минаваха оттук. Тъй като Югославия е точно по средата на пътя Западна Германия – Турция, връщащите се от Европа араби всеки ден образуваха опашки пред консулството, за да вземат транзитни визи за Турция.

Турските работници в Западна Германия, които искаха да отидат за байрама или за Нова година в Турция, се качваха на колите си и като стигнеха уморени в Югославия, повече не можеха да продължат. По това време пътищата на тази страна бяха много тесни и всеки ден ставаха катастрофи. Когато отивах на работа сутрин, вече беше получена информация за няколко катастрофи, загинали и ранени. Освен това ме очакваха съобщения и за няколко инцидента, защото работниците ни или попадаха в скандали с милиционери или пък някои се намираха в болница. Някой от болните искаше помощ. Тръгнаха да търсят работа по Европа и върнати обратно наши граждани ме чакаха, защото нямаха визи. С големи препятствия бяха стигнали до консулството ни. Искаха помощ за прибиране в страната. След малко ми звъняха от милицията:

– На гарата има няколко турски граждани, обрели са ги, елате да им помогнете.

Тъкмо оставях слушалката, този път ми звъняха от летището:

– Ние сме 100 човека, пътувахме за...

Пътували за Либия, Австралия или за Западна Германия. Но нямало полет, останали без подслон, без пари за ядене. Не знаели нищо тук, без пари били, фирмата ги измамила. Искаха да им помогнем.

Или звъняха от съда:

– Ваш гражданин е съден за катастрофа или за търговия с наркотици, трябва му адвокат, защита.

За кое най-напред да тичаш? Стаите на представителството ни бяха пълни с багаж на преживели катастрофа или починали при катастрофа, някои дрехи бяха целите в кръв, наоколо миришеше. Болен с деца, на когото във влака са откраднали билетите, пышкаше в някаква стая. Друг турчин, който години наред с труд е спечелил германски марки и отивал да си купи парцел за строеж или къща в Турция, във

влака бил обран и сега плачеше пред мен:

– Какво ще правя сега, свършен съм, край с мен. Г-н консуле, намерете парите ми!

След него се появяваше друг:

– Имам дело, намерете ми адвокат, спасете ме, защото съм невинен!

Докато се опитвах да му обясня, друг наш гражданин се молеше със сълзи на очи:

– Катастрофирах и закарах колата на сервиз. Майсторът ми взе много пари, обра ме. Взе ми парите, без да ремонтира колата.

Друг заявяваше:

– Трябва ми резервна част за колата, но нямам пари, намерете ми пари и майстор.

Телефонираха от границата, преди още да съм направил нещо за намиращите се при мен хора:

– Влязох от българската граница, югославяните ми направи-ха запор на колата.

Звъняха ми от митницата на Унгарската граница:

– С единайсет автобуса останахме тук. От Унгария наехме автобуси за автономната област, но не можем да минем през границата. Помогнете ни. Телефонирайте, за да дойдат да ни вземат.

Докато си мислех какво може да се предприеме, други с две таксите пристигаха и със сълзи на очи нареждаха:

– Господине, българите не ни разрешиха да влезем, хванахме таксите дотук. Шофьорите чакат отвън, нямаме пари да им платим. Намерете ни спешно пари, за да им платим. Освен това в паспортите ни имало нещо нередно, може ли да го оправите.

Оказваше се, че или срокът на валидност е изтекъл, или пък е тръгнал с невалиден вече паспорт. Но тогава как е дошъл дотук? Имаше и случаи, когато едно от децата не фигурираше в паспорта на родителя.

Човек не се изморява от интензивността на работата в консулството, а от същността ѝ. Обърналите се към нас хора бяха с проблеми, цели в кръв, с големи страдания. Трудно можеше да се издържи на това. Трябваше да ходя в болницата, където лежах турски граждани в кома или бяха починали. Близките им плачеха, изпращах ги в Турция разплакани.

Отивах в милицията, нашите турци винаги се изкарваха прави, никога не приемаха вината си. Всъщност повечето проблеми възникваха затова, че не знаеха езика и не можеха да се разберат. Може нашите да са се заинтели на милиционера, а нито те знаеха сръбски, нито пък милиционерът – турски.

Например милиционерът му иска паспорта, а той си мисли, че не е извършил никакво нарушение, за да му търси паспорта. Не знае, че е надвишил скоростта. Може да са го засекли по пътя, а затова има разрешение, с малка глоба може да се отърве.

Но тук трябва да подчертая също, че югославските милиционери обираха много турски граждани, глобяваха ги несправедливо. Особено митничарите без основание глобяваха работниците ни за багажа им и им го конфискуваха, като същевременно им вземаха парите. Но наред с това югославските лекари в болниците спасиха живота на много граждани турци. Това е въпрос, който много трудно може да се обясни тук. За да се разбере пред какви условия бяха изправени работещите в Европа турски граждани и какво отношение се проявяваше към тях, ще разкажа няколко случая.

Съпругът на г-жа Сабрие от Люлебургаз, г-н Сюлейман, работи в Западна Германия. Тя взема 7-8 годишния си син Бюлент, отива на гости при съпруга си и след няколко месеца тръгва обратно с влака, защото той трябва да започне училище. Понеже влакът е препълнен, тя до Белград стои права в коридора и когато в града слизат повечето от пътниците, ляга на седалката в купето и дълбоко заспива. Влакът продължава към Ниш, когато машинистът на отсрещен влак забелязва как едно дете пада от влака и се обажда на компетентните власти. На следващата гара влакът за Истанбул е спрял, събуждат г-жа Сабрие и установяват, че Бюлент го няма. Един спасителен екип намира детето в безсъзнание върху чакъла на линията. Понеже детето е в кома и местната болница не би могла да помогне, изпращат детето в Белградската болница.

Бюлент остана в кома 3-4 дни, майка му непрекъснато плачеше, навсякъде в представителството ни се чуваше как нарежда. Позвънихме на бащата на момчето, положението на майката стана още по-трагично. Не само, че се страхуваше да не загуби сина си, но се опасяваше и от съпруга си, който щеше да пристигне от Западна Германия.

Той можеше да я обвини, че не е гледала детето, че го е оставила самò, че е заспала като умряла. Резервирахме ѝ хотел, защото не се знаеше колко време ще продължи комата, а и бащата щеше да пристигне. Жената непрекъснато плачеше и нареждаше, понеже не вярваше, че ще се оправи:

– Аз да умра вместо него! Не ме пращайте в хотел! Ще се хвърля от прозореца, ще се самоубия!

Спогледахме се с г-н консула, започнахме да търсим изход. Консултът се измъкна:

– Ти отговаряш по административните въпроси, измисли някакво решение за жената!

Тези дни зет ни беше завършил магистратурата си в Америка и беше пристигнал със самолет в Белград. Взе жена си и дъщеря си и замина за Турция. Вкъщи имаше място. Веднага реших тя да остане вкъщи до оздравяването на Бюлент. Слава на Аллах, Бюлент дойде в съзнание. Ние ежедневно ходехме с нея в болницата да го видим. След 30-40 дни момчето беше изписано. Понеже баща му работеше в Западна Германия, администрацията на болницата взе парите за лечението от неговата осигуровка там. Иначе беше невъзможно да се посрещнат разходите.

Въпросът със здравеопазването беше уреден много добре в страната, защото след турските работници в Европа, югославските се нареждаха на второ място по численост. Всеки турски работник, лекуван в югославска болница, показваше документа си за здравна осигуровка и след лечението се изписваше, без да плаща нищо.

На място ще бъде тук да кажа няколко думи за турските работници в различни страни на Европа. Много би било добре, ако работливите и съзидателни турски работници бяха допринесли за развитието на Турция. А то заради икономическите проблеми милиони турски чеда се потяха в чужбина и работеха за напредъка на други

страни. Тук искам да изредя някои свои наблюдения за гурбетчиите ни по Западна Европа.

1. С много малки изключения, турците упражняваха най-тежка работа.

2. Всички не бяха от категорията на качествена работна ръка.

3. Те имаха висок и полезен принос за икономиката на страната ни.

4. Затова някои от тях, когато правеха постъпка за нещо в дипломатическите ни представителства, очакваха специално внимание и своевременно услуги, независимо дали това беше законно или не.

5. Тези, които отиваха в Европа за осигуряване на по-висок стандарт на живот, бяха постигнали това и същевременно бяха усвоили някаква професия. Когато подобни хора се връщаха в Турция за постоянно, те много допринасяха и за развитието на страната ни. Освен това с почтеността и работливостта си те представяха доста добре Турция в Европа.

6. Но за съжаление, имаше и хора, които не отиваха в Европа да спечелят пари. Именно те ставаха лоша реклама за нашата страна и мърсяха нейното неопетнено име.

7. Една част от работниците ни напускаха работа при най-малкия проблем и живеяха със социални помощи и семейни помощи за деца.

8. Обикновено турските работници бяха по-многодетни от другите.

9. Най-големият проблем за работниците ни беше образованието на децата. Имаше доста недостатъци в националното и религиозно възпитание на младите ни поколения, родени в европейски страни.

През 1976 г. приключи 4-годишната ми командировка и в края на октомври се върнах в Анкара. Но след две години отново ми излезе заповед за назначение на задгранична командировка. По лични причини направих постъпки за едногодишна отсрочка. Затова назначението ми стана през 1979 г. Понеже Посолството на Република Турция в Белград направило постъпки за осигуряване на служител, който

да знае езика на страната, неочаквано ме командироваха отново там. Ето така през октомври 1979 г. отново се оказах в сградата на представителството ни в Белград.

По време на първото ми назначение работех с двама посланици – Октай Ишчен и Огуз Гьокмен. В периода на втория ми престой най-напред посланик беше Хикмет Йозкан, а след една-две години беше назначен покойният Галип Балкар.

Когато отидох за втори път в Белград, някои неща ме смаяха. За три години в Белград беше построено ново летище. Старото беше предназначено за вътрешните линии, а новото до него беше оборудвано със съвременна апаратура.

Споменавам този факт, защото разширяването на летището “Ататюрк” в Истанбул трудно приключи дори за 20 години. Освен това пресичащият цяла Югославия път, който беше много тесен, беше превърнат в магистрала за много кратък срок от четири-пет години. И това беше реализирано изцяло с външен капитал. А ние чак сега успяхме да построим такъв път само от Истанбул до Измит.

Непосредствено с пристигането си в Белград, г-н Галип Балкар започна да работи усилено. Беше млад и енергичен. Освен това много възпитан и вежлив човек. В тази връзка искам да споделя един свой спомен. По задължение всяка неделя непременно се отбихах в представителството ни. Една неделя със съветника на посланика щяхме да ходим до работата и да говорим с г-н Галип Балкар по някакъв въпрос. Обикновено събота и неделя се обличахме спортно. Ако имаше някаква спешна работа, свършвахме я и веднага се връщахме вкъщи.

Понеже знаеше за нашето отиване, г-н посланикът се беше приготвил навреме и беше влязъл в кабинета си. Ние със съветника на посолството се срещнахме долу и заедно се качихме при него. Но не само че бяхме облечени спортно и не бяхме сложили вратовръзки, но дори не се бяхме избръснали. Посрещна ни с неизменната си, както винаги, усмивка и с голяма вежливост. Като ни огледа, каза:

– Извинете ме, господа! Понеже е неделя, малко се позабавих. Може да сте били принудени да изчакате малко, но не исках да се явя пред вас необръснат.

Тогава усетих, че по цялото ми тяло полазиха тръпки. От че-

лото ми започнаха да капят капки пот. Ние бяхме облечени спортно дрехи без вратовръзки и небръснати и сега се потяхме от неудобство, а г-н посланикът в неделя се е избръснал, сложил си е вратовръзка, стоеше пред нас с огромно внимание и вежливост и с многозначителните си думи ни даваше да разберем какво иска да каже.

Аз отново работех в консулската служба, занимавах се със същите проблеми, започнал бях от същото място. И сега имаше различни случаи, но най-много ме впечатлиха и оставиха дълбоки следи в мен посещенията ми в затворите.

В град Сремска Митровица, на 100 километра от Белград, имаше затвор за чужденци и в него лежах стотина турски граждани. На националните и религиозни празници ги посещавахме, носехме им мънички подаръци и изслушвахме проблемите им. Опитвахме се да намерим разрешение в рамките на югославския закон и приятелските взаимоотношения между двете страни. Понякога отивахме с консула, но в повечето случаи бях сам. Само аз си знам какво съм изпитвал при тези посещения като човек, който някога е гледал небето четириъгълно. По ирония на съдбата някога аз говорех с близките си през решетки, а сега като представител на турското посолство официално посещавах лишените от свобода. Кой можеше по-добре от мен да разбере проблемите им, тяхното душевно състояние? Може би изпитвах по-силна болка от тези клетници, които бяха сред четири стени далеч от родина и семейства. Когато ги виждах, отново оживяваха спомените за трагичните ми изживявания в миналото. Смазваше ме болката, че беше невъзможно да ги спася оттук. Само аз и Аллах си знаем каква мъка изпитах, когато като отровен кинжал в мен се забиха думите на учителя от град Маниса, Али...

Повечето от затворниците бяха осъдени заради наркотици. Положението им беше трагично, защото след като ги хващаха с наркотици, получаваха няколко наказания.

1. Парична глоба.
2. Конфискуване на превозното им средство.
3. Затвор.

В сравнение с нашите, югославските закони предвиждаха по-малки присъди за търговия или пренасяне на наркотици. Най-високите присъди не надвишаваха 10 години. Но за осъдените ни граждани най-тежкото беше това, че след излежаване на присъдите в чужбина,

турският съд отново ги подлагаше на разпит и съд, като присъдите им стигаха до 32 години лишаване от свобода. Затова не можах да отговоря, когато учителят Али ми зададе следния въпрос:

– Правната наука предвижда ли два пъти съд за едно и също престъпление?

Учителят беше прав. Затова освободените от затвора не искаха да се връщат в Турция. Ръководството на затвора изпращаше до нас паспортите на лишените от свобода и ние се стараехме по възможност да осигурим връщането им. Когато отивах да ги видя, можех да им предложа само следното като изход:

– Напишете заявления по този въпрос до Великото народно събрание на Турция. Ние държавните служители можем да прилагаме само действащите закони.

Така един ден, когато в залите на консулството плачеше една жена, на която съпругът ѝ беше хвърлен в затвора по същия повод, не можах да се въздържа и ѝ казах:

– Споделям мъката Ви, госпожо. Аллах да Ви помага! Но дали не бихме могли да погледнем на нещата и от тази страна. Вижте, аз като държавен служител се трудя за една заплата. Съпругът Ви този път е бил заловен. А ако това не беше се случило? За един път колко милиона печели? Но има и нещо друго, досега колко пъти е успял и колко пари е спечелил? Ето ние затова се трудим много, за да спечелим малко. Трябваше да вземе предвид тази опасност.

Тук не мога да не споделя още един случай. Един ден пред Иранското посолство, което се намира до турското, видях една плачеща туркиня. Не можах да издържа и отидох при нея. Каза ми, че съпругът ѝ е заловен за наркотици, но служителите на иранското посолство въобще не искат да я чуят. Изслушах бедната жена.

– Ние сме турци от Тебриз, Иран, бедно семейство с четири деца. Съпругът ми е шофьор. Беше наел камиона на една жена и даваше част от печалбата си на нея. Караше стока за Европа и някаква група без негово знание сложила наркотици в камиона. На границата милиционерите и митничарите ги намерили. (Югославските власти бяха много добри в откриването на наркотици, дори когато не е подаден какъвто и да е сигнал.) Сега конфискуваха чуждия камион и задържаха мъжа ми. Аз оставих четирите си деца в Тебриз и дойдох

чак дотук за мъжа си. Но посолството изобщо не иска да ми помогне. Не знам езика и дори не можах да отида в затвора при него.

Съжалих жената, като че ли чувах детския плач на изоставените ѝ деца. Веднага се свързах с адвоката на нашето представителство и за много малко пари прие да се занимае със случая. Закарах жената в затвора, за да види съпруга си. След месец-два делото приключи. Шофьорът успя да се отърве с много малка присъда. Вината беше в тези, които бяха сложили наркотика в камиона. Те казали на шофьора следното:

– Ние пътуваме за Германия със собствената си кола. Може ли да ни закараш този багаж дотам. Ще си го вземем, като стигнем.

Но търговците на наркотици следели камиона отдалече. Това направило впечатление на милицията и така били заловени. Шофьорът също получи лека присъда като съучастник.

Нямат край тези случаи, с които се срещнах по време на осемгодишната си служба в Белград. Искам да отделя място на още един. Мъж от Ерзинджан отишъл някак си на работа в Европа, работил в Австрия. Но за съжаление, бил умопобъркан. Как е отишъл там в това състояние, не знам. Работил и спечелил доста пари, но един ден си взел отпуск и тръгнал на път за Турция. Слязъл на гарата в Белград, защото искал да си купи пакет цигари. Но понеже нямал югославски пари, отишъл на обменното бюро на гарата и там обменил 45 000 шилинга. А похарчил само 30-40 динара. По това време влакът тръгнал, а човекът се разхождал по гарата с много пари в джоба. Един милиционер го хванал и телефонира в консулството.

– На гарата открихме един умопобъркан турски гражданин, елате да го приберете.

Намерих го в участъка, около него няколко милиционери се опитваха да го задържат. Заедно с тях се качихме в една кола и дойдохме в представителството. Взехме парите от джоба му и ги сложихме в касата. Но човекът беше опасен, нахвърляше се на всеки. Телефонирахме в болницата, един екип го прибра. Докато той беше на лечение, аз тръгнах по следите на парите. Взех от касата динарите и отидох на гарата, за да взема отново с тях австрийски шилинги. Но служителят ми възрази:

– Вашият гражданин по собствена воля дойде и ги обмени в

динари. Взех шилингите и ги внесох в банката, с която работим.

Отидох в банката, но отказаха да ми дадат шилингите. А човекът имаше деца, които очакваха баща им да се върне, да им купи нови дрехи за байрама. Но какво можеше да им вземе с толкова много динари? Реших непременно да взема обратно шилингите. Отидох в болницата и извадих епикриза, в която се удостоверяваше, че човекът е психично болен. Върнах се в банката, дадох документа на директора и той нямаше как да възрази повече. Взех всички шилинги, без тези за пакета цигари.

Бяхме уведомили близките на душевноболния, скоро дойде зет му. Заедно го изписахме от болницата и така го изпратих за Турция със зет му. Беше се успокоил, защото в продължение на 3-4 дни не му бяха дали нищо за ядене, но пък му бяха направили доста инжекции с успокоителни. Не можеше да върви, камо ли да буйства.

Още един интересен случай, на който станах свидетел. Двама семейни братя, работещи в Западна Германия, по време на отпуската си тръгват с цялото домочадие за Турция. Материално са добре, пътуват с две коли, едната от които е мерцедес, а другата някакъв минибус, който е натъпкан с багаж. Един от братята със семейството кара отпред, а родителите му са в следващия ги минибус. При тях са и внуците. Толкова бързо карат, че не признават нито правилник, нито пътни знаци. Някакъв милиционер дава знак на първия брат да спре, след което му иска паспорта.

Нашият отказва да си даде паспорта, защото смята, че не е направил никакво престъпление. Милиционерът не разбира възраженията на турчина. Когато нашият гражданин и милиционерът се карат на пътя, брат му с минибуса пристига и отива на помощ. Бащата също слиза, но заедно с него и едно голямо куче, вълча порода. Гледай какво става сега... Освен това един от внуците се присъединява с голям пистолет в ръка. Разбира се, това е пластичен пистолет-игранка, но милиционерът го взема за истински. Той се обажда за помощ, идват други, положението става много критично. Двамата братя и баща им нападат югославски милиционер с пистолет и куче... Непростимо престъпление... Накрая милицията овладява положението и задържа нападателите. Истината е съвсем друга, но серията от случайности представя инцидента като планирано нападение.

Делото им се гледаше след 4-5 месеца. Пистолетът и кучето

бяха пред съдиите като доказателства. Г-н съветникът на посолството ми каза:

– Иди и виж какво става в съда.

Аз отидох в съда много по-рано. Поисках да се видя със съдията преди заседанието. Съгласи се. По това време се очакваше Тито да посети Турция, приготовленията за визитата продължаваха и в двете страна. Казах на съдията:

– Аз дойдох само да гледам делото. Ще проследя как протича и ще докладвам на г-н посланика. Сега двустранните отношения протичат в изключителна приятелска атмосфера. Не искаме точно в навечерието на посещението на Тито този случай да бъде отразен в печата ни. Дружеската атмосфера може да пострада, ако инцидентът стигне до журналистите и започнат да се занимават с него. Според мен причината за проблема е, че не са могли да се разберат. И дума не може да става за съзнателно нападение.

Той ме изслуша внимателно, след което натисна звънеца и каза на влезлия:

– Кажи на вещото лице да дойде.

След малко влезе някакъв човек, на когото съдията зададе следния въпрос:

– Какво мислите за този пистолет?

Непознатият бил инженер, специалист по оръжия. Започна да обяснява:

– Пистолетът наистина е пластична детска играчка. Но е голяма по размери. С малко изменение може да се превърне в истински пистолет. Но в този си вид не може да убие човек. Може да го ослепи, ако сачмата попадне в окото му.

След като изслуша обяснението на вещото лице, съдията каза:

– Може ли да повторите думите си пред съда след малко.

– Разбира се!

Скоро делото започна. Съдията изслуша страните и даде дума на вещото лице:

– Този пистолет е детска играчка и не може да убие човек.

Милиционерите следяха развитието удивени. Прочетоха решението на съда:

“Установи се, че не става дума за умишлено нападение. Но понеже трябва да се уважават заповедите на държавните служители, подсъдимите се наказват с парична глоба и три месеца затвор.”

Гражданите ни бяха задържани до делото и този срок им се зачете, затова веднага ги освободиха. Бяхме неописуемо радостни.

По време на престоя ми в Югославия между ръководителите на двете държави бяха осъществени двустранни посещения на най-високо равнище. След официалното посещение на Тито в Турция, президентът Кенан Еврен дойде в Югославия, а външният ни министър Илтер Тюркмен посети Белград по покана на югославския си колега Върховач.

В навечерието на посещението на външния ни министър Илтер Тюркмен република Македония демонстрира пример за голяма политическа толерантност. Както е известно, Ататюрк завършва Военното училище в Битоля, сградата на което е запазена до днес. Македонските власти предложиха в сградата да се открие фотографска изложба и пред нея да се постави бюст на Ататюрк. Правителството ни посрещна това с огромно задоволство.

Започна подготвителната дейност, бюстът на Ататюрк се направи в Турция. Освен това бяха подготвени материалите за изложбата. По време на посещението на Илтер Тюркмен изложбата беше открита много тържествено. Но после македонците поискаха бюстът да не бъде поставен пред сградата на бившето военно училище, а вътре, защото много лесно можел да бъде счупен от врагове на Турция. Така и направихме.

По този повод и аз бях в Битоля и с голям интерес и вълнение разгледах сградата на училището, където е учил Ататюрк. Построено е в квадратна форма, по средата му има широк двор. Пред сградата минава асфалтов път, а зад нея се издига висока планина. Когато се снихаме отпред, милиционери ни заобиколиха и ни казаха, че било забранено, но ние вече си бяхме свършили работата. Предупредиха, че е забранено да се минава от другата страна на пътя. Може би под планината и в самата планина имаше склад на оръжие. В същото вре-

ме само на 13 километра по-нататък се намираше гръцката граница.

Посещението на нашия министър на външните работи в Битоля и откриването на изложба беше повод да се създаде празнична атмосфера в града. От всички краища на страната и по-специално от Македония, Косово, Босна и Херцеговина бяха дошли турци, босненци и албанци, които ни прегръщаха. По улиците на Битоля срещнахме и разговаряхме с много учители турци. В града има модерни места, но понякога правят впечатление къщите от турско време със своите еркери с решетки. Навсякъде се виждаха турски следи. Македонските планини не са голи, а са обрасли със зелени гори, всичко това внушава спокойствие. Намиращото се малко по-нататък Охридско езеро е заобиколено с поля, които приличат на райски кътчета. А плодородната земя на Вардарската долина осигурява благодат наоколо. В малки и големи градове като Скопие, Битоля, Тетово, Струмица, Куманово, Прищина, Призрен, Велес и други има много турски исторически паметници. Това са места с турски следи, където някога са управлявали прадедите ни. Турската чаршия в центъра на Скопие все още се съхранява с всичките ѝ характерни особености.

От второто ми назначение в Белград бяха минали три години. Новият ни посланик г-н Галип Балкар денонощно работеше. Когато отиваше във външното министерство на Югославия, нямаше нужда от преводач. Но по време на контактите си с други компетентни лица, се нуждаеше от такъв. По време на мисията си в Югославия искаше да представи Турция много добре. Затова всяка седмица имаше среща някъде. Например през една седмица посещаваше кмета на Белград, следващата се срещаше с директора на югославското радио и телевизия. А през по-следващата непременно се срещаше с главния редактор на в-к “Борба” или с ръководството на “Политика”.

От една страна полагаше усилия да представи нашата страна в Югославия, а от друга осъществяваше официални посещения в републиките на Федерацията. Тези посещения бяха един вид част от протокола. Така беше дошъл и редът на Босна и Херцеговина.

Докато преди работехме трима на тази длъжност, сега бях останал единственият аташе по административните въпроси. Добре че съветникът на посолството Йомюр Йонхон ми помагаше много, особено по финансовите въпроси. Тук трябва да изразя благодарността си към него за помощта. Същевременно от министерството в Анкара за два месеца в командировка бяха изпратили един служител. Точно по

това време г-н посланикът беше решил да посети центъра на Република Босна и Херцеговина – Сараево. Един ден ми каза:

– По време на това мое посещение ти ще ме придружаваш.

Беше хубав пролетен ден на месец май. Всичко беше раззелено. Тръгнахме на път с частния автомобил на г-н Галип Балкар. Сам караше колата. Не беше предпочел служебния автомобил, защото искаше да посети не само Босна и Херцеговина, но да разгледа цяла южна Югославия. Преди това аз бях ходил в Сараево, но не и на места като Санджак и Нови Пазар, където живее преди всичко мюсюлманско население.

За тези места мога само да кажа, че никога там не се почувствах на чуждо място. Имах чувството, че минавам през стари анадолски села. Във всяко село имаше джамия, минарето на която се извисяваше нагоре. По улиците се виждаха мъже с чалми и фесове, а жените носеха шалвари и покриваха главите и раменете си с големи забрадки. Плодородните долини между високите планини и бързотечните реки омайваха човека.

Не можах да усетя как мина пътуването ни. Г-н посланикът ме разпитваше за история, наука и литература, аз му отговарях и така пътувахме и разглеждахме местата. Когато му разказвах за прекараните в България страшни и горчиви дни, г-н Галип Балкар спираше колата и ме слушаше. Направихме почивка на едно много красиво място, откъдето се разкриваше прекрасната панорама на река Дрина. Туристите се разхождаха на салове по реката, която течеше, лъкатушейки между покритите с гори високи планини. Починахме си малко и разгледахме един туристически пътеводител, написан на френски от някакъв белгиец, със заглавие “Туристическите места в Югославия”.

Целта ни беше град Фоча, където искахме да разгледаме известната джамия “Аладжа”. Но преди нея по пътя ни имаше един шедьовър, който аз отдавна исках да видя. Става въпрос за Вишеградския мост, наричан още и Мостът на Мехмед Паша Соколович, построен над Дрина от великия ни архитект Мимар Синан.

Стигнахме в града и веднага се изкачихме на крепостта, която е много стара и е в развалини. Въпреки това, някои части от нея са реставрирани. Заслужава си от крепостта да се види гледката на моста върху Дрина, течаща между планините. Прекрасна панорама! Само гений като Мимар Синан би могъл да сътвори такъв шедьовър. Докол-

кото си спомням, мостът е разположен върху девет каменни основи. Точно по средата има площадка с надпис и място за сядане. Надписът е доста дълъг, стоях пред него и с голямо удоволствие го четях. По това време г-н посланикът ми направи снимка. Изпитах гордост от надписа и от несравнимото произведение на изкуството. Това е шедевър, достоен за гения на Великия Синан. Мостът е поправян няколко пъти. По време на двете световни войни е пострадал. Но последната реставрация от 1951 г. му гарантира живота.

Малко по-напред в Дрина се вливат водите на друга река. Между двете реки е направен много красив парк. От крепостта човек не може да се нагледа на местността при сливането на водата, на парка в самия център и на покритата със зелени гори висока планина отсрещна. Дълго се наслаждавах на панорамата и шептах молитви за душата на тези, чиито ръце са сътворили великото произведение. Бях много развълнуван, но същевременно потъвах в дълбоки мисли. Прадедите ни са приемали тези земи за родина, щом са издигнали такива велики и вечни паметници. Но за съжаление, не са успели да запазят тези места като наследство, а са ги загубили.

Влязохме в ресторанта, който е направен на най-високата точка на крепостта, между стените ѝ. От разговора ни сервитьорите разбраха, че сме турци. Започна голямо тичане. Бяхме изненадани, че след това при нас дойде сервитьор мюсюлманин, който трябваше да ни сервира. Не ни възприемаше като чужденци, но не можеше да изрази вълнението и емоциите си, защото не знаеше турски. Но искаше да ни дари с усмивка на лице и с душевна топлина. Само благодарение на ислямско-турските паметници като изградения от великите ни прадеди мост, който с възхищение наблюдавахме долу, до днес в сърцето на този млад и истински мюсюлманин се е съхранило религиозното чувство. Освен това младежите по тези земи, които гледат великолепните творения, не забравят че са наследници на велики творци като Мимар Синан, Мехмед Паша Соколович и други. Как биха забравили и как да не се вълнуват при вида на тези архитектурни произведения? Дори християнинът Иво Андрич изпитва истински вълнения от моста, спомня си за османската история, от ислямско-турския синтез сътворява литературно произведение и така спечелва Нобелова награда. При това положение как аз, наследникът на османските победители, да не изпитвам вълнение пред великия мост! В очите на сервиращия ни млад мюсюлманин виждах религиозните искри, а в ромона на течащата между планините вода на Дрина чувствах великото изкуство на

Мимар Синан, гордостта и разума на Мехмед Паша Соколович. Тук си спомних още веднъж разказаното ми от мюфтията на Белград, приятеля ми Хамди Юсуф Спахич.

В Белград се състоя конгрес на парламентите от всички републики и области на Югославия. На конгреса присъстваше и делегация от Турция. Членът на турската делегация Ахмет Тевфик Паксу ме помоли:

– Може ли да ме заведете при мюфтията на Белград?

Г-н мюфтията Хамди Юсуф Спахич ни прие в сградата на Белградската ислямска общност, чийто председател беше. На приема присъстваха ръководството на общността и живеещи в столицата мюсюлмани. Ахмет Тевфик Паксу с няколко думи изрази задоволството си от срещата и накрая заключи:

– Изказвам благодарност на г-н мюфтията за приема и се извинявам, че им отнехме от ценното време.

Отговорът на мюфтията беше много подходящ:

– Господине, изобщо не трябва да се извинявате. Ние сме Ви признателни и не бихме могли да ви се отблагодарим никога. Защото вие ни подарихте такава славна религия като ислямската, направихте толкова много неща за нас. Дадохте ни земно и небесно щастие. Дори нищо да не бяхте направили по тези земи, вие ни ощастливихте с великия ислям! Аллах да ви закриля!

Тези думи принадлежаха на Хамди Юсуф Спахич – възпитаник на университет “Ел Езхер”, мюфтия на Белград и син на босненския народ...

След обяда в ресторанта на крепостта продължихме пътя си. Хайде към Фоча! С вълнение очаквах да видя джамията “Аладжа”. Минавахме през босненските села с джамии и минарета и накрая стигнахме до града. Паркирахме колата на подходящо място и тръгнахме към храма, минавайки по моста на малка рекичка. Ето че джамията “Аладжа” се издигаше пред нас с тъничкото си бяло минаре! Сградата беше малка, но дворът ѝ – много голям. А минарето ѝ беше прекрасно! Най-впечатляващата специфика на това творение на изкуството е несравнимата му красота. Въпреки че е малка, майсторът е създал такава уравновесеност между джамията и минарето ѝ, че погледната отстрани, тя зашеметява. Затова служителите ѝ, за да привлекат вниманието

ни, ни казаха да я погледнем откъм входната врата, където имаше надпис. Не знам колко е вярно, но според тях надписът принадлежал на Евлия Челеби. В него великият пътешественик казва следното:

“Доста места обходих по света. Видях много красиви творения, но не срещнах по-красива и по-прекрасна джамия от “Аладжа”!”

Евлия Челеби е много прав. Аз не съм виждал през живота си по-красива и по-очарователна джамия от тази. На много места се срещат примери от вътрешната ѝ украса, мраморната резба на михраба²⁰⁸ и минбера²⁰⁹. Но разположението на джамията, погледната отвън, омайва човека. На открито има три купола, които с мраморните си колони са изключително творение. Не навсякъде могат да се видят грациозните пясъчни часовници, които са от едната страна на входната врата. Минарето на еднокуполната джамия е истинско чудо! Въпреки че изглежда голямо за малката джамия, така се извисява нагоре като тънък бял молив, че не можеш да му се нагледаш. А съвсем друга красота предлагат михрабът и минберът ѝ. Освен това в джамията се намира тюрбето на сина на Хасан Назър ефенди – Ибрахим Бей, което е поставено върху четири кръгли колони и е покрито с купол.

След като се наслаждавахме до насита на джамията, ние си направихме снимки пред нея, казвайки си, че си е заслужавало да дойдем дотук. Качихме се на колата и продължихме. Щяхме да останем в Сараево и искахме да стигнем до града, преди да се е стъмнило. Г-н Галип Балкар караше бързо и стигнахме в планираното време. Когато Мехмед Фатих е завладял тези земи, на върха на планините тук е имало дворец, от който се виждало всичко наоколо. Според легендата градът е бил назван на името на двореца.

Сараево влезе в историята като място, където беше убит австрийският принц и впоследствие на това избухна Първата световна война. Все още се посещава ъгълът в началото на улицата, където е било извършено покушението. Град Сараево не е център само на Социалистическа република Босна и Херцеговина, но и на всички югославски мюсюлмани. Защото тук е седалището на представителя на ислямската общност Х. Наим Хаджиабдич. Той има седалище и в Белград. Когато влязохме в Сараево, имах чувството, че съм в Бурса. В центъра на града се намира площад “Башчаршия”, която е турско тво-

²⁰⁸ Михраб – вдлъбнато в стената на джамията място, което е предназначено за имама. – Б. пр.

²⁰⁹ Минбер – издигнато място в джамията, откъдето имамът проповядва на двата байрама и на всяка петъчна молитва. – Б. пр.

рение. Чаршията е построена в стар турски стил и е съхранила изцяло първоначалния си облик. Мисля, че това е единствената в света турска чаршия, която е запазила автентичния си вид.

Всеизвестно е, че олимпийските зимни игри през 1984 г. бяха организирани в Сараево. Като се има предвид, че Босна и Херцеговина е била в състояние да организира подобно международно състезание, може да се предположи до какво съвременно ниво на развитие е достигнала. Сараево е модерен град в пълния смисъл на думата. Но наред с това старите следи на града са съхранени. На първо място цялата “Башчаршия” е реставрирана.

Който иска да види стария Истанбул, да отиде в Сараево. Веднага се поинтересувахме как са успели да го постигнат. Отговорът им се оказва много интересен. Казаха ни, че от кметството във Виена са взели микрофилмите на Сараево, в това число и на площад “Башчаршия” и са реставрирали центъра така близък до оригинала. След превземането на териториите на Босна и Херцеговина, австрийците веднага направили микрофилми на Сараево и ги съхранявали в кметството. Ние години наред останахме по тези места, дори построихме всичко, но изобщо не помислихме как да го съхраним. Но какво представлява Сараево в сравнение с Истанбул? Самите ние превърнахме в грамади от камък най-красивия град на света – Истанбул!

В центъра на “Башчаршия” има шадраван, построен в стар турски стил. От двете страни на чаршията са наредени дървените постройки на дюкяните. Правят впечатление с керемидените покриви и дърворезбите си. Безистенът е реставриран, между магазините е разположен ресторант, който привлича внимание с безбройните си колони. Ястията от прекрасната турска кухня са изложени в големи тенджери, калайдисани и блестящи. Отпреди бях чувал много за националното им ядене “босански лонач”. Като видяхме прекрасните ястия в чистите калайдисани тенджери, г-н посланикът Галип Балкар ми каза:

– Отдавна си мечтая за манджи със сос. Искам да хапна от варените ястия в тези тенджери, които много приличат на нашите, защото ми омръзна години наред да ям сухи скари, бифтеци, до гуша ми дойде от тях!

Поръчах на приближилия се сервитьор и след малко на украсена по края голяма калайдисана тепсия ни сервираха един букет от пожеланите от него ястия със сос. Сервитьорът беше сложил в тепси-

ята различни видове манджи, като се започне от яхните и се стигне до сармите, и след като ги затоплил, сложил отгоре украсен калаен капак. Като отворихме капака, наоколо се разнесе приятен дъх на яхнии, таскебапи, сарми и пълнени зеленчуци. Понеже бяхме дошли от път, имахме чудесен апетит. Ядохме с наслаждение... Докато бяхме в Сараево, винаги се хранехме тук.

Улицата, която от “Башчаршия” продължава на юг, направо ни заведе в комплекса “Гази Хюсрев Бей”. По пътя срещаме мъже с фесове и жени с шалвари.

Джамията “Гази Хюсрев Бей” е една от най-големите в Югославия и е била построена от Гази Хюсрев Бей през 1531 г. Срещу нея се намира и едноименното старо медресе, което днес е в развалини. В средата на двора му има шадраван, а от лявата страна на джамията се намират тюрбетата на Гази Хюсрев Бей и Мурад Бей. Осмогълното тюрбе на първия е по-близо до джамията и на плочката с надпис пише, че е загинал през 1541 г.

Точно срещу нуждаещото се от реставрация медресе се намират духовната гимназия (медресе) и Богословският факултет. На друго място е имало и женска духовна гимназия.

Непременно исках да видя тези мюсюлмански училища. Най-напред се запознах с директора на медресето. В Югославия духовните служители са с много добро образование. Повечето от тях са завършили университети в ислямски държави и най-често университета “Ел Езхер”. Те са способни духовници и денонощно работят за съхраняване на исляма в балканските страни. Ислямската общност тук издава религиозното списание “Ислямска мисъл”. Освен това младежката организация на медресето “Гази Хюсрев Бей” в Сараево издава списанието “Земзем”²¹⁰. Статиите, разглежданите въпроси в списанието показват високата подготовка, широките и задълбочени религиозни познания на авторите. Издавано на сръбски език, в него вярата се разглежда от религиозни и научни аспекти и се дава място на статии, които са върху предметите по свещени предания и тълкуване на Корана. Направи ми впечатление това, че всичко тук е на сръбски, но в поздравленията на Председателството на ислямската общност се среща изреча “Байрам мюбарек олсун!”²¹¹ Ето това е едно доказателство, че не са изтрети следите на прадедите ни, които са разпростра-

²¹⁰ Така се нарича водата от извора в Мека, която се приема за свещена. – Б. пр.

²¹¹ Честит Байрам! – Б. пр.

нили великата ни религия. Хатипът чете проповедта си на сръбски, говори от трибуната в джамията на сръбски. Но след като излязат от байрамския намаз, мюсюлманите се поздравяват помежду си на турски: “Байрам мюбарек олсун!” Вкъщи, на чаршията, на пазара говорят на сръбски, но помежду си се поздравяват на турски с изрази като “Хош гелдин, ефенди!”²¹², “Аллаха еманет!”²¹³ и други.

Разгледах медресето заедно с директора. Видях хамамите²¹⁴, спалните, столовата на учениците. Всичко блестеше от чистота, беше в съответствие с изискванията на исляма. В една от класните стаи говорих с някакъв гимназист. Бил от турците в Македония. Разговаряхме на турски и от него научих, че в това училище учат доста младежи от Косово и Македония.

Когато го запитях как са построили тези красиви сгради и как са създали съответната организация, директорът на медресето “Тази Хюсрев Бей”, професор Ферхат Шета ми отговори:

– Когато преди време ръководахме фондовете и имотите си, няхахме икономически затруднения. Сега ни отнеха всички вакъфски имоти и цялото управление на духовните институции се стовари на гърба на мюсюлманите. Но категорично мога да кажа, че днес сме в много по-добро икономическо положение. Защото имаме право да събираме помощи като фитре²¹⁵ и зекят²¹⁶ от шестмилионното мюсюлманско население на Югославия. Искам да ви дам само един пример. Единствено от кожата, които събираме от един Курбан Байрам, можем да посрещаме почти всички едногодишни разходи за медресето. Освен това имаме и частни дарения. Неочаквано за нас някой богат мюсюлманин идва и прави дарение в полза на училището. Освен това искам да подчертая, че много добре оползотворяваме месото, което ни се дарява на Курбан Байрам. Сега в складовете на стола ни имаме хиляди консерви с месо, които ще ни бъдат достатъчни до другия Байрам.

Аз бях видял това и в Белград. На всеки Байрам ислямските общности срещу разписка събираха фитре и зекят, освен това приемаха и дарения. Разписките бяха подготвени много красиво и с ре-

²¹² Добре дошъл, господине! – Б. пр.

²¹³ Аллах да те закриля! – Б. пр.

²¹⁴ Става въпрос за мънички бани, които в старите къщи и общежития са неизменна част на всяка спалня. – Б. пр.

²¹⁵ Фитре – милостиня, която всеки мюсюлманин в началото на месец Рамазан дава за себе си и за семейството си на бедни. – Б. пр.

²¹⁶ Зекят – годишна милостиня за бедни, представляваща 2.5 % от имуществото на мюсюлманина. – Б. пр.

лигиозно съдържание. Мюсюлманите почти разграбوا разписките, върху които имаше отпечатани стихове от Корана. Аз също по време на престоя ми в Югославия ежегодно в навечерието на Байрама дарявах фитре за медресето “Алаеддин” в Прищина, което беше в строеж.

В Сараево има още един паметник, който не бих могъл да подмина. Това е богатата библиотека “Тази Хюсрев Бей”. Но книгите на старата библиотека са били пренесени в друга сграда, която също посетих. Тя притежаваше много ценна литература и цяло съкровище от религиозни и литературни произведения от османския период. В тези дни ръководството на библиотеката изготвяше много подробен каталог. Най-силно впечатление правят религиозните книги, стиховете от диванската литература и книгите за живота и творчеството на представители на тази литература. Мога да кажа, че библиотеката в Сараево е богата хазна с ценни източници за изследователи, които желаят да работят върху османската цивилизация.

На връщане в хотела говорих по телефона, когато към мен се приближи някакъв човек. Той ме заговори с искрено изражение и своеобразно сладкодумство:

– Много се извинявам, от разговора Ви разбрах, че сте турчин. Може ли да ми се представите? Бих желал да се запознаем и да си поговорим.

Представих се на непознатия, който говореше сръбски. Той летеше от радост и ме молеше да го запозная с г-н посланика. Настоятелно искаше да предам на г-н посланика, че най-смирено ни канел да му отидем на гости, за да пием у тях кафе. Умоляваше ме да убедя г-н Галип Балкар, казваше, че за него ще бъде голяма чест да посрещне в къщата си тази висока личност, представляваща турския народ, на който босненци са задължени много.

Предадох това на г-н посланика:

– Защо да не отидем. Нали дойдохме да опознаем босненския народ, може.

Следобед новият ни приятел, фелдшерът Фочак Абдуллах дойде да ни вземе:

– Не дойдох с колата, за да можете да разгледате мюсюлманската махала в града, ще вървим пеша.

След малко бяхме сред обстановка, която може да се види по много анадоолски места. Тесни сокаци, дебели и високи каменни стени, къщи с решетки, всичко това ме смайваше и предизвикваше вътрешно задоволство. Дори портите с големи мандали и резета бяха боядисани в зелен цвят, жени със забрадки гледаха към улицата през решетъчни прозорци.

След няколко крачки пред нас се отвори именно такава порта. През тесен проход влязохме в широк двор. Пред очите ни се издигаше дървена къща със стара турска архитектура. Изкачихме се по дървените стъпала с парапети и влязохме в широк хол. Домакинята ни посрещна усмихната. Поздрави ни в стила на османските турци и ни покани да седнем. Холът беше обзаведен с миндерлъци, възглавниците по тях бяха извезани с етнически мотиви. В единия ъгъл на стаята беше застлана чиста покривка, която се слага под софра или тепсия за ядене, а върху покривката имаше пиринчена тепсия, около която бяха наредени възглавнички за сядане.

Фочак Абдуллах ни разказа накратко за семейството си. На времето баща му се преселил в Бурса, но после отново се върнал в Сараево, където наследил от баща си голямо имане. Имали роднини в Бурса. Този фелдшер говореше сръбски, но с цялото си сърце беше привързан към нас и Турция. Босненецът, който изглеждаше изключително щастлив от нашето гостуване в дома му, непрекъснато бърбореше:

— Нима не мога да си построя къща в нов и модерен стил? Да, мога! Но в никакъв случай не искам да напусна това бащино наследство. На втория етаж имам един кабинет, обзаведен модерно. Но аз и съпругата ми не искаме да развалим това кътче, което ни напомня и ни дава възможност да изживяваме старата ни култура и религиозни обичаи.

Жената взе от шкафа стара мелачка за кафе. Пред очите ни най-напред сложи току-що изпечените зърна и седна срещу нас. Със засмяно лице искаше да почерпи с прясно и истинско турско кафе г-н посланика на Република Турция, което тя смля със собствените си ръце.

След малко двамата с удоволствие отпивахме от турското кафе, което по турски ни беше приготвено от една босненка в мюсюлманската махала на Сараево. Същевременно разглеждахме мебелите

в стил алатурка, с които по турски беше обзаведен хола. И докато пи-ехме кафето си, домакинята донесе муалеби в тепсия с турска украса. Върху него беше сложила прекрасно розово сладко от ягоди.

С държание, което подсказваше да не я обидим, ни даде да разберем, че с приемането на поканата им сме ги направили щастливи и с присъщия за нея акцент ни покани на турски:

– Буюрун!²¹⁷

Без желание напуснахме къщата, която с всичко ни напомняше за османския период и която ни предложи много сладки мигове. На връщане минахме по друг път, за да разгледаме по-добре мюсюлманската махала.

Ако някой през живота си иска да усети османската атмосфера, непременно трябва да отиде в Сараево! Когато стане въпрос за Югославия, аз си спомням следните пет места:

1. Комплекса “Гази Хюсрев Бей”.
2. Сградата на военното училище в Битоля, където е учил Мустафа Кемал.
3. Тюрбето на владетеля Султан Мурад на Косово поле, близо до Прищина.
4. Мостът “Мехмед Паша Соколович” над река Дрина.
5. “Стари мост” над река Неретва.

Град Сараево много прилича на Бурса. Високите планини около него изглеждат като Улудаг в Бурса. По билата на планините снегът никога не се стопява и това е една от причините за провеждането на олимпийските игри тук. В Сараево има всякакви модерни хотели и спортни комплекси, които могат да посрещнат нуждите на такова международно спортно състезание. Същевременно градът се развива с всеки изминал ден.

Г-н Галип Балкар свърши всичките си срещи и контакти в Сараево, но не можехме да се върнем, без да посетим интересния град Мостар.

Това градче е било център на турския санджак Херцег и на малкия си, но много красив мост дължи огромната си известност. Раз-

²¹⁷ Заповядайте! – Б. пр.

бира се, такова рядко срещано произведение на изкуството може да бъде творение единствено на чирака на великия Мимар Синан. Мостът е с дължина 28.59 и широчина 4-5 метра и по него могат да минават пешеходци и коли. Дори когато нивото на водата на Неретва е най-високо, височината на моста не е по-малко от 20 метра.

Младежите, които могат да плуват, без колебание се хвърлят във водата от високия мост. Повечето от туристите в Югославия непременно идват да го разгледат. Ние се простихме с Босна и Херцеговина, след като видяхме незаличимите следи на османците, въпреки че са минали векове. Но този път се върнахме в Белград през Любляна и Загреб. За разлика от планинската местност на юг, сега пътувахме по широката Дунавска равнина, която се простираше пред очите ни със зелените си поля.

Териториите на Хърватско стигат близо до Белград. Дори в първите години на Втората световна война Хитлер определил хърватската граница до самия Белград, под "Калемегдан". Когато понякога се разхождах по дунавския бряг, познати сърби ми показваха къде е била граничната кула на Хърватско и ми разказваха, че старата ѝ държавна граница е достигала чак до тази местност. Имах един познат сърбин, който ми казваше, че дори да му излезе апартамент от другата страна на река Сава, не би го взел. Според него тези земи винаги са били хърватски и един ден пак ще бъдат техни. Така той ми напомняше за вечните териториални проблеми между сърби и хървати.

Настъпи 1983 г., аз вече карах четвъртата си година от второто ми назначение в Белград. През октомври щях да се върна в Анкара. Това беше известно и на г-н посланика, Галип Балкар. Един ден ме извика в кабинета си и след като поговорихме за незначителни неща, с присъщата си усмивка ми каза:

– Свикнахме един с друг. Много си ми полезен при срещите с местните власти. Може би това е последното ти назначение в чужбина. Ето защо написах до министерството да останеш тук още една година. Затова те извиках.

Благодарих му от сърце. Казах му, че и за мен е щастие да работя с него, но изтъкнах и някои семейни проблеми. Жена ми трябваше да се оперира, затова бързахме да се върнем в Анкара.

Тази сутрин работех в кабинета си. Изведнъж от залата на посолството се чу писък:

– Застреляли са г-н посланика!

Всички излязохме от кабинетите си и се затичахме към залата на посолството. В същото време излезе и съветникът на посолството Йомер Зейтиноглу. Ужасяваща вест! В сградата на посолството плачеха на глас. Положението трябваше да се овладее. Освен това веднага трябваше да отидем в болницата.

Със съветника на посолството г-н Йомер Зейтиноглу и консула г-н Джем Башман веднага се качихме на една кола и отидохме в Белградската болница “Вишеградска”. Когато стигнахме, бяхме поразени. Най-напред видяхме служебната му кола. На задната седалка на колата, в която всеки ден г-н Галип Балкар се качваше, имаше цяла локва кръв. Стъклата на двата задни прозореца на колата бяха натрошени. Тази страшна картина ни даваше да разберем много ясно за случилото се. Въоръжени милиционери бяха завардили навсякъде и птичка не даваха да прехвъркне. Опитаха се да спрат и нас, но ние не ги чухме. И без това ни бяха отворили път, когато разбраха, че сме от турското посолство.

Когато влязохме в спешното отделение, бяхме потресени. На две носилки с колела лежаха двама ранени. На едната беше г-н Галип Балкар, а на другата един арменец.

Посланикът ни беше в кома. Веднага решихме г-н Йомер Зейтиноглу и г-н Джем Башман да се върнат в посолството и да осъществят връзка с Анкара, а аз да остана при г-н Галип Балкар. Освен това служебният ни шофьор Неджати Кая беше ранен в рамото и се намираше на лечение в друга болница.

След малко качиха ранения в краката арменец на една линейка за бърза помощ и го преместиха в друга болница. Дори в това състояние гяуринът арменец при качването му в колата с палец и показалец си правеше жеста на победата “Виктория”.

Преди два дни аз също бях в служебната кола на г-н посланика. Пътувахме към кметството на града. Понеже кметът не говореше никакъв западен език, г-н Галип Балкар ме взе със себе си.

Когато имаше много чакащи за консулството, входът на посолството се напълваше с хора. Всеки ден ставаше блъсканица. Затова се нуждаехме от нова сграда за консулството. В двора на посолството имаше място за нова постройка, но съседната сграда беше Камарата на столичната архитектура и кметството не ни даваше право за стро-

еж. Затова непрекъснато бяхме в процес на преговори. Ако тогава бяха извършили нападението, аз също бях в колата и не знам какво щеше да стане. Г-н посланикът не искаше да сядам при шофьора и двамата винаги седяхме отзад. Съдбата така е предопределила. Зверовете извършиха покушението не тогава, а след два дни.

Когато имаше някакво излизане, г-н посланикът телефонираше и искаше колата да бъде готова. Затова шофьорът паркираше колата пред резиденцията, закачваше знамето и чакаше идването му. Тези неща ставаха пред погледа на всички, целият свят научаваше, че ще пътува за някъде.

Враговете ни от месеци са взели под наблюдение посолството ни и са контролирали всяко излизане и влизане. Посолството се намира в центъра на града и на главната улица. Но движението беше организирано така, че не се осигуряваше директното ни включване в булеварда. Затова винаги минавахме по второстепенните пътища отзад и така излизахме на главната улица.

Беше 9 февруари 1983 година и посланикът г-н Галип Балкар трябваше да отиде във външното министерство на Югославия. Но враговете са му подготвили клопка. След като служебната кола потегля, на първата улица завива наляво. Целта на шофьора е да излезе на булеварда, който минава пред “Ташмегдан” и Югославските авиолинии. Тук движението е много натоварвано, по всяко време на деня има голяма навалица. Затова светофарите са регулирани така, че непременно трябва да се спре и да се изчака най-малко две-две и половина минути. Враговете са избрали именно тази точка.

Колата стига дотам и шофьорът спира на червената светлина. Пред и след колата на г-н посланика чакат други коли. Арменските убийци неочаквано започват да стрелят от двата прозореца. Този път терористите са обучени много добре. И целейки се много точно, са зарадвали душата на поета ни²¹⁸. Шофьорът на посланика Неджати Кая бил ранен в дясното рамо, затова не е могъл да стреля. Освен това е много опасно да се стреля сред толкова много хора. Посланикът г-н Галип Балкар бил ранен в главата и целият в кръв се опрял назад на седалката. Куршумът е минал през слепоочието му и от другата страна е направил дупка, голяма колкото чашка за турско кафе.

След като свършват работата си, проклетите убийци започват да бягат от местопрестъплението. Имат за цел да пресекат главната

²¹⁸ Става въпрос за Тевфик Фикрет. – Б. пр.

улица и да се скрият в отсрещния парк “Ташмегдан”. Един цивилен милиционер, който се намирал пред сградата на Югославските авио-линии, след като чул изстрели, веднага се затичал към мястото. Като видял бягащите терористи, извадил пистолета си и стрелял. Ранил тежко единия от тях в краката и той паднал на земята. Другият тичал много бързо по широкия тротоар на парка с намерение да се изгуби сред голямата тълпа.

Желко Миливоевич е млад студент по право от село Инджия на област Войводина. Единствен син на семейство, чийто баща е починал. Има майка и една сестра. За нещастните жени младежът е единствената надежда. Той е новодошъл студент, в началото на своя живот. Има много да учи още, след което ще започне трудната си борба в живота. Защото вкъщи го очакват две жени, а може да има и любимомиче. Желко Миливоевич вижда, че по тротоара тича единият терорист, който току-що е убил човек. Не може да стои със скръстени ръце. Студентът Желко Миливоевич за един момент забравя всичките си мечти и с голи ръце се нахвърля върху въоръжения престъпник. Но за съжаление, безжалостният терорист стреля и поваля младежа на земята. Само за един миг и всичко за младежа свършва, както и бляновете на двете жени.

Безпощадният и безсъвестен терорист продължава да бяга в парка. Този път срещу него идва един полковник в пенсия. Югославяните отделят голямо внимание за отглеждане на здрави и бодри деца. Дори през зимата ежедневно извеждат децата си за известно време в парка, за да подишат чист въздух. Ето този полковник в пенсия води в парка за ръка своето внуче.

Да кажем, че Желко Миливоевич е неопитен младеж, обхванат от различни чувства. Затова с голи ръце и без въобще да размисли се хвърля върху убиеца. А този полковник? Вече има внуче. Улегнал човек. Живот е живял, мисли разумно. Можеше да изживява щастливо пенсионните си години, водейки за ръка внучето си. Но не остава безучастен. Пуска ръчичката на милото си внуче и се хвърли върху свирепия терорист. Защото това за него е гражданска отговорност. Пролята е човешка кръв, погубен е човешки живот. Затова подлият убиец трябва да се залови. Но за съжаление, свирепият терорист не признава никакви препятствия. И този път не се поколебава и стреля. Така поваля на земята третата си жертва. Разумният и всеотдаен полковник също лежи в кръв върху зеленината на парка “Ташмегдан”. Когато внучето му в ужас се раздира от рев, полковникът усеща, че не

чувства краката си. Той е парализиран и никога повече няма да може да поведе внучето си за ръка.

Още един югославски гражданин не остава със скръстени ръце на местопрестъплението и не наблюдава бездушно трагедията. Слага в колата си г-н Галип Балкар и веднага го закарва в болницата. Но вече нищо не може да се направи...

Отделението по неврохирургия във Вишеградската болница е в тревога. Всички възможности са мобилизирани, полагат се неимоверни усилия. Защото става въпрос за живота на турския посланик и за международния престиж на Югославия. Правят се последните приготовления за операция, а от друга страна се предприемат мерки за залавянето на избягалия убиец. Терористът арменец е заловен на гарата в Нови сад.

Посланикът ни беше опериран. Главният лекар, професор, който направи операцията, ми беше предоставил канаетата на кабинета си. Аз го чаках там. Операцията приключи. Г-н Галип Балкар беше жив, но само с помощта на медицинска апаратура. Не можах да издържа и попитах главния лекар:

– Какъв е резултатът, професоре?

– Направихме всичко възможно, използвахме всичко. Изчистихме канала на куршума, но не можахме да спрем кървенето на капилярите. Възможно ли е човек да живее без мозък, господине?

В този момент почувствах болка в сърцето, сякаш беше прободено с отровен кинжал. Загубих всякакви надежди.

Г-н Галип Балкар се намираше в интензивното отделение, лекуваха го най-опитните лекари. Освен това бяха предприети силни охранителни мерки. Не можеше да се влезе при него, на вратата стояха цивилни служители от силите по сигурността. С големи молби през стъклото го показаха на журналистите, които бяха пристигнали от Турция.

Беше вечерта на третия ден. Аз бях в непрекъснати контакти с професора и очаквах от него хубава вест. Когато слизаше в кабинета си, той ми даваше информация за състоянието му. Но този път го забелязах отсреща с натъжено лице. Изглежда ме многозначително и от устата му излезе само една дума:

– Свърши!

Загина посланикът на република Турция в Белград, младият и способен дипломат г-н Галип Балкар. След талантливите ни дипломати Даниш Туналъгил и Исмаил Ерез и много други млади и ценни кадри на Министерството на външните работи на Република Турция, дадохме още една скъпа жертва, мястото на която много трудно можеше да се запълни.

Веднага звъннах в дипломатическото ни представителство, на среща ми беше съветникът на посолството г-н Йомер Зейтиноглу. С болка в сърце, със сълзи на очи и треперещ глас можах само да кажа:

– Г-н посланикът почина... Нека родината ни да е жива!

Г-н Йомер Зейтиноглу с тъга в гласа си:

– Не затваряй, давам ти г-н Гюнер Йозтек.

От министерството бяха изпратили в Белград г-н Гюнер Йозтек, за да разследва случая. Той поиска от мен следното:

– Помоли главния лекар да изчака обявяването на смъртта му с 10 минути.

Мисля си, че той щеше да се свърже с министерството на външните работи в Анкара. Аз трябваше да го изчакам. Минаха десет минути и професорът проявяваше нетърпение. Засрамен, не можа да не сподели с мен:

– Десет минути мога да изчакам, но не и повече. Случаят е много важен. Длъжен съм да уведомя съответните власти за смъртта на посланика. Дори секундата е от значение.

Тъкмо главният лекар беше изрекъл думите си и телефонът иззвъня. Говореше г-н Гюнер Йозтек:

– Добре, г-н Кълъч, главният лекар може да съобщи за смъртта.

Посланикът ни г-н Галип Балкар беше загинал. Къде щеше да остане през нощта, сигурно щяха да го извадят от интензивното отделение. Трябваше да оформим доста медицински и съдебни формалности. Професорът споделяше нашата скръб. Правеше всичко, каквото беше по силите му. Веднага намери свободна стая до интензивното и преместихме тялото на посланика в нея. Отворихме прозорците и

положихме тялото му върху мраморна маса с размери два на три метра. Не мога да забравя тази сцена. С високия си ръст г-н Галип Балкар изпълни цялата маса. Широко лице, обкръжено с блестящия ореол на следите от червената кръв. Беше усмихнат. Устните му бяха живи, всеки момент можеха да проговорят. Но едва ли... Завинаги беше замлъкнал сладкодумният човек, спряло беше слабото му сърце, пулсиращо с желание за служба на родината.

Когато слязохме, долу ни очакваше екип от съдебната медицина. Трябвало да вземат тялото му за аутопсия. Обадох се в посолството. Ние не искахме тялото му да бъде рязано отново след продължилата часове наред операция. Защото в смъртния акт на Вишеградска болница много ясно се описваше причината за настъпилата смърт. Главният лекар прие нашето желание и не даде тялото на посланика на екипа от съдебна медицина. Но въпросът беше отнесен до министертството на вътрешните работи на Югославия. Последваха дълги преговори между министрите на правосъдието и вътрешните работи и нашето министерство на външните работи. Най-накрая успяхме да спасим тялото на посланика ни от аутопсията в Белград.

На следващия ден закарахме тленните останки на г-н посланика в джамията “Байраклъ”. Посрещна ни Ислямската общност в Белград, начело с мюфтията Хамди Юсуф Спахич. Тялото му беше измито според исляма. Понесоха го на ръце и го поставиха на камъка мусалла²¹⁹, след което мюфтията с горчивина в гласа си започна със стихове от Корана, в които се казваше: “Не наричайте мъртви тези, които са загинали по пътя към Аллах. Те може да са живи при Всевишния...” и продължи да чете от свещената книга. Доц. д-р Мустафа Исен от Турция, преподавател по турски език в Белградския университет, който беше сред присъстващите мюсюлмани, изрази задоволството си от подбраните стихове:

– Освен мюфтията Хамди Юсуф Спахич, никой друг ходжа не би могъл да избере по-подходящи за случая стихове!

Бях се запознал и с други наши преподаватели в Белградския университет като Акиф Йонджюл и Айдън Ой, с които съм водил хубави и полезни разговори. Но Мустафа Исен беше съвсем друг човек. Много работлив, той продължаваше изследванията си и извън университета. Транслитерираше на латиница изготвената от Сехи Бей анто-

²¹⁹ Мусалла ташъ – Висок продълговат камък, на който покойникът се слага по време на молитвата преди погребение. – Б. пр.

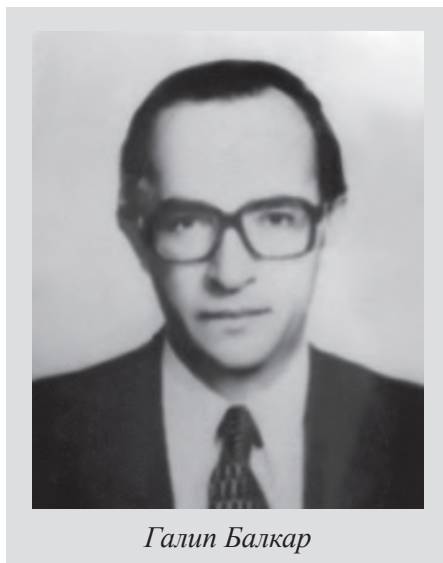
логия на поезията. Той смяташе, че работата му тук не би трябвало да се ограничава единствено с часовете в Белградския университет. През свободното си време и особено през ваканциите посещаваше всички републики и автономни области на Югославия, навлизаше сред народа, осъществяваше връзка с видни личности и опознаваше социалната, културна, икономическа и социална сфера на живота. Най-много проявяваше интерес към републиките Македония и Босна и Херцеговина и областта Косово. С помощта на някои свои студенти с национално самосъзнание посети някои села на споменатите райони и стигна до Мамуша, където живее турско население. Изследваше социалните им и културни организации, изслушваше мечтите и желанията им. Мога да кажа, че Мустафа Исен се специализира по Балканите. През двегодишния си престой в Белград той много добре оползотвори времето си. Познаваше отлично места като Санджак, Нови Пазар, Сараево, Прищина, Призрен и Скопие.

В помощ му беше и неговата съпруга, учителката г-жа Рейхан Исен. Със съвместен труд те издадоха книгата “Антология на турската детска поезия на Балканите”.

Междувременно той беше във връзка с всички тюрколози от Югославия, работеше за популяризирането на турската наука и култура. Беше в непрекъснати контакти с Душанка²²⁰, която аз лично познавах. Работеше за организирането на научни конференции и форуми в тази страна, като от Турция канеше известни учени в областта на османската и диванска литература, начело с Мехмет Чавушоглу. Когато приключи командировката му в Белград, той се завърна в Турция с богат материал като специалист по балканистика.

²²⁰ Душанка Боянич. – Б. пр.

ПОСЛЕДЕН ДЪЛГ КЪМ ПОКОЙНИЯ ПОСЛАНИК НА ТУРЦИЯ

Галип Балкар

След дженазе намаза²²¹ в джамията “Байракълъ”, тленните останки на г-н Галип Балкар бяха транспортирани до сградата на турското посолство. Катафалката беше пред нас, за да почетем паметта му. Целият персонал на посолството с огромно благоговение и почит се преклонихме пред светлата му памет. Като представител на турското министерство на външните работи присъстваше предшестваният Галип Балкар в Белград посланик Хикмет Йозкан, който изпълняваше длъжността заместник генерален секретар на Дирекция “Канцелария”.

Като винаги и навсякъде, посолството на Пакистан в Белград също демонстрира привързаността и верността си към Турция. Посланикът на Пакистан беше събрал и довел в посолството всички служители в посолствата на ислямските страни, които можеха да четат Коран. Не беше забравил да донесе голяма черга, върху която да се изпълни намаза и да се четат частите на Корана. След него, предвождани от белградския мюфтия, бяха дошли ръководителите на Ислямската общност в Белград. Застлахме чергата в Синята зала на посолството, която г-н Галип Балкар много харесваше и раздадохме частите на Корана на тези, които умееха да го четат. Останалите взехме аз, пакистанският посланик и мюфтията. За по-малко от час прочетохме за ду-

²²¹ Погребален намаз – Б. пр.

шата на покойния ни посланик всички части от Корана. В Синята зала, която беше препълнена, аз изпълних сурата “Ан-Наба”, а пакистанският посланик – аета²²² Ал-Курси²²³. Мюфтията Хамди Юсуф Спахич прочете молитвата. Накрая аз призовах с езан за молитва. Всички присъстващи от мюсюлманската общност изпълнихме петъчния намаз.

Правителството на Социалистическа федеративна република Югославия организира блестяща церемония на военното летище в Белград. Със специален самолет тленните останки на посланика щяха да се транспортират до Анкара. Автомобилното шествие, в което участваха служебните коли на всички посолства, приближаваше към летището. Шествието беше толкова дълго, че когато предните коли стигнаха на летището, последните току-що излизаха от града. Министър-председателката на страната Милка Планинч произнесе много хубаво слово, подчертавайки качествата на покойния ни посланик Галип Балкар. След като изтъкна приятелските връзки между двете страни, тя заклеми арменския терор.

По време на церемонията на централно място, до турското знаме, беше застанал представителят на министерството на външните работи г-н Хикмет Йозкан, от дясната му страна се намираше Гюнер Йозтек, а от лявата – Йомер Зейтиноглу. Те приемаха съболезнованията на делегатите на чуждите дипломатически представителства в Белград. След малко, завитият с турското знаме табут с тленните останки на последната жертва на арменския терор, г-н посланик Галип Балкар, пътуваха към Анкара със специален югославски самолет.

Дано това да бъде последната жертва на арменския терор! За кой път от европейските страни се изпращат загинали наши служители в резултат на арменския терор?! От Берлин изпратиха тялото на Талят Паша. Преди около пет години носихме на ръце и погребяхме изтъкнатия ни дипломат г-н Исмаил Ерез, убит край река Сена. Много скоро беше погребалната церемония на ценния ни посланик г-н Даниш Тунальгил, убит на дунавския бряг във Виена. Сега отново изпращахме в родната земя тленните останки на посланика ни Галип Балкар, застрелян от арменските терористи близо до река Дунав.

Защо се спрях толкова дълго на този терористичен акт? Защото няколко дни преди този трагичен и печален случай аз също бях в колата на посланика. Той ме беше взел със себе си като преводач

²²² Ает – стих, съставна част на сурата. – Б. пр.

²²³ 255-ти ает на сурата “Ал-Бакара”. – Б. пр.

на срещата си с редактора на в-к “Борба”. След това се установи, че през тези дни убийците му непрекъснато са наблюдавали сградата на посолството. Това трагично покушение можеше да се осъществи и тогава. Това означава, че съдбата ме беше поцадила.

Другата причина е, че като служител на турското министерство на външните работи искам даzakлеймя отвратителния арменски тероризъм, отнел живота на най-отбраните ни дипломати. Същевременно считам за свой дълг да разкажа за трагичния край на посланика ни, на който лично бях свидетел и да изразя голямото си уважение и възхищение от неговата личност.

През есента на 1983 година завърши 4-годишната ми командировка в белградското ни дипломатическо представителство. Назначиха ме отново в центъра и през октомври същата година се върнах в Анкара. Бях на 63 години. Според закона още две години имах право да работя, но вече бях много уморен. Имах нужда от почивка, защото миналото ми беше много тежко.²²⁴

В първите месеци на 1965 г. заедно с най-близкия си приятел Етхем Аглач бяхме отишли в Полицейската служба на ул. “Неджати Бей” в Анкара във връзка с постъпките ми за получаване на турско гражданство. Когато подавах заявлението, приятелят ми каза на началника на отдела:

– Приятелят ми Осман Къльч в България беше осъден на смърт в обвинение, че уж е работил в полза на Турция и бил турски шпионин, след това смъртната му присъда беше променена на доживотна и лежа в затвора 15 години, а впоследствие съгласно едно двустранно споразумение успя да дойде в майката-родина.

– Честита свобода! Надявам се час по-скоро да приемат молбата му, но да видим дали няма да съжалява за идването си...

Началникът се шегуваше, разбира се.

²²⁴ Това, което написах за бивша Югославия, е свързано с тогавашните политически условия. Днес положението в тези земи е много променено.

ПРЕДГОВОРИ КЪМ ТУРСКИТЕ ИЗДАНИЯ

Защо написах мемоарите “Жертва на съдбата”? Преди всичко трябва да изтъкна, че не съм писател, нито пък някакъв известен човек. Нито съм заемал висок пост, че това да ме подтикне да опиша живота си чрез спомени. Ето защо не пиша роман или пък история. Но изживях такива събития, преживях толкова преमेждия, че описвайки ги, аз разказвам не толкова за самите перипетии, колкото за трагичните им последствия, за окаяното сегашно положение на турското население в България, което надхвърля милион. Аз съм част от турската общност. Живях сред нея години наред. Заедно оплакахме мъките и споделяхме страданията си. Така че, разказвайки незначителната си лична история, разказах за положението на цялата турска общност. Това, което лично претеглих, може да се случи на всеки турчин, който днес има нещастieto да живее в България. Може да се случи ли?! Уверен съм, че днес стотици и хиляди турци стенат, гният в тъмните килии на българските комунистически затвори, където аз изгубих повече от 14 години от младостта си. Сигурен съм, че непременно имам поне един адаш сред стотиците и хиляди мои сънародници, които са под тиранията на свирепите комунисти. Мнозина горят сред пламъците на огнения ад, наречен концлагер “Белене”. Не искам заедно с моите смъртни останки да бъдат погребани в гроба изпитанията, на които бях подложен и страданията, които преживях в ръцете на българските комунисти-злодеи. Ето затова написах мемоарите си “Жертва на съдбата”!

Не смятам, че спомените ми притежават някаква литературна стойност. Зная, че имат много недостатъци. Един от най-големите е, че нямам талант на творец. Перото ми, словото ми не бе в състояние да изрази трагичната картина на моето горестно положение, на преживените от турското население мъки и тегла. Ако има перо, което може да опише трагедията на турското малцинство, живеещо днес при изключително тежки условия в този червен ад България, то със сигурност не е моето! Тогава защо тъкмо аз написах “Жертва на съдбата”? Да ви кажа: защото съдбата избра именно мен!

Когато реших да напиша мемоарите си, дълго се чудех откъде да започна тези злочести редове. От Руско-турската война ли, от Плевенската епопея ли или от Балканската война? Накрая се оставих в ръцете на естественото течение на моята буйна съдба, започнало в

тъмните килии на Шуменската милиция на 14 април 1948 година и седнах да пиша подред преживените нещастия и невиджани злодейства. Така се роди книгата “Жертва на съдбата”. Но това не стана никак лесно. Защо ли? Да ви разкажа.

Не съм аз единственият на света клетник, попаднал в затвора. Редица нещастници, гниеци в тъмници, са написали мемоарите си, има много такива книги. Някои са си водили дневник в тъмниците и са записвали ежедневно преживелиците си. И когато един ден са излезли на свобода, написали са спомените си, използвайки тези записки. А аз? Останах повече от 14 години в тъмните комунистически затвори. Преживях безброй нещастия, през различни страдания преминах, но не можах да запиша нито ред. А злодействата, на които бях подложен, оставиха такива дълбоки следи в паметта ми, че само смъртта ще може да ги изтрие. Но паметта ми не е изписана тетрадка, затова може да съм забравил датите на някои събития. Когато пишех тези злочести редове, чувствах болка от изпитанията и целият настръхвах! Още не са засъхнали следите от сълзите ми.

“Жертва на съдбата” не е нито роман, нито повест... Описаните тук случки не са плод на въображението, а истински преживелици. Всичко в мемоарите ми е самата истина, неподправена истина... Не става дума дори за най-малко преувеличение. Тема на това творение са реални събития, моят живот. Преживях отново всички злодейства, които се забиваха в сърцето ми като отровен кинжал – злодействата, които днес много мои сънародници търпят в България. Столетия наред не спряха нито изселническите кървани от Румелия към Анадола, нито сълзите на клетия ми народ... И аз, някогашният завоевател, превърнал се днес в жертва на съдбата, ви предлагам това свое скромно писание не като спомени, а като документ, който отразява трагичното положение преди всичко на турското малцинство в България, но и на всички наши сънародници на Балканите. Разказват не само за моите ужасни преживявания, но и за страданията на много турски младежи, намиращи се днес по различни български затвори и в концлагера “Белене”. Разказват за варварството на българските комунисти.

Комунистите твърдяха, че целят унищожението на експлоатацията по света: “Ще сложим край на експлоатацията на човека. Ще построим безкласов строй. Ще премахнем несправедливостта, потисничеството по света. Трудът ще бъде заплащан. Трудът ще бъде почитан, между хората ще има равенство. Националностите ще бъдат равноправни...” И какво ли не още Но уви!

Тук искам да се спра на един много съществен въпрос. Този безсрамен геноцид от декември 1984 г. не слезе случайно от небето. Трябва да си признаем, че ние се оставихме да ни заблудят. Приспаха ни, успокоиха ни, а то още от самото начало се знаеше докъде ще се стигне. Българското тоталитарно управление премахна изучаването на турски език от учебната програма и закри турските училища. Разруши джамиите. Да, още по време на масовизацията от 1956 г., т. е. след забраната на религията, комунистите започнаха подготовката си за реализиране на нечовешките си намерения. След това казаха на помаците: “Вие сте българи!” Смениха имената им. Преди тях бяха направили същото и с циганите. А от наша страна, от Турция, никаква реакция! Ние непрекъснато бяхме приспивани с песента за добросъседски и приятелски отношения. Събудихме се, чак когато ножът опря до кокала и когато през декември 1984 г. поискаха от турците да се отрекат от имената и религията си.

Не може лесно да се погуби един народ! В историята 15-20 години нямат никакво значение. Един велик народ не би могъл така лесно да се изтрие от лицето на земята! Да, забраниха родния ни език. Закриха училищата ни. Разрушиха джамиите ни. Искат да забравим националните си традиции. Забраняват ни религиозните празници и обреди. Не се чува молитвата на имамите най-вече в регионите с компактно турско население. Обрязването на момчетата е забранено. Сюнетът е един от най-важните отличителни знаци за принадлежност към турската народност и исляма. Но днес този обред е забранен. Турците нямат право да държат оръч през месец Рамазан, да кланят намаз, да колят курбан. Забранено им е да празнуват религиозните си празници. Не могат свободно да кажат: “Аз съм турчин! Аз съм мюсюлманин!”

Може би много скоро децата ни изцяло ще забравят родния си език. Но въпреки това, надхвърлящото милион турско население в България няма да изчезне, няма да се заличи от лицето на земята! Един ще умира, но хиляди ще се раждат!

В днешния век, в тази напреднала цивилизация, турският дух ще живее дотогава, докогато се чуват предаванията на турски език по радиото и телевизията! Докато по различни международни срещи продължава да се развява турското знаме с полумесец и звезда, с обич към всичко турско ще пулсират сърцата на турците в България. Докато от радиопредаванията до ушите им достигат мелодиите на румелийски народни песни, тяхната обич няма да се изчерпи! Докато е жив

последният турчин на тази земя, турският дух ще продължава да живее! Като доказателство за твърденията ми, искам да цитирам думите на един български поет: **Не се гаси туй, що не гасне!**

Мемоарите ми може да не притежават художествени качества. Но те са ценни със своята добронамереност и искреност. Пропити са с много сълзи, с мъка и страдания... Ако трябва да ги резюмирам с едно изречение, то ще е следното: спомените ми, разказани в “Жертва на съдбата”, за мен са една злополучна орисия, за България са неизлечимо клеймо и позор, а за турската младеж са поучение.

1989 г.

“Жертва на съдбата” излезе преди няколко години. Мемоарите осветлиха много тъмни части от хоризонта на наследниците на велики покорители, останали в изгнание по чужди страни след разпадането на Османската империя. Те станаха лек за сънародниците ни, на които съдбата предопредели нещастieto да живеят на Балканите.

Живков и съидейниците му, които целяха унищожението на надхвърлящото милион турско малцинство, днес са осъдени като тирани и са обречени на забвение в тъмнините на историята. Вечно ще се споменават с голяма омраза.

С огромно задоволство посрещнахме спасението на съседна България от тоталитарния режим на управление, който противоречи на човешкото естество. Надявайки се, че в рамките на демокрацията, живеещите там наши сънародници ще получат всички отнети им права и свободи, като че позабравихме изстраданото и понесените болки. Наш дълг е да подчертаем, че предположенията ни се сбъднаха, но желанията ни – не.

Днес ние само можем да се радваме, че България избра пътя на демокрацията. Но същевременно имаме право да претендираме за гарантиране на човешките права и граждански свободи на нашите кръвни братя.

Да, вече са премахнати някои несправедливости. Това ни радва. Вярно е, че днес джамиите са отворени за молитва. Сънародниците ни свободно могат да изповядват религията си. В някои райони

се откриха религиозни училища, в които се обучават мюсюлмански духовници. Това беше спешна необходимост и до известна степен празниците се попълват. Но правата на турското малцинство не са осигурени със закони. Те не са получили законните си права и свободи със статут на малцинство. Къде са турските училища с обучение на роден език? Няма ги! Дори няколкочасовото преподаване на турски в българските училища се смята за много. Тази родина е и наша! Ако трябва да се благоустроява страната, бихме работили в тази област с желание, но съвместно с българските младежи. Правилни сме го години наред. Ние имаме естественото право да се възползваме от всички блага на България.

Има и нещо друго: турските имена на нашите сънародници. Някога с помощта на комунистически калашници и танкове само за една нощ бяха сменени осветените с молитва турски имена. Сега настъпи демокрацията, беше обещано, че правата ще бъдат върнати. Все още на стотици хиляди наши братя не са върнати имената. Говори се, че сменените някога само за една нощ турски имена ще бъдат връщани чрез съд, което включва ред формалности и изисква големи средства. Какво се цели? Преди така ли се смениха турските имена? Както някога смяната на имената стана с едно нареждане и Ахмед само за едно денонощие се превърна в Иван, днес също с такова решение имената им биха могли да се върнат, нали? Разбира се, че е възможно! Но при добра воля... Има и други проблеми...

Още веднъж искам да подчертая следното: единственото нещо, за което претендираме е като малцинство да ни се даде възможност да се възползваме от своите граждански права и свободи. Законно трябва да се признаят и на практика да се съблюдават човешките ни права. Това не е само потребност на демокрацията, но и дълг на добросъседството.

Турското малцинство е здравата връзка, разтворът на българско-турските приятелски отношения, то се явява като средство и мост за заздравяване на добросъседските връзки между двете страни. Това е истина, която непременно трябва да се има предвид. Тъй като нито една от двете страни няма да се махне от земите си, не съществува друг път извън взаимното разбирателство и добросъседство. Умът и логиката изискват именно това. Стига принципите на демокрацията да се прилагат. Без да се прави разлика между религия, език и националност, всеки гражданин трябва да се възползва от правата си и сънарод-

ниците ни в България да черпят от богатата на страната.

1992 г.

Мемоарите “Жертва на съдбата” се отпечатват за трети път. Защо ли? Лесно може да се отговори на този въпрос: защото се търсят много, защото се четат. Кои са причините за този интерес? Тук ще се опитам да отговоря на този въпрос.

Второто издание на мемоарите ми също се изчерпи за много кратко време. “Жертва на съдбата” получи известност и в чужбина. Тя се превърна в една от най-четените книги на турското малцинство в България. Влезе почти във всеки техен дом. За всеки от тях стана жизнено важна като насъщен хляб. Чете се денонощно, дори групово. Турските работници в Германия, заминали от различни страни на Балканите, след работна смяна четат “Жертва на съдбата”, четат и по страниците ѝ, в редовете ѝ припознават себе си. Книгата ми е своего рода огледало, в което всеки турчин от България може да види подобно събитие от живота си или някое свое преживяние. Затова посветих мемоарите си на турците от България.

Иска ми се да вярвам, че описвайки съдбата си, в същото време съм предал чувствата, нещастията и трагичните изпитания на всеки отделен турчин. Защото, представяйки своя живот, имах за цел да нарисувам скръбната картина, която отразява изживените от едно малцинство несправедливости и жестокости, която изобразява мъките и теглата на един народ, която разказва за преживените страдания. Случилото се с мен в България можеше да се случи с всеки турчин, както и впоследствие стана. В това се крие ценността на мемоарите “Жертва на съдбата”.

През този зловещ комунистически период на България, която приличаше на открит затвор, имаше около 40-50 хиляди политически затворници. За една седеммилионна България това беше доста висока цифра. Видях стотици турски младежи, които бяха обвинени в измислени престъпления и хвърлени в затвора. Само те ли? Разбира се, че не! Какво да кажем за такива жертви като Тахир Наджи и Юсуф Сюнбюл? Тези наши свидни братя нямаха никаква друга вина, освен че бяха турци и притежаваха някакъв капитал и само заради това бяха обесени в тъмниците на Плевенския затвор.

Има и други жертви... В следствие такива като Реджеп Кюпчю споделиха съдбата им само затова, че със силата на художественото си слово, използвайки различни метафори, се опитаха по косвен път да отразят копнежите и бляновете, чувствата и мечтите на своя народ. Затова “Жертва на съдбата” не съдържа само моята лична драма, тя е печална картина, представяща нещастията, които заплашваха всеки турчин в България.

Но настъпи краят на кошмара. Облаците, носещи нещастия за турците, вече не засенчват хоризонта им. Изгря слънцето на свободата. Сега ние сме длъжни да благодарим на София. И ние ѝ благодарим. Доволни сме от всичко това, но не сме радостни. Може да се отговори: “Как така? Какво още искате? Ето, дори открихме ислямски училища и институти в Шумен и София!” Но за нас е все още в сила приказката “парен каша духа”. На празни обещания не вярваме. Не сме деца, които могат да се залъжат с един бонбон. Вярно, дадохте ни дори два министерски поста. Но ние се нуждаем не от постове, а от права, права, права... И то от истински права, прилагани в живота! С ваше позволение искам да споделя нещо. На кого ще служат имамите, които подготвяте в училищата? Израстват ли млади поколения от турци и мюсюлмани? Десетки хиляди турски рожби са лишени от правото да изучават родния си език... Не знаят своя език, не познават своята религия... Некадърни младежи, които не могат да изразят желанията си на своя роден език, деца, които не познават исляма и Корана... След като възрастните селяни напуснат тоя свят, кой ще отвори джамиите и на кого ще проповядват тези имами, възпитаници на духовните училища?

Светът днес се промени. Слава на Аллах, видяхме и тези дни! Днешните Ахмедовци и Мехмедовци, от които се искаше или да дадат турските си имена и да се побългарят, участват в управлението на страната като заемат министерски постове. Можете ли да си представите само?! Турската общност, която беше изложена на най-обидни клевети и беше лишена от човешки права и граждански свободи, днес участва в управлението на страната посредством излъчените парламентаристи и заедно с наследника на царя полага усилия за изграждането и благоденствието на страната. Нима това не е същинско чудо? Кой можеше да си помисли нещо подобно? Ако ни бяха казали, че един ден турчин, когото не смятаха дори за човек, ще заеме министерски пост, щяхме да му се изсмеем в лицето. Но ето, че това стана... Както днес в рамките на Европейския съюз немците и французите се съюзяват, така и турците и българите полагат общи усилия и се трудят

за развитието на своята родина България. Дебело искам да подчертая, че това е крайъгълен камък в историята на турското малцинство в страната. Същевременно е голям напредък за българската демокрация.

Но за съжаление, направеното не е достатъчно! В какво се състои нашата истинска цел? Не за получаване на постове, а за реални постижения трябва да полагаме усилия. Да се изразя по-ясно: нашето желание и нашата цел е гарантиране на пълни граждански и политически права за турското население и тяхното прилагане в живота.

Ние се родихме турци, искаме да живеем и да умрем като турци. Това не трябва да предизвиква безпокойство и страх. Повече от столетие турците в България не са изменили на страната си. Освен това Република Турция от самото начало отдава значение на добросъседските си и приятелски връзки с България. Винаги е била искрена и открита в отношенията си с нея. Именно затова винаги твърдим, че на Балканите Турция е единствената приятелска страна на България.

В тази връзка, демокрацията задължава гарантирането на всички граждански и политически права на турците в страната. Затова сме благодарни на София, но не искаме да ни се предоставят постове, а правото на обучение на турски език... Това е нашето най-искрено желание!

2002 г.

